

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1998

A TARTALOMBÓL

Nagy Levente: Pethő Gergely *Rövid magyar krónikája* és a költő Zrínyi Miklós
Lukácsy Sándor: Az állam lelke (Machiavelli és egyházi irodalmunk)
Demeter Júlia: „Játékunkból víg oktatást vegyetek...” (A magyar nyelvű komédia
a 18. század második felében)
Szilágyi Márton: Cajetan Tschink az Urániában
Illés László: A huszadik századi magyar irodalmi modernitás egy alternatív kísérlete

*

Szentpéteri Márton: A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere
Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban
Balogh Piroska: Esztétika és irodalom a 18–19. század fordulóján (Schedius Lajos
előadása 1801–1802-ből)
Korompay H. János: Kritikatörténet és irodalomtörténeti hagyomány
Kecskés András: A magyar verstan szemléleti kérdései tudománytörténeti
összefüggésben

*

Onder Csaba: „Rómát, Athenát, Spártát álmodtam...” (Palinódikus szerkesztés
és „barokk eposz” Berzsényi 1816-os verseskönyvének Második Könyvében)

*

Adattár

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1998. CII. évfolyam 3–4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szőrényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc

Bitskey István
Dávidházi Péter

Erdődy Edit
Köszeghy Péter

Kulcsár Péter
Tverdota György
Vizkelety András

Császtvay Tünde
technikai szerkesztő

<i>Nagy Levente</i> : Pethő Gergely <i>Rövid magyar krónikája</i> és a költő Zrínyi Miklós	285
<i>Lukácsy Sándor</i> : Az állam lelke (Machiavelli és egyházi irodalmunk)	301
<i>Demeter Júlia</i> : „Játékunkból vig oktatást vegyetek...” (A magyar nyelvű komédia a 18. század második felében)	337
<i>Szilágyi Márton</i> : Cajetan Tschink az Urániában	357
<i>Illés László</i> : A huszadik századi magyar irodalmi modernitás egy alternatív kísérlete	373
Kisebbségi közlemények	
<i>Győri Levente</i> : Pázmány Kalauzának hatása Pathai István vitairatára	399
<i>Kiss Farkas Gábor</i> : Zrínyi Lucanus-olvasata	411
<i>Fried István</i> : A fürdőorvos Petőfije	422
Műhely	
<i>Szentpéteri Márton</i> : A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban	437
<i>Balogh Piroska</i> : Esztétika és irodalom a 18–19. század fordulóján (Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből)	459
<i>Korompay H. János</i> : Kritikatörténet és irodalomtörténeti hagyomány	476
<i>Kecskés András</i> : A magyar verstan szemléleti kérdései tudománytörténeti összefüggésben	480
Műelemzés	
<i>Onder Csaba</i> : „Rómát, Athenát, Spártát álmodtam...” (Palinódiikus szerkesztés és „barokk eposz” Berzsenyi 1816-os verseskötönyvének Második Könyvében)	495
<i>Szilágyi Zsófia</i> : Műfaj és szövegter (A tót atyafiak – A jó palókok értelmezéséhez)	514
Adattár	
<i>Szelestei N. László</i> : Egy Faludi Ferencnek tulajdonított vers szerzője: Bíró István	534
<i>H. Kakucska Mária</i> : Mikor kezdett el verset írni Orczy Lőrinc?	536
<i>S. Sárdi Margit</i> : Kazinczy Klára – és férje	541
<i>Merényi-Metzger Gábor</i> : Eötvös József fiatalon elhunyt gyermekének anyakönyvi adatai	547
<i>Deák Agnes</i> : Sárosi Gyula két versének újabb variánsai	550
<i>Új Imre</i> : Arany János két kiadatlan levele Lauka Gusztávhoz	559
<i>Schweitzer Pál</i> : Utóhangok Thomas Mann első budapesti látogatásához	562
Szemle	
500 magyar levél a XVI. századból (Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamashoz 1549–1562) (<i>Borbás Emese</i>)	566
Bitskey István: Hungariából Rómába (A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés) (<i>Tuskés Gábor</i>)	568
Tóth István: Phoebus forrása (A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája) (<i>Máthé József</i>)	572
Rudolf Wittkower, Margot Wittkower: A Szaturnusz jegyében (A művész személyisége az ókortól a francia forradalomig) (<i>Kulcsár Péter</i>)	575
Petőfi Sándor: Ibolyák (<i>Kerényi Ferenc</i>)	578
Mikszáth emlékkönyv (<i>Imre László</i>)	581
Komlós Aladár: Magyar-zsidó szellem-történet a reformkortól a holocaustig (<i>Fenyő István</i>)	586
Kenyeres Zoltán: Irodalom, történet, írás (<i>Lőrinczy Huba</i>)	592
Töprengések Kundera „szépségszép üveggolyójáról” (<i>Lőkös István</i>)	599
Mitosz és utópia (Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok) (<i>Valachi Anna</i>)	603
Krónika	
Megemlékezés Klaniczay Tiborról (<i>Szőrényi László</i>)	608
Megemlékezés Jenei Ferencről, újratemetésekor (<i>Kecskeméti Gábor</i>)	611

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Internet címünk:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Elektronikus levélcímünk:

itk@iti.mta.hu

**PETHŐ GERGELY RÖVID MAGYAR KRÓNIKÁJA
ÉS A KÖLTŐ ZRÍNYI MIKLÓS**

Pethő Gergely *Rövid magyar krónikája* 1660-ban jelent meg Bécsben, Cosmerovius Máté könyvnyomtató műhelyében. Közvetlenül megjelenése után már olyan adatokra bukkanunk, amelyek arra engednek következtetni, hogy a mű szerzője nem más, mint a költő Zrínyi Miklós. 1672. augusztus 12-én Tofeus Mihály így ír Radnótról Teleki Mihálynak: „Pethő György [!] neve alattis vagyon egy magyar historiaja in quart a szegeny Zrinyi Urnak. Becsbul hozattam vala Szathmarra. Kende Gabor Uramnal vagyon Huszton, jo konyv igen, ha kgdnek nincs, onnan hozassa el magának.”¹ Tofeus Mihály erdélyi református prédikátor, később Apafi fejedelem udvari papja és Erdély püspöke, 1658–1665 között tartózkodott Szatmáron,² tehát legkésőbb öt évvel a krónika megjelenése után már beszerezte azt. Tofeus jártas volt a korabeli egyháziideológiai és krónika-irodalomban, azon kívül közeli kapcsolatban állott Bethlen Miklóssal is, kinek bécsi fogsága ideje alatt Tofeus zsolttármagyarázatai mindennapi olvasmányai közé tartoztak.³ Vajon Tofeus egyszerűen tévedett vagy valóban volt valami alapja annak, hogy Zrínyit tüntesse fel a krónika írójaként? Ugyanakkor említésre méltó az is, hogy a krónika szerzőjeként nem Pethő Gergelyt, hanem annak unokatestvérét,⁴ Pethő Györgyöt említi. Pethő György kezdetben Csáky László⁵ bizalmas embere, majd 1656-tól Sopron városának és a Rába-mellékének főharmincadosa. Ez időtől fogva Sopronban tartózkodik, ahol közeli kapcsolatba kerül Zrínyi bizalmas emberével, Vitnyédy Istvánnal.⁶ Pethő György Zrínyi tevékenységét ez időben mindvégig figyelemmel kísérte. 1664 májusában és júniusában Bécsből Batthyány Magdolna, Szentgotthárdról Csáky Péter tudósítja Zrínyi harcairól: „Az mi Zereni Uram hireit illeti igazak, megh verre az vár alat az Törököt mind ket Ezerigh el veszet az Törökben. Also Lendva fellé volt az Török rabolni [...] az

¹ A levelet elsőként KONCZ József közölte: *Tofeus Mihály erdélyi református püspök élete*, Kolozsvár, 1893, 50. Később SZÁSZ Béla is idézi (*Pethő Gergely krónikájának kiadója*, MKsz, 1912, 220), de Konczra nem hivatkozik. Koncz és Szász *historiaja* helyett *kis krónikáját* olvas. A levél jelenleg: MOL, P 659, Teleki cs. lt., Missiles, I. cs., 116. sz.

² KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARIAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 402.

³ Vö. BETHLEN Miklós *Levelei*, kiad. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1987, 1315.

⁴ Vö. MARGALITS Ede, *Horvát történelmi repertórium*, I, Bp., 1900, 136.

⁵ Poppel Éva, a Zrínyiek nevelőanyjának lánya 1629-ben ment férjhez Csáky Lászlóhoz. (Vö. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964, 26.)

⁶ Pethő Györgyöz fűződő bensőséges viszonyáról Vitnyédy 1664 februárjában Sárkány Jánosnak írt tréfás hangú levelében számol be. A levelet közli: JENEI Ferenc, *Witnyédy István ismeretlen levelei*, Soproni Szemle, 1966, 172.

embereket kiket rabólt mind el vite, azon rabokot is Zereni Ur mind megh szabadította...⁷ Talán még ennél is érdekesebb az, hogy Zichy István őt kéri meg, hogy fiát, Zichy Pált elkísérje Horvátországba. Zichy Pál így ír úti készülteiről: „Elűb pedigh en megh nem indulhatok az meddigh Ban Ur [azaz Zrínyi – N. L.] vissza nem tér, de miként hallom visszatérését tuttura adom...⁸ Bethlen Miklós híres leírásából tudjuk, hogy Zichy Pál is részt vett Zrínyi végzetes vadászatán. A fenti adatok alapján nem kizárt, hogy Pethő György segítségével jutott el Zrínyi udvarába. Azért tartottam fontosnak kitérni a fentiekre, mert a Pethő-krónika kiadástörténetének szempontjából fontos minden olyan adat, amely a két család közti viszony megismerését szolgálja.

A Tofeus által említett könyv tulajdonosa sem érdektelen személyiség, ugyanis Kende Gábor Bónis Ferenchez hasonló összekötő lehetett Erdély és a korabeli Magyarország között. 1668-ban Vitnyédy üdvözlétét hozza Teleki Mihálynak, majd a Wesselényi-féle összeesküvés után az Erdélybe menekült bujdosók egyik vezetője.⁹

Ugyancsak Zrínyi szerzősége mellett foglal állást Kálnoki Sámuel, Erdély udvari cancellárja, aki 1702-ben Bécsben ismét kiadta a „maid tellyességgel elfogyott” krónikát, kiegészítve az 1627, 1628, 1629-es évek eseményeinek rövid leírásával. A Kálnoki-féle kiadás címlapján ez áll: „Az magyar krónikának veleie és summája mellyet elsőben meg irt s-ki bocsátott Horvát, Tóth, Dalmatia országok vitéz bánnya Groff Zrinyi Miklós Petheo Gergely neve alatt Bécsben ezer hatszáz hatvan esztendőben.”¹⁰ Kálnoki ajánlásában is a szemtanú bizonyosságával áll ki Zrínyi szerzősége mellett: „Második oka, hogy ez a kibocsátandó Pethő Gergely Historiájának nevezett munka, melly maid tellyességgel s annira el fogyott vala, hogy maid nem is láttatott, amaz dicsőséges vitézséggel örök emlékezetre kiterjedt nagy hírű Zrinyi Miklósnak, kinek udvarában laktam, tulaidon csinálmányja...” (kiemelés tőlem – N. L.). Megfontolandó Kálnokinak ez az állítása, mert Apor Péter beszámolója szerint egy időben valóban Zrínyi Péter mellett katonáskodott a horvát végeken: „a filozófiát Bécsben, Ausztriában végezte, azután a méltóságos gróf Zrínyi Péter horvát bán mellett a politikában és hadtudományban gyakorolta magát s tőle egy szép kardot is kapott ajándékba.”¹¹ Kálnoki két diáriumot is írt,¹²

⁷ Csáky Péter Pethő Györgynek, Szentgotthárd, 1664. jún. 12.; MOL, Magyar Kamara Archivuma, fam. Pethő, E. 188, 1. cs. Lásd még: Batthyány Magdolna Pethő Györgynek, Bécs, 1664. máj. 7.: uo.

⁸ Zichy Pál Pethő Györgynek, Oroszvár, 1664. febr. 7.; MOL, Magyar Kamara Archivuma, fam. Pethő, E. 188, 1. cs. Vitnyédy 1664. febr. 26-án értesíti Zrínyit Zichy István abbéli szándékáról, hogy fiát „Ngd udvarában, mint egy Athenasban” szeretné küldeni; VITNYÉDY István *Levelei*, kiad. FABÓ András, I. Bp., 1871, 165 (Magyar Történelmi Tár, 15).

⁹ Vö. TELEKI Mihály *Levelezése*, IV, kiad. GERGELY Samu, Bp., 1910, 264.

¹⁰ RMK I, 1645.

¹¹ Altorjai Bárá APOR Péter, *Lusus mundi: Az Apor és azzal vérrokon családok története és nemzedékrendje*, ford. SZÁSZ Ferenc, Kolozsvár, 1912, 29; vö még *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*, II, kiad. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1989, 788 (A Magyarságkutatás Könyvtára, 1).

¹² Ezekről Aranka György 1793. nov. 10-én így írt az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság keretében működő Kézírások Társasága kuratóriumának: „Uzonban létemben úgy esett értésemre, hogy a mélt. gr. Kálnoki Lajos tanácsos úr ő nagyságánál, nemzeti leveles-ládájában vagon [...] N. gr. cancellarius Kálnoki Sámuel úrnak két diárium, egyik rendes könyvben, másik egy kalendárium tiszta leveleire írva. Ez a

de ezek közül csak az egyik maradt fenn. Az Aranka által említett, kalendáriumba írt diárium megtalálható a Kemény József-gyűjteményben (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár), egy 1701-ben kiadott naptárban, amely Kálnoki Sámuel saját kezű feljegyzéseit tartalmazza.¹³ Főleg kereskedelem- és gazdaságtörténeti szempontból lehetnek fontosak ezek a bejegyzések, ugyanis Kálnoki napról napra pontosan feljegyzi, hogy milyen kereskedelmi tranzakciókat bonyolított le, elsősorban a bécsi és pozsonyi piacokon. Számunkra az a két bejegyzés lehet érdekes, amelyek arról tanúskodnak, hogy Kálnoki ekkor kapcsolatban állott a csáktornyai udvarral és egy bécsi nyomdással. Így például a naptár elejéhez kötött három lap egyikén (30b) a könyvet kiadó bécsi nyomdász („Vienne Typographus Sischaics”)¹⁴ és egy csáktornyai pap nevét jegyezte fel Kálnoki: „P. Guardianus Csáktornyaiensis Martinus Simonházi.” E két bejegyzés véleményünk szerint mindenképpen a Pethő-krónika tervezett kiadásával hozható kapcsolatba.

Tofeus levele és Kálnoki ajánlása mellett Tertina Mihály (1750–1808) nagyváradi tanár feljegyzése is bizonyítja, hogy még a 18–19. századi irodalmi köztudatban is elterjedt lehetett az a nézet, miszerint a krónika írója Zrínyi Miklós: „Némelyek a Pethő Gergely név alatt ki jött magyar Krónikát is nékie [azaz Zrínyinek – N. L.] tulajdonították.”¹⁵ Tertina ismerte és használta is Pethő krónikáját, de nem az 1702-ben, hanem az 1753-ban megjelent Spangár-féle kiadást, melyből hiányzik Kálnoki ajánlása. Ugyanakkor nem tesz említést Tofeus leveléről, tehát máshonnan szerezhetett tudomást erről a „híresztelésről”.

Flegler Sándor Tofeus és Kálnoki adatai nélkül, a krónika szövegében található, számára ellentmondásosnak tűnő részletek alapján jutott arra a következtetésre, hogy valaki később belejavíthatott és átírhatta Pethő szövegét.¹⁶ A későbbiekben a Flegler által gyanúsnak talált rész (az 1604. évhez fűzött megjegyzés) másoknak is felkeltette az érdeklődését.¹⁷

A fenti adatok kiegészíthetők azzal, hogy aki nagy alaposággal először összevetette Pethő és Zrínyi szövegeit, az a Zrínyi-kutató Kanyaró Ferenc volt. Ez a tanulmánya (más kiadatlan, Zrínyiről szóló írásaival együtt) abban a kéziratos kötetben maradt fenn, amelyet 1890-ben állított össze a Magyar Tudományos Akadémia által kiírt *Gróf Zrínyi Miklós élete és munkái* című pályázatra.¹⁸ Kanyaró megpróbálja filológiai érvekkel is

két utolsó újdontúj találmány. Méltóztassanak Excellentiátok ő nagyságától kinyerni.” (VASS József, *Adalékok Erdély kiadatlan magyar történetíróihoz*, Új Magyar Múzeum, 1854, IV. füzet, 408.)

¹³ Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj (Kolozsvári Akadémiai Könyvtár), kézirat, ms. KJ 113, varia, tom. XXVI.

¹⁴ Vö. RMK I, 1645.

¹⁵ OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 948, 48b.

¹⁶ FLEGLER Sándor, *A magyar történetírás történelme*, ford. íjf. SZINNYEI József, Bp., 1877, 103–104.

¹⁷ Vö. SZÁSZ, i. m.; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kézirat, Bp., 1975, 405.

¹⁸ Kanyaró kéziratos hagyatéka feldolgozatlan. Zrínyi prózai műveiről és stílusáról írt tanulmánya mellett számos folklorisztikai, verstani és az unitárius egyház történetére vonatkozó írása is fennmaradt. A hagyaték jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratrárában található. Az általam tárgyalt tanulmány jelzete: Ms. U. 1346. Idézeteim innen valók.

bizonyítani, hogy Zrínyi belenyúlt Pethő szövegébe. Sajnos érvei nem mindig helytállóak. Időközben ugyanis előkerült Pethő krónikájának egy kéziratos változata, mely az OSZK kézirattári katalógusa szerint autográf változat. A kéziratot elsőként Sárkány Oszkár ismertette 1941-ben.¹⁹ Már ő is megállapította, hogy a kézirat szövege szó szerint egyezik az első kiadásával. Egyvalami azonban elkerülte Sárkány figyelmét. Mégpedig az, hogy az első kiadásból hiányzik az Erdődy Tamáshoz írt ajánlás és a cím sem ugyanaz.²⁰ A kéziratnak nincs címe, csak egy 19. századi kéz beírása található benne (2b): *Magyar krónika*, írta Pethő Gergely, Bélán, 1623. Ezzel szemben az első kiadás címe így hangzik: *Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedegettetett és irattatott Pethő Gergelytől*, 1660.²¹

Ha valóban volt része Zrínyinek a krónika kiadásában, akkor csak annyit állíthatunk, hogy az ajánlást ő hagyta el és adta a krónikának a fenti címet. De miért hagyta volna el az ajánlást? Történetíróink is furcsállották, hogy a krónika minden előszó és bevezető nélkül jelent meg.²² Kanyaró ezt egyenesen a mű németellenes célzatának tulajdonította. Mégis, úgy vélem, az ajánlás elhagyásának okát a Zrínyi- és az Erdődy-család egymáshoz fűződő viszonyában kell keresnünk. A két család már a 17. század elején birtokvitába keveredett. 1613-ban „Erdődy Tamás a Bán, elnyeré pörrel Monyorókeréket a’ Zrínyi Uraktul, és azt el-foglalá Májusnak 4. napján” – írja Pethő krónikájában.²³ Erdődy Tamás unokája az az Erdődy Imre, akivel Zrínyi az 1653–1659. évi parasztlázadások alkalmával többször is összeütközésbe került. 1653–1654-ben Erdődy Imre valóságos lejáratási kampányt folytatott Zrínyi ellen. Egyik embere a felkelésről írt *Relatiójában* Zrínyit egyenesen a parasztok felbujtásával vádolta.²⁴ Maga Zrínyi a könyvtárában meglévő Istvánffy-krónika azon helyén, ahol az 1543. évi székesfehérvári ostromot írja le a szerző, a következő megjegyzést tette, az ostromban részt vevő Erdődy Péterről: „Nem voltal the io Zrinj Miklos.”²⁵ Jellemző a családok közti tartós rossz kapcsolatra, hogy Zrínyi Péter letartóztatása után, 1670 áprilisában Erdődy Miklós teljesen kifosztotta a bán zágrábi rezidenciáját és betört egyéb udvarházaiba és falvaiba is. Később javulha-

¹⁹ SÁRKÁNY Oszkár, *Két ismeretlen költő*, It, 1941, 183–185. Jelenleg Pethő krónikájának ez az egy kéziratos változata ismeretes: OSZK, kézirattár, Quart. Hung. 66. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirattári katalógusában szintén szerepel egy *Pethő-krónika* című 1904. évi bejegyzés, de a megadott jelzet (Ms. 1003) alatt Szentkirályi Andrásy István feleségének, Serédi Zsófiának a tulajdonában lévő és az 1565–1689 közötti évekre vonatkozó, különböző családi jellegű események feljegyzéseit tartalmazó kézirat található. Pethő krónikájára nincs benne utalás.

²⁰ Zrínyi könyvtárában megvolt a krónikának mind a kéziratos, mind az 1660-ban kiadott nyomtatott változata. A kézirat sajnos mára már elveszett. (Vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* [a továbbiakban: BZ], szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Zrínyi, 1991, 177.) A fennmaradt kéziratos példányban még két, Gyulai Ferenc Márton által írt vers is található. Ezeket elsőként Sárkány Oszkár közölte fent említett művében. Lásd még RMKT XVII/8, 581–583.

²¹ RMK I, 955.

²² BARTONIEK, *i. m.*, 405.

²³ PETHŐ Gergely, *Rövid magyar krónika* (1660), Bp., Dharma, 1993 (reprint), 180.

²⁴ Vö. KLANICZAY, *i. m.*, 499–517; SOMOGYI Éva, *Adalékok Zrínyi és az 1653–59. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez*, ItK, 1963, 232–235.

²⁵ BZ 168.

tott a kapcsolat, mert Zrínyi Ádám 1683 decemberében Erdődy Miklós birtokán ismerkedett meg az akkor ott tartózkodó horvát költővel, Pavao Ritter-Vitezovićsal.²⁶ Feltételezhetjük tehát, hogy a két család közti feszült viszony miatt, Zrínyi sugallatára maradt ki a nyomtatásból az Erdődy Tamáshoz írt és annak tetteit dicsőítő ajánlás.

Bartoniek Emma a krónika ajánlásának ismerete nélkül is jó érzékkel tapintott rá a szerző céljára, aki „katolikus szellemű és magyar nyelvű történetet” akart adni „a latinul nem olvasó szélesebb magyar olvasóközönség kezébe, mely eddig csak protestáns krónikákra, a mérsékeltebb Heltai, s az igen szenvedélyes és elfogult Benczédi Székely általános magyar történeteire és világtörténetére volt utalva.”²⁷ Pethő maga így fogalmazza meg a krónika megírásának okait: „Sok rendbéli foglalatosságomtul kikben N[a]g[y]ságo]d után naponként fáradok, néha néha üresedvén, az Magyar és Horvát nemzetnek Országokban történt jeles, es emlékezetre méltó dolgait es cselekedetit mind ez mostany esztendeigh, rövid summában foglalván, szorgalmatosan egyben szedegettem. Nem volt arra való szándékom sem igyekezetem, hogy sok és bő szókkal, hosszú irással való Históriaírt irjak, tudvan aztot, hogy sokan vadnak es voltakis, kik, az my nemzetsigúnknak dolgait, es cselekedetit sok faratsagokkal, és fejek törisekkel nagy bölcs s mely ekes Deak szokkal megh irvan ki bocsatottnak, kiknek irasit az hozzájuk hasonlo tudos es beölcs emberek kedvessen es gyönyörűségesen olvashattyak, hanem igyekeztem azon, hogy mentül rövidebb szóval lehetet, az jelesb es feőb dolgoknak idejeket, es heleket azoknak az jeles személyeknek kiktül minémü dolgok történetek neveket minden ragalmazast el tavoztatva, az én hozzám hasonló magyarokért, magyar nyelven is kiváltképp azokért, kik az bölcs es ekes deák irásokat, vagy igen csekélyen vagy ugyan széntén csak az pusztá magyar irást tudvan is, az mit tudny akar azt keönyebben fel találhassa.”²⁸

Kanyaró annak bizonyítására, hogy Zrínyi néhol átdolgozta Pethő szövegét, szintén Kálnoki előszavából és Tofeus leveléből indul ki, bár ez utóbbit nem nevezi meg, csak ennyit mond: „A történelmi társulat marosvásárhelyi kirándulása alkalmával is találtak a Teleki könyvtárban oly XVII. századbéli levélre, mely Zrínyi szerzőségét kétségtelennek tartja” (130a). Fleglerre hivatkozva a Bocskairól írott jegyzet „ellentmondásait” így kommentálja: „A Bocskai támadásáról az 1664 [valójában 1604 – N. L.] közé beszúrt kárhuzató ítélet, már Fleglernek feltűnt, mennyire elüt, mind folyékony nyelve, mind sajtósága felfogása, mind szenvedélyes hangja tekintetében, Pethő szokott, nyugodt, csendes előadásától, szaggatott krónikaszerű feljegyzéseitől. [...] Két cél lebeg ugyanis a közbeszúrás írójának a szeme előtt: felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy már az elején el akarta törölni a német a magyarságot, úgy, hogy a magyarok titkon fel akartak kelni ellene – s itt hirtelen félbeszakítván (nehogy sokat mondjon) fejtegetését, fájdalomának ad kifejezést, hogy Bocskai *csupán a maga hasznát kereste*, összecimborált a törökkel, s

²⁶ Emil LASZOWSKI, *Gróf Zrínyi Ádám*, ford. LÁSZLÓ Hermina, LEBÁR Mária, SZUSITY Xénia, Zrínyi Dolgozatok, III [1986], 61–99; BERLÁSZ Jenő, *Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja: Magyar–horvát viszony a XVII–XVIII. század fordulóján*, Száz, 1986, 964; BZ 30, 53, 63–65.

²⁷ BARTONIEK, *i. m.*, 405. A korabeli történetírás elméletéhez lásd még KULCSÁR Péter, *Ars historica = Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 119–127.

²⁸ OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 66, 6b. (Az ajánlás teljes szövegét tanulmányom függelékeként közlöm.)

meggátolta ezáltal annak kiűzetését, a zsitvatoroki békével állandósítván a pogányok uralmát Magyarországon. Meggyőzőleg tanúsítja ezt a Pethőétől olyannyira elűtő irány s Bocskainak Zrínyi *Oktatásában* is elítélése. Az is legott felöltik, hogy a közbeszúrt rész 'keresztén'-t használ, Pethő szokott 'kereszttyén' és 'köröszttyén' szóalakjaival szemben" (130a). Ami a vitatott szóalakokat illeti, Kanyaró téved. Az első kiadásban 'koeroeszttyén', a Kálnoki-félében (ezt használta Kanyaró is) 'koeroesztén', a kéziratban pedig 'köröszttyén' alak található. Amit Kanyaró Zrínyi *Oktatásának* nevez, az nem más, mint egy 17. századi, ismeretlen szerzőtől származó kézirat. Címe: *Jó emlékezetű Magyar országhi Palatinus Wesselény Ferencz nagy Esztergomi Érsek Lippay György s Judex Curiae Nadasdy Ferencz és Horváth Országhi Bán Zrínyi Péter Hazafiuságuktul viseltetvén Némett Nemzett igája ala vétett Haza Szabaditassára való Elmélkedések.*²⁹ Ezt a címet feltételezésünk szerint a másoló adhatta, utána következik a szerintünk eredetinek tartott cím: *Oktatás Jó Elmélkedésre Magyar Országának romlott állapotja Segedelméről.* Kanyaró a kézirat kolligátumának egy másik tanulmányában azt állítja, hogy a *Siralmas panaszhhoz* hasonlóan (azóta kiderült, hogy azt sem Zrínyi írta³⁰) nyelvi, tárgyi és tartalmi adatokkal fogja bizonyítani Zrínyi szerzőségét és közzéteszi az *Oktatást*.³¹ Az *Oktatás* valóban elmarasztalóan szól a három erdélyi fejedelemről, ugyanazt a

²⁹ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Kaprinay gyűjt., XXXIII, 83–94, 115–140.

³⁰ Vö. PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*, Bp., 1973 (Irodalomtörténeti Füzetek, 83).

³¹ „Pauler az egész »Oktatás« célzatát (Vö. figyelmesen a franciákról s különösen a németekről szóló részt a törökök-osztrákok és a csehekről szóló részekkel) fel nem ismerve s felre vezetettvén némi külső albizonyítékoktól, e művet mely Zrínyi lángeszének, 1664-iki, lélekhangulatának, államférfiúi bölcsességének és hazaszerető aggodalmainak elvitázhatatlan dicső terméke, egy rossz órában Nádasdy Ferencnek tulajdonítja, nem vévén észre, hogy ezzel ellenmond önmagának, mert hiszen egy helyett a benne foglalt eszmét Vitnyédy által Zrínyitől öröklöttnek tartja (I. 89, 183) [Kanyaró PAULER Gyula *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*, I–II, Bp., 1876. c. művére hivatkozik – N. L.], másfelől ugyanazt Lippainak is tulajdonítja (I. 41.), a kelet idejét egy félremagyarázott hely alapján 1668-ra teszi (I. 192.), holott az 1667-ik évvel a királyi helytartóvá lett (I. 138.) s hatalma tetőpontján álló (I. 182.) nagyravágó férfiú 1668-ban semmi nemzetével közös fájdalma sebéről nem szólhatott volna, az imperiumi szövetség eszméje és az összeesküvés által már az akkor rég túl volt haladva, – szóval Pauler szerint Nádasdy 1668-ban éretlen, bizarr *Oratio*-ja mellé, amelyet a *Siralmas Panasz*, *Áfium*, *Oktatás* s több más, ma már ismeretlen mű töredékeiből tákolt össze (vö. saját valóságát II. 178. ezt ismét vö. Zrínyire és Lippaira vonatkozó vallomásával II. 177–8) ugyanakkor egy 14 év terjedelmű remek munkát is alkotott és pedig semmi céllal, csak azért, mert Nádasdy oly ember volt, aki fölötte igen gyönyörködött a szép szappanbuborékokban.

Számos okot hozhatnánk még fel a kitűnő történetíró e meglepő és indokolatlan állítása ellen. De az idő siet és csak azt jelentjük ki, hogy mi Pauler Gyula (Wesselényi Ferenc és társai... stb. I. 188–192) contra Pauler Gyula perében (Századok, 1868, 584–586) az utóbbinak adunk igazat.

Egy kijelentéssel még tartozunk (Tört. Tár, 1890, 1–3. köt.) Toldy habzó kételkedéseivel szemben, ki *Handbuch der ungarischen Poesie* c. művében fölemlíti a *Siralmas Panasz*-t, de később teljesen elhallgat vele, nyelvi, tárgyi, tartalmi stb. összevetésekkel bebizonyítottuk, hogy ez a névtelen álmű kétségtelenül a Zrínyi munkája, és úgy az *Oktatás*-ról, Pauler nézetével szemben, kritikai kiadást szándékunk közzé tenni, melyben ki fogjuk mutatni, a kitűnő historikus, de kevésbé szerencsés irodalomtörténész feltűnő állításainak teljesen tarthatatlan voltát." (Ms. U. 1346, 188b.) Kanyaró azonban, az általa kiadott *Siralmas panasz* Széchy-féle megsemmisítő bírálata után (SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós*, III, Bp., 1902, 236–260) már egyetlen sort sem írt le Zrínyiről.

hibát róva fel nekik, amivel Pethő vádolja Bocskait: „Ha el tököllyis az Magyar Nemzett azt magával, hogy minden tüle telhető derekas állapotokhoz, munkához hozza fogjonis, leghelsőben Vezér, jo Fő és Hadi Director, felől kell gondolkodni: Olyat penigh találni felette nehézne tartom, ha penig választ is magának az Nemzett, példa az előbbi idők, az magának keres, az köz jót abban hadgya, mint Bocskay, Bethlen, Rákóczy.”³²

Mindez azonban gyenge érv Zrínyi szerzsége mellett. Biztos bizonyítékokat akkor hozhatnánk fel, ha ismernénk Zrínyi véleményét Bocskairól. Kettőjük kapcsolatáról viszont csak annyit mondhatunk, hogy az *Afium* egyik híres részlete Bocskai Illésházyhoz írt levelét visszhangozza.³³ Ami Bethlen Gábor megítélését illeti, elég, ha a *Vitéz hadnagyra* hivatkozunk, ahol Zrínyi egyenesen Mátyás királyhoz hasonlítja, kinek „föld alatt való csontjai kénszerítenek bennünket, hogy emberek lennénk.”³⁴ A Zrínyivel kapcsolatba hozható propagandakiadványok is általában pozitívan ítélik meg a két fejedelmet.³⁵

II. Rákóczi György megítélése már bonyolultabb – tanulmányunk keretei között nincs is módunk részletezni –, de azt tudjuk, hogy Zrínyi kezdetben nagy reményeket fűzött hozzá,³⁶ és még a szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárat után is úgy vélte, hogy a fejedelem „szerencsétlenségét és az nyargaló szerencsének kerekeit megköthetni generositással, magnamitással és libertással”, ha „az negyedik parancsolat ellen föltörné tárházát anyjának, és pénzzel resituálná dolgát.”³⁷

Az *Oktatás* szerzségét illetően több feltevés is született a 19. század második felében. Ráday László, az emlékirat első közlője szerint a szerző Ráday Pál. Ezt később többen is cáfolták, többek között Pauler Gyula is, azt állítván, hogy a szerző Zrínyi Miklós.³⁸ Később saját maga cáfolta ezt a feltevését, Nádasdy Ferencet tartván a szerzőnek.³⁹ Markó Árpád az általa „Ráday-emlékiratnak” nevezett műről írva azt állítja, hogy „igen sok része valóban hasonlított Zrínyi írásaihoz”, de „azt hiszem nem tévedek, ha nem

³² *Oktatás*, 117–118. Pethő véleménye Bocskairól: „Azért im találkozek egy átkozott ember, és veszedelemnek fia Botskai István, a' ki nem édes hazájának szabadulását, hanem tsak a maga hasznát keresvén fel zavará a' szép tiszta vizet...” (PETHŐ, *i. m.*, 159.)

³³ Zrínyinél: „Elfussunk? nincs hová, suhan másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem mégyen, hogy minket helyeztessen belé. A mi nemes szabadságunk az ég alatt sohan nincs hanem Pannóniában. Hic nobis vel vincendum vel moriendum est.” (ZRÍNYI Miklós *Prózái művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván vezetésével az ELTE Zrínyi-szemináriuma, Bp., Zrínyi, 1985, 214.) Bocskainál: „Az mű nemzetségünknek több hazája ennél soha nem lézen, s nincsen is más ki minékünk az övét adja.” (Idézi JENEI Ferenc, *A Szigeti veszedelem keletkezése*, lt, 1952, 513.)

³⁴ ZRÍNYI *Prózái művei...*, *i. m.*, 165. Zrínyi az *Afiumban* is pozitívan nyilatkozik Bethlen Gáborról, jöllehet a fejedelemnek azt a tervét, hogy az oroszoktól kérjen segítséget, elítéli. *Vö. uo.*, 224, 413.

³⁵ PÉTER Katalin, *Zrínyi Miklós angol rajongói = Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván és az ELTE Zrínyi-szemináriuma, Bp., Zrínyi, 1987 (Zrínyi-Könyvtár, 2), 41–42.

³⁶ *Vö. PÉTER Katalin, Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György királyságáról*, Száz, 1972, 653–666.

³⁷ Vitnyédy István levele Mednyánszky Jónásnak, Sopron, 1658. január 8. Közli FABÓ, *i. m.* II. Rákóczi György megítélésére vonatkozóan lásd még LUKÁCS Zs. Tibor, *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése*, Aetas, 1995/1–2, 68–93.

³⁸ Ráday László a Hon 1868. évi 203., 205–207., 209–213. számaiban közli az emlékiratot. A Pesti Napló 1868. évi 205. számában egy névtelen cikkíró cáfolja Ráday László azon állítását, hogy a szerző Ráday Pál lenne. Pauler írása: Száz, 1868. 584–586. *Vö. még GORZÓ Gellért, Ráday Pál*, Bp., 1915, 67–69.

³⁹ PAULER Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*, I, Bp., 1876, 92.

ismerem fel ebben az írásműben Zrínyi kezét.”⁴⁰ Legutóbb R. Várkonyi Ágnes foglalkozott részletesebben az emlékirattal, elsősorban annak gazdaságpolitikai és egy közép-európai konföderáció kialakítását célzó vonatkozásait elemezve. Szerinte az emlékirat alapkezeltisei sok pontban megegyeznek Zrínyi koncepciójával, de a szerzést csupán az *Oktatás szövegéből* kiindulva nem lehet hitelt érdemlően megállapítani.⁴¹

Kanyaró a Pethő-krónikával kapcsolatos következő érve: „Az 1602-ik évhez szúrt megjegyzés is, mi módon vehető be legkönnyebben Buda vára, Zrínyire vall, ki életében kétszer is megfordult a nevezetes vár alatt, egyszer Batthyányval (Vitnyédy levele), más-kor 1663-ban” (131a). Én egyelőre Vitnyédy leveleiben nem találtam olyan adatot, ami azt bizonyítaná, hogy Zrínyi járt Budán. Valószínűnek tartom, hogy ezt a részt inkább Istvánffy alapján írta Pethő. Kanyaró is megjegyzi: „Nem nézhettünk még eddig utána, de el nem hallgathatjuk, hogy a Budavár megvétele felőli megjegyzést maga Pethő is tehetta, ha ugyanez Istvánffynál föltalálható” (131a). Ezt erősíti meg az is, hogy Pethő Istvánffyt forrásként használja: „Eddig való írásomat szedegettem nagy szorgalmatossággal egybe, sok rendbéli fő historikusokból, tudniillik Bonfinius Antalból, Jóviusból, Surius Lőrinczből, Thuróczi Jánosból (Ronsoni Péterből, Héltai Gáspárból, és Tinódi Sebestyénből, ezek erdélyi magyar historikusok). Továbbá Vrámec Antalból ki a horvát-országi dolgokról jól írt, és Istvánffy Miklósból ki a mi üdönkben írta a magyarországi históriát.”⁴²

Kanyaró végül e szavakkal zárja vázlat tanulmányát: „Megérdemelné a tüzetes tanulmányt, hogy mennyi része lehet még Zrínyinek a Pethő-krónika írásában. Mi ezúttal már a fennebbiek nyomán is kimondhatni véljük, hogy Zrínyi legalább nagyjában átnézte a kiadás előtt a krónikát, az előbeszédet is hihetőleg ő írta hozzá, s a szerző példája után indulva ki, NB-vel közli egyes megjegyzéseit és adomáit, szintén ily NB alatt ad egyet-mást a szöveghez” (131b). Nem tudom, hogy milyen előbeszédet említ Kanyaró, ugyanis a kiadások nem közlik Pethő ajánlását. A krónika előtt nem található más, mint egy hamis latin kiváltságlevél, amelyben Nagy Sándor északtól Dél-Itáliáig minden területet a szlávoknak adományoz. Érdekes, hogy a levél hitelességét több krónikaíró is elfogadta – Révay Péter, Rattkay György, kinek krónikáját szintén Zrínyi adatta ki, Forstall Márk és még Spangár András is, aki a Pethő-krónika 1738. évi kiadásában le is fordítja magyarra –, jöllehet hamisítvány voltát a lengyel Martin Cromer már 1555-ben bebizonyította.⁴³ Zrínyi műveiben sokszor előfordul Nagy Sándor neve, de nem ebben a vonatkozásban. Mindazonáltal a Zrínyiek Nagy Sándor-kultuszára jellemző az az adat, amelyet Evlia Cselebi említ, miszerint Nagy Sándor koronáját a Zrínyiek őrizték: „A régi időben – úgy mond – Zerinoğlu kezében volt Iszkender [azaz Nagy Sándor – N. L.] koronája, de a német császár megkívánta a koronát, Zerinoğlu ellen támadott s elvette tőle. Ha Allah

⁴⁰ MARKÓ Árpád, *Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái*, Bp., 1939, 356.

⁴¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*, Száz, 1972, 627–632; Uő., *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., 1994, 204–207; Uő., *A tűzvész tanúi*, Bp., Liget, 1995, 133–145.

⁴² PETHŐ, *i. m.*, 124.

⁴³ BARTONIEK, *i. m.*, 201.

engedi majd elmondom, hogy Bécs várában miként láttam a koronát. Mióta Zerinoğlu kezéből kiesett a korona, nem maradt meg régi jogában, hanem csupán hercegi rangja van a határon.”⁴⁴

A Zrínyiek Nagy Sándor-kultusza külön tanulmány tárgyát képezhetné, most csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy ez a hamis kiváltságlevél, amely a horvát nemzetűdat fejlődéstörténetében fontos szerepet játszott, Zrínyi 1651-ben, a *Syrena*-kötet kiadásával kezdődő propagandamozgalmában is jelentős helyet kapott. A fent említett Martin Cromer művének második kiadása (Basel, 1558), a *De rebus gestis Polonorum* megvolt Zrínyi könyvtárában is. Zrínyinek nem, de egy ismeretlen 17. századi kéznek rövid latin jegyzetei és figyelemfelhívó jelei megtalálhatók e könyv lapjain.⁴⁵ Cromer, aki elsőként bizonyította be e kiváltságlevél hamisítvány voltát, azzal érvelt, hogy Nagy Sándor korában a szláv népnév még nem ismeretes.⁴⁶ Valószínű, hogy Mauro Orbini, a déli szlávok ősi dicsőségét hirdető *Il regno de gli Slavi* című propagandisztikus művében, jóllehet név szerint nem említi, közvetve Cromerrel vitázik, amikor azt próbálja bizonyítani, hogy a kiváltságlevél kezdetben az illírek számára készült, de az illír megnevezésen a szlávokat kell értenünk.⁴⁷ Orbini könyve is megvolt Zrínyi könyvtárában; bár Drasenovich azon állítása, miszerint a könyvben található bejegyzések egy része Zrínyitől származik, téves, de Forstall Márk, Zrínyi káplánja a család fiktív genealógiájának kidolgozásakor ezt a könyvet is felhasználta,⁴⁸ és Orbini-re hivatkozva említi is Nagy Sándor kiváltságlevelét.⁴⁹ Ugyancsak a Forstall által összegyűjtött iratok közt található Vinkovics András zágrábi kanonok *Arte & Marte* című annaleszerű feljegyzése, amelyben a Pethókrónikából „sine adulatione” kijegyzetelte az 1525–1623 közötti évek Zrínyiekre vonatkozó részeit.⁵⁰

Cromer bizonyítását David Frölich is elfogadta,⁵¹ Révay Péter, aki forrásként használta Cromer könyvét műve megírásához, viszont nem.⁵² Rattkay György, aki Zrínyi közreműködésével adta ki krónikáját, büszkén vallja, hogy elsőként közli nyomtatásban e

⁴⁴ EVLIA Cselebi *Magyarországi utazásai 1660–1664*, I, ford. és kiad. KARÁCSON Imre, Bp., 1904 (Török–Magyarkori Történelmi Emlékek: Török Történetirók, 3), 48; vö. még KLANICZAY, *i. m.*, 630.

⁴⁵ BZ 363.

⁴⁶ Martin CROMER, *De rebus gestis Polonorum*, Basel, 1555, 20–21.

⁴⁷ Mauro ORBINI, *Il regno de gli Slavi*, h. n., 1601, 168–169. Az tény, hogy Cromer könyvét Orbini forrásként használta. Vö. Giovanna BROGI BERCOFF, *Il 'Regno degli Slavi' di Mauro Orbini*, Ricerche Slavistiche, 1977–1979, 133–136.

⁴⁸ BZ 179–180, 472. Vö. még DRASENOVICH Mária, *Zrínyi Miklós könyvjegyzetei*, Pécs, 1934, 46–47, 65–67.

⁴⁹ MOL, Filmtár, 5276, Zrinyische Familienakten (a bécsi levéltárból átvett anyag), Fasc. 280, 2. cím, 31. fol.

⁵⁰ Vö. MOL, Filmtár, 5276, Fasc. 280, I. cím.

⁵¹ David FRÖLICH, *Der Vralte Deutsch–Ungerische, Zipserische vnd Siebenbürgische Landszmann, dasz ist Vorlauffer Der Newen Ungerischen Chronic*, Lőcse, 1641, c. XX.

⁵² RÉVAY Péter, *De Monarchia*, Frankfurt, 1659, 147. Vö. BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., Akadémiai, 1981 (Irodalomtörténeti Füzetek, 104), 70.

kiváltságlevelet, és azt is megjelöli, hogy Glavinich Ferenc *Vitae sanctorum* című⁵³ könyvéből veszi át.⁵⁴ Nagy Sándor e hamis adománylevelének fontosságát a Zrínyi-propaganda szempontjából akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a fent említett Forstall Márk is felhasználta *Stemmatographiájában*. Forstall művében arra törekedett, hogy a Zrínyieket „a kortársak értékrendje szerint is egyenrangúvá tegye a nagy európai dinasztiák leszármazottaival” – írja Bene Sándor.⁵⁵ (Zrínyi Nagy Sándor-kultusza és e kultusznak propagandisztikus célokra való felhasználása nem elszigetelt jelenség a korban. Bethlen Gábor szintén Nagy Sándort tekintette történelmi példaképének, és a rá való hivatkozást számos, a fejedelmi politikát támogató kiadványban megtaláljuk.⁵⁶)

Kár, hogy Kanyaró nem dolgozta ki részletesebben vázlatát. Érvei, melyekkel Zrínyi szerzőségét szeretne volna bizonyítani, nem helytállóak. Ezt csak megerősíti az, hogy a Pethő-krónika kéziratában is ugyanazok az NB-k találhatóak, mint az első kiadásban. Ha Zrínyi közreműködött Pethő krónikájának kiadásában, akkor is csak a cím és az ajánlás elhagyása származhat tőle.

A Kanyaró és a Flegler által kimutatott szövegrészek ellentmondásossága is értelmezés kérdése. A német tanácsurak elítélése⁵⁷ nem tulajdonítható csak Zrínyinek. Sokkal inkább annak az elégedetlenségnek és félelemnek a kifejeződése, amely a 17. század első éveiben, Rudolf császár kormányának intézkedései nyomán – a legnagyobb magyar arisztokraták vagyonának elkobzása a császári kincstár feltöltése érdekében, a protestánsok üldözése – a rendek egészét átfogta, és a Habsburg-dinasztiába vetett hit megingásához vezetett.⁵⁸ Lehetséges, hogy arról van szó: Pethő már ekkor olyan széles látókörrrel rendelkezett, hogy felismerte azt, amit később Zrínyi így fogalmazott meg: „Német és Magyar fő soha nem lehet egy fő.” Vagy még később Bethlen Miklós: „Az magyar ügyet az mi nézi (...) eb a Török, kutya a Német.”⁵⁹

Ahhoz, hogy a Pethő Gergely név alatt Zrínyit gyanítsák, az is hozzájárult, hogy Pethő neve szinte teljeséggel ismeretlen volt a 19. század végéig. Jóllehet Bod Péter *Magyar Athenasában*, Toldy Ferenc pedig irodalomtörténetében⁶⁰ már írt róla, de életéről sem ők, sem Bodnár Zsigmond, ki elsőként feltételezte, hogy Zrínyi nem írója, hanem csak kiadója volt a krónikának,⁶¹ nem tudnak semmit. Elsőként Margalits Ede írt róla 1897-

⁵³ GLAVINICH könyve: *Cvit svetih, to život svetih, od kih rimska crkva cini spominak, prenesen i solzen na hrvatski jezik*, Mleci, 1628. (Vö. JAKSA RAVLIĆ, *Zbornik proze XVI i XVII stoljeca*, Zagreb, 1972, 227–239.)

⁵⁴ RATTKAY György, *Memoria regum et banorum*, Bécs, 1652, 10–11. Rattkay Zrínyi-kultuszáról lásd BORIÁN Előd, *Ráttkay György Zrínyi-képe*. Irodalomismeret, 1996/3–4, 30–36.

⁵⁵ BENE Sándor, *A „Forstall-kódex”, Zrínyi-Dolgozatok*, V (1988), 14.

⁵⁶ Vö. HELTAI János, *Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében*, It, 1983, 696–698.

⁵⁷ PETHŐ, *i. m.*, 180. A krónikának ez a része Kanyaró szerint szintén Zrínyi betoldása (130b).

⁵⁸ *Erdély története*, I, szerk. MAKKA László, MÓCSY András, Bp., Akadémiai, 1988, 533.

⁵⁹ BETHLEN M. *Levelei...*, *i. m.*, 304.

⁶⁰ TOLDY írja: „...hogy Zrínyi a költő lappang e név mögött képtelen mese.” (*A magyar nemzeti irodalom története [1864–1865]*, Bp., 1987, 104.)

⁶¹ BODNÁR Zsigmond, *A magyar irodalom története*, II, Bp., 1891, 260.

ben, majd Morvai István szentelt neki monográfiát 1912-ben.⁶² Margalits elsősorban a Kukuljevič által kiadott horvát oklevéltár anyagára támaszkodik, Morvai Margalits adatait sorolja fel újra, kiegészítve azokat az Országos Levéltárban talált újabb bizonyítékokkal, főleg az 1600-as évekig.

A fentiekben bemutatott irodalmi hagyomány alapján az is nyilvánvaló azonban, hogy irodalomtörténészeink joggal feltételeztek valamilyen kapcsolatot a Pethő-krónika és Zrínyi között. Azt azonban még senki sem vizsgálta részletesen, hogy milyen viszony volt valójában a két család között. A rendelkezésünkre álló adatok azt bizonyítják, hogy Pethő Gergely elsősorban a költő apjával és az ugyancsak Zrínyi Miklós nevű nagybátyjával (Zala és Somogy megyei alispán, Bethlen Gábor híve)⁶³ állt szorosabb kapcsolatban. Pethő rendszeresen részt vett a Zrínyiek családi ünnepein. Így 1616. augusztus 28-án Széchy Magdolna és Zrínyi György esküvőjén, 1620. május 10-én pedig Zrínyi Miklós keresztelésén.⁶⁴ Zrínyi Miklós 1616-ban a testvérével, Györggyel való birtokelosztás alkalmával arra kéri Pethőt, „myvelhogy Zrinij Geörgyiel nemjmemű alkuvasunk leszen, minthogy azertt mind Syraky uram mind Patatits uram, mind penig s töb feő renden valo uraimis lesznek nalunk [...] annak okaert keryk zeretettel hogy az jeövendő Hettffeyen UyUdvarra jeoiön hozank kgd az milj kgd hozank valo jo akarattjaert s faratsagaert mys kgdnek minden jovall igyiekezünk lenny.”⁶⁵ 1617-ben Ozalyba hívja, mivel „kegd Chyaktorniy jozagunknak limitalasaban az megh oztasaban eggik divizor wolt”, hogy „az feőb jozagainkatis, ky megh osztatlan unanimi consensu eochem urammal deliberaljuk.”⁶⁶

A későbbiekben „mint törvén tudó embert”⁶⁷ főleg jobbagyaik jogi ügyeivel keresi meg Pethőt a Zrínyi család. 1615–16-ban egy Chikulin nevű horvátországi nemes⁶⁸ „elleni dolgukban” kéri Pethő segítségét. Ez ügyben Zrínyi György arra kéri Pethőt, hogy 1616. október 10-én a számadást végző „commissio” tagjaként jelenjen meg Alsó-bisztricsen „a zeghijnij Istwanffij uram maradoky udvaran. Kgd illy nagy dolgunkban mutassa megh kgd hozzank valo jo akarattyat.”⁶⁹ Julio Chikulinnal a gazdasági és a kereskedelmi szempontból fontos tenger melléki uradalmak miatt kerültek összetűzésbe a Zrínyiek. Nádasdy Annának, Zrínyi Miklós feleségének egyik levele pedig arra enged következtetni, hogy az Erdődyekkel való viszálykodás gyökerei is ide nyúlnak vissza, mert Erdődy Tamás, akinek Pethő krónikáját ajánlotta, késleltette a Chikulinnal való eljárás menetét: „Towabba nylyvan lehet kgdnek minemeo controversiay vannak uramnak

⁶² MARGALITS Ede, *Pethő Gergely és Ráttkay György*, Katholikus Szemle, 1897, 303–305; MORVAI István, *Pethő Gergely élete és krónikája*, Bp., 1912.

⁶³ PAULER, *i. m.*, I, 16.

⁶⁴ Lásd MOL, Festetics család keszthelyi levéltára, P 235, 161. sz., a Gersei Pethő család iratai.

⁶⁵ Zrínyi Miklós Pethő Gergelynek, 1616. aug. 23.; MOL, Festetics család keszthelyi levéltára, P 241, 3. cs.

⁶⁶ Zrínyi Miklós Pethő Gergelynek, Ozaly, 1617. febr. 20.; Zagreb, Nacionalna i Šveučilišna Biblioteka, kéziratár, R 6445. A Pethő család levelezésének zágrábi anyaga jelenleg megtalálható az OSZK mikrofilmtárában is. A továbbiakban a zágrábi jelzetek mellett feltüntettem az OSZK-beli filmtekercsek számát is.

⁶⁷ Zrínyi Miklós Pethő Gergelynek, Csáktornya, 1615. márc. 22.; OSZK, mikrofilmtár, 37. tek. (R 6445).

⁶⁸ Vö. KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, III, Bp., 1912, 17.

⁶⁹ Zrínyi György Pethő Gergelynek, 1626. aug. 29.; MOL, Festetics család keszthelyi levéltára, P 241, 3. cs.

eő k[egyelméne]k Julio Chykulinnal tengermelleky jozagunknak eginihany eztendeobelj szamadasa feleól. Kérte ennekeleótte adottanak Chiazar urunkrol eő feölsigerül comisiót eleóbbeny Ban Uramra Erdeódj Thamasra.” Az új bán, Thuróczi Benedek hajlandó „comisiót” összehívni Varasdra, ezért kéri Nádasdy Anna Pethőt, „mivel uram pedig eő kgl [...] Pragaban el kesik”, hogy jelenjen meg a Zrínyiek érdekeit képviselni.⁷⁰

Pethő Gergely halála után (1629) a két család kapcsolatára vonatkozó adatokat csak harminc évvel később találunk. Ismert Zrínyinek egy 1661. augusztus 8-án Pethő Jánoshoz írt horvát nyelvű levele, amelyben Zrínyi-Újvár építéséhez kér napszamosokat és mesterembereket.⁷¹ A levél közlöi szerint semmi közelebbit nem sikerült kideríteni a levél címzettjéről. Pethő Gergely egyik testvére Pethő János.⁷² Ennek fia Pethő László, akiről már több adatot találunk Zrínyi és Vitnyédy leveleiben is. Vitnyédy egyik leánytestvére Pethő László felesége volt, és az ő kezén veszett el Zrínyi Esterházy László halálára írt epicédiuma.⁷³ Mint már említettem, ebben az időben (1657–1664) Pethő Gergely unokatestvére, Pethő György is Sopronban tartózkodott. Pethő László egyik testvére szintén János nevű volt – véleményem szerint Zrínyi ennek írta a fent említett levelét –, akinek haláláról Pethő László tudósít: „Szomoru szivel értettem Darabos Miklos eőcsem uram levelébül ez mai napon szegeny I[ste]nben el niugodot eőcsem Petheő János Uram ez vilagbul valo kimulasat.”⁷⁴

Mindezekre azért tartottam fontosnak kitérni, mert a Pethő-krónika sorsának alakulását a szerző halála után ezen összefüggések alapján követhetjük nyomon. Az egyetlen fennmaradt kéziratos példány első lapján található bejegyzés szerint a 17. század második felében a krónika a Sándor család tulajdonában volt. A sághfai Sándor család Vas megyében volt birtokos. A család egyik tagja, Sándor György 1663-ban halt meg. 1663. május 29-én kelt végrendeletében hivatkozik leányára, Sándor Zsuzsannára, akinek az említett bejegyzés szzerint a kézirat haláláig, 1707-ig a tulajdonában volt. Sándor Zsuzsanna halála után testvérenek, Katának (ennek férje Oroszi Ádám) fiához, Oroszi Pálhoz került, majd ennek egy későbbi leszármazottja, az ugyancsak Oroszi Pál nevű Veszprém vármegyei táblabíró ajándékozta 1814. július 27-én a Nemzeti Múzeum Könyvtárának.⁷⁵

A fent említett Sándor Györgynek a fia lehetett az az ugyancsak Sándor György, akinek neve sűrűn felbukkan Vitnyédy leveleiben. 1664. január 9-én írja Vitnyédy Sopron-

⁷⁰ Nádasdy Anna levele Pethő Gergelynek, Csáktornya, 1615. máj. 29.; OSZK, mikrofilmtár, 37. tek. (R 6445).

⁷¹ LÁSZLÓ Hermina, LEBÁR Mária, *Zrínyi Miklós horvát nyelvű levele Gersei Pethő Jánoshoz*, ItK, 1984, 722–724.

⁷² Vö. MARGALITS Ede, *Horvát történelmi repertórium*, I, Bp., 1900, 135; MOL, Festetics család keszthei levéltára, P 235, 161. sz.; NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IX, Pest, 1862, 258.

⁷³ Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 251–253, 424.

⁷⁴ Pethő László Ballagovich Juditnak, Pethő János feleségének, Egerszeg, 1671. szept. 21.; OSZK, mikrofilmtár, 32. tek. (R 6455).

⁷⁵ OSZK, kézirattár, Quart. Hung. 66, 1a; THALY Kálmán, *Adalék a Sághfai Sándor család nemzedékrendéhez*, Száz, 1871, 140–150. Thaly Kálmán a Sándor család leszármazottja. Közlése szerint 1871-ben a család levéltára Csepen találtatott az ő gondozásában. Jelenlegi helyéről és állapotáról nem sikerült semmit kideríteni.

ból bizonyos Botka uramnak: „...Sandor Gyorgy által, szoval bővebben izent kegyelmednek köteles szolgáló jó akarója.”⁷⁶ Ez a Vitnyédy-levél azért is fontos, mert idézi benne a Bónis-kódex szövegéből a *Befed ez a kék ég...* kezdetű Zrínyi-epigrammát. Ez a bizonyos Botka uram nem más, mint a fent említett Sándor György végrendeletének megírásakor jelen lévő Botka Ferenc nevezetű Veszprém vármegyei alispán, akit 1647-ben az országgyűlés Vitnyédyvel együtt a győri evangélikusok és kálvinisták viszálykodásának elsímítására küldött ki.⁷⁷

Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy Zrínyi könnyen megszerezte a Pethő-krónika kéziratát. Valószínűnek tartom, hogy a kiadási munkálatokba Vitnyédyt is bevonta, aki lemásoltatta a teljes krónikát az ajánlással együtt. Kovács Sándor Iván a Bónis-kódex lehetséges történetét vizsgálva feltételezte, hogy a kódex másolására Vitnyédy környezetében kerülhetett sor.⁷⁸ Fenti állításainkat épp az látszik igazolni, hogy a Pethő-krónika kézirat példányának írásképe feltűnően hasonlít a Bónis-kódex írásképeire. Összegzőképpen annyit mondhatunk, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem tudjuk bizonyítani azt, hogy Zrínyi „belenyúlt” volna Pethő szövegébe. Talán többet és bizosabbat tudhatnánk minderről, ha előkerülne Kálnoki Sámuel fent említett diáriumaik közül a másik is és a Pethő-krónika Zrínyi könyvtárából eltűnt kézirat változata. Az elfogadhatónak látszik, hogy a krónika Zrínyi közreműködésével jelent meg és szerintem az is, hogy Vitnyédy és Sándor György révén maradt ránk a ma ismert kézirat másolat.

Függelék

Pethő Gergely *Rövid magyar krónikájának ajánlása* (OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 66, 6r–9v).

AZ TEKÉNTETES ES BÓCHÜLETES VITÉZLEŐ GRÓFF URNAK AZ NAGYSÁGOS MONYORÓKERÉKI ERDEŐDI THAMÁS URAMNAK MONOSZLOI ÉS VARASD VÁRMEGYEI GRÓFFNAK ÉS EŐRÖKŐS FEŐ ISPÁNNAK AZ MEGH VÁLTÓ SZERZETINEK SZENTŐLT VITÉZINEK CSÁSZÁR ÉS KIRÁLY ÖFELSÉGÉNEK MAGYAR ORSZÁGBAN FEŐ TÁRNOK MESTERÉNEK, ÉS LEG RÉGIEB TANÁCSÁNAK, ISTENTŰL JÓ EGÉSÉGET ES BOLDOG HOSZSZU ÉLETET KÉVÁN.

Sok rendbéli foglalatosságomtól kibekben N[a]g[y]ságo]d utan naponként fáradok, néha néha üresedvén, az Magyar és Horvát nemzetnek Országokban történt jeles, es emlékezetre méltó dolgait es cselekedetit mind ez mostany esztendeigh, rövid summában foglalván, szorgalmatosan egyben szedegettem. Nem volt arra való szandékom sem igekeze-

⁷⁶ VITNYÉDY *Levelei...*, i. m. Lásd még az 1662. júl. 14-én, 1662. okt. 2-án, 1663. febr. 17-én írt leveleket, *uo.*

⁷⁷ Vö. PAYR Sándor, *Muzsjai Wittnyédy István = A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1904-iki emlékkönyve*, szerk. SZÓTS Farkas, Bp., 1905, 84.

⁷⁸ KOVÁCS Sándor Iván, *Négyesy László kísérlete Zrínyi prózai műveinek kritikai kiadására = ZRÍNYI Prózai művei...*, i. m., 44.

tem, hogy sok és bő szókkal, hosszú írással való Históriát irjak, tudvan aztot, hogy sokan vadnak es voltakis, kik, az my nemzetsigünknek dolgait, es cselekedetit sok faratsagokkal, és fejek törisekkel nagy bölcs s mely ekes Deak szokkal megh irvan ki bocsatottanak, kiknek irasit az hozzájok hasonlo tudos es beölcs emberek kedvessen és gyönyörűségesen olvashattyak, hanem igyekeztem azon, hogy mentül rövidebb szóval lehetet, az jelesb es feőb dolgoknak idejeket, es heleket, azoknak az jeles személyeknek kiktül minémű dolgok történtenek neveket minden ragalmazast el tavoztatva, az én hozzám hasonló magyarokért, magyar nyelven is kiváltképp azokért, kik az bölcs es ékes deák írásokat, vagy igen csekélyen vagy ugyan széntén csak az pusztá magyar írást tudvan is, az mit tudny akar azt keőnyebben fel találhassa.

Irasomnak hogy értelme és magyarázattya lehessen osztottam ezt az kis könyvet három részre. Az első része magában foglalja az magyaroknak Első és Második Scittiából való ki jöveleteket Pannoniába, az Magyar nemből való királyoknak egymás után való következéseket, és azoknak idejekben történt fő dolgoknak harmadik András királyig (kit velencei királynak hittak), úgy mint kiben az magyar szent királyoknak magvok szakadot. Az második résziben megh irtam az külömb külömb féle idegen nemzetekből való Magyar Országí kiralyokat es az eő idejekben történt emlekezetre méltó dolgokat mind az Austriai avagy Becz Országí Herczegekbeől lett királyokig. Harmadik es utolsó része be foglalja magába az Austriai, avagy Becz Orszagi Herczegekből való Magyar Orszagi kiralyoknak egymás után való keövetkezéseket es idejekben történt dolgokat, mind ez mostany ideigh.

Akartam pedig ezt azen kis irasomat, az N[a]g[yságo]d nagy es dicséretes neve alatt indétatvan egy nehany jeles es méltó okokból ki bocsátany. Elseőben, mert az N[a]g[yságo]d becsületes es nevezetes eleinek s feőképpen pedig te N[a]g[yságo]d hazaja mellet való dicséretes vitezkedésérül, hadakozasirul josagos cselekedetiről, es mesze ki tündökleő jo magaviselésérül ebben az könyvben sok szép es becsületes emlékezeti vagion. Az után mivelhogy N[a]g[yságo]d ez mostany időbéli nyomorult Orszagunkban való Urakat, mind hoszsu ideiglen való élésével, feő Tiszteknek es méltóságoknak dicsiretessen való viselésenek réghiségével Istenhez való buzgo ahitatosságával, az igaz es régi Romai hitnek szorgalmatos oltalmazásával es gyarapétásával s nem annak rontásával es ky pusztításával, igaz kiralyokhoz való alhatatos hévségével s nem azok ellen való tamadasokkal es párt ütésekkal, végezetre édes hazaja mellet s nem Orszaga es Nemzetsége ellen az Török ellenség ellen s nem néki való hasznalással sok faratságal, nyughatatlanságal vigyazással, es szantalan költséggel való vitezkedésével es hadakozásával, nagy győzdelmes es dicseretes maga viselésével az egyz vilagnak igaz itéleti szerint méltán felyől hallatta. Méltan bizonyara mert hogy az teőb N[a]g[yságo]d vitézségének (kik nem kicsinek seőt az mostany üdőben igen nagyok volnanak) béket hadgiak hozom eleő az nagy és dicséretes derekas ütközetit és cselekedetit N[a]g[yságo]dnak.

Ezer ött száz nyolcvan egy esztendeőben igen iffiui idejében az Czernéki Amhat Béget Horvát Országban ugyan ott lako helében Czerniknél minden hadával igen meg vere N[a]g[yságo]d. 1584 esztendeőben, Tóth Országban az Kristaloczi Teörök várat meg véve, azt feől égete, az benné való Theörököket pedig mind le vágta N[a]g[yságo]d.

Azután ugyan azon esztendőben mikor Koracsévicz Hizdricz Bégh Kranicz Országban sokat rabolva nagy prédával vissza jünne, N[a]g[yságo]d az karloczy vitézekkel, Szlumi varanál meg vára útét, és ott vitez módon meg ütközöt véle, holot is Béket minden hadával igen meg veré, az predatis tüle vissza nyéré N[a]g[yságo]d. 1585 esztendőben rea mene N[a]g[yságo]d Kosztaniczára, ki az Törököknek híres es nevezetes vég hazok Horvát Országban, és annak az várasat megh rabola, és azt teövből ki égeté N[a]g[yságo]d. 1586 esztendőben Ali Bégh mikor Toth Országban sokat rabolva nagy nyereséggel vissza jönne, N[a]g[yságo]d az Tóth Orszagi végbélíkkal Juaniczal meg vára útét, es ott Istennek segítségével meg ütközvén véle minden hadával igen meg veré ű maga[nak] az Béknek fejet véle az predatis el vonya tüle N[a]g[yságo]d. Tovabba 1591 esztendőben mikor az Boszniai Haszan basa az frigiet fel bontva, Sziszek várat elseőben meg szállotta volna, N[a]g[yságo]d mindgyarast ű néki ellenében szalla Taborban Sziszek mellé, úgy hogy csak az Kupa vize volt, az ket Tabor között, kitt latva az Bassa el méne Sziszek alól, N[a]g[yságo]d pedig ugyan azon hadával mindgyarast Monoszlo várat meg szalla, es azt, az benne való Törököknek fejekre törete es vonyata, az varat porral fel vette, az Törököket hitre el boczata N[a]g[yságo]d. Hozom eleő imm-csak az nagy kevély es fel fuvalkodot Boszniai Haszan Basat, ki mint az erős es kevely Goliat hogy az Istennek népét karomolia es gyalazza vala, úgy azis, mindeneket semminek tart vala lenni, es egy utával orszagostul hogy el nyomlyon es semmive tegyen bennünket 1593 esztendőben, igen nagy erővel es kiszülettel harmadszor megh szalla Sziszek várát, es azt szernyen töreti es rontattya vala, rea mene azért Ruprecht Ekenpergerrel, és az végbélíekkel N[a]g[yságo]d, mint David az Goliatra és meg ütközvén véle Istennek nagy irgalmasságbul, mint Pharao kiralyt, minden hadával az Kupa vizében hajta, es belí őle útét, holot az Kupa vizében belí hala maga Haszan Bassa, véle együt Mehemet Bégh az Török Czaszarnak az huga fia, Memi Bégh, Ali Bégh, Ramadan Bégh, Kurt Bégh, Szinan Bégh, szamtalan nevezetes fő Törökökkel az arulo Vainnal (ki csak annak előtte az Haszan Básának el arulta volt N[a]g[yságo]dat) kikvel őszve huszon ket ezer Török veszet az vizben. Ezeknek az fejek az N[a]g[yságo]d sátora előtt, az N[a]g[yságo]d labai előtt heverték. Ahoz taborat fel predaltata, minden hadakozo szerszámot sok es igen szép Algyuival el nyere N[a]g[yságo]d. Vegezetre 1596 esztendőben, az Szerdár Kadun Mehemet Basa igen nagy kiszülettel hatvan ezer Törökkel Potrinia várat Horvat Országban meg szállá, es azt rettenetessül vitatá, rontata, es ásata úgy annyira hogy az sánczokban egy uttal szaz nyolcvan zaszlót olvastak megh. Látva azért N[a]g[yságo]d az helnek, és abból az Orszagnakis veszedelmét, bizvan a nagy es erős Istenben, Draskovics Janossal az Bánnal es az végbélíekkel nagy vakmerő szerencsére vetvén, mind maga uri fejét mind az hadat Sziszeknél az Kupa vizén hidon által költözven rea méne Szerdár Basára, hogy az vár alatt meg ütközzik véle N[a]g[yságo]d kit értvén az Basa meg nem mere varny N[a]g[yságo]dat, hanem ejel el méne hadával az vár alól es örökki való gyalazattával minden harc nélkül futa szalada vissza Kosztaniczara.

Tovabba mind enni sok ideig való fő tiszteknek es méltóságoknak viselésébenis, sem az urak között, sem az nemesseg es egyéb rendek között senkit szabadságokban sem igasságában meg nem haboritot N[a]g[yságo]d, hanem inkább mindenek ellen valakik az

országbelieket szabadságokban avagy igasságokban igyekeztek meg bantani es haborgatni, paisul es kü falul vetette az ország mellett magát N[a]g[yságo]d minden tehetségével. Az mint mi nem régenis Therfaczkye Miklos ellen, ki Thót orszagi Bán levén, minden rendeket urakat, nemeseket szabad városokat, kegyetlenül es törvéntelenül szörmien haborgat vala, N[a]g[yságo]d minden tehetségével az Ország szabadsága mellett ellen alla néki melli dolgaért érdeme szerént el is vevék róla az Banságot N[a]g[yságo]d es az Orszagnak méltó törekedésére, kiert az egisz Ország N[a]g[yságo]dnek eörökke való hálá ádással es köszönettel tartozik.

Adna az felséges Isten, hogy az mostani veszedelmes üdöbéli némely iffiu urak értvén ezeket indétattnának úkis az N[a]g[yságo]d dicséretes cselekedetinek es almélkodható jo maga viselésének követésére, hogy az sok bor italból, az mely alomból, es az lagysaknak valo henyelésből fel sörkenvén es ebredvén, igyekeznének úkis az igaz körösztyen hitt mellet, fejedelmek, es édes hazajok mellett N[a]g[yságo]dat követvén serényen gazdagodni, es szorgalmatossan szolgálni.

Kérem azért N[a]g[yságo]dat hogy azt azon kis munkamat meg ne utallya N[a]g[yságo]d, hanem inkább én tülem, mint igaz szolgálaiatul, nem csak jó néven de sőt velem egyút, maga óltalma es tutolája aláis méltoztassék venni. Tarcsa meg az jo I[ste]n N[a]g[yságo]dat, országunk erős oszlopat es nemzetsegünknek mesze ki tündökleő fénes csillagat, sokaig io egességben. Irtam első napian Januariusnak 1623 esztendőben az en Belai Castiliumomban.

N[a]g[yságo]dnek igaz szolgálai
Pettheo Gergely

Levente Nagy

LA BREVE CHRONIQUE HONGROISE DE GERGELY PETHŐ
ET LE POETE MIKLÓS ZRÍNYI

En 1660 parut la *Brève Chronique hongroise* de Gergely Pethő subventionnée par Miklós Zrínyi à l'imprimerie viennoise de Cosmerovius où avait été publié entre autres le volume *Syrena*. La chronique de Gergely Pethő de 1623 est le premier travail historiographique destiné à un public plus large, écrit en hongrois dans un esprit catholique. Sa publication de 1660 fit partie de l'activité de mécène et de représentation de Miklós Zrínyi ainsi que celle du volume *Syrena*, de la *Memoria regum et banorum* de György Rattkay, de la *Stemmatographia* de Marcus Forstall et d'autres publications italiennes et allemandes.

Après la parution de la chronique, au cours de la seconde moitié du XVIIe siècle ils se répandit la rumeur auprès des intellectuels de la Transylvanie selon laquelle l'auteur de la chronique était non pas Gergely Pethő mais Miklós Zrínyi. Dans son étude en manuscrit Ferenc Kanyaró essaya de prouver cette hypothèse en se référant à des preuves philologiques. Or, ses preuves ne s'avèrent pas pertinentes. La chronique fut écrite par Gergely Pethő, Zrínyi n'y ayant fait qu'une seule modification: c'était d'enlever la dédicace en l'honneur de Tamás Erdődy, Miklós Zrínyi étant en mauvais termes avec la famille Erdődy.

Nous supposons également la participation de István Vitnyédy aux travaux d'édition. C'est grâce à lui qu'il subsiste la seule copie manuscrite connue de la chronique. Nous avons annexé la préface jusqu'ici inédite de la chronique à la base de cette copie.

LUKÁCSY SÁNDOR

AZ ÁLLAM LELKE

Machiavelli és egyházi irodalmunk

Rejtély van, melyet kutatás soha
El nem ér, az állam lelkében...

Shakespeare: *Troilus és Cressida*
Szabó Lőrinc fordítása

Si vous oyez les prédicateurs d'aujourd'hui dedans leurs chaires,
ils n'ont d'autres déclarations dans leur bouches que celles qu'ils
font encontre Machiavel.

Estienne Pasquier (1529–1615)

Vir perniciosissimus

Hauser Arnold kopernikuszi tettnek mondotta Machiavelli fölfedezését: azt, hogy „a politikában a cselekvésnek másfajta szabályai érvényesek, mint az egyszerű halandó életében, más szóval: a keresztény erkölcs két alapelve, a hűség és a becsület, nem kötelező mindig és mindenütt a fejedelemre”. Ennek merész és következetes kinyilvánításával Machiavelli megteremtette a politikai gondolkodás autonómiáját, alapjaiból forgatta ki a középkori világfelfogás egységes és zárt rendszerét, ő „az első modern nyugati gondolkodó”.¹

Machiavelli jól tudta, hogy új tanokat kitalálni és hirdetni éppen olyan veszélyes, mint ismeretlen vizeket és földeket keresni („cercare acque e terre incognite”²), de könyveinek viharos hatását nem érthette meg. 1527-ben meghalt, főműve pedig, az *Il Principe* csak 1532-ben látott napvilágot (Rómában s ugyanazon évben egy firenzei kiadónál is). Ekkor kezdődhetett el az a folyamat, mely nevéből, ennek „machiavellista” alakjából, mihamar szótári tételt formált, máig élőt, melyet szélkében használ, nem éppen hízelgő módon az is, akinek a néven és legendáján kívül nincs más ismerete a nagy firenzeiről.

Machiavelli tanítása veszélyes kihívás volt az egyházak számára; ezt katolikusok és protestánsok egyaránt fölismerték, és heves támadásokkal válaszoltak. Pole angol kardinális már 1534-ben a Sátán művének mondotta Machiavelli könyvét; a hugenotta Gentillet 1576-ban hatszáz lapra terjedő Antimachiavellust adott ki franciául, s ez hamarosan német, angol, latin fordításokban is közkézen forgott. Machiavelli ellenfelei főként szidalmakban voltak leleményesek: mocskos eb, vipera, mérges pók, „porcus et pecus”, „fera et noxia bestia”, büzlő dudva a virágok városából, halált hozó étkek szakácsa, a bűn tanítómestere, ördögtől megszállott, pokol szörnye emberalakban, Lucifer kutyája, továbbá szemtelen hazug, alantas rágalmazó, „omnium scientiarum ignorantissimus”, lator és szentségtörő, hasonló Káinhoz, Júdához, Simon mágushoz, Julianus Apostatához,

¹ HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete*, ford. GÖRÖG Livia, Bp., 1964, 108 skk.

² *A Discorsi* elején.

veszedelmes személy („vir perniciosissimus”), aki tűzbe borítja a világot, boszorkányitalával az embereket állatokká változtatja, terjeszti a hitszegést, a kegyetlenkedést, a párbafozást, az uzsorát, a szodomiát és a vérbajt. S ez még nem minden. A legfőbb vád Machiavelli ellen az, hogy eretnek, s ami ennél is rosszabb: ateista (noha nem volt az), méltó a máglyára, 1615-ben in effigie meg is égették, „quoniam fuerit homo vafer ac subdolos diabolicarum cogitationum faber optimus, cacodaemonis auxiliator”.

A szidalmazók nem mind olvasták Machiavelli műveit, inkább csak félremagyarázták. *A cél szentesíti az eszközt* – ezt nem Machiavelli írta, mégis az ő nevéhez tapadt. *A ragion di stato* (államrezon) szót sem írta le soha, mégis az ő számláját terhelték meg vele, hogy aztán terjedelmes irodalomban, még versekben is, taglalják káros következményeit. Pilátus is az államrezonnak engedett, amikor kiszolgáltatta Jézust hóhérainak... Gyanússá vált maga az államtudomány; Jean Bodint, noha nem helyeselte Machiavelli nézeteit, gyakran vele együtt ítélték el.

A tridenti zsinat, miután belátta, hogy hiába próbálkoznék meg Machiavelli kárhozatos műveinek *átírt* kiadásával, 1559-ben indexre tette őket. Veszélyes lett leírni szerzőjük nevét; aki mégis hivatkozni akart rá, netán egyetértőleg, körülírásra kényszerült: „Quidam”, „un certo Autore”, „istorico fiorentino”; volt, aki anagrammába rejtette a tiltott nevet.

Némileg más a helyzet Angliában, ahol Róma már nem parancsolt. Szidalmazta Machiavellit, aki akarta (sokan), de lehetett mentegetni, sőt dicsérni is. Marlowe egyik darabjának prológusában Machiavelli megjelent a színpadon:

...eljövék, hogy megtekintsem
Ez országot s barátimmal vigadjak.
Nevem hiába gyűlölik sokan,
Megőriznek nyelvüktől, kik szeretnek...

A gonosz zsidót (a színmű főszereplőjét) mint tanítványát mutatta be, és méltányos elbírálást kért számára.³ Machiavelli divatos lett az angol irodalomban. Valaki megszámlolta: az Erzsébet-kori szerzők 395-ször írták le nevét vagy utaltak rá. Ben Jonson *Volponé*-jában Sir Politicus így adja elő életelveit:

Jól válogasd meg társaságodat
S szavaidat – és nehogy igazat szólj.

A vallás dolgában meg ne nyilatkozz,
Csak csodálkozz, hogy mennyiféle van,
S fogadkozz, hogy ha más se volna, csak

³ MARLOWE, *A máltai zsidó*, ford. RÓZSA Dezső = *Magyar Shakespeare-Tár*, VII, Bp., 1914, 103.

Az ország törvénye, azzal beérnéd,
Mint Monsieur Bodin és Machiavell.⁴

Shakespeare színpadán is elhangzott Machiavelli neve. A *VI. Henrik* harmadik részében Gloucester herceg (a leendő III. Richárd) beszél trónszerző szándékairól és mesterkedéseiről:

...tudok mosolyogni s ölni közben,
Helyest kiáltani, hol fáj szívem,
Orcáimat mű könnyel nedvesíteni,
Mintázni arcom minden alkalomhoz.

Én a kaméleonnak színt adok,
Alakot, ha kell, mint Proteus váltok,
Leckére fogom gyilkos Machiavell...⁵

Machiavellit Európa-szerte megbélyegezték egy III. Richárd-szerű figura, Cesare Borgia magasztalásáért;⁶ tanaiból eredeztették a Szent Bertalan-éj borzalmaikat; kárhoztatták mint a kegyetlenség, a csalárdság és minden egyéb politikai gaztett igazolóját; kiképzették az abszolutizmus és a zsarnokság ideológusának. De a hallali nem volt egyhangú. Bernardo Da Giunta az *Il Principe* első firenzei kiadásához írt előszavában védelmébe vette a művet, melyet már akkor dühödten támadtak, amikor még csak kéziratban terjedt; G. B. Busini 1549-ben a szabadság szerelmesének mondotta Machiavellit, igaz, csak magánlevélben („amava la libertà estraordinarissimamente”); 1578-ban G. M. Toscano nyilvánosan állt melléje, nem minden fifika nélkül: a firenzei politikus, szerinte, szándékosan adott rossz tanácsokat a zsarnok uralkodóknak, hogy sietesse bukásukat; Justus Lipsius, bár általánosságban megróttta „az etrúriai új Doctorokat”, dicsérte Machiavelli éles elméjét („ingenium acre, subtile, igneum”), és jóváhagyóan idézte nevezetes paraboláját: a fejedelem legyen erős, mint az oroszlán, és ravasz, mint a róka.⁷ A legnagyobb megértéssel – és értéssel – Francis Bacon szólt Machiavelliről, ismételten hangoztatott mondatában (mely az irodalmi ábrázolás számára is messzi távlatot nyitott): hálát kell adni Machiavellinek, mert azt írta le, amit az emberek tesznek, nem pedig azt, amit tenniük kellene.⁸

⁴ IV. felvonás, 1. szín. VAS István fordítása.

⁵ III. felvonás, 2. jelenet. NÉMETH László fordítása. – A *VI. Henrik* első részében York herceg így fogadkozik: „Alençon! Ez a hírhedt Machiavelli! Meghal, ha száz élete volna is!” (V. felvonás, 4. jelenet, ford. VAS István.) *A windsori víg nők* vendéglőse is emlegeti a hírhedt firenzeit: „Politikus vagyok, mi? Ravasz vagyok, mi? Machiavelli vagyok, ugye?” (III. felvonás, 1. jelenet, ford. DEVECSERI Gábor.)

⁶ Gennaro SASSO, *Machiavelli e Cesare Borgia: Storia di un giudizio*, Roma, 1966.

⁷ HARGITTAY Emil, *Justus Lipsius és Laskai János = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 120–123.

⁸ „Est itaque quod gratias agamus Macchiavello et hujusmodi scriptoribus qui aperte et indissimulanter proferunt quid homines facere soleant, non quid debeant.” BACON, *Tractatus de dignitate et augmentis*

Machiavelli neve, híre és tanai tartósan két táborra osztották a gondolkodókat és politikusokat. Ellene foglalt állást Campanella, Vico, Hume, Voltaire, Nagy Frigyes, Jefferson, Friedrich Schlegel, Schopenhauer, Metternich, Carlyle, Proudhon, Széchenyi,⁹ tisztelőinek növekvő számát gyarapította Richelieu, James Harrington, Spinoza, Rousseau, Herder, Napóleon, Alfieri, Foscolo, Leopardi, Hegel, Fichte, Byron, Mickiewicz,

scientiarum, 1638, lib. VII, cap. 11. – Bacon e művét a 18. században kétszer is kiadták Magyarországon: 1756-ban Pesten (Landerer), két év múlva Egerben. A pesti kiadás Padányi Bíró Márton veszprémi püspöknek szóló ajánlással jelent meg. A hiú főpap elfogadta az ajánlást, de a könyvet aligha olvasta, mert Machiavelli dicsérete főlháborította volna. – ERDÉLYI János jegyzete Baconról: „Az erkölcsei filozófiát a *Sermones fidelesmunka* [= *Esszék*] által igyekvék gazdagítani, leginkább Montaigne és Machiavelli nyomain, s a maga gondolatával ékesítvén azokat.” (*Filozófiai és esztétikai írások*, Bp., 1981, 810.)

⁹ Széchenyi azt állítja, hogy ifjúkorában olvasta Machiavelli műveit (*Döblingi hagyaték*, I, 575), de idézni másodkézből szokta, Rousseau, ill. Lamartine nyomán (*Napló*, 1819. május 20–25., ill. *Döblingi hagyaték*, II, 288). Kései visszaemlékezésében a halhatatlan („unsterblich”) jelzővel illette a firenzei író, többnyire azonban pejoratív minősítésre használta nevét. „Er ist ein ungarischer Machiavell” – írta egy ismerőséről (*Napló*, 1821. szept. 24.). „Apponyi! Würst du ein Machiavell?” (*Napló*, 1847. jún. 29.) Különösen gyakori ez a minősítés Széchenyi döblingi szatírájában, Bach kormányának és Ferenc Józsefnek jellemzésére. „Machiavel körmei” (*Döblingi hagyaték*, II, 34, 125), „Machiavelli-fogások által lenyomorított szerencsétlen haza” (II, 46), Machiavelli „búze” (II, 252), „tempói” (II, 354), „patentje” (II, 550), „officinája” (III, 745), „Bach és adjutánsai Machiavelnek hű discipulusai” (II, 64), a Habsburg dinasztia „pffiffig Machiavelli-család” (II, 124), az uralkodó „Machiavelnek riválisa” (II, 189), „infamis calumnia és aljas indignitás azt állítani, hogy Ferenc József Machiavelnek iskolájába járt, holott Machiavelnek kellene, ha élne, Ferenc József tanodájában elismerni mesterét” (II, 111), a firenzei politikustól „Felséged még igen sokat tanulhatna, noha Machiavelli is nagy előmeneteket tehetne Felséged iskolájában” (II, 287). Széchenyi szótárában „kajánság, furfang, Tartuffe, Machiavell” egyet jelentett (II, 188). *A kelet népe* írásakor attól tartott, „netalán valahol lappangó Machiavelli okvetlen lángra lobbantja és örök gyászba süllyeszti a hazát” (első kiadás, 201). Ez a célzás nem Kossuthot illette, a Pesti Hírlap szerkesztője azonban magára vehette, s később, 1843-ban ő tulajdonított olyan módszereket Széchenyinek, „minőket legfőkébb Machiavel vagy Fra Paolo Sarpi tanácsai közt találhatnánk”. Széchenyi gyanúsítással vádolta ellenfelét; Kossuth visszavágott: „senki sem gyanúsít inkább s vastagabban, mint ő. Melyikünk áll tehát közelebb Machiavelhez?” (*Sz. és K. hírlapi vitája*, I, 388, 459–460.) – Machiavelli jelenlétét reformkori irodalmunkban még nem vizsgálták, ezért közlök néhány adatot. Kölcsey 1811 januárjában kivonatossan lefordította Pierre Bayle *Történeti dictionáriumának* Machiavelli-szócikkét (a kiadatlan kézirat V. 1978. jelzettel a Petőfi Irodalmi Múzeumban). Később, 1837. február 25-én Szemere Pálhoz írt levelében Machiavellit kora legjobb olasz írójának mondja. Eötvös József megszerezte Machiavelli összes műveinek 1833. évi firenzei kiadását, melynek előszava jó tájékoztatást ad európai fogadtatásáról (a példány megvan az Eötvös Könyvtár különgyűjteményében; lapszéli bejegyzések nincsenek benne). Eötvös véleményében megértés vegyült elutasítással. „Machiavelli neve századokon át közgyűlölet, sőt csaknem undor tárgyává vált”, de figyelembe kell venni, hogy „az olasz népnek függetlenségét és nagyságát célozó”, s ezt csak erős fejedelem által tartotta elérhetőnek. A 19. században, „midőn a népek állása nem kizárólag fejedelmek hatalmától függ”, Machiavelli tanítása már nem érvényes. Ha valaki az új korban írná meg az *II Principét*, „örültnék tartatnék”, és „Macaulay fényes védelme dacára” az emberek többsége szemében s Eötvös szerint is „nincs logika s nincsen ékesszólás, mely a machiavellizmust rehabilitálhatná”. (Eötvös 1556. és 1557. aforizmája az 1860-as évek elejéről: *Vallomások és gondolatok*, Bp., 1977, 502–503. További adatok BÉNYEI Miklósnál: *Eötvös József könyvei és eszméi*, Debrecen, 1996, 57–58.) Kemény Zsigmond többször idézte a „félreértett ember”-t, a „halhatatlan” és „lángeszű” író, aki „éles szemmel, de épés vérrrel vizsgálta korának politikai viszonyait”. „Ha neki teljes igaza volna, akkor világosan kiütnének, miként a polgári társaság szerkezete alapjaiban hibás [...] De – hála az emberiség nemtőjének – Machiavelli véleménye nagy részben valótlan”. (*Korteszédés és ellenszerei*, Kolozsvár, 1843, I, 57; II, 24–25.)

Musset, Macaulay, Quinet, Carducci, Marx.¹⁰ Soroljuk közéjük a magyar államférfit és költőt: Zrínyi Miklóst.¹¹

Az első magyar érdeklődők és az első támadás

A magyarországi értelmiség ismerkedése Machiavellivel idejekorán elkezdődött. Olvasta ezt vagy azt a művét Zay Ferenc, Zsámboki János, Istvánffy Miklós, az erdélyi humanisták köre (Kovacsóczy Farkas stb.), Révay Péter koronaőr, Lackner Kristóf soproni polgármester, Miskolczi Csulyak István református lelkész. Balassi Bálint megküldte Rimaynak a *Discorsi* latin fordítását.¹² Mindez jobbára valóban csak ismerkedés volt, Machiavelli gondolatainak hatását – Zrínyi előtt – nemigen lehet kimutatni. Inkább Gentillet és egyéb ellenfelei hatottak.¹³ Frisowitz Boldizsár a machiavellista ármányt emlegette *De virtute principum* című könyvecskéjében (1625); Alvinci Péter „Machiavellizatio”-nak nevezte Pázmány Péter egyik iratát (1620); Szepsi Korotz György „az olasz és spanyol patikákból származott” mérgektől óvott királytükre ajánlásában (1612); Esterházy Miklós Erdély fejedelmét, Bethlen Gábort ítélte el egy levelében machiavellista politikája miatt, azzal vádolva, hogy „az Machiavellus scholájában viszen bennünköt, s végre megtagadhatja az istent is az emberekkel” (1623).¹⁴ Megbélyegző szó az olasz író neve Bethlen Miklósnál is, Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának jellemzésében:

¹⁰ Machiavelli európai fogadtatásáról: Oreste TOMMASINI, *La vita e gli scritti di Niccolò Machiavelli nella loro relazione col machiavellismo*, Torino, 1883, I, 3–75; Pasquale VILLARI, *Niccolò Machiavelli e i suoi tempi*, I–III, Milano, 1895–1897, II, 421 skk.; Benedetto CROCE, *Storia della età barocca in Italia*, Bari, 1929, 70 skk.; Antonio PANELLA, *Gli Antimachiavellici*, Firenze, 1943; Giuseppe PRAZZOLINI, *Machiavelli Anticristo*, Roma, 1954; Luigi FIRPO, *Appunti i testi per la storia dell'antimachiavellismo*, Torino, 1961; Mario PRAZ, *Machiavelli in Inghilterra*, Firenze, 1962; Federico CHABOD, *Scritti su Machiavelli*, Torino, 1964, 108 skk.; Giuliano PROCACCI, *Studi sulla fortuna del Machiavelli*, Roma, 1965; Etienne THUAU, *Raison d'Etat et pensée politique à l'époque de Richelieu*, Paris, 1966, különösen 52–102; Rodolfo de MATTEI, *Dal premachiavellismo all'antimachiavellismo*, Firenze, 1969; Jan MALARCZYK, *La fortuna di Niccolò Machiavelli in Polonia*, Varsó, 1969²; *Atti del Convegno internazionale su Il pensiero politico di Machiavelli e la sua fortuna nel mondo*, Firenze, 1969; Claude LEFORT, *Le travail de l'oeuvre: Machiavel*, Paris, 1972; Emile GASQUET, *Le courant machiavélien dans la pensée et la littérature anglaises du XVIe siècle*, Paris, 1974; Sergio BERTELLI, Piero INNOCENTI, *Bibliografia machiavelliana*, Verona, 1979 (a kiadásokról a 19. század végéig, a hatásról a 247 lapra terjedő bevezetőben).

¹¹ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964²; T. KLANICZAY, *Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi = Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di M. HORÁNYI e T. KLANICZAY, Bp., 1967.

¹² M. KAPOSÍ, *Le prime tracce dell'influenza di Machiavelli nella letteratura ungherese = Italia ed Ungheria, i. m.* Újabbán előkerült adatok: *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, Szeged, 1983 (Adattár, 11), 128 (Brutus Mihály), 425 (Batthyány Boldizsár), 538 (Mikulich Sándor).

¹³ Adatok Iványi Béla gyűjtéséből: *i. m.*, 421, 515, 525, 528.

¹⁴ Az Esterházy-idézet: *Történelmi Tár*, 1881, 716.

„Nagy kár volt, szép nagy elméjét és egyéb kvalitásit mint büzhítette el az a hallatlan sordida inexplabilis avaritia et versutia Machiavello subtilior...”¹⁵

A kutatás alapos munkával tárta föl ezeket az adatokat, arra azonban senki sem gondolt, hogy prédikációs irodalmunkat bevonja a vizsgálódás körébe.

Machiavelli műveit nemcsak világi személyek forgatták, hanem egyháziak is, különösen a fő ellenfelek, a jezsuiták. Pozsonyi rendházuk könyvtárában megvolt az *Il Principe* 1604. évi kölni kiadása, valószínűleg Pázmány hagyatéka.¹⁶ 1627. április 22-én a császári tanácshoz írt levelében az érsek machiavellizmussal vádolta Bethlen Gábort: „Certum est, Betlenii fidei non fidendum. Nam ipse nec promissa, nec aliud curat, sed occasionem, et juxta Machiavelli rationem di Stato, ubi Occasionem habet promovendae suae rei, nulla ipsum obligatio retinet.”¹⁷

Egyházi szónokaink közül először Illyés András beszélt Machiavelliről, pünkösöd után XIX. vasárnapra írt harmadik prédikációjában. Ez a tudós kanonok több művet fordított olaszból,¹⁸ lehet, hogy Machiavellit is az eredeti nyelven olvasta, de használhatta az *Il Principe* 1660-ban megjelent új latin fordítását is. Ahhoz, hogy az indexre tett szerzőt tanulmányozhassa, engedélyt kellett kérnie föltéteseitől, s ezt mint erdélyi missziós püspök meg is kapta, hogy az eretnekekkel vitatkozni tudjon.¹⁹

Prédikációjának perikopája Máté evangéliumából való: „Sokan vannak a hivatalosok, de kevesen a választottak.” Az Ótestamentum Istent sashoz hasonlítja, ugyan miért? Mert „a sas három tojást bocsát, melyekből három csirkét kikölt, melyek közül kettőt megvet és egyet megtart. Az Úr Isten azért a sashoz hasonlítottat, mivel oly kevesen vannak választottak a keresztények közül, hogy csak egynek láttatik.” Tudnia kell ezt mindenki-

¹⁵ BETHLEN Miklós *Önéletírása*, Bp., 1955, II, 69. Machiavelli egy erdélyi olvasójáról: „nem ok nélkül mondotta, bátor tréfából, Gyerőfi György Telekinek, mikor egyszer Machiavellust hánytva szemére Gyerőfinek, hogy örökké olvassa: De uram, úgy segíjen, ha ma Machiavellus itt Erdélyben laknék, megköszönné, ha a konyha- vagy sütő-szekered kocsiságára méltóztatnád, annyira vagyon a te eszed Machiavellustól.” (Uo., I, 364.)

¹⁶ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világlkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979, 97.

¹⁷ PÁZMÁNY Péter *Összegejtött levelei*, Bp., 1910, I, 594.

¹⁸ A szerk. megj.: Már Illyés Andrást megelőzően, az ő prédikációs intelméhez és Pázmány politikai minősítéséhez nagyon hasonló értelemben a jezsuita Rényes István is írt Machiavelli követőiről. 1684-ben egy kamarai tanácsosról elmondott halotti prédikációjában dicséretképpen hozta föl, hogy a tanácsost a császár iránti hűségétől az erdélyiek sem ígérgetéssel, sem kétszeri fogsággal nem tudták eltéríteni, hiába unszolták a „Machiavellisták méznek színe alatt mérget forraló beszédekkel” (RMK I, 1344). Az Illyés prédikációskötetének megjelenését megelőző évben, 1695-ben pedig ismeretlen jezsuita szónok az emeritus nyitrai püspök temetésén prédikált arról, hogy a halott nem olyan életet élt, mint az álnok „Machiavellisták, kiknek nyelve mézzel foly, de a szíve mérget forral; hanem egy nyomon jártatta nyelvével a szívével” (RMK I, 1480).

¹⁹ KASTNER Jenő, *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink*, EPhK, 1927, 24–31.

¹⁹ Az engedélyező iratot Szörényi László megtalálta az esztergomi Primási Levéltárban. – Illyés Andráséhoz hasonló eset: Tommaso Thomassi olasz szerzetes 1712-ben megbízást kapott Cesare Borgia életrajzának megírására. Hogy e munkához az *Il Principét* elolvashassa, engedélyt kellett kérnie. (Georges MOUNIN, *Cinq interprétations de Machiavel*, La Pensée, 1956. január–február, 110.) De nem volt könnyű megkapni az engedélyt. 1610-ben a velencei császári követ kérését elutasították, s még 1752-ben is A. M. Bandini, a firenzei Biblioteca Marcuelliana igazgatója csak sok huzavona után és nagy protekcióval jutott hozzá. (PROCACCI, *i. m.*, 326–327, 345–346.)

nek, akár papi, akár világi személy, mégis azt látjuk, hogy „csaknem minden gyülekezeti a keresztényeknek”, vagyis minden társadalmi réteg, nem egyéb, mint (Salvianus püspök szavaival) „sentina vitiorum, posadéka a bűnöknek”. Kárhozat vár a bűnpártoló nemesurakra, az uzsorásokra, a fajtalan leányokra, házasságtörő asszonyokra, a botrányos viselkedésű szerzetesekre. A bűnösöknek ez a rendenkénti felsorolása, a hierarchiához igazodva, természetesen azzal kezdődik, amit én a végére hagytam: a fejedelmekkel; „kik noha vallástétellel kereszténynek és pápisták legyenek, mindazáltal annyira ördögiek, hogy Makiavellustól találatott állapot átkozott okának vezetését követvén, nemcsak kedveznek és segítséget adnak a pogányoknak és eretnekeknek, hanem elhíják is azokat, hogy az élő Úr Istennek Anyaszentegyházát elveszessék”.²⁰

A sas tojásainak allegorikus magyarázata jól mutatja, hogy Illyés András (mint prédikátortársai még jó sokáig) a középkori gondolkodás hagyományát követte; ezzel a szemlélettel Machiavellit csak elítélni lehetett.

Csúzy Zsigmond és az udvari nyalkák

Kiváló pálosrendi hitszónokunk 1723 és 1725 között négy testes kötetben adta ki prédikációit,²¹ s mindegyik könyvében szólt (név szerint említve kilencszer) Machiavelli veszedelmes tanairól és követőiről. Ezek „fortélyos csalárdsággal palástolván s Machiavellussal bélelvén mindeneiket, a jót is gonosznak, a gonoszt is jónak tettetik, és úgy árúlják a cigánnyal süt [!] béna lovakat, cifra cégér alatt zeverlicájokat,²² és úgy adják föl a bűdös húst a jó lével, s úgy is öntik alá ravasz forrójokat...”²³ Kerül az ilyeneket, „úgy ójad magadat ezektől az ördögi fortélyal bélelt és tündér színhányással kendőztett, maszlagos konkolyt hintő ellenséges nem ember emberektől és báránybőr alatt álnok dühösségeket palástoló mérges farkasoktól, hogy soha, még csak nyájas szóban is vélek ne eredj, vélek ne társalkodjál, ne szövetkezzél, annál is inkább ne atyafiaskodjál, mert álnok gyilkosok, fortélyos Machiavellusok, kik Joáb és Júdás csókjával fedezgetik éles töröket, és mind a két emberben [azaz testi és lelki mivoltunkban] vérszopó kegyetlenséggel meg akarnak ölni”.²⁴ Sokféle betegség van, fülnek, szemnek, orrnak, fogaknak

²⁰ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige*, Bécs, 1696, II, 438 skk.

²¹ *Zengedező síp-szó*, Pozsony, 1723 (= *Sípszó*); *Lelki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönözött három kenyér*, Pozsony, 1724 (= *Lelki éhség*); *Evangeliomi trombita*, Pozsony, 1724 (= *Trombita*); *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*, Pozsony, 1725 (= *Morzsalék*).

²² Nyúlós bor, melyet a kocsmáros fölkevert vagy más borral elegyített, hogy eladhatóvá tegye. GOMBOCZ Zoltán, *A bor*, MNy, 1906, 197. – Csúzy szókinséről: RÉTHEI PRIKKEK Marián, *Csúzy Zsigmond szavai*, Bp., 1909 (Nyelvészeti Füzetek, 59). Vitatkozik vele SIMAI Ödön, *Csúzy Zsigmond szavai*, MNy, 1911. Lásd még ANGYAL Endre, *Csúzy Zsigmond magyarsága*, ItK, 1957.

²³ *Trombita*, 481–482. – Hasonló szöveg Nyéki Vörös Mátyás versében, a csalárd világról: „Másutt árúld, cigány, hát béna tovadat, Mert itt nem találod most fel vásárodát. Hízlekedésedből értem szándékodat, Állj tovább, hogy alám ne öntséd forródat.” (RMKT XVII/2, 176.)

²⁴ *Trombita*, 492. – Joáb az ótestamentumi Dávid király hadvezére volt; akit csók szimlézésével megcsalt és törével leszúrt: Amasa, Absolon főtisztje. Az esetet Csúzy többször említi.

sokféle nyavalyája; veszélyesebbek a lelki betegségek: az üdvös intésekre nem is hederítő süketség, az irigykedő látás stb. „Némellyeknek a szíve fáj, [...] de inkább, hogynem szíves jóakarók [lennének], hanem Machiavelisták, és álnok csalárdsággal s színes barátsággal palástolják gonosz szándékokat”.²⁵ De hiába minden színlelés, a gonosztságot nem lehet eltitkolni Isten elől; „haszontalan Machiavellussal palástolt údvári fogásunk, ámbár fényes cégér alatt áruljuk bűdös borunkat; titkos kamarákban avagy setét barlangokban teljesítsük bé gonosz szándékunkat”, mert mint Habakuk próféta megmondotta, kiáltanak a falból a kövek, kikiáltják „a te gonosz cselekedetidet, húzásodat, vonyásodat, mellyekkel lest hányván felebarátodnak, árkot ástál alája...”²⁶

Minden intő szó ellenére a rossz könyvek terjesztik a fondorlatos machiavellista viselkedést. „Miért olvassátok ti, világ fiai és a hazugság szüléjének [az ördögnek] erőszakkal tisztet, méltóságot, kincset, gazdagságot horgászó zsoldosi, miért olvassátok Mazarinust,²⁷ miért Carpczopiuszt²⁸ és istentelen Machiavellust, több sennyedékes, tiltott könyvekkel? hanem hogy azokból ravaszságot, álnokságot, hamisságot, hazugságot, egy szóval tündér [= állhatatlan] barátságot tanuljatok”.²⁹ „Senki két úrnak nem szolgálhat” – mondja Máté evangéliuma, az ördög azonban mint egyik úr szolgálatot követel magának. Az embernek két füle van; az ördög álnok kívánsága szerint az egyik „figyelmezzon az igazságra; a másik az ajándékban hozott pénz pengetésre; eggyik az Isten ígéjére, a másik a veres énekekre,³⁰ a trágár beszédre vagy fondorkodó becstelentésre”. Két lábunk, két térdünk van; az ember „eggyel térdepeljen az Istennek, mással reverenciát hajtson

²⁵ *Morzsalék*, 404.

²⁶ *Lelki éhség*, 40.

²⁷ Mazarin, ellenfelei szerint, testestül-lelkestül machiavellista volt. „[I]l a été conçu de l'esprit de Machiavel” – írta 1652-ben egy francia röpirat. (THUAU, *i. m.*, 59.) Azzal vádolták, hogy machiavellista tanácsaival megrontotta uralkodóját. 1691-ben *L'Alcoran de Louis XIV ou le Testament du cardinal Jules Mazarin* címmel pamflet jelent meg, mely így beszélteti szereplőit: „Mazarin: Figlio mio, en quoi croyez vous? Louis XIV: En Nicolas Machiavel, Secretaire et Citoyen de Florence.” (Idézi KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”: *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., 1976, 195.)

²⁸ Carpczopius (másutt Kárczopius): Johann Gottlieb Carpczov szászországi evangélikus teológus (1679–1767). Csúzy nyilván korai munkáját (*Introductio ad libros canonicos Veteris Testamenti omnes*, 1721) sorolta a „sennyedékes tiltott könyvek” közé – 1724-ben! Meglepő ez a gyors reakálás, de kérdés, hogy olvasva ismerte-e meg a nagy terjedelmű, háromkötetes művet, vagy csak hallomásból, felületesen tájékozódott felőle. Carpczov ugyanis nem szolgált rá, hogy Machiavellivel és Mazarinnal egy sorban említsék. A Szentírásról konzervatív nézeteket vallott, cáfolni igyekezett a bibliakritikusok (Spinoza stb.) állításait, akik szerint Mózes a Genézis szövegét korábbi följegyzésekből, szájhagyományból szerkesztette össze. Az ortodox teológus kitarzott emellett, hogy a Bibliában minden szó isteni inspiráció műve, még a zsolttárok sorrendjét is ez szabta meg. Csúzy valamit félreérthetett, vagy az elítéléshez elég volt neki, hogy a szerző eretnek. – A bibliakritikáról: Georges GUSDORF. *Dieu, la nature, l'homme au siècle des Lumières*, Paris, 1972.

²⁹ *Lelki éhség*, 540.

³⁰ Szerelmi ének. Csúzynál gyakori (*Sípszó*, 6, 279, 332, 596, 685; *Lelki éhség*, 271, 369, 400, 484, 499; *Trombita*, 610; *Morzsalék*, 231, 393, 429). Másutt ritkán találok Csúzy szavával. Sartori Szabó János, egy kegyes könyv fordítója, Elöljáró beszéde végén a „vörös énekek”-től óvja olvasóit. (*Arnó Jánosnak az igaz kereszténységről írott négy könyvei*, Jena, 1741.) Egy csíksomlyói passió (1759) szerzője a „guzsalyasba gyűlt denevér leánkák”-tól kérdezi: „Valjon fonástok közt a Kristusnak haját Nemde nem tépitek, fujván veres zsolttárt.” (*Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, kiad. FÜLÖP Árpád, Bp., 1897, 130.)

bal-szeretőjének; eggyel restelkedve lépjek a templomban, mással nagy frissen ugorjék a táncban”. És amit ismét a végére hagytam, bár Csúzynál a testrészekre is érvényes középkori hierarchia szerint a sorozat élén áll: két szemünk van, „eggyik az oltáron vagy az imádságos könyvön függjön, a másika pedig Venus testhányó ékességével feltrágyázott [= fölcicomázott] feslett személy körül egéreljen; eggyik istenes dolgokat, szent históriákat vagy prédikációs postillákat olvasson, Machiavellust, Fredrot,³¹ Mazarenust, Palingeniust,³² Kárczopiust vagy más tiltott könyveket olvasson s vizsgáljon szüntelen az másik”.³³

Machiavelli említéséhez többször társul Csúzynál egy különös szó. Megromlott a világ, „nincs kinek hinne; palástoló szép szín és údvári tömjén alatt belépett az ördögi practika és Machiavellussal a *pseudo-politia*”.³⁴ „Oh boldogtalan idők! ó állhatatos állhatatlanságok! nem hogy ellenséginket szeretnők, sőt jóakaróinknak is gyakorta veszedelmes árkot ásunk alájok; ravasz tettetéssel forr bennünk a méreg, buzgó szeretetünk szinte mint a kéreg; megvonja keziját a nyomorút fereg, hogy bosszuját állja mind csekély, mind öreg.”³⁵ Tündér színhányással uralkodik mindenütt a Machiavellus; igazán

³¹ Andreas Maximilianus Fredro (meghalt 1679-ben), politikai író, a „Jengyel Tacitus”. Két munkáját, Csúzy halála után, Kolozsvárt kiadták a jezsuiták: *Norma Principum Christianorum* (1750), *Monita politico-moralia* (1755). Meglepő, hogy Csúzy a kártekonny írók közé sorolta. Nyilván azért, mert Fredro, bár néhány-szor elítélően említi Machiavellit („igneus ab Hetruria Politicus”, *Norma*, 26), átvett tőle gondolatokat, és az uralkodónak a színlelést javasolta („Prudenter dissimula”, *Norma*, 69; lásd még *uo.*, 105, 114, 117, 120, 123, 141. stb.). Jellemző tanácsai: a fejedelem nyilvánosan böjtöljön (*Norma*, 24), ellentétben Jézus tanításával („ne videaris hominibus jejunans”, Mt 6,18); a követ utánozza kiküldetése helyének szokásait, Magyarországon például vegyen részt az italozásokban (*Norma*, 117). – A fredronistákat a később idézendő Kósa Benedek is elítélte.

³² Marcellus Palingenius, itáliai költő, a 16. század rejtélyes alakja. Volt, aki Marsilio Ficínóval azonosította; más úgy tudta, lutheránus szimpátiái miatt holttestét kihantolták és megégették. Bizonyos csak az, hogy a ferrarai hercegi udvar szabad szellemű köréhez tartozott. *Zodiacus vitae* című, a csillagjegyek szerint tizenkét részre tagolt latin költeményében élesen bírálta az erkölcstelen szerzeteseket („Raptores, moechi, puerorum corruptores, Luxuriae atque gulae famuli”) és a pápaságot, ezért az egyház indexre tette. Pierre Bayle elismeréssel írt róla *Történeti dictionarium*-ában („son Zodiaque est rempli de bonnes choses”), de ami neki tetszett, az Csúzyból csak felháborodást válthatott ki. (Az idézet a *Zodiacus*-nak az Oroszlán jegyű, V. könyvéből való, az 1721. évi hamburgi kiadásban a 99. lapon.) – Palingenius művének 1594. évi baseli kiadása megvolt a református Miskolczi Csulyak István könyvtárában (RMKT XVII/2, 347). További adatok a *Zodiacus* hazai olvasottságáról: *A magyar könyvkultúra múltjából*, 151; *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, 1533–1657, Budapest–Szeged, 1986 (Adattár, 13), 76, 127; II, 1588–1721, Szeged, 1992 (Adattár, 13/2), 63, 91, 134; *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, Szeged, 1990 (Adattár, 15), 20, 100, 175; *Erdélyi könyvesházak*, II, Szeged, 1991 (Adattár, 16/2), 7, 40, 46, 151, 187. Csúzy, úgy látszik, hiába óvott a veszedelmes könyvtől.

³³ *Morzsálék*, 586. – Azt a magatartást, mely Istennek és az ördögnek egyaránt igyekszik a kedvében járni, sok író azzal jellemezte, hogy az ilyen ember mind a kettőnek gyertyát gyújt. (Lásd erről DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992, 212–213.) Érdekes, hogy Csúzy éppen ezt a leggyakoribb, a folklórból is bekerült példázatot mellőzte.

³⁴ *Trombita*, 471.

³⁵ Versbetét prózában. Csúzy gyakran idéz verset, többnyire Beniczkytól. Ezúttal nem sikerült megállapítanom, kitől való az idézet.

ateista a hízelkedő itaista;³⁶ hányja kelepcéjét s palástolja törét az údvari pseudo-politicus, míg szomszédjának ki nem tolja szemét, vagy jó pajtársának ki nem szíja vérét.”³⁷

A pseudo politicus (vagy politia) gyakran használt szava Csúzy Zsigmondnak. Egy helyt értelmezi: „a világi pseudo-politicusok, azaz a képmutató jóakarók és údvari nyalkák”.³⁸ Udvaroncokról van szó tehát (tágabb jelentéssel: a világban forgolódókról), akik Machiavelli tanácsai szerint viselkednek. „...Az tányérnyaló údvariak hízelkedésre, a pseudo-politicusok ördögi fortélyra vezetnek”;³⁹ hibáikat „amaz hamis és színhányó údvari pseudo-politicusok ravasz tanácsa szerint” tettetéssel palástolják.⁴⁰ Jézus a bűnösökkel is barátságosan bánt; „az údvari pseudo-politia mást hoz magával, ti. hogy a jóakaró barátodnak se higgy soha”.⁴¹ Szerencsés, aki embertársaihoz eszesen alkalmazkodni tud, „nem [pedig] képmutató vagy színhányó, ravasz údvari fortélyal, pseudo-politiával”.⁴² A szerzetesi élet nem egyéb, mint hortus conclusus, „Egyiptusból, azaz a pseudo-politiának, álnok ravaszágnak számtalan bálványával teljes tündér világból általplántált gyönyörűséges kert”.⁴³ Krisztus három apostolt vitt magával, hogy tanúi legyenek színéváltozásának; ők a hit, remény, szeretet hármasságát jelképezik, „mellyekben vastagon kell meggyökerezni és azok nélkül éppen nem szűkölködni, valaki áruló Júdással, vagyis a vérszopó gyilkosokkal, vagy a magok erejében s érdemében bizakodókkal, avagy is a tündér színhányó, álnok kettősökkel, ravasz pseudo-politicusokkal a dicsőségnek Tábor hegyétől s végre a mennyei boldogságtól gyalázatosan el nem akar rekesztetni”.⁴⁴ Az Anyaszentegyházon kívül senki sem nyerheti el az örök üdvösséget, bármit „csácsogjanak az eszeveszett világ pseudo-politicusi, alétván, hogy minden akárminémű vallásban is üdvözülhet, ha Istenét szolgálja”; az ilyen vélekedés „údvari vallás”, ellenkezik a Szentírással.⁴⁵ A fősvények, a részegesek, a hashízaló dúsgazdagok, a „tisztátalan Kupido szemtelen zsoldosi” az ördögnek szolgálnak, „mint az údvari pseudo-politicusok, a világ tündér fiai, kiknek végzett törvények és gonoszúl bevett szokások még a

³⁶ Az itaista szótárainkban nem található. Értelme számomra nem világos. (Latin ita = így; aki mindenre rábólint?) Valószínűleg Csúzy leleménye, másutt nem olvastam; az efféle szójáték viszont gyakori Csúzy prédikációiban.

³⁷ Sipszó, 696.

³⁸ Morzsálék, 569. – A nyalka a „nyal” szó származéka. A TESz „tányérnyaló”, „torkos”, „dözsölő”, „kevély”, „hízelgő” jelentéseit ismeri. A NySz számos 17. századi példáját közli: „jobb hőlítig özvegyen maradni, hogysem éretlen nyalkához menni” (Pázmány); „udvarokban részegeskedő, nyalakodó katona” (Zrínyi); „nyalka udvariak” (Derka György). Rimay János *Udvar s irégy tiszték* kezdetű versében „az udvari, nyalakodást hozó rossz élet”-et írja le. Káldi szerint a rossz kereszténynek szolgálai „nem valami emberséges emberek, hanem nyalkák, udvar hazugi, pohár mellett szállók, hazudozók, semmirekellő henyék” (*Az vasárnapokra való prédikációknak első része*, Pozsony, 1631, 101). Csúzynál a „nyalka” mindig az udvaroncok jelzője, pl. *Leiki éhség*, 14, 512. Idővel a régi jelentések elmaradtak, s a szó értelme „daliás” lett („nyalka kuruc”).

³⁹ *Leiki éhség*, 61.

⁴⁰ *Uo.*, 52.

⁴¹ *Morzsálék*, 289.

⁴² *Uo.*, 667.

⁴³ *Sipszó*, 350.

⁴⁴ *Leiki éhség*, 475.

⁴⁵ *Trombita*, 36.

Sátánnak is nagy gyertyát gyújtani”.⁴⁶ Az Úr szigorúan ítéli meg azokat, akik „két részre sántikálván, mint a pseudo-politicusok, [...] úgy kívánnak szolgálni az Istennek, hogy meg ne bántsák az ördögöt”.⁴⁷ Mit lehet ezek után még felhozni a pseudo-politicusok, vagyis a szó tág erkölcsi értelmében vett machiavellisták rovására? Csúzy Zsigmond roppant találékony: idézetek tömegét prezentálja, mégpedig – ami itt kissé meglepő – a Bibliából és az egyházatyáktól. „A pseudo-politicusoknak, a fortélyos údvariaknak, a csalárd pajktársoknak vagy akármely néven nevezendő álnok képmutatóknak tulajdonokból kölcsönözött valóságos leábrázolásokkal sok jeles képezéseket sajdétom a Bölcseségnél. Maga édes Üdvözöttünk kigyóknak és vipérák fajzatának nevezi őket, és hol festett koporsóknak, hol ragadozó farkasoknak; Szent Ágoston doctor ravasz rókáknak; Szent Gergely és Bernárd Anti-Krisztus tagjainak; Szent Cyprianus átkozottaknak; Theodoretus párdúcoknak; Athanásius Sátán mátyrominak; ki Sodoma almáinak, ki ördögtől megszállott vak vezéreknek; Aranyszájú Szent János pedig, és többeken, megtestesült ördögöknek.”⁴⁸

A *pseudo-politicus* kifejezés gyakori használata jellemző színt ad Csúzy Zsigmond írásainak, de a szó nemcsak sajátja, itt-ott előfordul másoknál is. A jezsuita Szabó István egyik prédikációjában: „A Pseudo Politikusokat így írja le egy valaki [vajon ki?]: *Est animal rationale ita serviens Deo, ut non offendat diabolum*. Olyan ember, úgymond, ki úgy szolgál az Istennek, hogy az ördögöt meg ne bántsa.” Csúzy hatására lehetne gyanakodni, hiszen ugyanez az idézet, latinul vagy magyarul, háromszor is megvan nála, mindannyiszor mint a pseudo-politicusok életelve,⁴⁹ de valószínűbb, hogy közös forrásból citáltak. „Kik legyenek pedig azok – folytatja Szabó István –, feltekerje az ember jól az eszét sokszor, hogy megismérje.” Mert „belső állapotjokat soha magok külső viselésekben ki nem mutatják; más jő ki a szájukon, más fekszik szíveikben és elméjükben. Nem Kristus, hanem Lysander⁵⁰ és Machiavellus iskolájában tanultak, azoktól vették azt a tudományt, mellyel ellene mondván az igazság Mesterének, a Kristus Jézusnak, magoknak romlást, veszedelmet és kárhozatot okoznak”.⁵¹

Csúzy Zsigmond és Szabó István közös szava még föl-fölbukkan néhányszor a 18. században. A ferences Kósa Benedek írja: „Bóldogtalan sors! mit nem értünk még végtére

⁴⁶ *Morzsalék*, 540.

⁴⁷ *Lelki éhség*, 310.

⁴⁸ *Trombita*, 482.

⁴⁹ *Lelki éhség*, 310; *Morzsalék*, 78, 540.

⁵⁰ Lysander (Lüszandrosz) spártai vezérről Plutarkhosz azt beszéli (a *Párhuzamos életrajzok* róla szóló fejezetében), hogy csalárdassággal ért el hadi sikereket, s amikor ezt erkölcsös honfitársai a szemére hányták, így válaszolt: Ahova nem ér el az oroszlánbőr, meg kell toldani a rókaéval. Az *Il Principe* szerzője, bár nem hivatkozik Plutarkhosz hősére, az ő szellemében ajánlotta a fejedelmeknek, hogy egyesítsék az oroszlán erejével a róka ravaszágát, Montaigne pedig már arról írt, hogy Lüszandrosz tanácsa a korabeli politika és hadtudomány szélében érvényesített alapelve lett (*Essais*, livre I, chap. V). A spártai vezér és Machiavelli neve tartósan összekapcsolódott. Együtt emlegette őket Francis BACON is (*De dignitate et augmentis scientiarum*, Buda, 1756, 543). Egy francia pamfletista a „les disciples de Lysandre et de Machiavel” kifejezéssel élt, ennek hasonmása Szabó Istvánnál a „Lysander és Machiavellus iskolája”. (A francia szavak: Bédé de la GORMANDIÈRE, *Discours d’Etat sur la protection des alliés*, 1614; idézi THUAU, i. m., 206.)

⁵¹ SZABÓ István, *Három esztendőre-való vasárnap predikációk*, Nagyszombat, 1746, III, 38.

hazánk fiaiban és hazánkban? Már látjuk az antikristus előnyargalóit, sok pseudo politikusokat, álorcás farizeusokat, Machiavellistákat, Fredronistákat, Indifferentistákat, és ami több: Istent felejtő vagy ismérni nem akaró Athaeistákat.”⁵² Rendtársa, Kováts Ágoston így panaszodik: „hány pseudo politikusokat, akarom mondani világ tetszése szerint élő gavallérokat támasztott a pokolbéli ellenség”; a megfeszített Üdvözítőt „boszontják” vétkeikkel „a Pseudo-Politicusok, az elfajult világnak hívságos tudománya és tetszése szerint élő gavallérok, szokott álnokságokkal, kelepécét hányó beszédekkel, az együgyűeknek megejtésével, az igazságnak felfogatásával”.⁵³

A machiavellisták pseudo-politicusi minősítését minden bizonnyal Csúzy Zsigmond vezette be irodalmunkba, de nem külföldi előzmények nélkül. A *politica* Machiavellinél a „malgoverno” ellentéte; politikus az, aki jól igazgatja az államot. Ellenfeleinek nagy rohamában a szó értelme megváltozott, a *politicus* (és a *politia*) pejoratív jelentést kapott.⁵⁴ A németalföldi Lessius meghatározása szerint (1613): „Politicus vocamus [qui] omnem Religionem ad Politiam, sive statum politicum referunt”, s a fő példa természetesen Machiavelli, „princeps Politicorum”.⁵⁵ Giovanni Botero ördögi lelkeknek, a sátán eszközeinek mondta a politikusokat.⁵⁶ Campanella szinonimaként használta a politikus, a libertinus és a machiavellista szavakat.⁵⁷ Egy francia jezsuita megalkotta a „politiolatria”

⁵² KÓSA Benedek, *Dux fortium*, [...] *Szent István, Nemes Magyar Hazánk Első Koronás Apostoli Királya Dicsőségének le ábrázolása*, Kassa, 1767.

⁵³ KOVÁTS Ágoston, *Alkalmatos és alkalmatlan rajta létel. Az az: A keresztényi szent erkölcsöknek követését nyomban sürgető prédikációk*, Pest, 1802–1805, első esztendő, első rész, 439; második esztendő, első rész, 314–315. – Faludi Ferenc nem használta a *pseudo-politicus* kifejezést, de a *Nemes úrfiban* (1771) igen jó leírást adott, angol forrása nyomán, a rokonértelmű „agyafürt lator Politicus”-ról, aki „a mostani világ szokása szerint, ezer mesterséggel forgolódik. Nem jár a csapásban, kerül az igyenes közönséges ösvényt, minden lépése hamis, csavarog, hogy nyoma ne lássék; földi, rejti minden dolgát, hogy rajta ne kaphják; tüledrül hozzádra vetemedik, színét, szavát változtatja, más a kezdete, más a vége, más a szándéka, más a cselekedete, ajánlása árusulás, hízkelkedése megkerülés, mikor ígér, nem ad, mikor felbízta, elhagy.” (FALUDI Ferenc *Próza művei*, Bp., 1991, 290.)

⁵⁴ A *politic* szó jelentésváltozásáról az angolban: PRAZ, *i. m.*, 106–115, sok-sok példával. „...la parola *politic* [...] fosse per gli elisabettiani sinonima di *Machiavellian*.” (106.) Ugyanilyen jelentésváltozást figyelt meg spanyol nyelvterületen José Antonio MARAVALL, *Maquiavelo y maquiavelismo en España = Atti del Convegno...*, a 10. jegyzetben *i. m.*, 86–92. Machiavelli heves támadója, Ribadaneira spanyol jezsuita már könyve (1595) címében elítélte a korabeli politikusokat, az eredetnél is erősebben az olasz fordítás (1599) címe: „Machiavelli, dannato autore, e i Politici (così indegnamente chiamati) di questo tempo.” (PROCACCI, *i. m.*, 165.) – Ribadaneira nem volt ismeretlen nálunk. Jezsuita rendfőnökökről írt munkájára Káldi kétszer is hivatkozik (*i. m.*, 130. és *Az innepekre-való prédikációknak első része*, Pozsony, 1631, 126), egy nem azonosítható művét Csúzy idézi (*Morzsatek*, 652). – Idő múltán a pejoratív színezet lekopott a *politicus* szóról. ALEXOVICS Vazulnál a 18. század végén már csak városi embert jelent (*Ünnepnapi prédikációk*, Pest, 1789, 460, 463).

⁵⁵ THUAU, *i. m.*, 93. – Leonardus Lessius (1554–1623) egy munkája magyarul is megjelent: *Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások között választani*, ford. VÖRÖSMARTI Mihály, Pozsony, 1611.

⁵⁶ „Ingegni veramente empi e malvagi, animi diabolici e destinati all’inferno, autori di un’orribile bestemia, anzi d’un espressissimo ateismo, [...] instrumenti vivi di Satanasso.” Giovanni BOTERO, *Del dispregio del mondo*, 1584; idézi de MATTEI, *i. m.*, 234.

⁵⁷ Tommaso CAMPANELLA, *Atheismus triumphatus*, 1631; de MATTEI, *i. m.*, 248.

szót, mely nem más, mint „Atheopoliticorum deliria”.⁵⁸ Az államrezn fogalma is rendszerint megbélyegző jelentést kapott abban az elképesztő mennyiségű irodalomban, mely Botero sorozatnyitó könyve, a *Della Ration di Stato* (1589) után elárasztotta Európát, többnyire latinul, hogy mindenki olvashassa.⁵⁹

Mindezek a szemantikai fordulatok nem maradtak ismeretlenek Csúzy Zsigmond előtt, szóhasználatában igazodott hozzájuk. Statista = (pseudo-)politicus = machiavellista = ateista: az egyenlősítéseknek ez a sora az ő véleménye is, a *ration di stato* pejoratív kifejezést (latinul) ő is leírta. „...Amit a világ jónak ítél, azt mint gonoszt utálja az Isten (példának okáért a statisták atheismusát és a fortélyos údváriak pseudo-politiáját)”.⁶⁰ „...Mít ítéljek azokról, akik az okosság vitorlája nélkül a tündér világ moslékos zavarába merülnek, s mint a vizet, úgy isszák az istentelenséget,⁶¹ és a pseudo-politiával, azaz az údvári ravaszsggal s rationem status Argillus palástját viselvén szemek előtt, arra fordítják köpönyegeket, amerre a szél fúj, s valamint itaistáknak, úgy ateistáknak, akárom mondani, valóságosan istentagadóknak neveztetheknek”⁶²

⁵⁸ Claude CLÉMENT, *Dissertatio christiano-politica*, 1636; de MATTEI, *i. m.*, 244.

⁵⁹ A témáról: Friedrich MEINECKE, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München–Berlin, 1924. Egy 17. századi meghatározást idéz THUAU, *i. m.*, 103: „Status ratio est ratio diaboli.” J. A. MARAVALL több példát közöl az államrezn (razón de Estado) szó gúnyos elferdítésére. Jerónimo de Zeballos: „no es razón de Estado, sine Estado sin razón”; Quevedo: „sinrazón de Estado”; Jerónimo Gracián: „razones de establo [= istálló] que no es Estado” (*Acti del Convegno*, 95). Hazai elitélő említése CSETE Istvánnál: „Ratio Status palástja alatt veszedelmes métely.” (*Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae*, latinból ford. GYALOGI János, Kassa, 1754, 113. 1708-ban elhangzott prédikáció posztumusz kiadása.)

⁶⁰ Sipszó, 495.

⁶¹ Bibliai hasonlat. „Bibunt sicut aquam iniquitatem” (Jób 15,16); „az útálatos és haszontalan ember, ki mint a vizet issza a hamisságot” (Káldi György fordítása). Csúzynál lásd még: *Lelki éhség*, 348; *Morzsalék*, 45. A hasonlatot Káldi az eretnekekre alkalmazta egy vasárnapi prédikációjában: „mint a vizet isszák a gonoszságot” (*i. m.*, 42; hasonló: 306). Megvan Nyéki Vörös Mátyásnál is: „Mít vélsz, mikor a bűnt mint vizet úgy iszod?” (RMKT XVII/2, 190; azonos szavakkal: 241.) A szövegvariánsok jó példái a bibliai textus (némileg) szabad irodalmi alakításának. Pázmány változata: „úgy isszák az emberek a bűnöket, mint a szomjú barom a vizet.” (A prédikációk első kiadásában, 881.) A kifejezés tartósan használatban volt prédikátorainknál, bibliai utalás nélkül is, mint a hitszónoki köznyelv része. LANDOVICS István: „bősséggel iszod a gonoszságot, mint a vizet” (*Novus succursus*, Nagyszombat, 1689, II, 339); KELEMEN Didák: „mint a vizet, úgy itták a hamisságot” (*Búza fejek*, Kassa, 1729, 14); SZABÓ István: „a gonoszságot isszák vala, valamint a vizet” (*i. m.*, II, 37); SIMON Máté: „nem isszuk ezután a gonoszságot, mint a vizet” (*Az Úr Kristusról XXXX egy néhány prédikációk*, Vác, 1802, 268); Kováts Ágoston: „mint a vizet, úgy issza a gonoszságot” (*Alkalmatos és alkalmatlan rajta lételem*, első esztendő, első rész, 231). Érdekes variáns GÁLL Bernadinusé: „úgy nyeled a vétket, mint az ökör a tövizet” (*Búza kalászkok*, Szeged, 1817–1818, IV, 237).

⁶² *Trombita*, 65–66. – Machiavellista és ateista azonosítása gyakori az európai irodalomban. Machiavelli nemcsak „princeps Politicorum” (mint Lessius írta), hanem Mersenne francia jezsuita szerint: „Atheorum hujus saeculi princeps.” (THUAU, *i. m.*, 90.) Lessius könyvének a címében is benne van, hogy „adversus Atheos et Politicos” íródott. Egy másik könyv, Raymond de Saint Martin jezsuita atya műve (1667) ugyancsak a címében közli, hogy az igaz vallást védelmezi az ateisták, a libertinusok, a matematikusok (azaz természet-tudósok) és egyéb jószok, a pogányok, a zsidók, a mohamedánok, a szekták, az eretnekek, a szizmatikusok, a machiavellisták és a politikusok tévtanaival szemben. (THUAU, *i. m.*, 92.)

„Szűnjetek meg ravasz színhányástoktól és rókabőrrel prémzett palástolástoktól údvari cselhányó hamis politicusok!”⁶³ Akikhez Csúzy e korholó felszólítást intézte, nem igazi politicusok, hamisságuk miatt nem érdemlik meg ezt a nevet, tehát csak pseudo-politicusok. A szóösszetétel nem Csúzy leleménye. Kortársai többféle machiavellizmust különböztettek meg, szakmák szerint, s a 18. század elején egyre-másra adtak ki könyveket ilyen címekkel: *De Machiavellismo pietistico*, *De Machiavellismo litterario*, *De Machiavellismo rustico*, *De Machiavellismo medico*. Az utóbbinak a szerzője a „pseudo-medici” ellen hadakozott; másutt az álteológusokról lehetett olvasni, „de dolis et fraudibus pseudo-theologorum”.⁶⁴ Csúzy kedvenc szavának megvolt tehát a rokonsága, s maga a pseudo-politicus szó is használatos az európai irodalomban. A jezsuita Heinrich Wangnereck 1636-ban megjelent művének a címe: *Vindiciae politicae adversus pseudo-politicos*,⁶⁵ és ezzel a szóval élt, ugyanabban az évben, francia rendtársa, Claude Clément.⁶⁶ Valószínű tehát a jezsuita eredet.

A pseudo-politicusok ellen – Csúzy halála után – Magyarországon is adtak ki könyvet. 1746-ban jelent meg Nagyszombatban (majd 1751-ben Győrött), név nélkül, a jezsuita Vanossi Antal háromkötetes műve: *Idea Sapientis, Id est: Philosophiae morum partes tres, Ethica, Theo-politica, Oeconomica*. Második kötetének elején több fejezet a pseudo-politicusokról szól. Kordivat, hogy boldog-boldogtalan érteni akar a politikához – így kezdi *Prooemium*át; de vigyázat! nagy tévedés azt tartani Machiavellivel politikusnak, „qui sic administrat Rempublicam, ut voluntas sola sit pro ratione omni; et prae omni, etiam Divina lege stet commodum proprium”. Aki ezt tanulta Machiavellitől, mint Cesare Borgia és Ludovico Sforza, mind rosszul végezte. Csak jó keresztény lehet jó politikus, mindenki más csupán pseudo. „Principem, ut idola qui venerantur, *Pseudo-Politici* nominandi sunt; quia adultores et vultus mancipia.” A szerző tehát egyaránt szól a rossz fejedelmekről és a rossz udvaroncokról, majd a II. fejezetben, melynek címe *Imago et principia Pseudo-politici*, részletes képet ad kaméleoni jellemükről, óv a hamis barátoktól, külön passzust szán a színlelőknek, az államrezonról kijelenti, hogy „tota ratio status nil aliud est, quam ars quaedam alios fallendi, aut ne Princeps fallatur ab aliis”, s hogy világos legyen, kitől származik mindez a rossz, jó néhányszor leírja Machiavelli nevét.

Alkalmasint egy efféle könyv került Csúzy Zsigmond kezébe, hogy kedvet kapjon ő is kitartóan szidogatni a pseudo-politicusokat és machiavellista csalárdságukat. Aztán még szélesítette is a szemantikai kört.

⁶³ *Trombita*, 292. – A *politicus* szó kivételesen már LANDOVICS Istvánnál is pejoratív: „udvarokban forgott politicus, vagypedig e világ fiai közül nem utolsó, aki úgy tudta köpenyegét fordítani, amint a szél fúj” (*i. m.*, I, 423), de a szövegkörnyezet nem utal machiavellistákra.

⁶⁴ TOMMASINI, *i. m.*, 4–5. – A *pseudo-theologus* Molnár János később idézendő könyvében is előfordul. Hasonló szóösszetétel már a 12. században: *pseudopraedicatores*. (JULIEN DE VÉZELAY, *Sermons*, ed. Damien VORREUX, Paris, 1972 [Sources Chrétiennes, 193], II, 588.)

⁶⁵ PROCACCI, *i. m.*, 273.

⁶⁶ „Quaedam sit Pseudo-Politicorum, quos Statistas vocant, religio?” „Religionem Statui politico postponunt.” (Idézi THUAU, *i. m.*, 96.)

1666-ban Hamburgban egy *Alamodischer Politicus* című irat látott napvilágot.⁶⁷ Hasonló képzésű jelző Csúzynál: „e világ allamodisos tündér fiai”.⁶⁸ A fényűzés divatjának, a hivalkodó udvari szokásoknak követői ők, mint Edvárd angol király, aki menyegzője alkalmából „fényes öltözetekkel, mesterséges küzdésekkel, bajvívásokkal, pipes pompákkal és allamodisos údváriáskodással” ünnepélyeket rendezett.⁶⁹ Bezzeg másként cselekedtek, kénytelenségből, a kánai menyegző vendéglátói: mikor boruk elfogyott, „szomorúan panaszkodtak mondván, *vinum non habent*, máris (noha e világ allamodisos údvárisága ellen, nem tudván palástolni) szegénységeket nem tagadhatták”.⁷⁰ Az *allamodisos* jelző Csúzynál szinte mindig az udvari élet szereplőinek jellemhibáihoz kapcsolódik. „Kába bolondsággal fenhéjjazó és tündér dicsőségekben telhetetlenkedő világ fejedelmi, vitéz bajnaki s fő-fő kapitányi [...] fényes öltözetben, allamodisos pompákkal s pompás méltósággal szoktak alattvalóikkal audientiáskodni.”⁷¹ „Szorgalmatoskodjanak, dühösködjenek bátor [= bár] e világ délceg fiai, s allamodisos údvárisággal horgásszanak tisztet, méltóságot, kincset, gazdagságot”, amit nyerhetnek vele, ideigvaló, a kárhozát azonban, mely vár reájuk, örök.⁷² Az utolsó ítéletkor a Bíró nem néz sem világi bölcsességre, sem testi szépségre, sem előkelő származásra, „valamint údvári politiaja és mindenekhez alkalmaztatandó, allamodisos magaviselése, úgy mézzel folyó édes beszéde ott senkinek nem használ”.⁷³ Az allamodisos viselkedés tehát nem egyéb, mint udvari politia; írhatott volna Csúzy pseudo-politiát, de enélkül is nyilvánvaló, hogy a furcsa jelző, melyet más írónk nem használt,⁷⁴ prédikátorunk antimachiavellista szó-készletéhez tartozik.

„Quid vero tota haec doctrina docet, quam dolum, mendaciam et totius vitae hypocrisin?” – írta Machiavelli első ellenfele, Pole kardinális, politikai elemzés helyett erkölcsi vádakot hangoztatva.⁷⁵ Ezt tette Csúzy Zsigmond is. A machiavellisták – a pseudo-politicusok, az allamodisos udváriság gyakorlói – az ő szavaival álnok képmutatók, csalárd pajktársak, tündér színhányó, álnok kettősök, fortélyos és tányérnyaló udvariak, udvari nyalkák, általában a világ tündér fiai; amikor udvari nyalkákról és hasonszőrüekről beszél, voltaképpen a machiavellistákra céloz, akkor is, ha nem írja le a veszedelmes firenzei nevét. Név nélkül is le tudta festeni a machiavellistát: „Az údvári nyalka elhítheti magával, ha arra nem fordítja palástját, amerre szokott fűjni urának lengedező szele, s hímes hazugsággal nem tud hízelkedni, kiesik kedvéből urának, s semmi szerencsésjét

⁶⁷ MEINECKE, *i. m.*, 180.

⁶⁸ *Lelki éhség*, 83. – SIMAI Ödön népies (!) jellegűnek véli Csúzy idegen mintájú szavát (MNY, 1911, 361).

⁶⁹ *Sípszó*, 302–303.

⁷⁰ *Lelki éhség*, 169.

⁷¹ *Uo.*, 612. – Kivételesen a női divatra vonatkozik: „a kacéros és vásott asszonyállatok [...] cifra, leshányó és éppen csak magokat áruló allamodisos öltözetekkel vonják kelepécebe az ártatlanokat.” (*Sípszó*, 298.)

⁷² *Sípszó*, 214–215.

⁷³ *Lelki éhség*, 641.

⁷⁴ MISKOLCZI Gáspárnál találtam *hasonló* alakot, divatleírásban: „Dolmányod, alamódi süveged [...] rész szerint lengyelektől, rész szerint oláh boéroktól” származik (*Egy jeles vad-kert*, h. n., 1769, 236.)

⁷⁵ De MAFFEI, *i. m.*, 222.

nem remélheti.”⁷⁶ „Egy gyékényen áruló pajktársai Júdásnak”, többféle más bűnösrel egyetemben, „a tényérnyaló, hazug údváriak, kik álnok vádolással és hízelkedéssel forrót öntvén kenyeressek alá, tisztéből kiheverik [kiverik?], vagy előmenetelét meggátolják.”⁷⁷ Sokan vannak, akik „a test, a világ és az ördög szegődésében hivalkodnak”, mint a „tényérnyaló údvári nyalkák s hírt hordó hazugok”.⁷⁸ Apostoli hazánk fényes címere addig ragyogott, „míg pseudo-politiával a ravasz fortélyok, a tündér színhányás és áruló Júdás csókjával palástolt Joáb főre fene bosszúra nem céloztak”.⁷⁹ „Mint Joáb is, mosolygó tekintetivel, údvári köszönetivel, édes-kedves üdvözlésével és barátságos ölelgetésével, jóakarónak tette magát, azonban áruló Júdás csókjával palástolta majd-majd gyilkossan vérben meréttendő törét. Ó melly sokan találkoznak most illyek, akik hízelkedvén szem közbe dicsérnek, hátod megé pedig kígyót-békát kiáltanak ellened.”⁸⁰ Júdásnak más is mondotta Machiavellit, de Joáb bevonása az antimachiavellista példatárba, azt hiszem, Csúzy Zsigmond ötlete. Tetszhetett neki, többször megismételte. A „Machiavellussal bélélték” körében „szép szó palástolja a bosszúálló mérget forraló epés szívet, miképpen Joábnak csókja fenén gyilkoskodó törét”.⁸¹ A „fortélyos Machiavellusok” „Joáb és Júdás csókjával fedezgetik éles töröket”.⁸²

Az udvari nyalkáknak, Joáb és Júdás hasonmásainak és mindenrendű machiavellistáknak mestersége, Csúzy szavaival, a tettetés, palástolás, hamisság, álnok csalárdság és színes barátság, tündér színhányás, udvari ravaszság, színjátészó, ravasz udvari fortély⁸³ – dolus, mendacia, hypocrisis. Együtt véve: az „elfajult údvariság”,⁸⁴ egy szóval (Csúzy írásmódja szerint): a *practika*. Ez a szó is, mint a politicus és politia, az antimachiavellista irodalom hullámverésében vette föl máig élő pejoratív jelentését; akkoriban kezdték emlegetni a „machiavellista praktikák”-at.⁸⁵ Csúzynál: a tündér világ fiai „hamis ígére-

⁷⁶ *Lelki éhség*, 14.

⁷⁷ *Uo.*, 149–150.

⁷⁸ *Uo.*, 308.

⁷⁹ *Morzsalék*, 635.

⁸⁰ *Uo.*, 473–474.

⁸¹ *Trombita*, 482.

⁸² *Uo.*, 492.

⁸³ Csúzy tobzódott a szinonimákban; egy helyt ezt is leírta: „hízelkedéssel palástolt údvári mászás” (*Trombita*, 28).

⁸⁴ *Lelki éhség*, 235.

⁸⁵ GASQUET, *i. m.*, 193. Campanella szerint Machiavelli nem a tudománytól vezéreltetve tárgyalta a politika kérdéseit, hanem „per astutiam et peritiam practicam”. (PANELLA, *i. m.*, 74.) – A *practika* szó Csúzy kortársainál nem mindig pejoratív. ILLYÉS András (*i. m.*, II, 158) arról beszélt, hogy József azt tanácsolta a fáraónak, válasszon maga mellé böles és serény szolgálattevőt. „És mit akar azzal, hogy serény légyen? Semmit nem egyebet, hanem hogy praktikája és próbált dolga légyen.” De még ha pejoratív jelentést hordoz is a szó, rendszerint hiányzik mellőle az antimachiavellista szövegkörnyezet. A „szübbeli practica” SZENCI MOLNÁR Albertnál egyszerűen „álnokság”, az „udvari trágárok” jellemhibája. (A trágárságot, még ha udvari is, Csúzy nem sorolta a machiavellisták jellemző bűnei közé.) Szenci Molnár Albert egy másik passzusa udvaroncokról szól, akik „hazudozással, rágalmazással, árulással, csudálatos fortélyokkal, practicákkal, mesterséggel” veszélyeztetik üdvösségüket, de ebben a szövegben sincs utalás a machiavellizmusra, mint Csúzy hasonló mondataiban. (Az idézetek: *Discursus de summo bono*, Bp., 1975, 369, 367.)

tekkel politizálnak”,⁸⁶ a tányérnyaló, hazug udvariak „hamis practikával” igyekeznek érvényesülni.⁸⁷ Az ilyen „hamis politicusok” nem méltók a keresztény névre;⁸⁸ „hamis practikájok” sokat árt a keresztényeknek,⁸⁹ minden tettük „ördögi practica”, „ördögi hamis politia”.⁹⁰ Erkölcsei értékrendjük fonák: a gonoszt jónak, a jót gonosznak állítják;⁹¹ „melly gonosz tudománt vaj mely örömet tanulják az iffjak, practikálják az údvariak”,⁹² „...Az igazság, az igazmondással, a tündér világ fiai közül mintegy számkivetett”; eláradott „a képmutatás és ravasz fortély, a színhányás és álorcás képezés”, olyannyira, hogy „aki ravaszsggal most nem tud cselet hánni, rókabőrrel prémzett palástját árulni, alkalmasb szélnek könnyen fordítani, kedves pajtársát is elmés hazugsággal ha meg nem tudja csalni s még a forrás-kútförül is szomjan visszahozni, már nem együgyűnek vagy tekkéletesnek, hanem ostobának és kába bolondnak aléttatik”.⁹³ Ámde: „Forgassa tündér palástját már jobbra, már balra a cselhányó ravasz és csak a maga mulandó jóvát kendésző [= kutató] hamis practicus”, meg vagy on irva, hogy senki két úrnak nem szolgálhat,⁹⁴ s a „cselhányó, hamis politicusok”-ra kemény végítélet vár.⁹⁵

A megromlott világ azonban nem fél a kárhózzattól, a kegyes intéseken csak gúnyolódik („mit ért egy fűzfa pap a practicához?”⁹⁶), megátalkodottan az ördögre hallgat. Csúzy a csábító és ravasz ördögöt ugyanazzal a szókészlettel festi le, mint a világ tündér fiait, az udvari nyalkákat, a hamis politicusokat és practicusokat; nem csoda, hiszen az ördög a legnagyobb machiavellista! Többféle ravaszsggal él; az egyik „az, hogy a jót gonosznak, és a gonoszt jónak tettet, [...] és úgy adja fel a bűdös húst a jó lével, vagy legalább zsákban árúlván macskáját, szép zöld cégér alatt méri zeverlicát borát”; máskor

⁸⁶ *Morzsálék*, 420.

⁸⁷ *Uo.*, 347.

⁸⁸ „...keresztényeknek, nem hamis politicusoknak szóllók.” *Uo.*, 291.

⁸⁹ *Uo.*, 440.

⁹⁰ Igen gyakori szavai Csúzynak. „Ördögi practica”: *Lelki éhség*, 105; „a pokolbéli sátán ravasz practicája”: *uo.*, 192; az ördög „fortélyos practicával” ostromolja lelkünket: *uo.*, 260; a sátán „gonosz practicája”: *uo.*, 283; „a pokolbéli sátánnak ravasz fortélya s tündér okokkal palástolt hamis practicája”: *uo.*, 438; „ördögi hamis politia”: *Trombita*, 297. stb. – A „csalárd ördögnek álnok ravasz munkája”-t GELEJI KATONA István is „practicá”-nak mondja (*Váltság titka*, II, Váradi, 1647, 231).

⁹¹ Többször megismételt motívum Csúzynál (*Trombita*, 264, 437, 482; *Morzsálék*, 632).

⁹² *Trombita*, 264.

⁹³ *Uo.*, 264.

⁹⁴ *Morzsálék*, 576.

⁹⁵ *Trombita*, 292. – Csúzy a practicától megkülönböztette a *praxist*, ha Jézusról vagy a szentekről beszélt. „...Minémü szép praxissal élt légyen oktató mesterünk. Ám úgy társalkodott, úgy szövetkezett gyakortább hibeivel, mint külső idegenekkel: a külsőkkel pedig, azaz a bűnösökkel úgy, mint kedves barátival. Noha az údvari pseudo-politia mást hoz magával...” „Üdvösségesb praxisa vala Üdvözöttöknök...” (*Morzsálék*, 289.) „...ilyen móddal harcoltak és ilyen praxissal győzedelmeskedtek mindnyájan azok, akik [...] a seregek urának és Istenének boldog hadában a vitézségnek hervadhatatlan örök koronáját viselik.” (*Sípszó*, 143.) Az erényes *praxist* Csúzy csak kivételesen mondotta *practicának*: a prédikációkból „származik a dicséretes okos practica”, mellyel a keresztény ellenállhat az ördögnek. (*Lelki éhség*, 439.)

⁹⁶ *Lelki éhség*, 352.

„csalárdúl forgatván boszniai kaszáját,⁹⁷ valamint a jót és üdvösséget gonoszra facsarja, annál is inkább a gonoszt a tekéletességnek, vagyis udvariságnak fényes köntösével libériázza, p. o. a felfülködött kevelységet autoritásnak és szükséges magaviseelésnek, a telhetetlen fővénységet okos gondviseelésnek, takarékoságnak, a tobzódást tisztességes mulatásnak, barátságos társasságnak, a feslettséget és trágárságot játszi nyájasságnak, a bosszúálló haragot törvényes buzgóságnak hazúdjá és katonadolognak. Mellyekkel, mint hazugságnak szüléje, sokféle színhányással tündéreskedvén, már titkon, már nyilván hányja ördögi kelepccéjét, s alád öntözgetvén forróját, cigánnyal árulja bénna s kehes lovát, csakhogy feltalálván kívánt vásárját, mint hívének, mert maszлага után rándult zsóldos kedvessének szakaszthassa nyakát.”⁹⁸

„Ó ördögi álnok practica!”⁹⁹

Csúzy Zsigmond fonák módon és nem éppen dicső terepen tett bizonyosságot arról, hogy irodalmunk mindenkor része volt az európainak. Elsajátította az antimachiavellizmus szókészletét, leírta közhelyeit, olykor (talán) egyéni leleményeivel kiegészítette őket (Joáb csókja és töre, a pseudo-politicusok egyházatyi metaforákkal való jellemzése).

Magyarázatot kíván, miért fordított oly nagy figyelmet az udvaroncok hibáira, hiszen Magyarországon nem volt királyi udvar, főúri is alig, és prédikátorunk ezeket sem ismerhette.¹⁰⁰

Csúzy Zsigmond udvara, melyet folyvást korhol, *irodalmi udvar*. Az udvari élet, mondhatni azóta, hogy van udvar, számtalan erkölcsjavító írásnak és szatírának tárgya, Juvenalis-, Plutarkhosz- és Lukianosztól Erasmus, Enea Silvio Piccolomini, Hutten, La Bruyère és mások prózai és verses munkáiig, latinul és mindenféle nyelven.¹⁰¹ Különösen a középkor végén (Alain Chartier, Eustache Deschamps) és a 16–17. században (fejedelemtükrök és egyebek). A horatiusi „procul negotiis” idilljét, szembeállítva a zaklatott udvari élettel, sokan megénekelték (Ariosto stb.); Ronsard büszkén mondta: „Je ne suis Courtisan”; amire vágyott: „liberté rustique”. A szatírák versengve gúnyolták az

⁹⁷ Csúzy kedvenc szava, legalább harmincszor leírta. A NySz csak egy előfordulását közli (azt is Csúzytól), és nem magyarázza meg, miért „boszniai” a kasza. Szinonimája: farkas kasza, Heltai Gáspárnál szallai kasza. Jelentése az elutalajdonítással függ össze: „Boszniai kaszáját más réjtjében bocsátja.” (*Sípszó*, 402.)

⁹⁸ *Trombita*, 437–438.

⁹⁹ *Morzsálék*, 632. – Az ördög és Machiavelli párosítása az európai irodalomban igen gyakori. „I termini Machiavelli e Satana divennero a tal segno equivalenti, che, laddove in principio le astuzie attribuite a Machiavelli eran chiamate diaboliche, più tardi le astuzie del diavolo furono dette Machiavellian” – írja Mario PRAZ (*i. m.*, 136).

¹⁰⁰ Csúzy előkelő és gazdag támogatóknak ajánlotta könyveit (*Sípszó és Morzsálék*: Koháry István gróf; *Leiki éhség*: Szeleczky Márton helyettes országbíró; *Trombita*: Keresztély Ágost herceg és kardinális). Ebből azonban nem következik, hogy közelről ismerte volna az udvari életet. A kuruc szabadságharc alatt a fejedelem lovas testőrezredének káplánja volt (ESZE Tamás, *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében*, Egyháztörténet, 1943, 86), de ez sem jelenti azt, hogy az udvartartásban forgolódott volna. 1707. március 14-én az erdélyi Tövis helységben prédikált (*Sípszó*, 300), ugyancsak a fejedelem Ungváron tartózkodott (MÁRKI Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*, Bp., 1907–1910, I, 596).

¹⁰¹ Pauline M. SMITH, *The Anti-courtier Trend in Sixteenth Century French Literature*, Genève, 1966. Adataim nagyrészt innét. Lásd még Jacques LEMAIRE, *Les visions de la vie de cour dans la littérature française de la fin du Moyen Age*, Bruxelles, Académie royale de langue et de littérature françaises, 1990.

udvaroncok hóbotos ruhadvatját, hosszú hajviseletét, pipeskedő lépteit, mesterkéltszövejtését; megbotránkoztak a terített asztalok tisztátalan abroszain, mosatlan poharain, melyekben rossz bort szolgálnak fel (mint Tinódinak); finnyásan emlegették a zsúfolt audienciatermek rossz levegőjét, melyet az elhanyagolt testek kigőzölgése okoz, de azt is megrótták, aki illatosítja szakállát, frizéroztatja magát és túl gyakran mos fogat. Az udvaronc kénytelen lemondani szabadságáról („prostituer sa liberté”); folyton ura kedvét lesi s aszerint nevet vagy sír (Piccolomini: „oportet ridere et flere cum rege, laudare quem laudat, vituperare quem vituperat”); törvénye az alkalmazkodás és a színlelés. Minden csak látszat; az udvari élet becsvágyó alázatosság, dőzsölő mértékletesség, buja szüzieség, nyomorult fennhéjázás, rövid öröm, hosszú bánat, kárhozatba vezető út.¹⁰² Maga az udvar ármánykodó barátkolostor, veszélyes labirintus, purgatórium.

Ennek az óriási európai irodalomnak van szerény magyar párja.¹⁰³ Nálunk nem az udvarpárti Castiglionét, hanem az udvarellenes Guevarát fordították.¹⁰⁴ Rimay János „satyrás, dorgáló, feddő írást” készített „a nem udvari udvariság” ellen, hogy intse főuraikat, távolítsák el környezetükből „a dögösült erkölcsű, csapza, gőzön guz, cselefedni természetű, nadályforma és termetű, keskeny hajokat orrok tövére nyujtakoztató, deli, hegyke, dicsegető, rusnya beszédű, trágár, szemtelen, nyelves embereket”, versben pedig a múzsák csendes hajlékát állította szembe a zajos és feslett udvari élettel.¹⁰⁵ Itt-ott egy-két keményebb szót is elejtettek az udvar ellen: „Az udvar oly fazék, melly méreggel forr” (Szenci Molnár Albert); „Teljes az udvar veszedelemmel” (Laskai János), de többnyire nem mint intézményt, csak túlzásait bírálták. Főként a divatot, a ledér és neveléses szokásokat.

Üstököket egyben hajtják s fodorítják,
Rövid derekokat megint azzal toldják,

¹⁰² „La cour est une humilité ambicieuse, une sobriété crapuleuse, une chasteté lubricque, une amour envyeuse, une familiarité contagieuse, une justice corrompue, une prudence forcennée, une habondance affamée, une haultesse misérable, ung estat sans seurté, une doctrine de malice, ung contempnement de vertuz, une exaltacion de vices, une mourante vie et une mort vivante, ung ayse d’une heure, ung malaise continuel et chemin de dempnacion.” Jean BOUCHET, *Panegyric...*, 1527; idézi SMITH, *i. m.*, 67–68.

¹⁰³ JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 86–103.

¹⁰⁴ Faludi Ferenc az *Udvari ember* 1750-ben kelt *Előljáró beszédének* írásakor szükségesnek látta mentgetni a lefordított mű (Baltasar Gracián: *Oráculo manual*) tárgyát és tendenciáját: „Kérem [az olvasót], ravaszkodásra ne vélje, amit írtam; fegyvert, óltalom eszközt kívántam a hamis világ ellen adni, nem rossz Politicát hinteni Nemzetem eleibe.” Olyan könyv, amelyben a „deli udvariság és helyes rendes Politica” szinonimák, s amelyben ilyen mondat olvasható: „Az emberséges udvariság többet ékesít rajtunk, hogyssem akármi gyöngyös köves köntös és válogatott szépség” – az udvarellenes satírákhoz szokott közönség körében, úgy látszik, rászorult az előző félreértéstől óvó kérelmére. (FALUDI, *i. m.*, 300, 324, 369.)

¹⁰⁵ RIMAY levele I. Rákóczi Györgyhez, 1629. május 25. (*Összes művei*, Bp., 1955, az idézet: 439; a vers: 125–129.) A levélben említett feddő írás nem maradt fenn. Vélhető tartalmáról: ÁCS Pál, *Rimay János Udvari Embere*, ItK, 1982, 626–631.

Övöket farokra vagy alá bocsátják,
Mint egy macska-majmot átalkötve látják.¹⁰⁶

„Általhágták a szemérmességnek linéáját azok az udvariak, kik midőn járnak, csaknem ugyan karikaformára igyekeznek lépni, vagy ugyan singgel mérik lépéseket, hogy valamiképpen, mint az özek, el ne vétsék ugrásokat.”¹⁰⁷ Az udvarellenes irodalom kései hajtása Lázár János munkácskája: *Külömb külömb féle világi dolgokat az erköltsökre szabogató magyar versek*. 1763-ban szerzettetett, 1795-ben adta ki Petki Nagy Sámuel. A literátus gróf egyéb témák mellett (Az emberről magáról; Más világi dolgokról; Vad és szelid állatokról stb.) külön verscsoportban szolt az „udvariakról”, Guevarára hivatkozva korholta alságos és álnok viselkedésüket, főként pedig a divathóbortot:

O! mely sok rút asszony kontyolodik cifrán!
Mely sok golyvás nyakat látsz a rece fodrán,
Sok görbe pótlódik párna- s halhéjakkal,
Sok kopaszt fedeznek más kurva hajakkal.
Soknak szagos víztől illatozó orcája,
De dohos ha beszél, s rád fuval a szája.
Cifra szoknyán alól sokba van veszettség,
Soknak lába szárán turból foly genyetség.
Mely rút szemétdomb van sok verdigály alatt,
Mely nagy táska, melyet gondolnál hogy falat.
Hát ezekért kell-é ő utánna járni?
S ilyen csúnyaságért örök halált várni?

Divatszatrírát Csúzy Zsigmond is írt,¹⁰⁸ de csak mintegy mellékesen, kötelező prédikátori penzumként (többnyire hatásosabb stílusban, mint társai). Kirohanásainak tárgya

¹⁰⁶ Ismeretlen szerző verse. RMKT XVII/14, 575.

¹⁰⁷ SZEPSI CSOMBOR Márton, *Udvari schola* (1623) = Sz. Cs. M. *Összes művei*, Bp., 1968, 322.

¹⁰⁸ Sokan „cifrán nyájaskodnak, fényessen öltöznek, idegen országokból hozott drága eszközökkel árulják, kótyavetyézik magokat; csipkézik, trágyázzák [= cicomázzák] feleségeiket, és sokféle náj-móddal s majd fársángos tarka színnel változtatják öltözeteket; tornyozzák fejeket, szarvazzák homlokokat, és vagy pávamódon himezik, prémezik s pazamányozzák, vagy abroncsra kerétvén, sátorformára cirkalmozzák felső ruhájokat...” (*Trombita*, 13–14.) „...Most bíbort, most gubát, most núsztot, most szarvat és nagy hosszú farkat kölcsönözvén a harmokról, kiváltképpen az asszonyok magoknak; ellenbe tölök a férfiak, feslett majmoskodással, asszonyi csecsebecsét; kire nézve, valamint im-ezek barom formájokkal, szarvokkal, farkokkal már pávákhöz, már egyéb oktalan állatokhoz, úgy a férfiak, asszonyi lágy öltözetekkel, fodorral, bodorral, pántlikás taclikkal, szkófiommal, fátýollal és hosszú leeresztett vagy felkötött poros nagy hajjal, méltán hasonlítottanak asszonyállatokhoz...” (*Lelki éhség*, 32.) A nőszemélyeknek, még a lányoknak is, „mezételen lévén a nyaka és mellye, sokaknak botránkoztatásokra cégéreztetik emlőjüket” (*uo.*, 36); „éjjel-nappal kenyik-fenyik magokat, fodorgatják, porozzák hajokat, csipkézik, násfázzák, gyöngyözik fejeket” – mi végett? „mire valók azok a pallérozások, fül-lyúggatások s majd-majd fojtogató vállszorongatások?” nem másra, mint hogy a férfiakat hálójukba kerithessék, „azonban fogott prédájokkal nyakra-őre rohannak pokolba, a Sátán hálójában”, s bűnbe visz a divathajhászó férfiviselet is, „amaz nyalka módra rövidítettet küta dolmány, felettebb megfe-

nem annyira a különtség, hanem a fő veszedelem: a bűn. Bibliai ösztönzést követett; egyházi szerzők olyan passzusokat találtak a Szentírásban, melyeket – átértelmezve – föl lehetett használni udvarellenes intelmeikhez. „...Semmi sem uralkodik annyira az udvarokban, mint a hízelkedés, álnokság, képmutatás és hazugság” – írta a jezsuita Baranyi Pál, és szavai alátámasztására Ozeás prófétát idézte.¹⁰⁹ Miért nem szólalt meg Jézus, amikor Heródes elé állították? – kérdezi Csúzy; „mert ott igazán udvarban vala; az udvarban pedig szóllani nem tud, aki hazudni nem tud.”¹¹⁰ Az udvarokban – mondja Csúzy (hasonló szavakkal, mint Baranyi Pál, de ezúttal a „keresztény” Senecára hivatkozva) – „uralkodik az irigység, közönséges a kevélység, a ravaszság, fortély és tekéletlenség, a feslettség, hízelkedés és majd inkább minden törvéntelenség”.¹¹¹ Csúzy szerint megannyi machiavellista bűn; az udvar a machiavellisták tanyája!

Persze ez sem új, hiszen már Gentillet az udvart jelölte meg a machiavellisták üzelmeinek fő terepeként,¹¹² s az udvar bírálói gyakran ostorozták azokat a tulajdonságokat, melyeket Csúzy mint machiavellista jellemhibákat ítél el: a kötelező színlelést, a csalárdtságot, a hízelgést. Henri Estienne receptben foglalta össze az udvaroncág szükséges kellékeit: Végy három font szemtelenséget (impudence), két font képmutatást (hypocrisie), egy font színlelést (dissimulation), három font hízelgést (science de flatter), két font alkalmazkodást (bonne mine), főzd össze a kellemkedő modor levével, szürd át a tág lelkiismeret nagylíkú szitáján, idd meg, és kész a tökéletes kurtizán.¹¹³ Ugyanezek Csúzy

szült varrott vékony nadrág, fültre szegett pazamányos s tollas kalap, núsztal trágyázott, nehezen mozduló süveg, körmökre szorító varrott kicsiny csizma” – megannyi leshányó háló, mellyel a „rossz szívek könnyen megfogattatnak”. (*Morzsalék*, 322–323.)

¹⁰⁹ BARANYI PÁL, *Imago vitae et mortis*, Nagyszombat, 1712, 569.

¹¹⁰ *Lelki éhség*, 542.

¹¹¹ *Uo.*, 86.

¹¹² „...auparavant on s'estoit toujours gouverné à la Française [...], mais depuis on s'est gouverné à l'Italienne ou à la Florentine, c'est à dire en suyvant les enseignement de Machiavel florentin”; „les livres de Machiavel sont depuis quinze ans ença aussi familiers et ordinaires és mains des Courtisans, comme le breviaire és mains d'un Curé de village.” Gentillet könyvének elejéről idézi SMITH, *i. m.*, 202, 203.

¹¹³ Henri ESTIENNE, *Deux Dialogues du Nouveau Langage François Italianizé*. Az 1578-ban megjelent mű új kiadása: Paris, 1885, az idézet: I, 290–291. Hasonló ironikus tanácsokat Erasmus is írt (*Praecepta Aulica*). – Receptszerű felsorolás Csúzynál („böles Caramuel” nyomán): „aki világi udvarban akar élni, tudjon az ravaszkodni, tudjon tettetni, s vastagon is tudjon néha hazudni; tudja a hízelkedésnek palástját forgatni, de a bosszúllásra is alkalmas időt várni; azonban titkossan hányván a kelepécét, mindennel színessen, senkivel nem szívessen tündérkedjék, barátkozzék; mások titkait nyomozza, tanulja, a magáté soha másnak ki ne mondja.” (*Trombita*, 265.) – Az udvaroncok gyakran kellemetlen és fáradságos kötelességeiről más hazai szerzők is írtak. Beniczky Péter: „Udvar habzó tenger, Mélyly örvényben kever, Ha nem tudsz hízelkedni, Gyakran más nótáját És szokatlan táncát Kedvetlen kell ugrani; Tökéletlenséggel, Sok csél s csap beszéddel Kell grátiát keresni.” (RMKT XVII/12, 178.) Landovics István: „Nézzetek el a tiszteket vadászó udvariakat, mennyi térdet, fejet hajtának, az udvar elejének idegen országi ajándékkal kedveskednek, üdejen reggel immár a palotán várakoznak, mosolygó színnel hízelkednek, valamint beszél a fejedelem, vagy igaz vagy sem, mind bizonyítják, senki közülök igazat mondani nem mér” (*i. m.*, II, 287). Ezek a szövegek azonban nem machiavellistákról szólnak.

udvari nyalkáinak tulajdonságai. És persze a cinikus vallási közömbösség,¹¹⁴ az istentelenség,¹¹⁵ az ateizmus,¹¹⁶ Csúzynál a legfőbb vád.

Csúzy Zsigmond az udvarellenes európai irodalom hatalmas tartományából külön telket hasított ki magának, benépesítette machiavellistáival, atyamesterük gyanánt elővezette az ördögöt (aki a szatírák udvarában nem szereplő), aztán lankadatlan buzgósággal szidalmazta őket. Nem mondom, hogy ez nagy dicsőség, de legalább magyar sajtóság.

Még mindig Machiavelli ellen: a sereghajtók

Borosnyai N. Zsigmond egy halotti beszédben „tudós anglus”-t idézett, aki a 18. századot „seculum Machiavelliticum et hypocriticum”-nak nevezte, s ő maga is kikelt azok ellen, akik a hamisságot „praktizálják, sőt tanolva tanolják Machiavellusból, Mazarinusból”.¹¹⁷ Az orátor református lelkész volt. Az antimachiavellista kampányból a magyar protestánsok sem maradtak ki. Komáromi Csipkés György a „tibolygó elméjű eszeveszett Independenseket és Machiavellistákat” kárhoztatta,¹¹⁸ Gombási István egy komisz anekdotát jegyzett le: „Makhiavellus flórenciai politikus, tudós, de kegyesség nélkül való ember, inkább akart a filozófusokkal és e világnak nagyjaival a pokolban lakni, mint a szegény tudatlan apostolokkal és csonka-bonka mártírokkal a mennyországban”;¹¹⁹ másutt az erényt vette védelmébe: „Tudom ugyan, mit tanít a hamis politika, a Makhiavellus és Hábésius¹²⁰ tanítványai, és nincs minden nehézség nélkül ez az én erősítem, amely azt tartja, hogy a közönséges társaság szerencséje és boldogsága a virtusok gyakorlásától függ.”¹²¹

A katolikusok is szívósan folytatták hadjáratukat. Stankovátsi Leopold: „óh esztelen Machiavellisták, Vóltéristák vagy akárkicsodák! ki ígézt meg titeket, hogy ne engednétek az igazságnak, kiknek annyi tagadhatatlan bizonyságoknál szemek eleibe adatott a

¹¹⁴ „...il ne faut point tellement faire profession d'une religion, qu'on ne soit prest de la changer incontinent selon les occurrences.” ESTIENNE, *i. m.*, II, 227.

¹¹⁵ „Vous serez les biens venus en ceste Cour, pourveu que vous n'y parliez point de Dieu.” Nicolas Montand-tól idézi SMITH, *i. m.*, 200.

¹¹⁶ „...ceux qui vivent en la cour, et de la cour, estudient bien mieux la leçon du courtisanisme que du Christianisme, et ont ceste maxime de ne se formalizer d'aucune chouse qui le concerne. Voyla une merueilleuse maxime, elle semble estre Machiavellique. [...] ces moqueurs sont de la confrérie de ceux qu'on appelle Athees, ou Atheistes.” ESTIENNE, *i. m.*, II, 146.

¹¹⁷ BOROSNYAI N. Zsigmond, *Igaz magyar izraélita, a' kiben álnokság nem találtatott*, Nagyenyed, 1770.

¹¹⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit*, Szeben, 1666, 503.

¹¹⁹ GOMBÁSI István, *Harmintz-négy prédikáziók*, Kolozsvár, 1784, II, 236. – A kitalált történet, melyet a jezsuita Raynaud indított útnak, bekerült Bayle *Történeti szótárába* és a nagy francia *Enciklopédiába* is.

¹²⁰ Hobbes angol filozófus, akit szokás volt machiavellista nézetekkel vádolni, bár egyik művében inkább bírálta, mint dicsérte a firenzei író könyvét (*Apologia basilica seu Machiavelli ingenium examinatum in libro quem inscripsit Principem*, 1626). Az Egyház minden munkáját indexre tette.

¹²¹ GOMBÁSI István, *Egy néhány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikáziók*, Kolozsvár, 1779, 171.

megfeszített Jézus Kristusnak üdvességes Évangélioma?”¹²² Vannak, akik testi kívánságaik szerint élnek, tagadják a feltámadást; „ilyenek közöttünk a Machiavellus esztelekedését követő szabadosok”.¹²³ Az áruló Júdás a pribékek kezére adta Jézust; igyekszik elfogni és bűnbe ejteni az esendő embert is, így szolván darabontjaitaihoz: „Fogjátok meg, és vigyétek őva, hogy valamiképpen kezetekből ki ne csuszamodjék, hanem megüljön meg a világ maszlagos italjától [...] hányja, vesse, forgassa a Machiavellust, tanítassék magát az időhöz szabni, Protheusként tündérkedni s forgandóvá lenni, akárminémű álorcát felvenni és letenni.”¹²⁴ Mit tanít a világ? – kérdezi Török Damascenus minorita hitszónok. „Engedelmet ad ő tanítványainak a színlelésre, a tettezésre, a csalárdságra [...]. Azért nincs kiben bízzék, nincs kinek higgyen az ember a világ fiai között, mivel majd minden cselekedetek tettetés, képmutatás. Bizonyoságos ebben a világ politikájának egyik fő mestere, Machiavellus, aki nyilván ilyen tanítást adott ki: Senkit szívedből barátodnak ne tarts, de te se légy senkinek barátja, azonban mindenkhez oly kegyes, oly nyájas légy külsőképpen, mintha mindeneket szeretnél, köszöntsd nyájasson, fogadd szeretettel, a tisztelet titulussát sokszorozd, dicsérd, magasztald. Íme K[eresztény] H[allgatóim], a nyilvánvaló képmutatásnak régulái...”¹²⁵ Negyedes Pál megrója azokat, akik „gyermekeiknek nevelését bizonyos Makiavellusoknak, nagy tapasztalású világi embereknek és politikus gavalléroknak gondviselésére bízzák.”¹²⁶ Végül, már jól benn a 19. században, Gáll Bernardinus így fakad ki a bűnös ellen: „Jesabellel tisztátalan életet élsz, Báchussal részegeskedel, Nábállal fősvénykedel, Káinnal irigykedel, Esauval ellenkezel, Machiavellussal szineskedel”, továbbá „a másét igazságtalanul elveszed, káromkodol, szitkozódol, átkozódol, esküszöl elannyira, hogy az eget és földet csak alig hogy öszve nem kevered – hogy várhatod a te üdvösségedet?”¹²⁷

Mindez már a végjáték. Nem sokat adott hozzá a machiavellistának ahhoz a fantomképéhez, melyet Csúzy dolgozott ki, s amelynek néhány elnagyolt vonását ismerni (már

¹²² STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikáció[k]*, második esztendő második része, Győr, 1790, 204.

¹²³ *Uo.*, 365.

¹²⁴ STANKOVÁTSI Leopold, *Makula nélkül való tükör*, Komárom, 1799, 49–50. – Az alakváltoztató Próteusz emlegetése, az *Odüsszeia* IV. éneke nyomán, gyakori a machiavellistákat (és általában az udvaroncokat) korholó irodalomban: VANOSI, *i. m.*, II, 11; SMITH a francia Le Caron dialógusaiból (1556) idéz hasonló passzust (*i. m.*, 203); Shakespeare-nél (*VI. Henrik*) a machiavellista jellemű III. Richárd hasonlítja magát Próteuszhoz. (Tanulmányom elején a főszövegben már idéztem.) Eltér a közzelfogástól Gracián tanácsa: „A forgott udvari ember Protheus légyen. Bölcs, ha bölcshez részelkedik, vidám, ha vidámhoz. Finom mester-ség ez, mellyel minden játékban minden kártyát elüthetsz.” (FALUDI, *i. m.*, 341.)

¹²⁵ TÖRÖK Damascenus, *Vasárnapi és ünnepi prédikációk*, harmadik szakasz, Eger, 1802, 35–36.

¹²⁶ NEGYEDES Pál, *Minden mostani fenn álló Innepekre [...] és más jeles ájtatosságoknak napjaira szolgáló Prédikációk*, Győr, 1800, 229–230.

¹²⁷ GÁLL Bernardinus, *i. m.*, II, 88. A szegedi minorita máskor is a Biblia és a történelem nagy bűnösei közé sorolta Machiavellit: sokan vannak „irigyek, mint Káin; bálványozók, mint Ninus; kegyetlenek, mint Fárao; fősvények, mint Baalám; engedetlenek, mint Saul; elfajúltak, mint Ábsolon; istentelenek, mint Acháb; fajtalanok, mint Sardanapál; dühösködők, mint Amán; szentségtörők, mint Boldizsár; ragadozók, mint Antiochus; csalárdak, mint Triphon; két színt mutatók, mint Machiavelus” (*i. m.*, III, 195–196), s a terjedelmes listát még háromszor megismételte (III, 142, 300; IV, 105).

korábban is) úgyszólván része volt a közműveltségnek. Amikor Szentpáli N. Ferenc a 17. század végén pasquillust írt Teleki Mihályról, s abban ellenfelét mint a pokolban született és Dáciába jött Machiavellus vazallusát mutatta be, számíthatott rá, hogy olvasói megértik,¹²⁸ Rozsnyai Dávid pedig, mondhatni, a hazai közszellemhez igazodva szövögetett be Machiavellire való utalásokat *Horologium Turcicum*ába.¹²⁹

„A Machiavellica Politia nem vénül meg” – ez a címe Rozsnyai Dávid könyvében a második résznek; nem vénült meg az ellene irányuló polémia sem. Európában a 17. században tetőzött, nálunk a 18.-ban. Egyházi irodalmunkban közbülső helyet foglal el: kezdetben voltak a felekezeti hitviták, a 17. század vége felé ezek megritkultak vagy elcsöndesedtek, legalábbis a prédikációkban,¹³⁰ a 18. század közepétől pedig megjelenik bennük az új ellenfél, a felvilágosodás. „Eljött ismét az az idő, hogy már nemcsak az eretnekekkel, hanem bizonyos új pogányokkal is meg kelljen ütköznünk” – írja 1777-ben a jezsuita Molnár János.¹³¹ A közbeeső néhány évtizedben, ha a prédikátor veszélyes elvektől, ártalmas könyvektől akarta óvni hallgatóit, Machiavellire mutogatott. Persze nincs éles határvonal: egyházi íróink antimachiavellizmusa gyakran összevegyült a felvilágosodás elleni hadakozásukkal. Szinte szimbolikusan mutatja ezt Molnár János nagy hitvédő opusza. Ebben minden együtt van: manicheusok, pseudotheologusok, pseudophilosophusok, Machiavelli („Florentinus hic impostor”) és rögtön utána Pierre Bayle.¹³²

¹²⁸ RMKT XVII/13, 55 skk.

¹²⁹ ROSNYAI DÁVID, *Horologium Turcicum*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1926. Machiavelli említéseiről, határsáról lásd a bevezetőt, 33–35.

¹³⁰ Csúzy kivétel; ő gyakrabban és mérgesebben prédikált a protestánsok ellen, mint kortársai, s helyeselte megégetésüket (*Sípszó*, 565). Geleji Katona Istvánról így írt: „Egy katona névű, de a jó katonasághoz semmit sem értő, lútos nyelvű és östül maradt, dúrva paraszt, vakaratlan pennával író eretnek prédikátor, a mái bosszankodó s mérgelődve morgolódo, irégy zsidóktul tanulva, kölesönyözött fondorkodással szidja, káromlja és (kopasz agyát tapogatván) böcstelenétti prédikációs könyvében a régi szép pápista szokásokat...” (*Trombita*, 284–285.)

¹³¹ MOLNÁR JÁNOS, *Egész esztendőnek vasárnapira és ünnepire szolgáló prédikációk*, Pozsony és Kassa, 1777, 254. Másutt a hitszónok megnevezi az „új pogányok”-at: a Tolerantizmus, a Deizmus és a Naturalizmus hirdetőit (209).

¹³² *De ratione critica legendi libros moderni temporis sine iactura religionis et veritatis libri duo*, Posonii et Cassoviae, 1776 (név nélkül jelent meg). Molnár János e művéről (és több más hasonlóról): BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, 1930. – A hamis profétákról szóló beszédeiben Molnár János a *pseudopropheta* kifejezést is használta, az egyikben nem kevesebb mint tízenegyszer; az eretnekeket értette rajtuk, de hozzátette: „Est autem aljud quoque Pseudo-Prophetarum genus, in eorum praesertim societate constitutum, qui paruis exemplis ad iniusta, inhonesta, et indecora mortalium animos sollicitant.” (*Orationes sacrae*, Budae, 1780, 342–351, az idézet: 349. Ugyanitt a rokon értelmű *Pseudodidascalus* is előfordul.) Másik, korábbi beszédében pontosabb leírást adott a pseudoprophetákról. A Sátán szolgálai ők; francia, német és latin nyelvű könyvekben tévtanokat hirdetnek, Próteuszként alakjukat változtatva irodalmi cselekedéseikkel becsapják a világot. „Suis cum libellis adsunt quandoque sub larua poetica, nonnunquam cum suauitate historica, alias quasi cum honestate politica.” (*Concionum pro Dominicis annus unus*, Tyrnaviae, 1766, 265–269.) A jellemzés egyaránt illik a felvilágosodás íróira és a machiavellistákra, valamint a név szerint említett Kálvinra. – A felvilágosodás (káros) tanai és a machiavellizmus között nemcsak Molnár János látott kapcsolatot. „...Fraudenta haec doctrinae praenotio, [...] Machiavelli disciplinam redolet.” (Ladislai DAMIANI, *Orationes*, Tyrnaviae, 1742, 168.) Együtt említi a Machiavellistákat és a Vóltéristákat Stankovítsi Leopold is (a főszővegben idéztem).

Az antimachiavellista papi mennydörgések apránként gyengülő moraja sokáig eltartott. 1821-ben Báthori Gábor, a nagy tekintélyű evangélikus lelképásztor parentálta el Teleki László grófot, Kazinczy levelezőtársát, a *Buzgó esdeklések* című nyelvművelő irat szerzőjét, a *Kegyenc* írójának apját. A haláleset három nagy veszteséget okozott, mondta az orátor: a Hazának, a Vallásnak és az özvegynek. A hazáról szónokunk hosszú meghatározást ad: magában foglalja az a nemzetet, a szülőföldet, a konstitúciót, az anyanyelvet és az ősi szokásokat. Lényeges eleme az egyesség haza és fejedelem között. De fájdalom! az emberi vakmerőség igyekszik ennek az egyességnek „szent kötelét elszaggatni”. „Ha a rafinírozott család politikára, a Machiavellismusra hallgatsz, ez azt állítja, hogy a fejedelem mindaddig megkötöttestet rab, valamíg a hazának legkisebb szabadsága van; a fejedelem mindaddig szegény, míg a nemzet valamivel bír; a fejedelem nem élhet, míg a nemzetben elevenség van.” Ellenkező úton járnak a „vak patriotizmus” hívei, akik a nemzetet a fejedelem fölé kívánják emelni. Tudnivaló azonban: „Mind ama Machiavellisták, mind ezek a vak patrioták egyformán ellenségei a fejedelemnek és a hazának”, ők azok, akik – a francia forradalom alatt – lángba borították Európa legszebb országait...¹³³ Más nyelv, más szemlélet ez, mint Csúzy Zsigmondé volt; könyveinek megjelenése után száz évvel, a reformkor küszöbén, az antimachiavellizmus szekularizálódott. A hazafiatlanság immár nagyobb bűn, mint az ateizmus.

Machiavelli és egynéhány magyar fejedelemtükö

Az *Il Principe* voltaképpen fejedelemtükö, bár nem szokás annak nevezni.¹³⁴

Az Egyház persze egészen más oktatást akart adni s adott is a fejedelmeknek. Antonio Possevino, a 16. század végén Machiavelli legádázabb jezsuita támadója, el sem olvasta ugyan ellenfele műveit (elég volt hinnie, hogy szerzőjük „impius, naturae, iuris, religionis osor et atheismi inventor”, könyve pedig „sceleratum Satanae organum”), de magabiztosan jelentette ki, hogy a fejedelmeknek való igaz tudomány Aquinói Szent Tamás művében van: *De regimine principum*.¹³⁵ Hasonlóképpen magyar rendtársa, Csete István: mit értenek a papok világi dolgokhoz? hallotta gyakran a kérdést, noha tudhatnák a kételkedők, hogy amikor egyházi férfiak Isten tiszteletére tanítják a királyokat, az ország javát

¹³³ BÁTHORI Gábor, *Emlékezet kövekkel megrakott temető kert. Halotti prédikációk*, Pest, 1821, II, 435 skk. – Az egykorú francia szóhasználatban „patriote” a forradalom híveit jelentette.

¹³⁴ Machiavelli fejedelemtükörenek fejedelmi olvasója volt II. Rákóczi Ferenc. (*Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 158.)

¹³⁵ PANELLA, i. m., 54–56. – Aquinói Szent Tamás államtanáról: Wilhelm BERGES, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Stuttgart, 1938, 195–211. – Gabriel Naudé (1600–1653), Richelieu és Mazarin könyvtárosa, élesen bírálta az egyházdoktor politikai nézeteit, s elrettentő példa gyanánt idézte: Hogyan kell a zsarnoknak megőriznie hatalmát? Ki kell végeztetni az ország nagyjait és a gazdagokat, akik ellenállhatnának; meg kell szabadulni a nagy szellemektől, bezárni iskoláikat; följelentésre kötelezni az alattvalókat; elszegényíteni a lakosságot; hamis erények fitogtatásával leplezni kegyetlenségét. Az idézetet átvette Naudétól (latinul és franciául) HELVÉTIUS (*De l'Homme*; az 1784. évi londoni kiadásban 406–408), és taláiban jegyezte meg: ha ezeket a tanácsokat Machiavelli adta volna, az Egyház elátkozza, Aquinói Tamást viszont szentté avatta.

és hasznát keresik; ellenben: „Adjátok a Makiavellusok kezébe, és a gonosz fának gonosz gyümölcsét megkóstoljátok sírva.”¹³⁶ Ez a meggyőződés s a belőle fakadó buzgalom hozta létre katolikus hitszónokainknak azokat az írásait, melyeket (noha prédikációs kötetek lapjain rejtőznek) bízvást sorolhatunk a fejedelemtükrök műfajába.¹³⁷

Az uralkodás mivoltát és az uralkodók kívánatos viselkedését fejtegette számos beszéd, mely szent királyainkról szólt. Szent László ünnepén Csúzy Zsigmond azon álmélkodott, hogy „az uraságra és felsőségre, hamis practikákkal is, szinte, sőt inkább sietnek az emberek, hogysen mint a pompás lakodalomba”, bár a világi uraság és az akasztófa között nagy a hasonlóság: „valamint az, aki az akasztófára emeltetik, nem azért emeltetik fel, hogy pompássan, böcsületesen felmagasztaltassék, nem! hanem hogy arról nyakrafőre letaszítassék [...]. Úgy szinte az is, akit e tündér világnak hízelkedése méltóságos tisztekre felemel, nem azért emeli fel, hogy azokban végig dicsőségessen megmaradjon”. A keresztény fejedelemnek négy szabályra kell ügyelnie: „Első és legderekasb regulamentoma pedig, vagyis (hogy magyarosban szóljak) szükségesb kötelessége a'féle jó felsőségnek az, hogy az alattvalóknak [...] tekéletes erkölcsével jó példát mutasson.” Második: „a maga tulajdon jóvát ne keresse”. Harmadik: „a törvényhez alkalmaztassa magát”. Negyedik: „rest, túnya vagy felettébb aluszékony a felső ne légyen”. Mindezt szentül megtartotta László királyunk.¹³⁸ „...Az igaz és jó fejedelmet – mondotta Csúzy Szent István napján – inkább dicsérteti, inkább dicsőíti az irgalmas engedelmesség [= engedékenység], hogysen a mérges bosszulás; inkább a jótétel és adakozás, hogysen a törvénytelen sarcolatás vagy rendetlen húzás-vonyás. Egy szóval, a kegyesség, hogysen a kegyetlenség.”¹³⁹

Machiavelli a kegyetlenséget¹⁴⁰ ajánlotta, szükség esetére. Az uralkodás fő elvét az oroszlán és a róka parabolájába foglalta; Csúzy emblémába. Tudta Szent István, „hogy még a régi pogányok is a jó fejedelem képit imígyen ábrázolták le: kegyes tekintettel ülven, királyi pálcát irtanak kezében, mellynek is a tetején avagy felső részén egy írott avagy kiformált gólya látszatott, az elsőn [alsón] pedig, mellyet tudniillik a markában szorított, egy fene vadállat feje. Elsőben is, ülésével együgyü csendességét akarák jelenteni; királyi csodálatos pálcájával pedig azt, hogy valamint a gólya kegyesség jele lévén, szükséges, hogy mindenkor láttassék, mindenkor tapasztaltassék; úgy ellenbe a fene vad, bosszúlló haragot jelentvén, elrejtessék, és azzal ne is éljen a fejedelem, hanem csak nagy szükségnek idején.”¹⁴¹ Csúzy itt, Ajtony és Kupa lázadására célozva, voltaképpen

¹³⁶ CSETE, *i. m.*, 102.

¹³⁷ Fejedelmeknek adott tanácsok, ritkábban, protestánsoknál is olvashatók. Lásd különösen KECSKEMÉTI ALEXIS János *Prédikációs könyve*, Bp., 1974, 288–289. Hét pontban sorolja fel az uralkodókhöz illő tulajdonságokat.

¹³⁸ *Sípszó*, 233 skk.

¹³⁹ *Uo.*, 392.

¹⁴⁰ *Crudeltà, de nem ferocità.*

¹⁴¹ *Sípszó*, 392. Ugyanez az embléma hasonló szavakkal: *uo.*, 387. – A „régii pogányok”, akik a gólyával díszített királyi pálcát „irták”, az egyiptomiak; hieroglifáikat a 16–17. században számos könyv ismertette és tette divatossá. A királyi pálcá emblémája, gólyával és fenevaddal, megvan Erasmusnál (*Institutio Principis Christiani*, 1516), továbbá Diego SAAVEDRA FAJARDO nagyszabású királytükreben (1640), melyet a spanyol

nem mond mást, mint az *Il Principe* szerzője: a fejedelem, hogy uralmát biztosítsa, legyen kíméletlen a lázadók meglakoltatásában, „nem kell attól félnie, hogy kegyetlennek híresztelik, ha egységben és békeességben tartja alattvalóit”.¹⁴² Derék prédikátorunk nyilván észre sem vette, ha egyáltalán olvasta Machiavellit, gondolatainknak ezt az alkalmi találkozását; ha pedig olvasta, el kellett borzadnia azon, hogy amit ő Szent István dicséretére mond, azt Machiavelli a hírhedt Cesare Borgia igazolására hozta elő. De Machiavelli sem értette volna meg Csúzy középkori érvelését, azt, hogy emblémába foglalt véleményét még egy *analógiával* támasztotta alá: a király, végszükségen kívül, ne legyen bosszúálló, mert „még a természet is, mintegy megvonván erejét, nem adott mérges fulánkot a méhek anyjának, királyának”.¹⁴³

A firenzei politikusnál és prédikatori fejedelemtükrünkben más-más módszer érvényesült. Machiavelli a tapasztalat és a történelem tényeiből vonta le következtetéseit; az egyházi szerzők eleve meghatározott erények követését írták elő. Andreas Pannonius Mátyás király számára készített fejedelemtükrében a három teológiai erény (hit, remény, szeretet) és a négy sarkalatos erény (bölcesség, mértékletesség, bátorság, igazságosság) gyakorlását követelte meg.¹⁴⁴ Szent Ágoston nem írt ugyan fejedelemtükröt, de a *De Civitate Dei* lapjain találtak egy passzust, mely az uralkodói erényeket sorolja fel, s ezeket, Drexelius nyomán, Szentgyörgyi Gergely pontokba foglalva mint törvényeket adta elő. Első törvény az igazság, 2. az alázatosság, 3. Istennek félelme és szereteti, 4. meny-

eredeti után latinul nálunk is kiadtak: *Idea Principis Christiano-Politici*, Pest, 1748. (A pesti kiadásról: PAVERCSEK Ilona, *Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén*, MKsz, 1990, 19–20.) Ez százegy emblémát (Empresas, Symbola) tartalmaz magyarázatokkal. A XVIII.-ban írja: „sceptrum, utius apicem ciconia insidebat, pietatis et religionis symbolum”; Csúzynál: „a gólya kegyesség jele lévén”. (A gólyák, egy régi toposz szerint, gondoskodnak elaggott szüleikről, ezért a pietas, a kegyesség jelképei. Vö. PAULY-WISSOWA, *Real-Encyclopädie*, „Storch” címszó; Guy de TERVARENT, *Attributs et symboles dans l'art profane 1459–1600*, Genève, 1958, „Cigogne” címszó; lásd még LUKÁCSY Sándor, *Irodalmi gólyák*, Vigilia, 1990/11, 832–835.) Az embléma értelmezését Saavedra így folytatja: „hoc eodem symbolo Machiavellus suum quoque Principem instructum vellet, sed alio plane fine: in uno enim sceptri extremo pietatem, in altero impietatem collocatam cuperet, ut pro libitu illud vertere posset, eamque partem sursum erigere, quae ad conservationem et incrementum Statuum magis conduceret.” Saavedráról: Karl-Heinz MULAGQ, *Phänomene des politischen Menschen im 17. Jahrhundert*, Berlin, 1973, 107–183; TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom*, Bp., 1961, II, 200–205. – Saavedra már Csúzy előtt ismeretes volt nálunk. Illyés András írja egy beszédében (i. m., 190–191): „Sámson amaz ötöle megölettetett oroszlánynak szájából végre édes lépesmézét vött ki, és megötte azt. Ugy a nemes hadnagynak viaskodni és hadakozni kel, hogy az édes békeségnek lépesmézét nyerje és azzal éljen, a kegyetlen oroszlánynak, azaz istentelen és hamis tyranusoknak megverése után. Saavedra Didák ez jegyet formálta, tudnillik olajfát és szőlőtartó lánccsát amaz írással: *In fulcrum pacis*. A békeségnek támasszára; tanítván, hogy a hadat csak a békeségnek megnyerésére és megtartására szabad viselni.” A „jegy” Saavedra LXXIV. emblémája. – A spanyol szerző magyarországi hatásáról, pesti kiadásán kívül, számos adat tanúskodik: *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 63, 133, 170, 218, 320. – A szerk. megj.: A IV. embléma kommentárjából már Hoffmann Pál 1654-ben kinyomatott halotti prédikációja idézett (RMK I, 868).

¹⁴² Niccolò MACHIAVELLI *Művei*, Bp., 1978, I, 11, az idézet: I, 55, LUTTER Éva fordítása.

¹⁴³ Sipszó, 392. – A fejedelem és a méhkirálynő közti hasonlat, más jelentéssel, megvan már Plutarkhosznál.

¹⁴⁴ ANDREAS PANNONIUS, *Liber de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus = Irodalomtörténeti emlékek, I, Két magyarországi egyházi író a XV. századból*, kiad. FRAKNÓI Vilmos, ÁBEL Jenő, Bp., 1886; magyarul: *A magyar középkor irodalma*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1984.

nyeknek kívánsága, 5. könnyen megengedés, 6. kegyes adakozás, 7. tisztaság, 8. belső indulatoknak mértékletessége, 9. alázatosságnak és imádságnak gyakorlása. „Ezeket a törvényeket minden fejedelmek eleibe, mint valami fényes tükört, maga Sz. Ágoston e világ kapujára felfüggesztette.”¹⁴⁵ Káldi György igen magasra tette a mércét: az uralkodónak Krisztus erényeit kell követnie, mert „valami kívánatlik az igaz királytól, azt fő módon feltaláljuk a Krisztusban”. 1. „A király hasznos törvényeket szab”, 2. „A király óltalmazza az ő híveit”, 3. „A király az ő híveinek jutalmat ad”, 4. „a Krisztus lehetetlent nem parancsol”.¹⁴⁶ Machiavelli nem ismert kötelező erényeket (a legkevésbé krisztusiakat), a cselekedeteknek nála helyiértékük volt; mikor mit kell tennie a fejedelemnek, nem változatlan erkölcsi eszmények szabják meg, hanem a körülmények, s a választást a siker igazolja. Az etikai relativitásnak ezt a tételét Machiavelli oly fontosnak tartotta, hogy megtárgyalására a *Discorsi* három fejezetét szánta, és több történeti példával érvelt mellette. Az egyik: Scipio, amikor bevonult Hispaniába, emberséges bánásmóddal állította maga mellé lakóit; Hannibal viszont, amikor bevonult Itáliába, kegyetlenkedett és fosztogatott, a megfélemlítést használta a lakosok fékentartására; és mind a ketten ugyanazt az eredményt érték el: a hatalomnak (legalább ideiglenes) birtoklását.¹⁴⁷

A célszerű eszközök kiválasztásához a fejedelemnek szüksége van jó tanácsosokra. Káldi ezek tulajdonságait is pontokba szedte: 1. jámborság, 2. okosság, 3. tudomány, 4. a fejedelemhez való jóakarát, 5. bátorság és szabadon szólás, 6. állhatatosság, 7. hallgatás, 8. érett életkor.¹⁴⁸ Nem könnyű ilyen példás tanácsosokat találni. A fejedelmet hízelgők veszik körül, akiktől óvakodni kell. Megmondta ezt már Augustus császár, aki „az kép-mutatató hízelkedőket *Pestes rerumpublicarum et aularum*, minden jól rendelt községi rendnek és urak udvarinak ártalmas metyélének és döglötinek nevezte”.¹⁴⁹ Pázmány szerint: „sok aítatos Jámborokat fene gonosságra vit, a Hízelkedők mestersége”.¹⁵⁰ Csúzy a hízelgést tartotta az udvaroncok első és legfőbb rossz tulajdonságának: „az udvarokat nem egy, hanem főképpen három rendbéli ellenség szokta megfertőztetni, konkolyosítani. *Első* a hízelkedés... *Második* a hamis vádolás... *Harmadik* a feslett bujasság...”¹⁵¹ „Nincs semmi gonoszabb – idézi Szent Ágostont – a hízelkedő nyelvnél, nincs semmi, ami inkább megvesztegesse, megfertőztesse az embernek szívét, mint a hízelke-

¹⁴⁵ *Elmélkedések az Örökké-valóságról*, Pozsony, 1653, 68–70. A „mint valami fényes tükör” szavak mutatják, hogy a szöveget a kortársi tudat a fejedelemtükrök körébe sorolta. Szent Ágoston előírásait rövidített és szabad fordításban, a latin eredetivel együtt, Pázmány is beiktatta fejedelemtükör-jellegű prédikációjába: „a keresztyén fejedelmeket nem egyébert mondjuk boldogoknak, hanem ha igazsággal parancsolnak; ha késedelmesek a bosszúállásra, gyorsak az engedésre; ha inkább akarnak magokon és gonosz indúlatokon uralkodni, hogysen a széles világon; és mindezeket nem világi dücsösséggért, hanem a menyország szerelméért cselekezik.” (*De Civitate Dei*, V, 24; Pázmány: *Mivel tartozunk fejedelmünknek és fejedelmünk nekünk*.)

¹⁴⁶ KÁLDI, *Innepekre-való*, i. m., 263.

¹⁴⁷ *Discorsi*, III. könyv, XX–XXII. fejezet. Ugyanez a példa (kissé másképp, a katonasággal való különféle bánásmódok tanulságos eseteként) az *Il Principe* XVII. fejezetében.

¹⁴⁸ KÁLDI, *Innepekre-való*, i. m., 267–268.

¹⁴⁹ SZENCI MOLNÁR, *Discursus de summo bono*, i. m., 263.

¹⁵⁰ Pázmány prédikációinak első kiadása, 935.

¹⁵¹ *Sípszó*, 245.

dés”;¹⁵² „aki csak ehhez az ördögi practicához nem tud, ne remélje böcsületit vagy előmenetelét, kiváltképpen a mostani udvarokban; s az a csodálatos, hogy nem irtóznak alattomban való titkos mérgektől és a scorpionál mérgesb fülánkjoktól!”¹⁵³

A tetvek az ember vérén élősködnek, de elhagyják a hidegült holttestet; ilyenek a hízelkedők: mihelyt uruk szerencséje hanyatlik, odébbállnak – mondotta Plutarkhosz.¹⁵⁴ Ezt a hasonlatot gyakran kölcsönvették, Pázmány is.¹⁵⁵ Csúzy más példát választott az állatvilágból: a hízelgő olyan, mint a szúnyog, „mindaddig szúszog, mindaddig dúdol a füledben, mígnem keservessen megcsíp, s csak végre tapasztalod ízetlen muzsikájának fájdalmas hangját”.¹⁵⁶ További hasonlatok, Pázmánytól: „mint a syrénák szép éneklésekkel elaluttják, azután megfojtják az embereket, úgy a hízelkedők édes beszéde szörnyű veszedelmekre viszi az embereket.”¹⁵⁷ A hízelkedők nem olyanok, „mint a halászok, madarászok, mert ezek sokszor megvetik hálójokat, sokszor horgokat, töröket, lépes-vevesszőjüket elrakják, és semmit nem fognak; de a hízelkedők nemcsak meg akarnak csalni, hanem valóságosan megcsalnak”. (Negatív hasonlat.) „...Mint a ház tetején forgó vitorlák, oda fordulnak, ahová fúj a szél; mint a caméleonok, minden színekben tűnnek, mindenenek tetszéséhez és hajlandóságához alkalmaztatják magokat.” „...Mint a fecskék, nyárban velünk vannak, télben távul járnak.” „...Csudálkozunk, hogy a fejedelmek körül mindnyájan hízelkednek? hogy mint a tükörök, örülnek vagy sírnak;¹⁵⁸ mint az árnyékok, mozdúlnak vagy állanak az udvari szolgák, urok indulati szerént?”¹⁵⁹ „Valaki tehát olyan, mint az Echo, és minden szavadat javallja, minden tetszésedet erősíti: bizonyos, hogy hízelkedő.” „...A hízelkedő és jóakaró között oly különbözőzés vagy on, mint a szakács és orvos között. A szakács nem gondol azzal, ha egészséges vagy ártalmas az éték, csak arra vígyáz, hogy jóízű és ura szájának kedves légyen, amit készít. Az orvos pedig a jó étektől elfogja az embert, ha látja, hogy nehéz-emésztő, és ízetlen italokat ad, noha

¹⁵² *Uo.*, 247.

¹⁵³ *Lelki éhség*, 105. – Saavedra különös figyelmet fordított a hízelgőkre, két fejezetet szánt rájuk (a XLVII. és a XLVIII. symbolumot). „...nec minus periculi est ab eorum [sc. adulatorum] blanditiis, quam ab armis hostium.” Mert a hízelgő olyan, mint a skorpió; ezt ábrázolja a könyv egyik emblémája. „Nullum animal magis fraudulentum quam stellio; [...] Non enecat eum stellio, quem inficit, sed torpore solum omnia ejus membra corripit, eumque a seipso quodammodo avocat, varios in eo affectus excitando. Adulatori hoc proprium est, qui varia boni specie fascinat oculos et decipit aures principis, aut eum quasi extra se abripit, ut rerum veritatem dispicere nequeat.” (184–196.) Saavedra hatása Csúzyra valószínű. Persze közös forrás lehet Plinius (lib. XI, cap. 28), bár ő csak a skorpióról beszél, hízelgőkről nem.

¹⁵⁴ *De discernendo adulate amico*, cap. 2.

¹⁵⁵ „...amint Plutarchus írja, miképpen a tetvek mindjárt kimásznak, mihent elfogy a betegben a vér, mellyel tápláltnak: úgy a hízelkedők.” *Prédikációk*, id. kiadás, 935.

¹⁵⁶ *Lelki éhség*, 103–104. Ugyanez rövidebben: *Sípszó*, 247. Másutt, csaknem azonos szavakkal, a rágalmazó hasonlítatit szúnyoghoz (*Lelki éhség*, 536).

¹⁵⁷ Ezt a hasonlatot (több más mondattal együtt) átvette Pázmánytól KELEMEN Didák, *i. m.*, 145.

¹⁵⁸ PICCOLOMINI: az udvaronc kötelessége „nevetni és sírni a királlyal, magasztalni, akit ő magasztal, gyalázní, akit gyaláz”. (*Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, Bp., 1980, 88. BORONKAI Iván fordítása. Latinul már idéztem a 102. jegyzetszám előtt.)

¹⁵⁹ A tükörkhöz és árnyékokhoz való hasonlítást átvette Pázmánytól STANKOVÁTSI Leopold, *Áruló Júdás, az az Nagy bójtra való prédikációk*, Győr, 1789, 109.

egészségeseket. Ugy a hízelkedő csak szájzre néz; a jóakaró, igazmondásával, ecetet önt fekélyünkbe és tisztogatja sebeinket.”¹⁶⁰

Machiavellinek nem volt szüksége ilyen hasonlatbőségre. Az *Il Principe* XXIII. fejezetét a plutarkhoszi témának szentelte: Hogyan kell elkerülni a hízelgőket? Rövid fejezet, néhány gyakorlati tanács, semmi idézgetés (még Plutarkhosztól sem), egyetlen példa, a kortárs Miksa császárról. Más világ, más módszer, másféle irodalom Pázmányé. Pünkösd után XIII. vasárnapra írt második prédikációjának ezt a címet adta: *A feslett társok és hízelkedők barátsága veszedelmes*. Általában szolt a gonosz és veszedelmes társaságról: kerülni kell a fajtalanokat, a dözsölőket, főként pedig az eretnekeket; és csak ezután tért rá arra, amit Machiavelli az egyetlen fontosnak tartott: a hízelkedőkre. A firenzei szűkszavúan nyilatkozott róluk; Pázmány, szokása szerint, nagyszabású irodalmi tűzijátékot produkált. Csaknem tucatnyi hasonlat (az imént idéztem őket), több mint negyven citátum, a Bibliából, Arisztotelész, Seneca, Plutarkhosz, Lukianosz, Curtius Rufus, Diogenész Laertiosz műveiből, példázatok hosszú sora Világbíró Nagy Sándorról, más uralkodókról, ótestamentumi személyekről. Fejedelem legyen a talpán, aki mindezt meg tudja jegyezni. De legalább élvezhetjük a szónok stílusát, például ezt a pompás kettős ellentétszekvenciát: A hízelkedők szava hamis. „Mert a bűnöket jóságok nevével magasztalják: a bolond pompát bévkezőségnek, a dözsölést és részegeskedést barátságos társalkodásnak, a kevélységet jó magaviselésnek, a rút fősvénységet takarékoságnak, a csintalanságot vigaságnak, a buja szerelmeskedést víg nyájaskodásnak, a dühös haragot bátor merészségnek nevezik. Viszont a jóságokat vétkek nevezetivel gyalázzák: a bátorságot vakmerőségnek, az erősséget versengésnek, az okosságot félelmes puhaságnak, a szorgalmatoságot fősvénységnek, a szemérmes tisztaságot paraszt vadságnak híják.”¹⁶¹

¹⁶⁰ Prédikációk, id. kiadás, 934–938.

¹⁶¹ Az ehhez hasonló hatásos ellentétszekvenciák divatosak voltak. Csúzy, ugyancsak a hízelkedőkről: ha szegény vagy, „gazdagnak mondanak; fősvény, szoros erszényű, s adakozónak hazudnak, csakhogy utolsó filléredet is markalfül kisajtolhassák; buja fajtalan vagy, tisztátalan életedet természet szükségének mondják; rút kevélységedet autoritásnak; borscsiszár zabálló torkoskodásodat barátságos conversatióknak, nyájaskodásodnak; mérges haragodat s bosszúálló fegyveredet katona dolognak, és túnya hivalkodásodat szükséges nyúgadalomnak tettetik”. (*Lelki éhség*, 53.) Guevara, az udvari (világi) élet fonák értékrendjéről, Debreczeni S. János fordításában: „Elhadlak, világ, azért hogy senki az te gyönyörűségedben tulajdon nevének nevezetetik. Mert az vakmerő erősnek, az félelkeny lassúnak, az gyűlölséges alkolmatlannak, az szorgalmatos szomorúnak, az tékozló nagyakarónak, az fősvény sebráknak, a csácsogó ékessen szólnak, az tudatlan kevés szavúnak, a feslett erkölcsű szeretőnek, az mértékletes bolondnak, az háborgó udvarinak és a bosszúálló nemesnek nevezetetik...” (*Christianus suspirans*, Debrecen, 1615. Vö. NÉMETH S. Katalin, *Debreczeni S. János és Guevara*, ItK, 1974, 210–213.) Pázmány, a vakmerőn ítélkezőről: „az Isten szolgálainak aítatosságát képmutatásnak, hallgatását baromságnak, békeséges türesét gorombaságnak, csendességét mordságnak, alázatosságát elvetett rosszságnak, alamizsnálkodását tékozlásnak, takarékoságát fősvénységnek, bátorságát versengésnek, egy szóval, az isteni dolgokban való foglalatosságokat bolondságoknak ítéli és nevezi.” (Prédikációk, id. kiadás, 868.) Illyés András a gonoszokról, akik a jócselekedeteket gyalázzák: „Ha alázatos vagy, megvetetnek és alávalónak alítottat; ha békeségetűrő, kicsinszívűnek és semmirevalónak mondatol; ha szorgalmatos, áitatos, kegyes, képmutatónak hivatottat; ha mértékletes, fősvénynek; ha hallgatsz, bolondnak; ha szóllasz, csácsogónak; ha igaz vagy, kegyetlennek; ha könyörülő, lágynak; ha rendesen magad viseled, kevélynek; ha nyájaskodó léssz, könyűnek; ha adakozó vagy a szegényekhez, tékozlónak; ha keveset adsz, fősvénynek nevezetel.” (*I. m.*, I, 393–394.) Csúzy nál (a 98. jegyzetszám előtt idézve a főszövegben): aki hazug módon

Pázmány egy másik beszédének címe: *Mivel tartozunk fejedelmünknek és fejedelmünk nekünk?* (Pünkösöd után XXII. vasárnapra második prédikáció.) Perikopája: Adjátok meg a császárnak, ami a császáré; de nemcsak az alattvalók kötelességeiről szól, hanem tükröt tart a fejedelemnek is: királytükröt.

Első gondolatával: hogy a birodalmaknak szükségük van fejedelmekre, Machiavelli is egyetérthetett, bár persze ő nem vesződött a tétel bibliai bizonyításával, hanem rögtön az uralom megszerzésének és megtartásának profán módjáról kezdett értekezni. Pázmány, a cím szavainak sorrendjétől eltérve, először a fejedelmek kötelességeit adja elő. S ebben már nem lesz Machiavelli és közte egyetértés.¹⁶²

A fejedelmek a Szentírásban többféleképpen nevezetnek: 1. orvosoknak, 2. világoskodó lámpásoknak, 3. Isten képebelieknek (Ministri Dei), 4. Napnak. Legszebb azonban az ötödik elnevezés: a fejedelmek (és más előljárók) pásztorok és atyák; a két metafora közül Pázmány az elsőt fejt ki részletesebben.

A pásztor nevezet arra inti az uralkodókat, hogy „a világi méltóságban megőrizték az alázatosságot”. Gondoljanak arra, hogy Istenhez képest minden világi nagyság „egy kis porocská, egy csep vizecske”. Jaj azoknak a hatalmasoknak, „kik előtt az alázatosság gyalázatosság”. A fejedelem „ne igyekezzék a cifra öltözésre, friss pompára, magamutogatásra”. Isten „a feslett életű királyokat azzal fenyegeti, hogy mazzag-övet ad nekik a királyi öltözetért, úgy ellenben azt ígéri az istenfélő királyoknak, hogy állandó birodalmat ad nekik és maradékjuknak”. A jó pásztor kötelessége, hogy „ne éheztesse, felettéb ne fárassza, ne nyúzsa-fossza a juhokat”. Szerencsétlenek azok a fejedelmek, akik „minden okosságokat és gondviseléseket abban helyeztetik, hogy akár mint, akár honnan szaporítsák kincseket, terjesszék országokat”; az ilyeneket a Szentírás nem pásztorok, hanem „farkasnak, medvének, oroszánynak” nevezi.

Mindezt Pázmány a Biblia sűrű idézetésével bizonyítja. Némelykor Machiavelli is forgatta a szent könyvet, de nem jámbor tanácsokat szűrt le belőle. „...Aki értőn (*sensatamente*) olvassa a Bibliát (írja szinte kihívóan a *Discorsi* III. könyvének XXX. fejezetében), látni fogja: Mózes csakis úgy tudott érvényt szerezni törvényeinek és rendeleteinek, hogy megölt végtelen sok embert, akik csupán irigységből tervei megvalósításának útjában álltak.”¹⁶³ Pázmány számára a Biblia ily módon való felhasználása megbotránkoztató volt.

Az *Il Principe* nevezetes dilemmája így hangzott: „szeressék-e inkább az uralkodót, mint féljék, vagy ellenkezőleg?” A válasz: „mivel az emberek akaratától függ, szeretik-e az uralkodót, viszont a fejedelem akaratától, hogy félnek-e tőle, igazodják a bölcs ural-

mindent a fonákjára fordít, maga a machiavellista ördög. A hamis állítások efféle ellentétező felsorolására a Biblia adott (rövid) példát. Káldi írja egyik vasárnapi beszédében az istentelenekekről: a jóknak minden cselekedetét „gonoszra magyarázzák; az okosságot álnokságnak, az igazságot kegyetlenségnek, a bátorságot vakmerőségnek, a bővkezűséget tékozlásnak, a takarékoságot fősvétségnek...” – s a szekvencia végén idézi a mintául szolgáló ószövetségi textust: „A jót gonosznak, az édesset keserűnek, a világosságot setétségnek nevezik; kiknek jajt mond Isaiás.” (*I. m.*, 100. Ugyanezt a bibliai idézetet, egy taggal rövidebben, lásd 107–108.)

¹⁶² Machiavelli és Pázmány közt rövid párhuzamot vont PATAY József, *Pázmány Péter egyetemes történelmi felfogása*, Kolozsvár, 1909, 94–99.

¹⁶³ MACHIAVELLI *Művei*, I, 407, LONTAY László fordítása.

kodó aszerint, ami tőle függ, s nem aszerint, ami másoktól; [...] csak arra kell vigyáznia, hogy gyűlöletet ne érezzenek iránta.”¹⁶⁴ Pázmánynál egyetlen akarat van: Istené, s ez azt „parancsolja” az uralkodónak: *Non habeant auri et argenti immensa pondera* (5Móz 17,17), „ha magokat szeretettetni akarják, ne győjtsenek kincset, mert kalmár dolga a pénzgyűjtés, királyok tisztí az adakozás”. A királyi székeknek „erősőbb oszlopok nincsen, mint az alatta-valók jóakarata”, s ezt adományokkal szerezhetni meg. Machiavelli inkább azt ajánlja, hogy buzdítsák a polgárokat szorgos munkára, kereskedésre, földművelésre, tulajdonuk csinítására, arra, hogy boldoguljanak maguk; persze nem árt, ha a fejedelem – mintegy ráadásul és módjával – példát mutat a bőkezűségben, látványos játékokat rendez.¹⁶⁵ Pázmány szerint a fejedelem, legyen bár adakozó, ne tékozzoljon „pompára és játékokra” az ország jóvedelmét, vegyen példát a királyok királyáról, aki a csodálatos kenyérszaporítás után a morzsákat is összeszedette.

Machiavelli fő-fő kérdése: szabad-e az uralkodónak szinlelni, ravaszsághoz folyamodni, szabad-e megszegnie adott szavát? Szerinte szabad; erről szól fejedelemtükrének XVIII. fejezete. Véleményét, elítélve vagy egyetértve, számtalanszor idézték;¹⁶⁶ előzményét megtalálták Tacitusnál;¹⁶⁷ Saavedra VIII. Károly francia király mondására hivatkozott emblémás könyve XLIII. fejezetében: „Qui nescit dissimulare, nescit regnare” (hozzátéve: „In quo tota regnandi scientia summatim comprehenditur”) – a királyi aforizma aztán szállóigeeként bejárta a kor államtani irodalmát. Mit tanácsolnak „amaz hamis és színhányó údvari pseudo-politicusok”? – tette föl a kérdést Csúzy; a válasz: „simula! dissimula!” – s hogy ne legyen kétség a gonosz tanács eredete iránt, a lap szélén megjelent a forrást (szokás szerint rövidítve, ezúttal sajtóhibával): *Macho*.¹⁶⁸ Pápai Páriz Ferenc megértőbb volt a firenzei író tana iránt. Bár – talán óvatosságból – „az udvaronc machiavellista politikusok” ellen nyilatkozott, némi ravaszságot és ámitást megengedett.¹⁶⁹

A fejedelem legyen erős, mint az oroszlán, és ravasz, mint a róka, mondta az *II Principe* szerzője, a XVIII. fejezetben. A kettős állathasonlat Lüsandrosz spártai vezértől kapta politikai értelmét (Plutarkhosz életrajzi művében),¹⁷⁰ majd Machiavelli nyomán terjedt el, általános megbotránkozást keltve. „...Recte conficies, quam impium et ferox sit Machiavelli consilium qui Principem suum efformat, ex natura videlicet leonis et vulpis”

¹⁶⁴ *Uo.*, I, 56, 57.

¹⁶⁵ *Uo.*, I, 75–76.

¹⁶⁶ MÜLAGÓ, *i. m.*, 84. Lásd még Saavedra: „Politica hujus nostri temporis in omnibus malitiam et fraudem praesupponit”; „cum ratio Status jam fere nihil aliud sit, quam ars quaedam alios fallendi, aut ne Princeps fallatur ab aliis”. (A pesti kiadásban: 294, 179. A második mondatot szóról szóra átvette VANÓSSI, *i. m.*, II, 10.)

¹⁶⁷ „Fraus et dolus inevitabilia.” Idézi FREDRO, *Norma*, 70.

¹⁶⁸ *Lelki éhség*, 52.

¹⁶⁹ *Dissertatio politica de arcanis prudentiae in imperando regulis, sive (ut vulgo vocari illae solent) de ratione status*, 1714. Magyarul: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, Bukarest, 1977, 330–340.

¹⁷⁰ Megvan Cicerónál is, *De officiis*, I, 13.

– írta Saavedra.¹⁷¹ Nálunk Pázmány: „Ama tekéltetlen Lysander azt mondta, hogy az igazmondás semmivel nem böcsültebb a hazugságnál, hanem haszonból kel ezeket megítélni. És hogysen fázzunk, inkább róka-bőrrel töldjük meg az oroszlaný-bőrt.”¹⁷²

A csalárdság legfelső foka a szőszegés. Machiavelli, ezúttal is, egyenesen beszél, az eredményességre hivatkozva: „azt tapasztaljuk, hogy a szőszegő uralkodók vittek véghez nagy dolgokat, kik az emberek eszén kifogtak; ezek végül is többre vitték, mint akik igazul cselekedtek.”¹⁷³ Pázmány természetesen ellenkező választ ad és másként érvel: bibliai szereplőket sorol fel, akik hamissággal szereztek kincset, birtokot, hadi győzedelmet, de meg is bűnhődtek érte, mert csak embereket csaphatnak be a fejedelmek, „Istent meg nem csalják, kinek hátulütő pálcája fejek felett forog”.¹⁷⁴ Machiavelli sosem hivatkozott Istenre.

Az adott szó megszegésének két nevezetes példáját szokták emlegetni akkoriban. Zsigmond császár menlevéllel biztosított bántatlanságot Husz Jánosnak, a konstanzi zsinat mégis máglyára küldte; Ulászló királyunk megesküdütt a békére, mégis hadat indított a török ellen. Mindkét történetről sok szó esett egyházi irodalmunkban.

Káldi és Pázmány egy-egy teljes beszédet szentelt az esküvés valláserkölcsi kérdéseinek.¹⁷⁵ A hiábavaló és Isten nevéhez méltatlan esküözést tiltja a Szentírás; Jézus azzal mutatott példát, hogy sohasem esküdütt. Pázmány szerint kárhozatos szokás, hogy a törvény előtt „egy rosz kaboláért, egy arasznyi földért, egy parasztember rongyáért, egy gyanuságért vagy nyelveskedő ember te-mondásáért egynehány száz embert megesküdtetnek”. Az esküvés – írja Káldi – Istennek bizonyosságul hívása, a hamisan esküvő tehát nagy bűnt cselekszik, „mert az Istent hamis tanúvá teszi”. Tilos esküvel fogadni lehetetlen, bűnös vagy törvényellenes dolgot, de máskülönbten tilos megszegni az esküt. Történt-e esküszegés Husz János sérelmére? Pázmány több vitairatában és a *Kalauz XV.* könyvében, hosszú fejtegetések, valamint sok-sok tudós vélemény és történeti analógia idézése után, azt állítja, hogy nem történt, mert (mint a *Kalauzban* írja) „noha a császár szabad menedéket adott Husznak, de nem adott a Conciliom”, a zsinatnak tehát, magasabb hatóság lévén a világinál, szabad keze volt az eretnek megégetésére.

Ulászló király esküszegését nem lehetett ilyen hatásköri rabulisztikával kimagyarázni. A békebontást Európa-szerte elítélte a közvélemény,¹⁷⁶ s megérdemelt büntetésének tartotta a várnai vereséget. A történetet Bonfini beszélte el, és már a kortárs Andreas Pannonius beiktatta fejedelemtükrébe, kellő óvatossággal, hiszen könyvét a csatavesztes

¹⁷¹ SAAVEDRA, id. kiadás, 168.

¹⁷² Prédikációk, id. kiadás, 1088. Gracián, bár sem Lüs-zandroszt, sem Machiavellit nem nevezi meg, velük értett egyet. *Udvari emberében* Faludi Ferenc így fordítja a harmadik rész XX. maximájának címét: „Rókába, ha nem használ az oroszlanýbőr.” A rövid kifejtés: „Ahol nem elég az erő, ott a mesterség álljon elő. Aki az ország útján nem járhat bátor lépéssel, térjen okossan a titkos ösvényre. A furcsaság gyakorta többet végez a csontos erőnél...” (FALUDI, i. m., 426.)

¹⁷³ MACHIAVELLI *Művei*, I, 58.

¹⁷⁴ Prédikációk, id. kiadás, 1075.

¹⁷⁵ KÁLDI, *Innepekre-való*, i. m., 218 skk.; PÁZMÁNY, id. kiadás, 653 skk.

¹⁷⁶ Több mint száz évvel később Jean Bodin még mindig főlelegette, Husz János történetével együtt; de MAITTEI, i. m., 31.

Hunyadi fiának, Mátyás királynak írta, de mindenesetre azt ajánlotta neki, hogy egyáltalán ne esküdjék.¹⁷⁷ Később a protestánsok a pápisták elleni sorozatos támadásokra használták föl az esetet, az esküszegésre ugyanis a pápai küldött biztatta a királyt. Históriaiás énekek, hitvitázó és egyéb iratok ontották az elítélő szót;¹⁷⁸ egy anekdotagyűjtemény szerzője még a 18. század végén is megismételte: „A hitszegés itt a maga büntetését elvette.”¹⁷⁹ A katolikus fél nem térhetett ki a válasz elől. Káldi György azt írja, hogy Ulászló előbb a keresztény uralkodókkal kötött szerződést a török ellen, és csak ezután esküdött meg a békére, de ezt csak akkor tehetette volna jogosan, ha feloldozást kap korábbi esküje alól. „Azonban a király, nem tudom, micsoda indulatból, de elégtelen okból, kiszakadott a közönséges kötésből, és frigyvet vetett a törökkel”, azaz voltaképpen első esküjét szegte meg, és a pápai küldött unszolására csak jóvátette hibáját azzal, hogy megtámadta a törököt. „Szintén annyi vétke volt abban a kardinálnak vagy a pápának, mint ha látván, hogy valaki igaz hűtös feleségét elhagyván, más gonosz személyhez kötötte magát, azt tanácsolta volna néki, hogy az első hűtösehez álljon, a gonosz személyt elhagyja.” Ugyanígy érvel Pázmány a *Kalauzban*. A magyarok „akkor vétkeztek, mikor a töröknek hitet adtak az előbbi köteleesség ellen; de mikor az első frigyhez állottak, nem esett abban semmi vétke.”¹⁸⁰

Machiavelli nem foglalkozott sem Husz János, sem Ulászló esetével. Őt az itáliai jelenkor és az antik história érdekelte, s a történelemben nem erkölcsi példatartat látott, hanem levonandó tanulságokat. Regulust, a római vezért a karthágóiak foglyul ejtették, majd diplomáciai megbízatással Rómába küldték, miután megeskették, hogy ha akaratuknak nem tud érvényt szerezni, visszatér a fogságba. A jellemes és bátor hazafi a szenátust a karthágóiaknak kedvezőtlen határozatra buzdította, de esküjét nem szegte meg, inkább vállalta az újabb rabságot és a kínhalált. Cicero ezt a történetet mint az adott szó

¹⁷⁷ ANDREAS PANNONIUS, *i. m.*, magyar kiadás, 396, 392.

¹⁷⁸ Számos adat SZEPSI CSOMBOR id. kiadásának jegyzetében, 608. Lásd még: DÖMÖTÖR, *i. m.*, 189.

¹⁷⁹ HATVANY Pál, *Némelly fel-jegyzésre méltó történetek*, Kassa, 1796, 179. „Az ütközet közbe Amurates a békességről írott levelet a kebeléből kivonván, [...] kérte az Istent, aki a hitszegést meg szokta büntetni, hogy ezt a nemzetek törvényének gyalázzattal való illetését büntesse meg.” De az már mese, írja a kálvinista tollforgató, hogy „a békességet az Úr Vacsorájára szerzették vólt, és az ostya Amuratesnek általadatott volna, és hogy ő az ütközet alatt ennek az ostyának könyörgött volna.”

¹⁸⁰ Zrínyi, kivételképp a katolikusok közt, a protestánsokkal értett egyet. Mátyás királyról szóló traktátusában írja: „csak religiónak színe alatt valakire támadni nem jó, nem Isten kedve szerint való; ismég, ha szövetséget vetünk ellenségünkkel, azt megbontani, hit titulus alatt, bűn és nagy vétke”. – Pázmány érvelését, Husz János, ill. Ulászló török háborúja ügyében, ismerteti PATAY, *i. m.*, 48–60. A történeti és diplomáciai eseményekről: FRAKNÓI Vilmos, *A várnai csata előzményei*, Hadtörténelmi Közlemények, 1889, 377–388. – R. de MATTEI id. könyvében (15–42) összefoglalja az esküszegésről hangoztatott különféle nézeteket. Platón, Cicero, Seneca, Órigenész, Szent Jeromos, Szent Ambrus és mások – ellentétben Tertullianus, Lactantius és Szent Ágoston teljes tilalmával – megengedhetőnek tartották a hazugságot s az esküszegést rendkívüli körülmények között és közhasznú cél érdekében. Marsilio Ficino: „Licet autem Gubernatoribus interdum uti mendacio salutis publicae gratia.” Montaigne: „Le Prince, quand une urgente circonstance, et quelque impetueux et inopiné accident du besoing de son estat, luy fait gauchir sa parole et sa foy, [...] doit attribuer cette necessité à un coup de la verge divine: vice n'est ce pas...” (*Essais*, livre III, chap. I.)

minden körülmények között kötelező megtartásának szép példáját magasztalta,¹⁸¹ ugyanezt tette Andreas Pannonius, Szent Ágoston nyomán.¹⁸² Regulusról Machiavelli is írt, de egy szót sem a vonzó legendáról; történetéből ő a gyalogság merész felhasználását tartotta érdemesnek előhozni.¹⁸³ Jó példája ez a különbség a vallásos és a világi gondolkodás szöges ellentétének.

Az egyházi fejedelemtükrök tanítása és Machiavellié: két külön világ.¹⁸⁴ A papi szerzők a keresztény uralkodó ideálképét rajzolták meg, a firenzei író a gyakorlati államférfi-
nak adott tanácsokat. Machiavelli alternatívákban gondolkodott,¹⁸⁵ az egyháziak csak változatlan eszményeket ismertek. Pázmányék mércéje az istenfélelem, Machiavellié a siker. Hitszónokaink az üdvözüléshez egyengették az utat, az olasz politikus az evilági érvényesüléshez. Machiavelli a vallást a társadalomformálás eszközeként tartotta,¹⁸⁶ papjaink isteni kinyilatkoztatásnak.

A legnagyobb különbség a két fél antropológiai felfogása között volt. Machiavelli (tapasztalati) meggyőződése szerint: az ember rossz; hálátlan, ingatag, színlelő (*ingrati, volubili, simulatori*); „az emberek mindig rosszak, ha a szükség nem kényszeríti őket az ellenkezőjére”; „annak, aki államot alapít és törvényt hoz, eleve rossznak (*cattivi*) kell feltételeznie minden embert, hiszen az emberek, amint alkalom adódik rá, kiélik lelkük gonoszságát” (*la malignità dell'animo*).¹⁸⁷ Ez a pesszimizmus Szent Ágostont is megkísértette, de a keresztény hit számára mindig van egy legfelső instancia: a kegyelem. Machiavelli világában ennek nem volt helye; ő olyannak látta az embert, mint majd Vörösmarty „a félig istent, félig állatot”. Akhilleuszt – írja az *Il Principe* szerzője – Kheirón kentaurhoz adták nevelőbe, „mestere félig állat, félig ember volt, amiért is a fejedelem egyik és másik természetét egyaránt kell hogy tudja használni...”¹⁸⁸ De lehet-e üdvözíteni egy kentaurt?

¹⁸¹ *De officiis*, I, 13.

¹⁸² ANDREAS PANNONIUS, *i. m.*, magyar kiadás, 397.

¹⁸³ MACHIAVELLI *Művei*, I, 282.

¹⁸⁴ „Entre la prudence chrétienne et la raison d'Etat, il n'y avait aucun compromis possible” – írja találon THUAU, *i. m.*, 120.

¹⁸⁵ „...az embereket vagy meg kell nyerni, vagy elpusztítani” (*guadagnare o perdere*). MACHIAVELLI *Művei*, I, 29.

¹⁸⁶ Pierre MESNARD, *L'Essor de la Philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, 1951, 72 skk.; Luigi RUSSO, *Machiavelli*, Bari, 1957⁴, 38–42. – Machiavelli felfogására jellemző kijelentések a vallásról a *Discorsibus*: a pogányság kedvezett a tetterő kibontakozásának, a bátor cselekvésnek, a kereszténység a szemlélődés, az alázat és a türés vallása (Második könyv, II. fejezet); Assisi Szent Ferenc és Szent Domonkos reformjai nélkül a keresztény vallás elpusztult volna az egyházi vezetők erkölcsatlensége miatt (Harmadik könyv, I. fejezet). Mindezekhez képest meglepő – és valószínűleg egyedülálló – a piarista RÖSENBACHER Ferenc eljárása: annak bizonyítására, hogy a vallás a társadalom fundamentuma, a pogány Plátó, Plutarkus és Tzitzeró után az „istentagadó hitetlen” Makiavellust is idézi (másodkézből), mint aki „a Religiót emberi társaság kötelének” nevezte (*Ünnepi prédikatio, melyet a dicső Szent Istvánnak, magyarok első keresztény királyának pompás innepe alkalmatosságával tartott...*, Bécs, 1794, 14).

¹⁸⁷ MACHIAVELLI *Művei*, I, 56, 79, 102.

¹⁸⁸ *Uo.*, I, 56. „...Achille e molti altri di quelli principi antichi furono dati a nutrire a Chirone centauro, che sotto la sua disciplina li custodisse. Il che non vuole dire altro, avere per precettore uno mezzo bestia e mezzo uomo, se non che bisogna a uno principe sapere usare l'una e l'altra natura...” Alcicius *Emblemata* című

Sándor Lukácsy

L'ESPRIT DE L'ETAT

(MACHIAVEL ET LA LITTÉRATURE ECCLESIASTIQUE HONGROISE)

Ayant reconnu la menace qu'impliquaient les idées de Machiavel pour l'Eglise, catholiques et protestants furent unanimes dans les assauts le visant. Le concile de Trente interdit ses œuvres en 1559. Machiavel fut stigmatisé à travers l'Europe pour avoir loué César Borgia. On désignait ses œuvres comme origine des atrocités de la nuit de Saint Bartholomée, lui-même était considéré comme justificateur de toute cruauté et d'infidélité ainsi que de tout crime politique, idéologue de l'absolutisme et de la tyrannie.

L'intelligentsia hongroise fit ses premières rencontres avec Machiavel au cours du XVIe siècle, or, il nous reste peu de preuves de son influence de la période qui précède Miklós Zrínyi. Ce fut plutôt Gentillet et les autres adversaires de Machiavel qui eurent un certain effet sur les intellectuels hongrois de l'époque.

Le prédicateur appartenant à l'ordre des ermites de Saint-Paul, Zsigmond Csúzy publia ses sermons dans quatre gros volumes entre 1723 et 1725 dans lesquels il fit mention de Machiavel et des idées dangereuses de celui-ci à neuf reprises. S'étant acquiescé le vocabulaire de l'antimachiavélisme, il en utilisait les clichés tout en les complétant avec ces propres idées à certains endroits.

Tandis que l'antimachiavélisme européen atteignit son apogée au XVIIe siècle, en Hongrie il ne le fit qu'au XVIIIe siècle. Dans la littérature ecclésiastique hongroise l'antimachiavélisme occupe une place intermédiaire: tandis qu'à la fin du XVIIe siècle les controverses religieuses devenaient de plus en plus rares au moins dans les sermons et, depuis la moitié du XVIIIe siècle apparut le nouvel ennemi: les Lumières. Au cours de la période qui se situe entre ces deux, les prédicateurs désireux de préserver leurs fidèles du mal parlaient de Machiavel. Au XIXe siècle l'antimachiavélisme tendit à être sécularisé, le manque de patriotisme étant considéré comme un plus grand péché que l'athéisme.

könyvben (1522) a 146. embléma a fejedelmek tanácsadóját Kheirón kentaur képében ábrázolja, ezzel a verses kommentárral: „Semiferum doctorem et semivirum centaurum Assideat quisquis regibus esse docet. Est fera dum violat socios, dum proterit hostes, Estque homo, dum simulat se populo esse pium.” – Machiavelli-nek az emberi természetéről alkotott véleményét tárgyalja Lauri HUOVINEN, *Das Bild vom Menschen im politischen Denken Niccolò Machiavellis*, Helsinki, 1951; továbbá Bernard GUILLEMAIN, *Machiavel: L'anthropologie politique*, Genève, 1977.

DEMETER JÚLIA

„JÁTÉKUNKBÓL VÍG OKTATÁST VEGYETEK...”

(A magyar nyelvű komédia a 18. század második felében)

A magyarországi iskolai színjátszás elvilágiasodását több fontos mozzanat jelzi, így a magyar nyelvűség előretörése, a didaktikus szempontok, a kegyes tárgy, a biblikus téma háttérbe szorulása s a tragédiák számának csökkenése a komédia javára. E változás megdöbbentően rövid idő: mintegy másfél évtized alatt zajlik le, s nyomában virágzó, lényegében profán színpad szórakoztatja az iskolák környékének közönségét. A váltás egyértelműen a 18. század közepén következik be: erről tanúskodik az 1750–60-as évek számos adata. Bár ugyanezen időszakban sűrűsödnek, sőt válnak jellemzővé a történeti tárgyú profán tragédiák, mégsem ezeket tartjuk legfontosabbnak. Az 1790-ben meginduló hivatásos színjátszás ugyanis keveset tud kezdeni az iskolai színpad tragédia-hagyományával, s bár a komikus repertoár sem ültethető át azonnal a hivatásos színpadra, a kései iskolai komédia öröksége megkerülhetetlen. E megfontolás alapján fordítjuk figyelmünket a 18. század közepén hirtelen, szinte a semmiből egyre gyakrabban megjelenő, magyar nyelvű iskolai vígjátékokra.

I. A kutatás állása

Érdemes e ponton rövid kitérőt tenni, amely az adatok, s így a következtetések reprezentatív voltát mérlegeli.

– A szövegek fennmaradása természetesen esetleges; az eltelt két évszázad nem kedvezett a drámakéziratoknak.

– Az adatok fennmaradása ugyancsak esetleges, jóllehet a fennmaradt szövegek jellemző voltát az adatokkal összevetve szoktuk igazolni.

– A sok esetleges mozzanat ellenére olyan tömegű adatot gyűjtött össze a kutatás – főként az elmúlt két évtizedben –, hogy azok összessége statisztikai szempontból reprezentatívnak tekinthető. Korántsem reprezentatív a fennmaradt szövegek száma; az adatokkal azonban – a műfajt, a forrást, az előadási alkalmakat és gyakoriságot tekintve – összhangban vannak. Ezért érzi magát feljogosítva a kutató következtetések levonására.

– Az általunk ismert drámaszövegek száma remélhetően nem végleges, hiszen a szövegkiadás munkálatai során, sokszor után kerültek elő újabb, addig lappangó vagy ismeretlen művek.

– Megjelent a magyarországi iskolai színjátszás összes adattára,¹ melyeknek segítségével teljes képet nyerhetünk a magyar színháztörténet első kétszázötven évéről.

– Megjelentek a jezsuita, a minorita, a protestáns, a pálos iskolák, az egyéb katolikus tanintézmények fennmaradt 18. századi drámaszövegeit és programjait tartalmazó kötetek.² Előkészületben van az ugyancsak hatalmas piarista és (obszerváns) ferences dráma kiadás. Így a jelen tanulmány részben kéziratos anyagra hivatkozik.

– Végül még egy megjegyzés: az adattárak és szövegkiadások felsorolása nagyban valószínűsíti azt a feltevést, hogy az elmúlt évtized egyik legeredményesebb irodalomtörténeti-textológiai műhelye az a drámatörténeti kutatócsoport, mely e munkákat végzi. Ugyanők vállalnak rendszeres konferenciaszervezést,³ nevelnek ki fiatal kutatókat.⁴

II. Terentius és Plautus jelenléte a magyar színpadon

A 18. század közepén az iskolai színpadon bekövetkező szemléleti és műfaji változás leginkább a Terentiushoz és Plautushoz való viszonyban ragadható meg, s nem pusztán azért, mert a dél- és nyugat-európai iskolák tananyagának kialakításában, a színjátszás helyének-szerepének meghatározásában e két latin auktornak jutott döntő szerep. Ott tehát, a társadalom erős nyomására, már a 16. század végén, de legkésőbb a 17. század elején eldőlt, hogy Terentius és Plautus tanítandó, tanulmányozandó. Ha a tananyagban ilyen jelentős szerep jutott a latin komédiának, értelemszerűen fontos helyet kaptak a színi repertoárban is: így születtek az első „javított”, expurgált Plautus- és Terentius-gyűjtemények.⁵ A dél- és nyugat-európai adattárakból kitűnik, hogy kezdeti jelentőségük

¹ Az adattárak sorozatszerkesztője HOPP Lajos. *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai 1561–1773*, I–III, szerk. STAUD Géza, Bp., 1984–1988; IV, *Mutatók*, szerk. STAUD Géza, összeállította és szerk. H. TAKÁCS Marianna, Bp., 1994; *A magyarországi protestáns iskolai színjátékok forrásai és irodalma*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1988; *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, s. a. r. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, Bp., 1992; *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, s. a. r. KILIÁN István, Bp., 1994.

² A Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század című sorozat kötetei, sorozatszerkesztő KILIÁN István, VARGA Imre: I/1–2: *Protestáns iskoladrámák*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1989; II: *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. KILIÁN István, Bp., 1989; III: *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldek színjátékai*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1990; IV/1–2: *Jezsuita iskoladrámák*, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, BERECS Ágnes, CZIBULA KATALIN, KERESZTES Aitila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., 1992, 1995.

³ Három évenként rendeznek színháztörténeti konferenciát. 1988: *Iskoladráma és folklór*, Noszvaj; 1991: *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, Noszvaj; a két utolsó nemzetközivé szélesedett, jeles külföldi kutatók részvételével, idegen nyelven is: 1994: *Iskoladráma és barokk*, Eger; 1997: *A magyar színház születése: Színjáték, színpad és közönség 1799-ig*, Eger. A konferenciák anyaga magyar nyelven kötetben is megjelent, a kiadást, egyre nehezedő anyagi körülmények közepette, támogatás nélkül Újváry Zoltán és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke vállalta.

⁴ Egyikük elkészítette a 17–18. századi magyarországi iskolai színház- és drámatörténet ajánló bibliográfiáját: *A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században*, szerk. NAGY Júlia, Bp., Universitas Kulturális Alapítvány, 1998.

⁵ A kérdéstről lásd részletesen Nigel GRIFFIN, *Plautus Castigatus: Róma, Portugália és a jezsuita drámaszövegek = Barokk színház – barokk dráma*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, 1997, 44–61; Jean-

után, a 18. századra a két latin szerző már a múlté, s a repertoárban szinte elvétve sem szerepel darabjuk. Épp ezért figyelemre méltó a fentivel ellentétes irányú magyarországi folyamat. A 18. század előtt Plautus és Terentius lényegében hatástalan, csaknem ismeretlen a magyar színpadon, míg 1750 után – elsősorban a piarista iskolákban – hirtelen nagy számban mutatnak be Terentius-, de főleg Plautus-műveket és adaptációkat. Itt két fontos mozzanatról is szó van: egyrészt Terentius és Plautus akkor válik divatossá Magyarországon, amikor a dél- és nyugat-európai iskolákból rég kikopott mindkettő; másrészt a két latin komédiaszerző magyarországi megjelenése, már a műfajból következően is, a színházvilágiasodását s a hivatásoshoz közeledését készíti elő, mely folyamat Dél- és Nyugat-Európában jóval korábban lezajlott, illetve alig kötődött az iskolai színháztársáshoz. Illő tehát még egyszer hangsúlyozni a magyarországi iskolai színháztárszás egyszeri és egyedülálló jelentőségét: évszázadokon át ez jelentette a színházat, az iskolai színháztárszás 1790-ig a színház gyakorlatilag egyetlen létező formája.

Terentius és Plautus magyarországi befogadását az alábbi táblázat érzékelteti:

		Terentius-adaptáció	Plautus-adaptáció
Jezsuita	17. sz.	1 – latin (1693)	–
	1700–1750	7 – latin	2 – latin
	1750 után	3 – latin	1 – magyar
Piarista	17. sz.	–	–
	1700–1750	–	1 – latin (Pest, 1737)
	1750 után	7 – latin 1 – magyar	39 – latin 10 – magyar
Minorita	17. sz.	–	–
	1700–1750	–	–
	1750 után	–	1 – latin

Az *adaptáció* természetesen több, mint fordítás, a szó jelentése ez esetben nem más, mint azoknak a változtatásoknak az összessége, melyeket az iskolai színpad speciális igényei (női szerepek és szerelmi tárgy tilalma, pedagógiai és erkölcsnemesítő szempontok érvényesítése) szükségessé tettek.

A táblázat azon három katolikus szerzetesrend iskolai előadásait vizsgálja, melyek az előadások számát, gyakoriságát, valamint a tanulói létszámot tekintve is a legjelentősebbek Magyarországon.

Marie VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemand (1554–1680): Salut des âmes et ordre des cités*, I–III, Bern–Francfort/M.–Las Vegas, Peter Lang, 1978; Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemand: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)*, I–II, Stuttgart, Anton Hiersmann Verlag, 1984; Nigel GRIFFIN, *Jesuit School Drama: A Checklist of Critical Literature*, London, Grant and Cutler, 1976 (Research Bibliographies and Checklists, 12); Uő., *Jesuit School Drama: A Checklist of Critical Literature, Supplement No. 1*, London, Grant and Cutler, 1986 (Research Bibliographies and Checklists, 12.2).

Itt jegyezzük meg, hogy e szempontok alapján ugyancsak a korai magyar színháztörténet legfontosabb fejezetének részei a református és az obszerváns ferences iskolák, melyek azonban egészen eltérő repertoárral dolgoztak, Plautus és Terentius láthatóan teljesen hatástalan volt színjátszásukra. Színjátékfelfogásuk is döntően más, mint az egymáshoz nagy mértékben hasonló három katolikus – a jezsuita, a piarista és a minorita – rendé. A protestáns színjátéktól egészen távol áll az antikvitástól örökölt s a klasszicizmustól árnyalt műfajmeghatározás, repertoárjuk nem ismeri a tragédia és komédia különálló fogalmait. Darabjaik forrása, mintája ugyancsak kérdéses, a kutatás ez idáig inkább Magyarországon belüli, az egyes református kollégiumok közötti átvételeket talált. Az obszerváns ferencesektől mindössze egyetlen komédiát⁶ ismerünk, Csíksomlyóról. Repertoárjuk tanúsága szerint náluk egyébként sem következett be az iskolai színjátéknak az a funkcióváltása, mely vizsgált korszakunkban az egyéb katolikus színjátszást jellemzi. Külön kellene tehát foglalkozni mind a protestáns, mind az obszerváns ferences színjátékkal, e tárgy azonban mindenképp túlfeszítené e dolgozat kereteit.⁷

Ha elsődleges vizsgálati szempontunk Terentius és Plautus befogadása, akkor látszólag főleg a táblázatban a minoriták szerepeltetése. Mivel azonban a latin komédia adaptációját az európai komédia újabb áramlatai (Molière, Holberg, Detharding, Regnard stb.) követik Magyarországon, s ebben a kantai minorita iskola 1774–75-ben igen jelentős szívetet képez, célszerűnek látszott a korábbi minorita repertoár vizsgálata is. A táblázatból az is kiolvasható, hogy kezdetben Terentiusé az elsőség, a már jelzett nagy váltás után azonban Terentius háttérbe szorul, Plautus előretörése viszont egyértelmű. Ugyanakkor e folyamat szinte kizárólag a piarista iskolákra jellemző.

Érdemes ezért megnézni, hogyan alakult a piarista iskolákban a Terentius és Plautus követő előadások (adaptációk) száma 1750–1780 között:

	Terentius-adaptáció		Plautus-adaptáció	
	Latin	Magyar	Latin	Magyar
1750	1			
1751				
1752			1	
1753				
1754			1	
1755			2	
1756			1	
1757			1	

⁶ Szentes Regináld: *Rusticus imperans* (Csíksomlyó, 1780. június 13.).

⁷ A református színjátékról lásd főleg VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Argumentum, 1995; DEMETER Júlia, *Egy új drámatípus felé (Nagy György két drámája) = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILLÁN István, Debrecen, 1993, 87–100; DEMETER Júlia, *A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátossága*, MKSz, 1995, 326–335.

	Terentius-adaptáció		Plautus-adaptáció	
	Latin	Magyar	Latin	Magyar
1758				
1759				
1760				
1761				
1762				
1763			3	
1764			2	
1765			1	
1766	1		5	2
1767			2	1
1768			4	1
1769	1		3	2
1770			4	
1771	1		2	1
1772			1	
1773	1		2	
1774				
1775	1			
1776		1		3
1777			2	
1778			1	
1779				
1780				
Össz.	6	1	38	10

További 1 Terentius- és 1 Plautus-bemutató dátuma ismeretlen. 1780 után: 1 Plautus (1792).

Míndez azt jelzi számunkra, hogy leggyakrabban a piarista iskolai komédia fordult Plautushoz, a plautusi komédiák motívumaihoz, megoldásaihoz és szellemiségéhez. Sőt: a piarista iskolai komédia kezdetben szinte kizárólag Plautus- (és részint Terentius-) adaptációt jelentett. Először 1737-ben játszottak Plautust, Pesten: 1750 előtt ez az egyetlen Plautus-darabjuk. 1750 és 1778 között aztán már 12 különböző iskolából, 57 olyan drámáról tudunk, mely Plautust és Terentiust követte, s ezek mintegy hatoda magyar nyelvű. A táblázat e vizsgált időszak adatait mutatja; a csúcs egyértelműen az 1760-as évek második fele.

E jelenség kizárólag a piaristákra jellemző, s eltér mind a jezsuita, mind a minorita színjátszástól. Láthatóan a piarista iskolák voltak a legfogékonyabbak a kései – klasszicizáló – humanizmusra. Ennek fő oka nyilván az, hogy az 1750-es évek elejétől általános

és gyökeres tantervi reformon dolgoztak az örökös tartományok piaristái, 1753-ban pedig már jelentős mértékben előrehaladt a magyar reform, melyből két új szempont különösen érdekes számunkra. Az egyik újítás az anyanyelv jelentősége: Bajtay Antal műve, a *Methodus instituendae iuventutis apud Scholas Pias* már megfogalmazta, hogy az elemi oktatás fő célja az anyanyelv tökéletes elsajátítása. 1757-től a magyarországi piarista iskolákban kötelezővé tették az anyanyelv tanítását, a reform másik kidolgozója, Cörver János pedig *Methodusában*, ugyancsak 1757-ben hangsúlyozta, hogy „a magyar nyelvet ugyanolyan szorgalommal és módszerrel kell tanítani, mint a latint.”⁸ E tény magyarázza a magyar nyelv korai és gyakori színpadi használatát. A másik új elem Itália hatása: a reform fő kidolgozói – Bajtay Antal, a Cörver-fivérek: János és Elek – mind Itáliában tanultak, és a latin antikvitás, valamint a kortárs olasz klasszicizmus búvóletében tértek haza. Tantervük szellemisége ezért hangsúlyozottan humanista gyökerű, ez pedig fontos tényező lehetett Plautus újrafelfedezésében.

III. Magyar nyelvű iskolai komédiák

A magyar színjátszás elvilágiasodásában kitüntetett szerepet adtunk a komédia műfaj térhódításának, célszerű tehát megvizsgálni, milyen darabok maradtak ránk. A 17–18. századi magyar színház műfajfogalmait kevésbé ismerjük, ráadásul az egyes darabok saját műfajmegjelölései önkényesek, esetlegesek, sokszor zavarosak. A komédia műfajmeghatározása esetünkben inkább negatív: nincs benne természetfölötti tárgy, szín vagy szereplő, alakjai nem bibliaiak, nem mitológiaiak, nem történelmi figurák. Ezért nem pusztán a szerencsés végkifejlet alapján válogattam ki a komédiákat, hanem a hétköznapi tárgy és szereplők, tehát az alacsony világ ábrázolását tekintetem elsődleges kritériumnak. Így természetesen kimaradtak az áttekintésből a szerencsés kimenetelű bibliai feldolgozások, passiók, moralitások stb., de az allegorikus-mitológiai darabok, így az istenparódiák is.

Jelenleg az alábbi magyar nyelvű katolikus komédiák szövegét ismerjük (kihagyva tehát az obszerváns ferences repertoárt):

Jezsuita:⁹

1. 1765	<i>Gazda Péter</i>
2. 1767	<i>Kents kapalo nemzetes Kénts Demeter uram</i>
3. 1768	<i>Tök mak Filkó</i>
4. 1769	<i>Fen héjázó s. maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága</i>
5. 1769	<i>Erasmus Montanus</i>
6. 1775 előtt:	Illei János: <i>Tornyos Péter</i>

⁸ BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMEK Vince, *A magyar piarista rendtartomány története*, Bp., 1943, 98–103.

⁹ Valamennyi dráma megjelent a *Jezsuita iskoladrámák* (RMDE XVIII/4/1–2) kötetben.

7. ? *Botfalvai*
 8. ? *[Oktondi]*
 9. ? *Prelukai Márton*
 10. ? *Tékozló Fitódi*
 (11.) ? *Közjáték: [Intermediumnak való]*

Piarista:¹⁰

1. 1766 Dugonics András: *Menekmus*
 2. 1767 Pállya István: *[Pazarlay és Szűkmarkosy]*¹¹
 3. 1768 Pállya István: *[Ravasz és Szerencsés]*¹²
 4. 1770 Dugonics András: *Gyönygyösi*
 5. 1770 körül *[Ersény]*
 6. 1772 előtt Simai Kristóf: *Váratlan vendég*¹³
 7. 1772 [?] Simai Kristóf: *Mesterséges ravaszság*¹⁴
 8. 1774 Dugonics András [?]: *[A fazék]*¹⁵
 9. 1775 Hagymási Imre: *Szemtelen nagyravagyódásnak nevetséges megstí-
 folása*¹⁶
 10. 1775 Hagymási Imre: *Garabontzás László*
 11. 1775–76 Bolla Márton: *Ariszton*
 12. 1776 [?] Szauer Ambrus: *Menechmus*¹⁷
 13. ? *[A varga ersénye]*
 14. ? *Varga műhely a Tunyák oskolája*¹⁸
 15. ? *Comoedia satis lepida*
 16. 1789 Dugonics András: *Tárházi*¹⁹
 (17.) 1770 Közjáték: Benyák Bernát: *Köz beszéd* (Benyák latin nyelvű *Mostel-
 lariajához*)
 (18–23.) További hat drámát jelenthetne: Simai Kristóf néhány vígjátéka,
 melyek, bár elsődlegesen az iskolai színpadhoz kötődnek, hivatásos
 színház számára készültek, legkésőbb az 1790-es évek legelején
 (*Igazházi, Zsugori, Házi orvosság, Gyapai Márton, feleségfeltő*)

¹⁰ A piarista drámák szövegkiadása még nem jelent meg. Csak kéziratban olvashatók a komédialista 1., 4., 5., 11., 13., 15., 16., 17., 22., 23. sz. darabjai. A kiadásra és a kéziratokra vonatkozó valamennyi adatot lásd a piarista adattárban: KILIÁN 1994. (Az adattár megjelenése után lett hozzáférhető a 14. sz. dráma.)

¹¹ Kiadta KOVÁCS Dezső, ItK, 1907, 34–63, 173–192.

¹² Kiadta HORVÁTH Cyrill, EPhK, 1904, 433–457, 735–755, 828–845.

¹³ Egykorú kiadása: Kassa, 1789.

¹⁴ Egykorú kiadása: Pest, 1775.

¹⁵ Kiadta DEMETER Júlia, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, 1989, 429–468.

¹⁶ Mindkét Hagymási-darabot kiadta PERÉNYI József, *Két népies bohózat a XVIII. századból*, Vác, 1936.

¹⁷ Kiadta NÉMETH Károly, *A kegyes tanítórend Kecskeméti Főgimnáziumának Értesítője*, Kecskemét, 1903–1904, 17–34.

¹⁸ Kiadta DEMETER Júlia, *Iskoladrámák*, Bp., Unikornis, 1995, 387–422.

¹⁹ Kiadta HÁHN Adolf, EPhK, 1882, 733–792.

gyáva lélek²⁰). Ugyancsak hivatásos színpadra készítette Dugonics András a *Tárházi* egy újabb változatát (1792, töredék), továbbá egy igen kései *Menekmus*-magyarítását (1807); mindkét darabja az iskolai színpad örökségét hordozza, a szerző vígjátékkal lényegében sohasem tudott kilépni az iskolai színjátszás szemléletéből.

Minorita:²¹

1. 1774 Miklósi Ambrus (?): [*Stolander a bálban*]
2. 1774 Jantso Ferenc (?): [*Zsákosi furfangjai és a két vén zsugori*]
3. 1774 Miklósi Ambrus (?): [*Stolander procator és négy mesteremberek a Diétán*]
4. 1775 Jantso Ferenc (?): [*Kintes Náso bált rendez*]
- (5.) 1773 Közjáték: Kertso Cyrják: *Borka Aszszony és György Diák* (Kertso Leoninus és Leoninájához)

Pálos:²²

- (1.) 1765 Közjáték: [*Kocsonya Mihály házassága*] (A latin nyelvű *Omnia vincit amor*hoz)

Nagyvárad királyi konviktus:

1. 1778 Gubernáth Antal: *Nagyra héjázó ordás Demeter*

Pozsonyi katolikus papnevelde:

1. 1789 Fejér György: *A tisztségre vágyódók*
2. 1790 Fejér György: *Az öreg fősvény*
3. 1790 Kresznerics Ferenc: *Játék*

Nem tárgyalom Rájnis József 1796-ban készített Plautus-magyarítását (*Az ikerek*),²³ részben mert igen kései, részben mert Rájnis saját nyelvújítási és versújítási törekvéseinek hordozójaként a verses darab különálló, nem jellemzi sem a kései iskolai, sem a hivatásos színjátszás repertoárját, világát, szemléletét.

A darabok felsorolása után összegezhetünk: a mintegy (hiszen többféle számítás létezhet, ezt jeleztem a zárójeles számokkal) 44 magyar nyelvű komédia fele (23) piarista. Ez az arány indokolta, hogy a bevezetőben részletesebben összesítsük a piarista színjátszás adatait. A bevezetőben jeleztem, hogy a piarista komédia erőteljesen támaszkodott Plautusra, s a továbbiakban ezt az állítást is megvizsgálom. Elsőként tehát a komédiák forrásait érdemes tisztáznunk.

²⁰ Simai e hivatásos színpadra készített darabjai az 1790-es évek elején megjelentek.

²¹ Valamennyi dráma megjelent a *Minorita iskoladrámák* (RMDE XVIII/2) kötetben.

²² A pálos, a nagyvárad királyi konviktusbeli és a pozsonyi drámákat lásd az RMDE XVIII/3. kötetben.

²³ Kiadva: RMDE XVIII/3.

III.1. *Forrás, minta? A fordítás, a kompilálás tágabb összefüggései*

A forráskutatás az iskolai színjátszással kapcsolatos legelterjedtebb és a külföldi kutatók által legfontosabbnak tartott terület. Az érdeklődés érthető: a 16–18. századi Európa térképén sajátos hálózatok, utak és útirányok figyelhetők meg, s ezek hangsúlyosan kapcsolják össze a kontinens azon részeit, melyek a gazdaság és a fejlettség szempontjából egyre távolabb kerültek egymástól. A külföldi kutatók jellegzetes korridorokról beszélnek, s ezzel is azt bizonyítják, hogy Európa sajátos egységét jellemzően megrajzolja az egyházi iskolai színjátszás darabjainak útvonala. Azaz a nyugati kereszténység egyfajta hagyományos kulturális egységét mutatja ez a lényegében túlhaladott hálózat, mely utolsó pillanatait élte a 18. században. A magyar művelődés- és színháztörténet számára különösen érdekes, hogy e „halódó” vagy már nem is létező egységből táplálkozott és bontakozott ki – közép-kelet-európai összehasonlításban is elég későn – a hivatásos színjátszás. Ugyanakkor feltűnő és Magyarországra egyedül jellemző az a jelenség, hogy az egyházi iskolai darabok átvétele mellett, s épp a 18. század közepén a nyugat-európai hivatásos színház repertoárja is megjelent a magyar iskolai színpadokon. Antik komédia-szerzők és azok expurgációi, az európai iskoladramák és az európai hivatásos színház általánosan játszott darabjai együtt, egyszerre szerepeltek Magyarországon, magyar nyelven.

Van tehát feladata a forráskutatónak, aki örömmel közölné a magyarországi darabok forráslistáját – ha tehetné. Mint láttuk azonban, a magyarországi iskolai színjátszás olyan kései, oly nagy mértékben kellett magára vállalnia a világi színházat igénylő közönség kiszolgálását, szórakoztatását, hogy egy-egy szerző egy-egy darab írásakor nem dolgozhatott egyetlen forrásból. Azaz: a források megnyugtató tisztázása szinte lehetetlen. A kompilálás persze általános jelensége az idő- és darabhiánnyal küszködő iskolai előadásoknak; mi más tehetett volna a tanár, akinek éves-féléves rendszerességgel színi előadásokat kellett produkálnia? Ám Magyarországon nem pusztán a tanári űzöttség a kompilálás kiváltója. A 18. század közepén sokféle igény rohanta meg egyszerre a magyar iskolákat: az anyanyelvűség, egyfajta modern(ebb) műveltség, a könnyebben átjárható határokon beáramló könyv- és eszmeanyag, a hazai megváltozott életmód²⁴ hatásai, az újfajta szerzői attitűd; minden bizonnyal ezekkel együtt és ezek következtében változott meg oly hirtelen, szinte előzmény nélkül az iskolai színjátszás. A sürgető közönség-igény mellett befolyásolhatta a tanárokat a bőség zavara is, hiszen, mint láttuk, nálunk szinte egyidőben „fedezték fel” a latin klasszikusokat és a 17–18. század modern komédiaszerzőit, elsősorban Molière-t. A távolságok általános zsugorodása a drámaszövegek utazását is megkönnyíthette, meggyorsíthatta, így nyilván erre az időszakra tehető a különböző rendek közötti sűrű darabcsere: a források lehetséges száma tehát megsokszorozódott. A 18. század közepének, második felének iskolai komédiái azért olyan sokszínűek, e színi kultúrát azért is tartjuk oly virágzóknak, mert a kor tanárai láthatóan

²⁴ A sajátos magyar barokk és későbarokk jelenségéről a 18. sz. közepén lásd elsősorban: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994.

nem voltak képesek választásra, szelektálásra. Minden darabot, motívumot, forráselemet felhasználtak, s nemigen láttak különbséget Molière és valamely hatodrangú expurgálójá között. A forráskutatás gyakran hangoztatja azt a tényt, hogy Molière-t valójában nem értették, ha felhasználták is, elrontották, szellemiségét kilúgozták.²⁵ Az utolsó fellobbanást, az iskolai színjátszás kései virágzását tehát valami zavart kapkodás, tájékozódni képtelenség is okozta, mely tény azonban nem változtat azon, milyen nagy mértékben segítette elő az iskolai színjátszás a hivatásos színház megindulását, elsősorban a közönségigény kialakításával, a közönség nevelésével, hozzászoktatásával a színházi illúzióhoz. A 18–19. századvégi–századeleji magyar nyelvű színház²⁶ sokféle sikertelen próbálkozása és kudarca, műsorkísérlete és részben az anyagiak hiánya is szorosan összefügghetett a megelőző évtizedek iskolai színjátszásának diszciplínahiányával, műfajesztétikai zavarával.

A forráshoz való viszony igen bonyolult tehát, s érthetően kevés az olyan dráma, mely egy-egy szerzőt követ. Ha fordításról beszélünk, a kor fordításfogalmát kell használnunk: nem szöveghű, de a jeleneteket és a párbeszédet viszonylag hűen visszaadja magyarul, egy-egy szót, kifejezést hagy el csupán. Szívesen helyezték magyar környezetbe a cselekményt, adtak magyar neveket a szereplőknek: a korszak e magyarításdivatja így az első lépés a tárgy és a műfaj honosítása felé. Az iskolai színjátékok igen gyakran egészítették ki az eredeti szöveget szólásokkal, közmondásokkal. A népi(es) szólások ugyanis a kor számára valami régit, archaikusat hordoztak, így e törekvés egyrészt átvezet a történelmi érdeklődéshez (pl. az *Etelka* szellemiségéhez), másrészt a kor sajátos 'eredetiség'-fogalmához is.

A vígjáték-repertoárban még arányaiban is kevesebb fordítást találunk, mint a tragédiák és más történelmi tárgyú művek esetében. Ennek oka minden bizonnyal a vígjáték műfajában keresendő: a komédia alantasabb, kevésbé igényelt gondos kidolgozást. A szerzők az előadás ajánlásában, olykor programjában is gyakran hangsúlyozzák, hogy darabjukat kikapcsolódásra, pihentetésre, egyértelműen csak szórakoztatásra szánták. Ennek megfelelően a komédia előadási alkalmai is a vidám, könnyed ünnepekhez (leginkább a farsanghoz) kapcsolódnak. Ezért az eredeti mű sem annyira megőrzendő, köveendő, egyszerűbb volt bármilyen szerzői változtatás, mely a „zabolátlan” színi alkalomtól sem volt idegen.

Fordításnak mindössze két piarista (és az egyetlen obszerváns ferences csíksomlyói) vígjáték tekinthető.²⁷ Fordításnak kevésbé nevezhető, de viszonylag hűen követi az ere-

²⁵ GRAGGER Róbert, *Illei János Tornyos Péterének forrásai*, EPhK, 1908, 585–598; Uő., *Molière első nyomai a magyar irodalomban (Bibliographiai függelékkel)*, Bp., Athenacum, 1909; VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987.

²⁶ Erről lásd elsősorban KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849*, Bp., Magvető, 1981; *Magyar színház-történet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990.

²⁷ 1. *Erszény* (Martin du Cygne: *Marsupium*) – piarista. 2. *Vargaműhely, a tunyák iskolája* (Anton Claus: *Sutrina pigrorum schola*) – piarista. 3. Szentés Regináld: *Rusticus imperans* (Jacob Masen: *Rusticus imperans*) – ferences. Feltűnő, hogy mindhárom darab forrása latin nyelvű jezsuita iskoladráma, amely eredeti formájában alkalmas volt tehát magyar iskolai színpadra is.

deti cselekményt, a szerelmi szálát is megtartva, a Holbergből készült jezsuita *Erasmus Montanus*.

A fordításoknál jóval nagyobb számúak az expurgációk, amelyekből általában a szerelmi szálát és a női szereplőket kellett száműzni, hogy megfeleljenek az iskolai színpad követelményeinek. Az expurgációk között a legnagyobb arányban Plautus-darabok találhatók, elsősorban a *Menaechmi* és a *Mostellaria* „megtisztítását” kedvelték.

Különös és sajátos csoportot alkot azonos két forrás számos magyar expurgációja. A dán Holberg *Jacob von Tybo*²⁸ című darabját a német Detharding²⁹ fordította le, s ezt a darabot használta több magyar szerző: a piarista Pállya István és Dugonics András, valamint a pesti szemináriumban tanuló Fejér György összesen hat átdolgozást készített.³⁰

A komédiák legnagyobb csoportja sajátos egyveleget használ forrásként: leginkább Plautus, Molière és Holberg műveit, motívumait vegyítik. A forrásmeghatározást bonyolítja az a tény, hogy Molière műveiben gyakran bukkan fel plautusi tárgy, ötlet vagy motívum, Holberg pedig éppen a „dán Molière” megtisztelő címet vívta ki magának, azaz Molière-t fordította és imitálta.

Amikor Molière-re mint forrásra térünk át, érdemes ismét megjegyezni, hogy ezáltal az európai hivatásos (és persze világi) színjátszás repertoárja jelenik meg a magyarországi iskolai színpadon. A jelenlét hangsúlyos: meglepően nagyszámú a Molière-adaptáció. A magyarországi iskolákban az *Úrhatnám polgár* (*Le Bourgeois gentilhomme*), a *Scapin furfangjai* (*Les Fourberies de Scapin*), *A fősvény* (*L'Avare*), valamint egy-egy esetben a *Dandin György* (*Georges Dandin ou le mari confondu*) és a *Sganarelle* változatairól tudunk.

A fennmaradt komédiák közül feltűnően sok (hét)³¹ köthető szorosabban az *Úrhatnám polgár*hoz (köztük 3 minorita, 2 jezsuita). A hét dráma meglepően közel áll egymáshoz időben (1769–1778), a szám pedig egyértelműen bizonyítja a téma népszerűségét. Jelezheti a felsorolás azt a már említett tényt is, hogy az erdélyi jezsuiták és minoriták nemcsak földrajzilag álltak közel egymáshoz, hanem darabokat is adtak-vettek át.

A *Scapin furfangjai* és a *Mostellaria* kedvelt motívumait szinte lehetetlen elkülöníteni. A *Mostellariát*–*Scapint* követő darabok³² közt 5 piarista, 2 jezsuita és 1 minorita adap-

²⁸ Ludwig Holberg: *Jacob von Tybo eller den stortalende soldat*.

²⁹ M. George August DETHARDING, *Bramarbas, oder Der großsprecherische Offizier*. A darab GOTTSCHEDE kötetében jelent meg: *Die Deutsche Schaubühne nach Regeln der alten Griechen und Römer eingerichtet, und mit einer Vorrede*, herausgeben von I. C. GOTTESCHEDEN, III, Leipzig, 1746.

³⁰ 1. Pállya István: *Ravasz és Szerencsés* (Veszprém, 1786). 2. Dugonics András: *Opimius* (latin nyelvű, Vác, 1770). 3. Dugonics András: *Gyönygyösy* (Vác, 1770). 4. Dugonics András: *Tárházi* (Pest?, 1789). 5. Fejér György: *A tisztségre vágyódók* (Pozsony, 1789). 6. Dugonics András: *Tárházi* (töredék, Pest, 1792).

³¹ 1. *Fen héjázó...* 1769 – jezsuita, Eger. 2. Miklósi Ambrus: *Stolander prókátor...* 1774 – minorita, Kanta. 3. *Stolander a bálban* 1774 – minorita, Kanta. 4. *Kintses Násó...* 1775 – minorita, Kanta. 5. Illei János: *Tornyos Péter* 1775(?), nyomt. 1789 – jezsuita. 6. Hagymási Imre: *Szemtelen nagyra vágyódás...* 1775 – piarista, Vác. 7. Gubernáth Antal: *Nagyra héjázó Ordás Demeter* 1778 – nagyváradi királyi konviktus.

³² Elsődleges forrás a *Scapin furfangjai*: 1. *Gazda Péter* 1765 – jezsuita. 2. Simai Kristóf: *Váratlan vendég* 1772 előtt – piarista. 3. Simai Kristóf: *Mesterséges ravaszság* 1772 – piarista. 4. *Zsákosi furfangjai* 1774

táció található, s ismét időben igen közel egymáshoz (1765–1776). Különös s szinte minden szempontból egyedülálló a (piarista) *Comoedia satis lepida*,³³ melyben a szerző csak részlegesen tisztította meg Molière *Scapin*-jét a szerelmi bonyodalomtól. A cselekmény ugyan jóval kuszább az eredeténél, mégis megmaradt a teljes szerelmi szál. A kuszaság láthatóan nem a fordító dramaturgiai ügyetlenségéből, hanem az előadás szándékából következett. A darab azonban így, nőkkel, szerelmekkel, erkölcstelen bonyodalmakkal iskolában színpadképtelen, előadásáról nem is rendelkezünk semmilyen adattal. Azaz: a fordító következtelen volt, hiszen hol az iskolai, hol pedig a hivatásos, szórakoztató színpad követelményeit tartotta szem előtt, nyilván azért, mert a gyakorlatban az iskolai színpad szórakoztató funkciója volt elsődleges. E komédia sűríti tehát a legszemléletesebben a korabeli iskolai színház átmeneti jellegét, az erkölcsi tanítás és az iskolai megszorítások szinte teljes háttérbe szorulását, a szórakoztatás igényének előtérbe helyezését.

Molière *Dandin György*ének egyes megoldásait csupán egy darabban, Kresznerics Ferenc *Játékában* lehet felismerni, más darabok motívumaival keverten. Ugyancsak egy *Sganarelle*-feldolgozást ismerünk: Simai Gyapay Mártonját.

A *Fösvény*-feldolgozások³⁴ (Simai Zsugoriját kivéve) nem annyira Molière-hez, mint inkább Plautushoz (és a külföldi jezsuita Plautus-expurgációkhoz) kötődnek. Adataink szerint az *Aululariát* sokszor mutatták be latinul; magyarul ehhez képest keveset szerepelt, feltételezésünk szerint éppen a szerzők erkölcsi bizonytalansága miatt. Nem merték vagy tudták ugyanis eldönteni, hogy a pazarlás és a fukarság között hol a határ, melyik a jobb. Ezért a fösvénység csúf voltát hangsúlyozó darabokra különösen jellemző a darabzáró erkölcsi tanítás szertelensége: azaz a tanulság nemigen következik a műből. Simai és Fejér darabjai már az 1790-es évek megváltozott, részben hivatásos színi világához tartoznak, ezért ott nem szükséges a verbalizált erkölcsi tanítás, a fösvénység negatív megítélése tehát szervesen illeszkedik a mű egészéhez.

A Molière-ből merítő, illetve Molière-t Plautusra visszavezető, szöveggel ismert, magyar nyelvű komédiák száma (az 5 *Aulularia*–*Fösvény* feldolgozással együtt) tehát igen nagy: a 22 komédiából 11 piarista, 4–4 a minorita és a jezsuita. Ezek az adatok ismét figyelemre méltóak! A ránk maradt előadási adatokból nyilvánvaló volt a piaristák vezető szerepe Terentius, de főleg Plautus honosításában, magyarításában. E vezető szerepet erősíti most az ismert Plautus–Molière-kompilációk száma is.

– minorita, Kanta. 5. *Comoedia satis lepida* (?) – piarista. Inkább a *Mostellaria* tekinthető elsődleges forrásnak: 1. Hagymási Imre: *Garabonczás László* 1775 – piarista, Vác. 2. Bolla Márton: *Ariszton* 1775–76 – piarista, Nyitra. 3. *Prelukai Márton* 1760-as évek (?) – jezsuita. Összesen tehát nyolc dráma használja mintául Molière Plautusra épülő darabját.

³³ VÖRÖS, i. m., 151.

³⁴ Piarista: 1. Dugonics András (?): *A fazék* 1774, Máramarossziget, 2. *Az erszény*, 3. *A varga erszénye*, 4. Simai Kristóf: *Zsugori, telhetetlen fösvény ember* 1792. Szeminárium: Fejér György: *Az öreg fösvény* 1790, Pozsony.

III.2. Színház vagy irodalom? Későbarokk és klasszicizmus között

A modern európai színház megjelenését általában az is jelzi, hogy a női szerepek pusztá dramaturgiai jelentősége átvált először a színi jelenlétbe, majd színésznőt is igényel.

A női szerepek a színpadon, nők jelenléte a nézőtérben: kezdetben tiltott volt – mindhiába. A 16. századi portugál és spanyol jezsuita iskolák különösen törekedtek e tilalom érvényesítésére, ám a patrónusok-patrónák nyomása közönségigényként is jelentkezett, így az előljárók is szemet hunytak afölött, hogy az iskolák rendszeresen megszegték a tiltó rendelkezéseket.³⁵ Magyarországon nincs nyoma annak, hogy betartották volna a nők kizárását a nézőtérrel. Élő volt azonban a Plautus és Terentius tanításától elzárkózni nem képes jezsuiták 16. századi előírása: a színjátékban nem lehetett erkölcsstelen tárgy, különösen nem lehetett szó szerelemről. Ezért volt szükség az expurgációkra, azaz a *motskaibúl ki-tisztított*³⁶ darabokra. Nyugat- és Dél-Európában a 16–17. században a női szerepek tilalma a bibliai tárgyú darabokra is vonatkozott.³⁷ A fennmaradt magyarországi anyag tanúsága szerint itt sohasem volt ilyen szigorú a tilalom, a bibliai feldolgozások természetesen léptettek színre női szerepeket. Más darabokba azonban valóban ritkán iktattak női szerepet. A legtöbb ismert szövegű magyarországi dráma azonban 18. századi, tehát igen kései, s e drámaanyagban meglepően gyakori a női szerep. Sok az olyan darab is, amelyben színre ugyan nem lép nőalak, de a cselekmény nők, olykor szerelem körül bonyolódik.

A vizsgált katolikus rendek (jezsuita, piarista, minorita, pálos) és iskolák magyar nyelvű darabjai között huszonnyolc olyan dráma, továbbá tíz program³⁸ található, melyben női szerepek is színre lépnek.

A leggyakrabban a minoriták írtak női szerepeket. Az RMDE kötet húsz minorita darabjából tizenháromban van női szerep, e darabok legtöbbje azonban a kegyes-bibliai tárggyal érintkező moralitás. Új fejleményt igazán csak négy darab jelent az 1770-es évekből, mivel ezekben a női szerepek új (szerelmi) tárggyal és újszerű műfajokkal (istenparódia, világi szerelmi tragédia, komédia) együtt jelentek meg. (Sőt a *Stolander proccator és négy mesteremberek a diétán* című komédia már szerelmi jelenetet is beiktat: II/4.)

A történelmi tragédia műfaja és tárgyválasztása a leginkább a jezsuitákra jellemző, s a nőket szerepeltető hat jezsuita darab között négy ilyet találunk, s csupán egyetlen komédiát. Valamennyi az 1760-as évekre tehető, feltehetőleg a legkésőbbi a Holberget magyarázó komédia (*Erasmus Montamus*, 1769).

³⁵ Lásd GRIFFIN, *Plautus castigatus...*, 46.

³⁶ Lásd Dugonics András: *Menekmus* (1766).

³⁷ Lásd a 35. sz. jegyzetet.

³⁸ A rendi-iskolai megoszlás a következő: 13 minorita; 6 jezsuita + 10 program; 4 piarista; 3 pálos; 2 a nagyváradi királyi konviktusból, ill. pozsonyi szemináriumból (e két utóbbi vizsgálata kevésbé érdekes, mivel a nagyváradi darab a pásztori énekes játékok 1770 utáni hagyományába illeszkedik, s mitológiai nőalakokat szerepeltet, a pozsonyi dráma pedig 1794-es, tehát a hivatásos színházhoz időben is kapcsolódik).

A nőket szerepeltető három pálos mű mind Táncz Menyhért gyűjteményében maradt fenn, ezért Sátoraljaújhelyhez és az 1765-ös évhez kapcsolják. Az egyik harsány istenparódia, s itt található az Avancini nyomán írt latin nyelvű szerelmi tragédia (*Omnia vincit Amor*) harsány közjátéka, a *Kocsonya Mihály házassága*. A legizgalmasabb a csábító Putifárnét és a csábítás jelenetét is tartalmazó József-dráma. A Táncz-féle gyűjtemény darabjai a szemlélet, az újszerű műfajok alapján rendkívül érdekesek, s az iskolai színjátszás megváltozását valószínűsítik, ám e néhány dráma kevés ahhoz, hogy általánosítani tudjunk a pálos repertoárt illetően.

Mindebből megállapítható, hogy a minorita és a jezsuita repertoárban gyakran léptek színre nőalakok, de jellemzően nem komédiában, hanem a komolyabb tárgyú és komoly-nak tekintett műfajú művekben, az emelkedett tragédiákban, moralitásokban, passiókban.

A katolikus iskolák közül szemmel láthatóan a piarista rend az egyetlen, amely a 18. század végéig betartotta a női szerepek és a szerelmi tárgy tilalmát. Ők fordultak a legtöbbször Plautushoz, de mindig szigorúan expurgációkat adtak elő. Fennmaradt magyar nyelvű drámaszövegeikhez viszonyítva szinte elenyésző szám az a négy mű, amelyben nők is szerepelnek. A jezsuitáktól és a minoritáktól ilyen feltűnően elütő arány azért is különös, mert a nőket szerepeltető négy piarista darab mindegyike komédia. Dugonics mindkét *Menaechmi*-expurgációjában megtartotta a zsémbelő feleség szerepét, nyilván mert a komikum és a cselekmény előrelendítése szempontjából egyaránt fontos. A további, sikamlós női szerepeket (örömlány) azonban férfiasította, s a piaristák szemében erősen betartandó tilalmat bizonyítja, hogy Szauer minden nőt kizárt *Ikre*k-magyarításából. A *Comoedia satis lepida* női szerepeiről már volt szó: többek közt emiatt sem volt alkalmas a darab iskolai előadásra. A női szerepeket illető piarista ortodoxia legyőzése nyilván hosszú és nehézkes folyamat volt, s eredménnyel már csak az utolsó, virágzó időszakban járt, amikorra tért hódított a profanizált szórakoztató vígjáték. Ez magyarázhatja, hogy a piaristáknál a női szerep csak vígjátékban fordul elő. (Az adattárban közölt, fennmaradt programok közül néhány – valóban csak egy-kettő – felsorol női szerepet is, e darabok azonban mind klasszikus vagy bibliai tárgyat feldolgozó tragédiák.)

Női szerepet is írt Benyák Bernát, az egyetlen, fennmaradt, magyar nyelvű piarista közjáték szerzője. Ebben durva, fizikai inzultusokkal tarkított veszekedés, részeg fickó, tört magyarsággal beszélő zsidó, továbbá egy felvágott nyelvű asszony szerepel. Benyák saját, latin nyelvű *Mostellaria*-expurgációjához készítette: *Az Első, 's a második Rész közé ez a' köz beszéd tétethetik fő képen az aszszonyi felekezet kedvéért*. Az 1770-es közjáték címe árulkodó: az iskolai előadás messze került eredeti erkölcsnemesítő, pedagógiai céljaitól, s a közönséget, méghozzá a város mindenféle rendű és nemű közönségét szolgálta ki.

A közjátékok kérdése megoldatlan a kutatásban, mert ezeket az eredetileg tiltott, majd kénytelen-kelletlen eltűrt darabocskákat nem jegyezték le. Ezért örülünk a néhány fennmaradt példánynak. Ezekből érdekes következtetés adódik: a közjátékban szinte minden megengedett! Itt a tárgyválasztás, a stílus, a szerepek terén semmilyen különbség nem érezhető a piarista és egyéb rendek vígjátékai között, sőt a protestáns, főleg a református

színjáték ismeretében állítható, hogy a katolikus közjátékok a hétköznapi alakoknak, zsánereknek ugyanazt a szabadszájú világot képviselik, mint általában a református darabok.

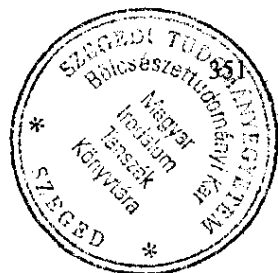
A katolikus rendek magyar iskoláiban nem találunk önálló, farce-ra, buffo-jelenetre emlékeztető bohóctréfát, melyek világához legközelebb a nagyon kevés fennmaradt interludium áll. Láttuk, hogy a közjátékok esetében elmosódtak a különbségek az egyes rendek és felekezetek színjátékai között. A közjátékokat csak igen ritkán jegyezték le, mert általában rögtönözték, alantásnak, sőt a 18. század közepén már bizonyosan elavultnak tekintették. A komédiák forrásaként szolgáló művek is távol álltak az interludiumtól. Az expurgáció kényszere viszont különösen vonzóvá tette a közjátéki jeleneteket, melyek a megtépázott cselekmény kitöltésére és a nézők pihentetésére, szórakoztatására egyaránt alkalmasak voltak. Főleg az expurgációt legkomolyabb előírásaként gyakorló piaristák vígjátékaiban találunk sokszor olyan jeleneteket, melyek dramaturgiai szempontból egyértelműen betétek, nem sok közül van a cselekményhez, attól el is kanyarodnak, illetve megállítják a cselekmény menetét. Feltételezem, hogy az ilyen betétjelenetek közjátéki eredetűek, e ponton tehát a bohóctréfa szorosan érintkezik a közjátékokkal. Szabályos bohócjelenetek szórakoztatnak sokszor: félreértéses párbeszéd a sükettel vagy valamely tört magyarsággal beszélő idegennel, pantomimikus, kóruszerű jelenet, kísértetesdi, pattogó, durva kitételeket és szólásokat is tartalmazó szópárbaj. Ha jó a forrás vagy a szerző, a bohóctréfák dramaturgiai szerepet is kapnak, azaz szervesen beépülnek a cselekménybe. Így jönnek létre a fergetes jelenetek azokban a komédiákban, melyeket az utókor is jónak ítél.

A bohócjelenetek szereplői is közel állnak az interludiumok világához, mindig és kizárólag az alacsony osztályokból kerülnek ki: parasztok, koldusok, ostoba mesterek, megvetett szolgák, továbbá a későbarokk sztereotip figurái (részegek, részegesek, cigányok, zsidók, vénasszonyok stb.).

Láttuk, milyen sok és sokféle igényt kellett kielégítenie a 18. század közepén a magyarországi iskolai színpadoknak. A katolikus színjátszásban alig maradt nyoma annak, hogy színházuk a fegyelmezetlen, populáris-barokkos ízlésű interludiumok és a nyugat-európai klasszicista vígjáték között örlődött. Darabjaikban mégis sok az árulkodó, közjátéki eredetű komikus jelenet. Az alantasabb komédiázást Plautus kedvelt világa is erősíthette. Legalább a fontos református színjátszó helyek (Marosvásárhely, Sárospatak, Losonc stb.) környékén megérinthette a másfajta színpad a katolikus tanárokat is, akiknek a „kevesbé” (azaz: máshogy) szerkesztett, a linearitással szakító református drámák bátorítást adhattak.

A református színjátszás és a katolikus interludiumok közötti érintkezés ismeretében megkockáztatható az a kijelentés, hogy a 18. század második felének magyar színjátszásában megjelent egy sajátos magyar későbarokk színpadi játék: a magyar társadalom alacsony alakjaival, azok alantas szókincsével, a kézirat és diákirodalom csúfolódó, pajzán műfajainak felhasználásával, sok improvizációs és a bohóctréfára emlékeztető elemmel.

A református iskolai színjátszás sajátos későbarokk jelenség, amely végül is zsákutcának bizonyult. Mindezen nem változtat az a tény, hogy e „zsákutcs” irányt művelők

közül néhány jóval tehetségesebb volt, mint a hivatásos színház szerzőivé vált piaristák (Simai, Dugonics). Elsősorban Nagy Györgyre és Csokonaira gondolok, akik önálló műfaj(oka)t hoztak létre a református iskolai hagyományból és a kor színpadi változataiból. A nyugat-európai hatás ugyanakkor olyan erős volt már ebben az időszakban, hogy az *irodalmi* igény nem tűrhette a későbarokk populáris műfajokat. A *színházi közönség* azonban éppen effélel kívánt. Magyar nyelvű, nem populáris színház nem lévén, az iskolai színház élte át nap mint nap a dilemmát: az irodalmi avagy a közönségigényt kell-e kiszolgálnia. Ez a szakadék magyarázhatja, hogy a fordítói mozgalmon belül a drámafordítók vajmi kevéssé ügyködtek színház létrehozásán: ők irodalmi programot vállaltak, az a színház viszont, melyet ők akkor magyar nyelven ismerhettek, kívül esett az irodalom körén. Még akkor is így van ez, ha az irodalom fogalmának változása, átrendeződése ugyanezre az időszakra esik: számos iskoladráma-szerző épp az 1770-es években gyűjtötte össze, tisztázta s adatta ki (vagy akarta kiadni) korábbi iskolai darbjait.³⁹ A kiadás szándékával lemásolt darabok azonban szerzőik számára is kikerültek a pillanatnyiságot, a gyakorlati előadást jelentő színházból, s átkerültek az *irodalom* tartományába. (Más közéletben: az iskolai-pedagógiai penzum irodalmi alkotássá emelkedett.) Ezért a kiadásra előkészített komédiákból rendszerint elhagyták a színpadra, a játékra, a kellékre vonatkozó instrukciókat. Ugyanezen okból kényszerültek a hivatásos színház színészei Dugonics drámáinak színre alkalmazására: az 1790-es években ugyanis a derék szerző epikus jellegű, hosszú jegyzetekkel ellátott drámákat írt Kelemen László társulata számára. (Dugonics iskoladráma-szerző korában még színszerű, instrukciókkal ellátott darabokat írt. Hivatásos színpadi szerzőként, tehát íróként azonban nem érezte megfelelőnek az iskolai módszert, ezért szakított a színszerűséggel, s tért át valami tudós magatartásra és írásmódra.) Mindez újabb adalék a későbarokk harsány elutasításához, a Csokonai-kérdéshez, Kazinczy ízlésvilágához, de főként a magyar színház születéséhez. Így jobban érthető az iskolai és a hivatásos repertoár közötti törés, illetve a magyar színház hosszú és göröngyös útja, a hiányzó közönség hiányzó támogatása is.

IV. Az iskolai vígjáték útja a hivatásos színpadra

Az antik, valamint a 17–18. századi európai komédia „erkölcsös” adaptációi tehát az 1760-as években meghódították a magyarországi iskolai színpadot. 1790 körül az iskolák korábbi szerzői-rendezői szakítottak az expurgációs szemlélettel, s visszaállították jogai-ba a szerelmi tárgyat. Ezt igazolja az első bemutató, Simai *Igazházija*, majd sok más komédia. Ezen belül érdemes ismét Dugonicsra figyelni, mert a jeles, bár nem túl tehetséges piarista szerző hallatlan intuícióval érzett rá sokszor az új tendenciákra. Egyik első drámapróbálkozása⁴⁰ épp azért volt sikertelen, s hagyta félbe, mert kora diákproblémáját

³⁹ Dugonics András 1775-ben Nagyszombatban összegyűjtötte és letisztázta korábbi darbjait, kiegészítette az előadásra vagy annak hiányára vonatkozó emlékeztetőkkel: nyilván a kiadás szándékával. Simai *Mesterséges ravaszága* 1775-ben megjelent Pesten.

⁴⁰ *De vera Christiana Pietate...*, Szeged, 1762, kiadatlan.

szötte bele kegyes tárgyúnak indult darabjába. Holberg Detharding fordította drámáját⁴¹ Dugonics az egy latin, majd két magyar iskolai változat után 1792-ben negyedszer is átdolgozta, ezúttal Kelemen László társulata számára.⁴² A *Tárházi* e változatából csak néhány jelenet készült el, az azonban nyilvánvaló, hogy Dugonics női szerepeket is írt, sőt visszahozta az eredeti műből a versengés célját jelentő szerelmi motívumot is. A *Tárházi* (1792) ugyan egyértelműen a hivatásos színház közönségének igényéhez szabott, hozzá kell tennünk azonban, hogy Dugonics szándéka ellenére ez az átdolgozás is az iskolai expurgációk világán, humorán, szemléletén belül maradt. Hasonló iskolai szemlélet jellemző Simaira is.

Az ezután következő érzékenyjátékok⁴³ látszólag egyre távolabb kerülnek az iskolai színpad világtól, jóllehet a szerzők és a közönség között egyaránt sűrűn találunk diákot, volt diákot. A távolság azért látszólagos csupán, mert az iskolai tragédiák felfokozott, szélsőséges helyzetei és eszközei jól használhatóak az utolsó jelenet(ek)ben hirtelen jóra forduló érzékenyjátékok előadásakor is.

Ahogy az iskolai repertoárban is jellemző volt a vígjáték térhódítása, a tragédiák a hivatásos színpadon is kevésbé vonzották a közönséget. Az európai tragédia igazán nagy alkotásai pedig nemcsak azért nem voltak sikeresek, mert a közönség szórakozni akart, hanem azért sem, mert az iskolákban megtanult dramaturgia és színészet nem volt elégséges ezek előadására.

Az ugyancsak az 1790-es években elterjedő zenés, énekes játékok, pásztortémák is részben az iskolai hagyományokat, az ott megtanult módszereket folytatják. Másrészt ekkor erősödik föl az alkalmi műfajok átmeneti jelenléte a társadalom magasabb köreiből: számos ecloga, éneki szerzemény születik, előkelő esküvők, beiktatások, látogatások stb. alkalmával. E szerzemények áriák, duettek és tercettek szabályos váltakozásából álltak, s röviddel az ünnepi eseményen történő elhangzás után nyomtatásban is megjelentek, nyilván az ünnepelt anyagi támogatásával. Hasonló, pásztori jellegű, többszereplős alkalmi művek korábban is gyakoriak voltak az iskolákban; a „korábban” az iskolai színjátszás átalakulásának idejét, tehát az 1750–60-as évekkel kezdődő korszakot jelenti. (A különbség az 1790-es években elsősorban a zene állandó használatában, a zenei részek igényességében érezhető.) A pásztori énekes műfajok esetében tehát ismét szoros kapcsolatot találunk a kései, a hivatásoshoz átvezető iskolai hagyományokkal. Ezek az alkalmi művek annyiban is az iskolákhoz kötődtek, hogy szerzőik tanárok voltak. A műfaj ismét sajátos, 18. századvégi keveréke a későbarokk és a klasszicizmus ízlésvilágának: az alkalmi-hódoló mű mitológiai utalásokkal zsúfolt, a pásztori hangulatot erős és zavaros rokkó vonások jellemzik. Későbarokk az alkalmi műfaj, melyet az irodalom világából épp ekkoriban zártak-zárnak ki. Ugyanakkor valószínű, hogy szoros és kétir-

⁴¹ Lásd a 28–29–30. sz. jegyzeteket.

⁴² *Ezen Játékot még 1769-dik Esztendőben szabadon írtam deákul. Töllem el-veszvé, magyarra fordította a' Posonyi Kis-Pap Urak által 1789-dikben, és ott Landerer Úrnál ki-is nyomtatott. Én régi írásaimat elő-vévén, újra ki dolgoztam a' játékot, és a' Budai Jászó színre alkalmaztattam 1792dik esztendőben.*

⁴³ Lásd *Magyar színháztörténet 1790–1873*, főleg 64–75.

nyú az érintkezés az alkalmi-iskolai-ünnepi éneki szerzemények és a hivatásos színpad énekes játékaik között.

Általában sok helyen (Marosvásárhely, Nagyenyed, Kolozsvár) jellemző a darabok kétirányú forgalma iskolai és hivatásos színpad között. Losonc más szempontból kap kivételes helyet a magyar színháztörténetben: a 18. század utolsó éveiben rövid ideig úgy tűnt, sikerül ott megtelepednie Kelemen Lászlóéknak, s folytatni a pest-budai színjátszást. Ezzel is összefügghet Horváth Pál losonci diák két érzékenyjátéka,⁴⁴ melyet 1794-ben készített. A két darab azért nem került be a protestáns iskoladrámák szövegekötetébe, mert előadásukról nincs adat. Az előadás ugyanakkor nem kizárt, a losonci iskolában nyugodtan elképzelhető. A szerző hivatásos társulat számára s az előadás reményében írta két drámáját. Horváth próbálkozása tehát éppen olyan, mint a pesti vagy a pozsonyi szemináriumi kispapok iskolai – mert iskolához kötődő –, de már rég nem igazán iskolás színjátszása, ugyanezekben az években.

Horváth Pál nem magányos alakja az átmenet korszakának. Magyarország számos iskolájában, Csokonaihoz és Horváthhoz hasonlóan, sok diák álmodott drámát színpadra; nem iskolaira, még akkor sem, ha történetesen iskolában, diákokkal zajlott az előadás. Ekkorra ugyanis tökéletesen megszűnt a különbség iskolai és hivatásos színpad között, az iskolai előadás levetette minden pedagógiai-erkölcsi megkötöttségét: az iskoladráma funkcióváltása végérvényesen bekövetkezett.

V. Rendi, felekezeti sajátosságok

A vizsgálódásból – eltérő színjátékfogalmuk és repertoárjuk miatt – kizártuk az obszerváns ferences és a protestáns színjátszást; tegyük hozzá a kevés más példát: néhány magyar nyelvű vígjátékot a papi szemináriumokból és királyi tanintézményekből, négyet a minoriták kantai iskolájából, kizárólag az 1774–75-ös évből. Marad végül számos jezsuita és piarista komédia. Következésképpen most elegendő összefoglalóan a magyar nyelvű jezsuita és a piarista komédiákkal foglalkoznunk.

A fennmaradt darabok nagy számából is következően e két rendnek volt a legfontosabb szerepe a magyar színház és színházi igény megeremtésében.

A szöveggel ismert jezsuita vígjátékok száma 11 (közülük egy közjáték), a piaristáké pedig 17, ha 1790-nél vonjuk meg a határt, s 23, ha Simai és Dugonics iskolai színpadhoz kötődő kései komédiáit is bele vesszük. A piarista komédiák számbeli fölénye nyilvánvaló, de időben is előnyük volt, hiszen a jezsuita rendet feloszlatták. Épp ezért nem tudható, hogy a jezsuita iskolákat leggyakrabban átvevő piaristák mennyiben merítették a jezsuiták meghagyott kézírataiból. Mindebből az a valószínű, hogy nincsenek lényeges eltérések a két rend kései vígjátékai között, hogy nemigen találunk speciális jezsuita illetve piarista jegyeket. Kérdés, hogy e hipotézist sikerül-e bizonyítani a darabok elemzésével.

⁴⁴ *Arménia és Páár; Lampréd és Bornelló igaz Barátok.* OSZK, Quart.Hung. 51, 52.

Forrásaikat tekintve az egyetlen lényeges különbség közöttük, hogy Plautust szinte kizárólag a piaristák használják. Mindkét felekezet szívesen fordult Molière-hez. Valamennyi darabban feltűnő a szólások, a közmondások halmozása. Ha az azonosságok alapján nézzük végig a drámaszövegeket, megdöbbentően egységes kép fog kirajzolódni. Az eltérések ugyanakkor néhány darab esetében megkérdőjelezhetik az eddigi rendi besorolást.⁴⁵

Szándékomban állt összezavarni a képet, melyben előzőleg egyedül a darabok rendi hovatarozása tűnt bizonyosnak, s így biztos pontnak. A kuszaságot azzal fokozom, hogy most hozzáveszem a katolikus intézményekben 1790 után bemutatott darabokat is. Azt tapasztaljuk, hogy a kései komédiák különbségtétel nélkül nyúlnak vissza korábbi jezsuita és piarista játékokhoz, adaptációkhoz. Számukra tehát akkor már végképp nem lényeges a különbség, sőt nincs is különbség. Ez közvetett bizonyítékul szolgálhat a tételhez, hogy a jezsuita és a piarista iskolai komédiák nagyon hasonló szemléletet, hangulatot, nyelvi világot képviselnek.

Nemcsak a különbségtétel lehetetlenségét igyekeztem hangsúlyozni, hanem főleg voltát is. A komédiák olvasása, vizsgálata után ugyanis a következő kép rajzolódik ki a kutató szeme előtt: A 18. század közepén rohamosan megindul az iskolai színjátékok elvilágiasodása. Eluralkodik a komédia. Plautustól és a 17–18. század európai komédiáiból merítenek, részben fordítanak. A színpadon a helyzetkomikum dominál. Mindez egyaránt jellemzi a jezsuita és a piarista, valamint – szigetként – a kantai minorita komédiát. Akárki is kezdeményezte, az adatok a komédia egyidejű, rohamos térhódításáról szólnak. A jezsuita rend feloszlata óhatatlanul azt eredményezte, hogy a közös „vívmányokat” a piarista rend kamatoztatta, s továbbította az iskolai komédiát a hivatásos színpadra. Mindez ugyancsak hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a 18. század második felének színházát és drámairodalmát már 1790 előtt az egyes katolikus rendekre való tekintet nélkül vegyük szemügyre.

Júlia Demeter

HUNGARIAN COMEDY IN THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY

While in Southern and Western Europe the fight for teaching and performing Terence and Plautus took place in the 16th century, and by the 17th century these Latin authors became the central part of the curriculum, in Hungary the case is very different. Before the 18th century there is no trace of Terence or Plautus in Hungary, then, suddenly in the mid 18th century they appear on Hungarian stage. As a result the Piarist schools were influenced by Latin comedians, mainly by Plautus.

Still, the map of 16–18th century European school dramas shows an outdated common network of European unity. In Hungary after the 1750s there was a definite change in the language, genres, themes, sources, purpose, function and frequency of school performances. These changes took place within one or two decades. During this short period Hungarian schools discovered Molière and his followers (Regnard, Holberg, De-tharding, etc.). This was the period of comedies, more and more often in the vernacular. As there was no professional theatre in Hungary, school theatres had to meet the claim of an audience longing for entertain-

⁴⁵ A konkrét darabok hovatarozásáról, ill. annak megkérdőjelezéséről lásd az 1997-es egri konferencián elhangzott előadásomat.

ment (practically for that of a professional, worldly theatre). The authors' attitude changed, as well: the teacher started to identify himself as a playwright.

Due to the frequent compilations it is almost impossible to identify the sources. The authors, forced to work fast and very much, exchanged plays, gags, figures, situations and motives, used classical Latin authors as well as the 17–18th c. European comedians. On the other hand these teachers proved to be unable to select, being both morally and aesthetically confused, undisciplined. The frustrating failures of professional theatre, opened in 1790, are also related to the lacking discipline and confusion of its predecessor: school theatre.

CAJETAN TSCHINK AZ URÁNIÁBAN*

A Kármán-filológia egyik legjelentősebb eredménye volt, amikor 1971-ben Némédi Lajos kimutatta, hogy *A' Kincsásó* című novella, amelyet többen Kármán egyik legjobb műveként interpretáltak, pontos, szövegű fordítás.¹ Az elbeszélés fordítás volta sejtés-ként persze már régebben fölmerült: Császár Elemér a németből fordított művek között tartotta számon, bár az ismeretlen eredetűek közé volt kénytelen besorolni;² Szinyei Ferenc és Gálos Rezső is egyértelműen fordításnak mondta, bár a forrást egyikük sem nevezte meg.³ A szöveg eredetijét Némédi – igen meggyőzően – Cajetan Tschink *Der Schatzgräber* című elbeszélésében találta meg. Az irodalomtörténész – tanulmányából kiteszően – nem az eredeti kötet vezette nyomra, hanem egy akkor frissen megjelent osztrák prózaantológiában fedezte fel Tschink novelláját.⁴ Érdekes azonban, hogy Némédi megdicséri az Uránia szerkesztőit, amiért ilyen jó érzékkel választottak a német író kötetéből: „A választás szerencsés voltát kell dicsérnünk a kötet [ti. Tschink kötete – Sz. M.] többi darabjainak ismeretében is. Az egyik pl. »Die nächtliche Erscheinung« címen, erősen Schiller hatása alatt, egy német herceg körüli papi mesterkedést leplez le, a másik »Der verwandelte Zwerg« címen arról szól, hogy egy csúf, gazdag törpe egy fiatal lányt szellemidézéssel és varázslással hogy hálóz be, hogy a megfélemlített házasságra kényszerítse. Az első túlságosan speciális német téma lett volna, a másik túlságosan hosszú, kissé elnyújtott. A kincsásó mindkettőnél áttekinthetőbb szerkezetű, pregnansabb, hatásosabb.”⁵ Eltekintve egyelőre attól, hogy a két novella cselekményének ismertetése nem teljesen pontos, ez a – nyilvánvaló filológiai érdemhez képest persze mellékes – megjegyzés komoly tévedést tartalmaz, s mindennél jobban árulkodik a Kármánra szűkített

* A tanulmány anyaggyűjtésében a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíja és személy szerint Ujváry Gábor igazgatóhelyettes támogatása volt segítségemre.

¹ NÉMEDI Lajos, *Kármán József „A kincsásó” című elbeszélésének forrása*, ITK, 1971, 481–488.

² CSÁSZÁR Elemér, *Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung des 18. Jahrhunderts*, klny., Südost-Forschungen [Leipzig, 1941], 157. Itt jegyezném meg, hogy korábban György Lajos viszont egyáltalán nem utalt az Uránia szövegeire, amikor áttekintette az 1772 és 1836 közötti években németből fordított műveket: LUDWIG GYÖRGY, *Die Übersetzungen deutscher Romane und Erzählungen in der ungarischen Literatur (1772–1836)*, Ungarische Jahrbücher [Berlin–Leipzig], 1928, 52–86.

³ SZINYEI Ferenc, *Kármán József és az Uránia névtelenjei*, klny., Bp., 1924, 29; GÁLOS Rezső, *Kármán József*, Bp., 1954, 109. Gálosnak ezt a megállapítását WÉBER Antal a kötetéről szóló recenziójában kétségbe vonta, védelmezve a novella eredetiségét: WÉBER Antal, *Gálos Rezső: Kármán József* [recenzió], MTA I. OK, 1955, VII, 184. Ezt a vitát Némédi idézett cikke végérvényesen eldöntötte.

⁴ Némédit feltehetőleg a következő kiadás vezette nyomra: *Dichtung aus Österreich, Prosa*, I. Teilband, Hrsg. Robert MÜHLHER, Wien, 1969, 82–100.

⁵ NÉMEDI, *i. m.*, 487–488.

szakirodalmi tradíció torzító hatásáról. Ugyanis az a Tschink-novella, amelyet Némedi itt túlságosan elnyújtottnak minősít, s amelynek le nem fordításáért megdicséri a szerkesztőket, benne van az Urániában. A folyóirat legterjedelmesebb (!) közleménye, amelynek a címe *Az által-változott Törpe*, éppen ennek a Tschink-szövegnek a fordítása, csak mivel G...i betűjeggyel volt jelezve, soha nem jelent meg újabb kiadásban, a Kármán-kötetekbe értelemszerűen bele sem került.⁶ Azaz Cajetan Tschink *Wundergeschichten* című kötetéből két elbeszélést is átvett az Uránia: *Az által-változott Törpe* az első számban kezdődött, a másodikban folytatódott, *A' Kintsásó* pedig a harmadikban volt olvasható. Ilyenformán Cajetan Tschink szövege nélkül nem jelent meg egyetlen száma sem a folyóiratnak.

Ez az Uránia számára olyannyira fontos szerző mindmáig nem részesült monografikus feldolgozásban. Életrajzának legfontosabb tényeit nem fölösleges tehát összefoglalni. Cajetan Tschink 1763-ban született Bécsben. Karmelita szerzetes lett, majd kilépett a rendből; Bécsben élt íróként, majd Jénába utazott filozófiát tanulni.⁷ Visszatérte után, 1793-ban az olmtüzi liceum filozófiatanára lett⁸ és haláláig, 1809-ig ezt a tisztséget töltötte be. Írói munkássága professzori ténykedése alatt gyakorlatilag megszűnt.⁹

Cajetan Tschink forrásul használt, 1792-es kötete összesen öt novellát tartalmazott.¹⁰ A könyv címét (*Wundergeschichten sammt den Schlüsseln zu ihrer Erklärung*) az magyarázza, hogy az elbeszélések mindegyike egy rejtélyre épül, amelyre a szereplők csak irracionális magyarázatot tudnak adni. A novellák többségének végén aztán – már a cselekményen kívüli írói eszközként – egy levél epilógusszerűen átértelmezi a korábbi elemeket, s így a korábban misztikusnak tűnő események egy ravasz manipuláció, megtévesztés következményeivé minősülnek át.¹¹ A cím két kulcsfogalma (*Wunder*, illetve

⁶ G.i. *Eggy Tsuda Történet. Az által-változott Törpe (Zwerg). Gróf H...I-né Írásából*, Uránia, I, 20–100; II, 1–22; a forrása: Cajetan TSCHINK, *Wundergeschichten sammt den Schlüsseln zu ihrer Erklärung*, Wien, 1792, 257–383. Császár Elemér a novellát a németből fordított, ismeretlen eredetű művek közé sorolta: CSÁSZÁR, i. m., 157.

⁷ Ebből az időszakból származik Wieland hozzá intézett levele is (Weimar, 1792. szept. 30.): Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung 8/90–5.

⁸ A katedra megpályázásáról számol be két fennmaradt levelében (Tschink an Franz Paul Freiherr von Herbert, Wien, 1793. nov. 18., ill. dec. 14.): Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung 130/1–8, 130/1–9.

⁹ Életrajzát lásd a róla készült nekrolóiban: *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes*, 1810, Erster Bd., 145–146.

¹⁰ Az Urániába lefordított két szövegen kívül a következőket: *Die verdoppelte Nonne. Auszug aus den hinterlassenen Handschriften eines Mönchs*; *Die nächtliche Erscheinung. Aus einem Briefe des Prinzen A** von S** an den Grafen Bell*ore*; *Die Hexe. Aus den Akten ihres Prozesses*.

¹¹ Ez a megállapítás nem érvényes a *Die nächtliche Erscheinung. Aus einem Briefe des Prinzen A** von S** an den Grafen Bell*ore* és a *Die Hexe. Aus den Akten ihres Prozesses* című novellákra: az előbbiben nincsen ilyen típusú megoldás, a másodikban pedig egy – csattanószerűen előadott – vallomás fedi föl a titkot. Tschink novelláinak részletesebb értelmezését az is szükségessé teszi, hogy a korabeli osztrák prózairodalom monográfiusa, Leslie BODI (azaz Bodi László) semmi figyelmet nem szentelt ennek a kötetnek, éppen csak megemlítette: Leslie BODI, *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, Frankfurt am Main, 1977.

Schlüssel) a két típusú magyarázatra utal; bár a novellák hatásmechanizmusa arra alapozódik, hogy a csoda lehetőségét a végső racionalitás teljesen fölszámolja.

Ezt jól példázza a *Die verdoppelte Nonne* című elbeszélés, amelyben egy katolikus pap a narrátor. A novellában egy Ottilia nevű lány apáca lesz, miután azt mondja a kolostorban, hogy polgári származású és protestáns családból való, a szülői házat pedig katolizálása miatt kellett elhagynia. A papnak azonban megvallja, hogy valójában régi, katolikus nemesi família sarja, és a családját azért hagyta el, mivel apja nem akarta a szerelmével kötendő házasságát, sőt máshoz kívánta kényszeríteni. Útközben azonban megtámadták őt és kedvesét. Mivel szeretőjét, Siegfriedet holtnak vélte, ezért emlékei elől a zárdába menekült. Most viszont – a vallomás idején – a portásfülkéből, ahol portásként szolgál, megpillantotta a férfit. Siegfried ekkor levelet is írt neki, amelyet a lány átad a papnak. A pap azt tanácsolja – és ebben igyekszik közbenjárásával segíteni is –, hogy legyen úrrá a szerelmén és szakítson Siegfrieddel.

Ezután évek telnek el; közben a pap megismeri Ottilia bátyját is, aki meglátogatja testvérét a zárdában.

Az egyik hajnalban aztán nagy riadalom támad a kolostorban, mert Ottilia utcai ruhában állít be. Az apácák úgy veszik, hogy megpróbált elszökni, de azonnal visszatért; ő viszont azt állítja, hogy két évig távol volt. Senki sem hisz neki, varázslónak tartják, amikor bizonyítékként bemutatja hosszú haját, amelyet egy nővér két hónapja vágott le. A pap segít rajta: a csodát a zárdá Mária-képének tulajdonítja, noha tudja, hogy ez hazugság. Az igazságot azonban hiába szeretné megtudni, Ottilia hallgat.

Ismét évek telnek el. Ottilia beteg lesz, s haldoklik; halála előtt átad egy levelet a papnak.

A novellának itt van a fordulópontja: eddig tartott a misztikus, transzcendens magyarázat, ám a levél már a racionális, igaznak tételezett, végső változatot tartalmazza. Ez teljesen ki is tölti az elbeszélés kereteit: a levél utolsó szava a novella utolsó szava is egyben, mindenféle kommentár és reflexió hiányzik ehhez a magyarázathoz.

Eszerint pedig Ottilia nem tudott és akart Siegfrieddel szakítani; olyannyira, hogy a férfi többször felkereste, s miután a Mária-kép előtt örök hűséget fogadtak egymásnak, végül teherbe is ejtette. Az apáca a szégyentől csak úgy tudott megszabadulni, hogy Siegfried szölt Ottilia bátyjának, aki aztán elintézte: titokban Ulrike, Ottilia ikertestvére vegye át addig a szerepét a zárdában, amíg a gyermek megszületik.

A csel sikerül: Ottilia és Ulrike helyet cserélnek. Csakhogy útközben, hazafelé meghal a fivér, a gyermek pedig holtan jön a világra. Ottilia alig tudja kiheverni a kettős csapást. Mire felépül, annyira megszokja a szabad életet, hogy már nem is akar visszamenni a kolostorba. Ulrikének azonban van egy vőlegénye is, Gulderich, aki ekkor távol van; Ottilia Ulrike nevében levelez vele, sőt a birtokon is kiadja magát Ulrikének. Gulderich, akinek visszatérését csak két év múlva várták, hamarabb megérkezik, s mivel Siegfriedet saját menyasszonya csábítójának hiszi, leszúrja a férfit. Ottilia ezután – mindent elvesztve – lelkiismeretfurdalásból helyet akar cserélni Ulrikével; meg is szervezik az akciót. Csakhogy miután az ikertestvére kiszabadult a zárdából, ő és vőlegénye nem mennek el a fogadóba, ahol Ottilia várja őket; így a lány vaktában indul be a kolostorba, ahol botrányt is okoz a megjelenése. Míg ő azt hiszi, valaki elárulta, voltaképp saját magának lett az

árulója. Ezt azonban a pap segítségével sikerült elsimítani. Végül nem maradt más hátra neki, mint csöndesen várni a halált.

Ez a hosszasabban ismertetett novella sokat segíthet abban, hogy az Urániában szereplő másik két írásnak – sőt Tschink egész kötetének – jellegzetességeit jobban felmérjük. *Az által-változott Törpe* bonyodalma akörül forog, hogy egy fiatal lány férjhez megy egy gazdag, törpenövésű grófhhoz – azért, mert különböző csodálatos események meggyőzték arról, hogy jövőendő férjének nem ez az igazi alakja: hanem ő voltaképp az a daliás fiatalember, akivé egyszer átváltozott. Férje azonban a házasság után soha nem jelenik meg abban a vonzó férfitestben; a feleségszerzés megtévesztésre és szerepcserére épített tervét pedig az a levél tárja föl, amelyet F-né asszony, a lány korábbi nevelője hagy hátra, mielőtt elutazna. Sőt a férj halála után jelentkezik is az egykori fiú, akibe a lány annak idején rögtön beleszeretett, s megerősíti a levél állításait. Ezek után az ifjú özvegy megbocsát a férfinak és férjhez is megy hozzá.

A' *Kintsásó* történetéből elegendő talán annyit felidézni: a novella arról szól, hogy a gazdag és fősvény lovag gyámleánya miképpen fog össze kedvesével, s miképpen csalják ki – a kincsásásról szóló misztikus történet segítségével – a pénzét, hogy aztán feltűnés nélkül elszökhessenek és összeházasodjanak. Mindegyik novella azonban ugyanarra a hatásmechanizmusra épül: a narrátor által jó darabig meg nem kérdőjelezett, nem ironizált, hitelesnek tűnő, irracionális magyarázatot az elbeszélés egy bizonyos pontján egyszer s mindenkorra érvénytelennek minősíti egy olyan utólagos értelmezés, amely a cselekmény összes korábbi elemével képes elszámolni. A todorovi terminológia szerint voltaképp a *különös* jelenségéről lenne szó, hiszen a természetes és természetfeletti okok egyaránt képesek magyarázni az eseményeket; csakhogy itt a kétféle megközelítésmód egymás után jelentkezik, nincsen tehát az olvasó számára lehetőség a kettő közötti választásra: a befogadói aktusból hiányzik ez az ingadozás. Tschink novellái ezért csak látszólag fantasztikusak: voltaképp az egyetlen lehetséges igazság elleplezésének, majd föltárulásának folyamatáról van szó. Az ehhez alkalmazott hatásmechanizmus abban az esetben lesz kevésbé működőképes, ha a narrátor figurája azonosnak bizonyul a megtévesztett főszereplővel (*Az által-változott Törpe*), hiszen ebben az esetben az utólagos elbeszélés reflexív értékelő szólama szervesül keveredik a csodahit töretlenségét fönntartani kívánó egyidejű szemlélettel. Az egyes szám első személyű narrációnak a fantasztikum esetében komoly funkciója lenne, hiszen a műbe beépített befogadó révén így megvalósulhat olvasó és főhős reakcióinak közelítése. Ezekben a novellákban azonban pontosan ez az írói eszköz válik alkalmatlanná, ugyanis itt még alapvetően más szemlélettel találkozunk: a fantasztikus irodalomban szokásos technika ezért vezethet önellentmondásokhoz. Ennek az írói alakításmódnak más jellegű korlátait a *Die nächtliche Erscheinung* tárja föl: itt ugyan narrációs szempontból egységes a szöveg, viszont a novella hatásmechanizmusa rendkívül egynemű. Az én-elbeszélő kezdetben ugyan nem érti barátjának, a hercegnek a megváltozott viselkedését, ám amikor az éjszaka jelentkező, az atya alakját felöltő szellemről értesül, kezdettől manipulációra gyanakszik. Az elbeszélés ennek a gyanúnak az igazolódásáról szól, nem haladva meg az anekdota pró-

zai kisformájának kereteit. A kötet másik négy novellája ennél jóval kidolgozottabb szerkezetre épül.

Tschink írói alakításmódjában felismerhető ugyan a racionalitás fölényérzete a misztikus világmagyarázatokkal szemben;¹² mindazonáltal a manipulációk lelepleződése itt nem kérdőjelezi meg azt a transzcendens viszonyrendszert, amelynek meglétére a csalók saját taktikájukat építették. Vagyis a konkrét csalás leleplezése soha nem rejti magában – még didaktikus narrátori szólam formájában sem – az isteni vagy démoni csodák általános megkérdőjelezését. A *Die verdoppelte Nonne* című elbeszélésben így rendkívül hangsúlyos lesz az elkövetett bűnökért elszenvedett, jogos penitencia. Az *által-változott Törpe* című novella végső megoldása (jelentkezik a lány által korábban a jóvendőbeli igazi alakjának hitt fiatalember és elveszi az özvegyet feleségül) felfogható úgy is, mint az egykori manipulatív mese valódi beteljesülése: a lány hozzáment a torz testű, ám lelki- leg nemes grófhhoz, és egy idő múlva valóban megkapta férjéül az áhított, vonzó ifjút – mindezt úgy, hogy a gróf teljes vagyona is az övé lett. A *Kintsás*ban a megszállt gazdag nem igazi ájtatosként szvenvedi el a becsapatást, hiszen a novella nyilvánvalóan jelzi, hogy a kapzsiság bűnben vétkek. A *Die Hexe* című novellában éppen a felvilágosodott szólamokat hangoztató ifjú báróról, Fritzzől derül ki, hogy titkos szerelmi légyottja érdekében egy „Buhlteufel” alakját ölti magára, azaz kihasználja a boszorkányhiedelmeket: a boszorkányság létét elvben cáfoló felfogás minősül itt a mentalitástól jelentősen eltérőnek, s ezért hiteltelennek vagy cinikusnak. A másik oldalról pedig fontos hangsúlyozni, hogy a csalást kitervelők és végrehajtók sem jelentenek erkölcsi viszonyítási pontot, így cselekedetük nem minősül igazságtevő jellegűnek; Tschink ugyanis gondosan ironizálja ezeket a figurákat, megfosztva őket mindennemű erkölcsi magasabbrendűségtől: gondoljunk akár Hildebrandra *A' Kintsás*ból, akár Ottiliára a *Die verdoppelte Nonne*ből, akár Fritzzre a *Die Hexe*ből.¹³ A novellák – a félreérthetetlenül jelzett, egységesként fönntartott keresztény morál keretein belül – alapvetően a szórakoztató, némileg frivol történet- szöveg stílárís erényeire támaszkodva nyerik el hatásukat. A kötet egészét áttekintve mindazonáltal az a feltűnő, hogy pontosan az átültetett két novellában nem kapott köz- ponti helyet a házasságon kívüli, az elbeszélés keretei között is bűnösnek minősülő szere- lem:¹⁴ hiszen a *Die Hexe*ben ott vannak Fritznek, az álördögnek a szerelmi találkái, a *Die verdoppelte Nonne*ben pedig Ottiliának – a szüzességi fogadalmat is megszegő – viselkedése. Ezekhez képest a *Der Schatzgräber*ben a fabula szintjén nincs is ilyen moz-

¹² Párhuzamként érdemes számon tartani, hogy egy másik, 1791-es könyve hasonló módon értekezik Cagliostro gróf állítólagos csodatételeiről: vö. pl. Cajetan TSCHINK, *Unpartheyische Prüfung des zu Rom erschienenen kurzen Inbegriffes von dem Leben und den Thaten des Josephs Balsamo oder des sogenannten Grafen Cagliostro*, Wien, 1791, 3–4.

¹³ Ezért is elfogadhatatlan a számomra Gálos Rezső álláspontja, aki – nyilván könyve megszületésének történeti-politikai kontextusához igazodva – *A' Kintsás*ot antiklerikálisnak és társadalombírálnak nevezi: GÁLOS, *i. m.*, 109–111.

¹⁴ Természetesen a *Die nächtliche Erscheinung*ban sincs szerelmi tematika: ezt az írást azonban poétikai szempontból jelentősen eltérőnek vélem a kötet egészétől. A fordításra való kiválasztás inkább azt látszik igazolni, hogy az Uránia szerkesztői ez esetben nem ezt az egyszerűbb narratív szerkezetet tüntették ki figyelmükkel.

zanat, a *Der verwandelte Zwerg*ben pedig éppen egy házasság érdekében történik a megtévesztés, s nem az elcsábítás kedvéért. Talán azt is meg lehet kockáztatni, hogy a folyóirat Tschink-fordításai nem nélkülözik az erkölcsi mozzanatot; legalábbis a szerelmi tematika ábrázolásában nem a vallásos-morális szempontból elítélendő kapcsolatokat propagálják. Meglehet, ez nem is független az Uránia egyik ideológiai vezérelvétől, a nőolvasókat megszólító programtól.

A kötet öt írása világosan jelzi azt a metafizikai-transzcendens világmagyarázó elvet is, amely a manipuláció sikerességének legfőbb garanciája: a keresztény csodahitet (*Die verdoppelte Nonne*), a boszorkányságot (*Die Hexe*), a szellemjárást (*Die nächtliche Erscheinung*), a démonokat (*Der verwandelte Zwerg*) és a feketemágiát (*Der Schatzgräber*). A novellák tehát – bár látszólag éppen az ész fölényét példázzák – rendkívül erősen kötődnek az okkultizmushoz, annál is inkább, hogy egy-egy szöveg csupán egy domináns hitrendszer alkalmaz afféle pretextusként. Feltűnő ugyanis, hogy a *Der Schatzgräber*ben a kincs megtalálásának Propertius elvégezte szertartása mennyire a sötét lelkek fölött hatalommal rendelkező mágus cselekedeteit imitálja.¹⁵ A lehangsúlyosabb mozzanatok (a kincs egy romos épületben található; a pokolból felhívott ördögöt kényszeríteni kell a kincs helyének megnevezésére; megvan a varázskör, amelyben tartózkodva a mágust nem éri veszedelem; a szertartás helyén ott van a kutya, amely az ördög átváltozóképeségére utal) megegyeznek Propertius szertartásával¹⁶ – csak itt mindez vallásos-morális szempontból pozitívnak tételeztetik. A kényszerített lélek nem ördög, hanem egy régen elhalt, keresztény vitéz; az alku során nem kell a lelki üdvösséget felajánlani; a kincshez keresztényi alamizsnálkodáson vezet az út. Ráadásul Propertius saját élettörténeteként szintén egy keresztényi mártíromság előéletét sejteti: a mágus gesztusait az ég küldöttének cselekedetei fedik el. A katakombában történő föltámadás azonban, amely után a sötét sírboltban megtett út egy szakrális térbe való felemelkedésbe torkollik, már egy másik misztika elemeiből épül föl: a szabadkőművesség beavatási szimbolikájának imitációja történik itt meg.¹⁷ Némedi Lajos tehát joggal figyelmeztetett a Tschink-novellának a szabadkőműves-regényekkel való összefüggésére; s abban a megfigyelésében is igaza van, hogy Propertius azon cselekedete, hogy a nemesember jelenlétében soha nem eszik (azaz földi étket nem vesz magához), a 18. század állítólagosan halhatatlan szélhámos mágusának, Saint-Germain grófnak a hasonló gesztusára játszik rá.¹⁸ A novella egészében tehát a megcsalt, látszólag keresztényi erényeket gyakorló főhős veszteségében már csak ezért sem lehet valamiféleképpen a krisztianizált morál kudarcát fölfedezni: hiszen ő gyakorlatilag azt volt képtelen felismerni, hogy az

¹⁵ Erre már Némedi Lajos felhívta a figyelmet: NÉMEDI, *i. m.*, 483.

¹⁶ A feketemágia segítségével történő kincskeresés szertartásának leírását lásd Kurt SELIGMANN, *Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban*, Bp., 1987, 189–191. Sokatmondó, s Tschink szempontjából is érdekes, hogy Seligmann fejezetcíme itt: *Ördögi szertartások*.

¹⁷ A beavatási szertartás egykorú leírásai közül vö. SÁNDOR István *A' Szabad Kőművesekről* című írásai: SÁNDOR István, *Sokféle. Első darab*, Győr, 1791, 109–116; új lenyomatban: PAPP Júlia, *Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban*, Bp., 1992, 123–125.

¹⁸ NÉMEDI, *i. m.*, 484 sk.; Saint-Germain grófra lásd SELIGMANN, *i. m.*, 301 skk. A más társaságban történő étkezés elutasítására: 304.

általa megtapasztalt jelek mágikus, okkult cselekedetek deformációi csupán. Ez a tévedése pedig saját, állítólagos keresztényi hitének szilárdságát és őszinteségét alapvetően megkérdőjelezi, s így vesztesége – a kapzsiságon túl – a képmutatás bűnének büntetéseként is felfogható.

A' *Kintsás* fordítását Némédi Lajos körültekintően értékelte;¹⁹ mindazonáltal megfigyeléseit érdemes egy-két aprósággal kiegészíteni. A magyar szöveg pontos átültetés, a fordító csak néhány apróbb tagmondatot hagyott ki belőle. Így nem fordította le az első mondatból a gazdag öreg nevét („wegen seines Geitzes Junker Filz genannt”).²⁰ Néhány esetben aztán a magyar szöveg latinosítja a németet: például a „Mündel” szót a „Pupillá”-val adja vissza.²¹ Hasonló megoldás, amikor a „das Kapital sammt den Interessen” kifejezés megfelelőjeként az „a' Kapitálist Interesestől együtt” szintagmát találjuk.²² Ritkán ugyan, de megtörténik, hogy egyszerűsít is a fordító; lássuk a következő mondatot: „Dieser hatte die Gewohnheit Abends, nachdem er seinen Segen gebethet, einen kleinen Spaziergang durch eine Reihe von Bäumen zu machen, die von seinem Schlosse an, in verschiedenen Wendungen fort lief, und den Wanderer nach einer Viertelstunde in einer Zirkelförmigen Linie wieder zu dem Schlosse zurück brachte.”²³ Ezt a mondatot így adják vissza, elhagyva az út kanyargásának részletezését: „Ennek Szokása volt, Estve, midőn Áldását el-imádkozta, egy Rend Fák között sétálni menni, a' melly a' Vártól sokféle Tekervények utánn ismét a' Várhoz vezetí a' Sétálót”.²⁴ Hasonló példa a következő tagmondat is: „...antwortet Propertius mit einer Kälte, die sonderbar genug gegen die Wärme des Ritters abstach”.²⁵ Ennek a második felét a fordító egyszerűen elhagyta, ami maradt, az ennyi: „mondá Propertzius hidegen”.²⁶ Érdekes egyébként az a fordításbéli következetesség is, hogy a német szövegben szereplő „Sagen” szót „mondák”-kal adják vissza,²⁷ híven ahhoz a fejtegetéshez, amelyet az *Eldorádó* című szöveg alcíméhez („Egy Monda”) lábjegyzetként csatolva olvashatunk: „A' Rege helyett, méreszlek én is egyszer egy Új szót! – és a' Sage-t Mondának kereszteltem... Jó é nem tudom! de alig ha mi ezt a' velős Német Szót valaha olly jól eltaláljuk.”²⁸ Vagyis a fordító a novellafordítást megkísérelte arra fölhasználni, hogy a magyarítási

¹⁹ NÉMEDI, *i. m.*, 487.

²⁰ TSCHINK, *i. m.* (1792), 117.

²¹ A német mondat: „Das Fräulein hier ist Ihre Mündel?” TSCHINK, *i. m.* (1792), 148; a magyar: „A' Kisasszony (mondá egyszer Propertzius) az Úr' Pupillája”, Uránia III, 29. A szótár szerint egyébként a *Pupilla* második jelentése: „Árva-leánya”: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, hasonmás kiadás, a szöveget gondozta HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Bp., 1995, 463 (a latin-magyar részben).

²² TSCHINK, *i. m.* (1792), 140; Uránia III, 22.

²³ TSCHINK, *i. m.* (1792), 124–125.

²⁴ Uránia III, 7–8. Érdemes megjegyezni, hogy a „Schloss” szónak a 'vár' jelentése szintén megfelel a korabeli terminológiának: vö. PÁPAI PÁRIZ, *i. m.*, 379 (a magyar–latin–német részben).

²⁵ TSCHINK, *i. m.* (1792), 152.

²⁶ Uránia III, 32.

²⁷ „... von dem die Bewohner der Gegend verschiedene Sagen erzählten.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 125; „...”, a' mellyről sokféle mondákat beszéltek a' Környéknek Lakosi.” Uránia III, 8.

²⁸ Uránia III, 73.

javaslatot népszerűsítse, még ha erre ott nem hívta is föl a figyelmet ilyesféle lábjegyzettel. Némelykor éppen a német eredeti segíthet pontosabban megérteni a fordító valamely kifejezését: pl. a „lélektelen értt a' Várba” tagmondat határozójának jelentését azért rögzíthetjük ('kifulladás; lélekzet nélkül'), mert a német mondatot megfeleltethetjük neki: „er kam athemlos in seinem Schloße an.”²⁹ Ugyanígy a következő tagmondat is kissé homályosnak látszik: „...nem tízet hanem ötöt vettem Száztól”. A német eredeti segítségével ez is világosabbá válik: „nicht zehn, sondern nur fünf Procenten genommen”.³⁰ Egyszer egy feltehetőleg sajtóhibának bizonyuló eltérésre is ezért figyelhetünk föl: a „Nach ungefähr sieben Minuten”³¹ kifejezés helyett a magyarban „Mintegy két Pertzentés múlva”³² szerepel; ráadásul itt Propertius mágikus cselekedetéről van szó, a hetes szám már ezért sem lehet véletlen. Az eltérésnek semmi logikus oka nincs, hacsak azt nem tételezzük föl, hogy a „hét” szóból a nyomdában véletlenül lett „két”. A fordító a speciális német kifejezések esetében kétféleképpen jár el: vagy megadja a magyar megfelelőt, vállalva azt, hogy eltér a szó szerinti átültetéstől, vagy tükörfordítást ad, s így a szónak vagy hapax legomenon jellege lesz, vagy neologizmusnak tűnik. Az elsőre példa a „Hexenmeister”, amelyet „Kanördög”-gel,³³ és az „am Tage des Weltgerichts”, amelyet „az utolsó Napon” kifejezéssel ad vissza.³⁴ A másodikra azért több példa kínálkozik: a „Herzenforscher”, amelyet szó szerint „Szív-vizsgáló”-ként,³⁵ a „Todesbruder”, amelyet „halálpajtásom”-ként,³⁶ a „Todtengebeinen”, amelyet „haláltsontok”-ként,³⁷ illetve a „Todesschlaf”, amelyet „Halálálom”-ként³⁸ szerepeltet. Az utóbbi példák – az első kivételével – egyébként Propertius föltámadásának misztikus elbeszéléséből valók, így szokatlanságuknak van funkcionális jelentősége: egyrészt az egyik szereplő szölamát jellemzik, másrészt pedig egy voltaképp megnevezhetetlen élmény különleges, szorongató légkörét érzékeltethetik. A legérdekesebb mozzanat azonban az a terminológiai változatlanság, ahogyan a fordító a megsalt öregember megnevezését megoldotta. Tschinknél a főhős első megnevezése ugyan „ein abgelebter Edelmann”,³⁹ s néha a későbbiek során is szerepel úgy, mint „Edelmann”,⁴⁰ ám a legtöbbször mégis „Ritter”-nek nevezik. A fordítás során ebből általában „nemes ember” lesz. Propertius szövegében azonban egyhelyütt megmarad a „vitéz” terminus, sőt korábban a „vitézi” (a „ritterlich” megfele-

²⁹ TSCHINK, *i. m.* (1792), 125; Uránia III, 8.

³⁰ TSCHINK, *i. m.* (1792), 185; Uránia III, 60.

³¹ TSCHINK, *i. m.* (1792), 134.

³² Uránia III, 16.

³³ TSCHINK, *i. m.* (1792), 132; Uránia III, 14.

³⁴ TSCHINK, *i. m.* (1792), 167; Uránia III, 45.

³⁵ TSCHINK, *i. m.* (1792), 139; Uránia III, 21.

³⁶ TSCHINK, *i. m.* (1792), 160–161; Uránia III, 39.

³⁷ TSCHINK, *i. m.* (1792), 165; Uránia III, 43.

³⁸ TSCHINK, *i. m.* (1792), 166; Uránia III, 44.

³⁹ TSCHINK, *i. m.* (1792), 117.

⁴⁰ Pl. „Wirklich glich des Edelmanns Aufenthalt mehr einer Karthause als einem Ritterschlosse. ...”; „Der Edelmann gab ihm sein ritterliches Wort.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 118, 152. A magyar fordításban: „Valóban nem is sokat különbözött a' Nemesember' Lakása egygy Klastromtól...”; „A' Nemesember felfogadta vitézi Szavára.” Uránia III, 2, 33.

lőjeként) mint jelző.⁴¹ Akkor pedig, amikor a kincset őrző egykori személyekre alkalmazza Tschink a „Ritter” szót,⁴² a fordító ezt a „Nemes bajnok”-kal adja vissza. Ez a változatosság részben természetesen a fordító szinonimakereséséről árulkodik, összefügg azonban történeti szemantikai változásokkal is. A „Ritter” szó jelenlegi szótári megfelelője (lovag) ekkor még egyértelműen a ’lovas’ szó jelentésében volt használatos.⁴³ A „Vitéz” szó 18. századi szótári megfelelőjeként azonban tényleg felbukkan egy sztagmában a „Ritter”,⁴⁴ így az Uránia itt voltaképp pontosan adja meg a magyar jelentést. Más példák is vannak arra, hogy ugyanazt a német kifejezést másként adja vissza a fordító az újabb előforduláskor: a „Schauspiel” egyszer „látás”,⁴⁵ másszor „szemlélet”,⁴⁶ ugyanakkor az „Ungethüm” éppúgy „tsudaállat”,⁴⁷ mint a „Gespenst”.⁴⁸ A „Gespenst” megfelelője azonban máskor a „Kisértet” is.⁴⁹ Mindez arról árulkodik, hogy a fordító invenciózusan és nem mechanikusan nyúlt a szöveghez; s talán részben ebben ragadható meg a fordítás sikerült volta is, amit Némedi Lajos erőteljesen hangsúlyoz.⁵⁰ Bár egyéb okok igazából akkor rajzolódhatnak ki, ha ezt a fordítást összevetjük a másik áttüzetéssel.

A másik Tschink-novella (*Egy Tsuda Történet. Az által-változott Törpe [Zwerg]. Gróf H...l-né Írásából*) fordítása szintűgy pontosnak és szöveghűnek tekinthető. A módosítások és kihagyások nem jelentősek. Például a németben Juliette-nek nevezett szolgálót a fordító Julisként szerepelteti,⁵¹ bár a többi nevet nem magyarosítja, pl. megőrzi a törpe nevét is Baldinóként. A novella egy teljes bekezdése kimaradt a fordításból; bár ez lehet véletlen is, mivel egy meglehetősen redundáns részletről van szó.⁵² Figyelemre méltó, hogy miképpen próbálta meg a fordító a novellában kiemelt szerepet játszó terminológiát áttütni: a „Feenmärchen und abentheuerlichen Erzählungen” megfelelője „Tündér-mesék” és „tsudálatos Történetek”,⁵³ a „Dichtkunst” szóé a „Költeményesek”,⁵⁴ érdemes talán a figyelemre az is, hogy a „romantischen” melléknevet „romános”-

⁴¹ Pl. „seinen ritterlichen Muth”: illetve: „Seyd ihr bereit Ritter!” TSCHINK, *i. m.* (1792), 133. A magyar fordításban: „vitézi Bátorságát”, illetve: „Készen vagy-e Vitéz”, Uránia III, 15.

⁴² „Der letzte von den Rittern.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 136; „Az utolsó azon Nemes bajnokok közül.” Uránia III, 17.

⁴³ Vö. PÁPAI PÁRIZ, *i. m.*, 213 (a magyar–latin–német részben), ahol is a *Lovag* és a *Lovas* megfelelője egyaránt ’Eques. Ein Reuter’. Ilyenformán nem teljesen pontos Némedi azon megjegyzése, hogy Kármán azért nevezi „nemes ember”-nek, „vitéz bajnok”-nak, „vitéz”-nek a főhőst, mert „a szó nem lévén meg a magyarban”: NÉMEDI, *i. m.*, 487.

⁴⁴ „Szentelt vitéz: Eques auratus. ein Ritter des güldenem Bließes”; megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez a szótár alapjelentésként ezt adja meg: „Miles. ein Soldat. Krieg mann”. PÁPAI PÁRIZ, *i. m.*, 392 (a magyar–latin–német részben).

⁴⁵ „O heiliges Schauspiel...” TSCHINK, *i. m.* (1792), 163; „Óh ditső látás!” Uránia III, 42.

⁴⁶ „ein gräbliches Schauspiel.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 165; „borzasztó Szemlélet!” Uránia III, 43.

⁴⁷ TSCHINK, *i. m.* (1792), 172–173; Uránia III, 49.

⁴⁸ TSCHINK, *i. m.* (1792), 185; Uránia III, 60.

⁴⁹ TSCHINK, *i. m.* (1792), 188; Uránia III, 63.

⁵⁰ NÉMEDI, *i. m.*, 487–488.

⁵¹ Ennek első előfordulása: TSCHINK, *i. m.* (1792), 259; Uránia I, 21.

⁵² A „Nur ein Gedanke störte mich...” kezdetű bekezdés: TSCHINK, *i. m.* (1792), 290–291.

⁵³ TSCHINK, *i. m.* (1792), 259; Uránia I, 22.

⁵⁴ TSCHINK, *i. m.* (1792), 261; Uránia I, 23.

sal adja vissza.⁵⁵ Láttuk, a címbeli „Tsuda Történet” a „Wundergeschichten” megfelelője, csakhogy később ugyanez a magyar szóösszetétel fejezi ki az „Abentheuer”-t,⁵⁶ mi több, a „Wunderdinge”-t is.⁵⁷ Az „Abentheuer” viszont szerepel egyszerűen „Történet”-ként is.⁵⁸ A „Tsudák’ Országába” szintagma adja vissza a „das Land der Bezauberungen”-t.⁵⁹ Viszont a „Zauberey” más helyütt a „Meg-rontás” szinonimája lesz.⁶⁰ A „Schwarzkünster”-t „Ördögös”-sel fordítják le.⁶¹ Bár a fordító láthatólag törekedett arra, hogy – ahol lehetett – a magyar néphit szókincséből merítsen bizonyos fogalmak átültetésekor (ezt láttuk a „Meg-rontás” és az „Ördögös” szavak felhasználásánál), többnyire azonban tükörfordításokra, illetve xenologizmusok alkalmazására kényszerült, nem lévén meg az a terminológia, amelyhez hozzányúlhatott volna: így a „Salamander” és a „Sylphen” szót egyszerűen átvette (nőnemű alakját, a „Sylphide”-t „Szilfné”-vel magyarította⁶²), az „Elementarischen Geist” szintagmát pedig „elementáris lélek”-kel adta vissza.⁶³ A mágikus, okkult fogalmak átültetésénél a fordító leginkább körülírással próbálkozott; erre jó példa a következő mondat: „Ich erinnerte mich, in der Bibliothek der Frau von F* verschiedene Bücher von dem geheimen Naturkräften, von dem Umgang mit höheren Wesen, von der Cabala gesehen zu haben”.⁶⁴ Ennek magyar változata a

⁵⁵ „...sobald sein Bild, und mit diesem die romantischen Erinnerungen meiner Jugend in meiner Seele erwachen, weg war Haß und Verachtung.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 377; „... mihelyt képe, és avval Ifjúságomnak romános Emlékezeti fel-támadtak Szivemben, oda volt a’ Gyűlölség, és Útálat.” Uránia II, 18.

⁵⁶ „... és ébren semmit sem óhajtottam inkább, mint sem valamely jöltévő Tündérnek Óltalma alatt, Tsuda-történetek közé tétetni.” Uránia I, 24; „... und wachend wünschte ich nichts sehnllicher als recht bald ein Abentheuer unter dem Schutze einer wohlthätigen Fee zu bestehen.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 262. Hasonló példa van még (rendre): TSCHINK, *i. m.* (1792), 316, 342–343; Uránia I, 67, 88.

⁵⁷ „Sie [ti. Juliette – Sz. M.] sprang voll Erstaunen auf, und bedauerte, daß sie alle diese Wunderdinge verschlafen hätte.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 342; „A’ Bámulástól el-fogattatván, fel-ugrott, és sopánkodott, hogy ezen Tsuda-történeteket el-aludta.” Uránia I, 88.

⁵⁸ „Fräulein! alles müßte mich trügen, oder wir haben ein schönes Abentheuer zu erwarten.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 319; „Kis-Asszony! hanem-ha egészen meg-tsalattattam, ma igen szép Történeteket értünk.” Uránia I, 69.

⁵⁹ TSCHINK, *i. m.* (1792), 263; Uránia I, 24.

⁶⁰ „Aha! rief er [ti. Baldino, a törpe – Sz. M.], ich merke wohl, Sie fürchten sich vor Zauberey?” TSCHINK, *i. m.* (1792), 271; „Éj éj! azt mondá a’ Törpe, bizonyosan a’ Meg-rontástól fél a’ Kis-Asszony.” Uránia I, 31.

⁶¹ A magyarban így létrejön egy anaforikus szerkezet is, amelyet a németben nem találhatunk meg így: „...hogy nézheti illy hideg Szemmel, hogy én egy Törpének, egy Ördögösnek, vagy talán magának az Ördögnek áldoztattam-fel...” Uránia I, 42; „... Wie können Sie mich mit solcher Kälte einem Zwerge, einem Schwarzkünster, vielleicht dem Teufel aufgeopfert sehen...” TSCHINK, *i. m.* (1792), 285.

⁶² Pl. rendre: TSCHINK, *i. m.* (1792), 303, 325, 326; Uránia I, 56, 74, 75.

⁶³ Például a következő mondatban: „Die Verbindung der Menschen mit den Elementarischen Geistern, die Vermählungen der Sylphen und Salamander mit den Töchtern der Erde und andere nicht minder abentheuerliche Dinge fiengen an mir begreiflich und endlich einleuchtend zu werden.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 289–290; „Az Embereknek az elementáris Lékekkel való Eggybe-kötések, a’ Szilfeknek, és Salamandereknek a’ Földleányival-való Öszve-házasodások, és több képtelen Dolgok megfoghatóknak, és végtére világosoknak látszotak nékem lenni.” Uránia I, 46. Megjegyzem, Tschinknél a következőkben előfordul az „Elementargeist” alak is (pl. TSCHINK, *i. m.* [1792], 326), ezt ugyanígy adja vissza a fordító (a példát lásd Uránia I, 75).

⁶⁴ Ez a mondat egyébként – talán fontosságát mutatandó – a kötetben ki van emelve: TSCHINK, *i. m.* (1792), 289.

következő: „Eszembe jutott, hogy az F*né Könyvtárában külömb-féle Könyveket láttam a' Természet' titkos Erőiről, a' nálunk felsőbb Valóságokkal-való Társalkodásról.”⁶⁵ Láthatólag itt kimaradt a fordításból a „Cabala” szó, máshol viszont mégiscsak felbukkan, „Kabala” formában.⁶⁶ Némely esetben provincializmusok vagy tájszavak alkalmazásával kísérletezett a fordító: a „Gehözl” szót egyhelyütt a „Fiatal”-lal adja vissza⁶⁷ – igaz, néhány sorral lejjebb ezt egyszerűen „Erdő”-nek nevezi.⁶⁸ A legérdekesebb ilyen megoldás azonban a „Bagi” szó használata, amely a „Tollkopf” megfelelője.⁶⁹

Mindazonáltal ennek a fordításnak a terminológiai kísérleteit aligha kísérhette komolyabb egyetértés. Erre vet némi fényt, hogy az Aranka Györgynek szóló levelükben a szerkesztők öt olyan szót is kénytelenek védelmezni, amely ebből a novellából származik⁷⁰ – pedig az Uránia harmadik kötete ekkor még meg sem jelent, s az addigi két számból ezen kívül mindössze hét szót kifogásolt Aranka, legalábbis erre következtethetünk a levélből.⁷¹ Tehát nyilván ez az átültetés tűnhetett nyelvi szempontból a leginkább támadhatónak, a megjegyzések arányai erről árulkodnak. Sokatmondó Kármán és Pajor védekezése: több esetben maguk is utalnak arra, hogy az adott mágikus fogalomra nincs magyar megfelelő, ami erőteljesen kiemeli a német eredeti és a magyar fordítás gyökeresen eltérő kontextusát. Nota bene: az is érdekes, hogy Aranka ezeket ennyire következetesen észrevette és zavarónak érezte. A mágikus világvépi irodalmi terminológiája, amelyre – a német kultúra ilyen értelmű szerkezeti teljességét maga mögött tudva – Tschink támaszkodik, a magyar olvasó számára ismeretlen volt. Kármán és Pajor az „Elementaris lelkek”-re és a „Szilfné”-re is azt mondják, nincs rájuk magyar kifejezés;⁷²

⁶⁵ Uránia I, 46.

⁶⁶ „Dazu waren jene cabbalistischen Träumereyen, zu denen man Sie den Stoff in meinere Bibliothek finden ließ, das sicherste Mittel.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 363–364; „Leg-többet szolgáltak ebbe’ azon Kabalai Álmodozások, melyekre az én Könyv-táramba’ [sic!] elegendő Matéria volt.” Uránia II, 7.

⁶⁷ „... ich sage im Wäldchen, denn was man Ihnen als einen großen Wald vorstellte, ist nur ein schmales Gehölz.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 366–367; „... az Erdötskében mondom, mert az, a’ mit nagy Erdőnek vélt Nagyságod, tsak egy keskeny Fiatal.” Uránia II, 9.

⁶⁸ „Er hatte sogar durch jenen Anzug, womit er Ihnen zum erstenmal im Gehölz erschien...” TSCHINK, *i. m.* (1792), 368; „Azt a’ Ruhát-is, a’ melyben leg-elsőben’ jelentt-meg az Erdőben...” Uránia II, 10–11.

⁶⁹ „Was sollte ich mit diesem Tollkopf anfangen, um seine Zweifel und Beängstigungen ganz zu zerstreuen?” TSCHINK, *i. m.* (1792), 383; „Mit tudtam tenni evvel a’ Bagival, hogy kétségeit, és Szorongatásait egészen el-oszlassam?” Uránia II, 22.

⁷⁰ A később részletesen tárgyalandók mellett ilyen a „Társalkodóné” és a „Bagi”. Ez utóbbiról Kármán és Pajor elismeri, hogy provincializmus, ám úgy vélik, „elmehet” (GÁLOS, *i. m.*, 1954, 164). Valóban ’gyerekes észjárású személyek kedveskedő megszólításaként’ találjuk meg a tájszótárban (*Új magyar tájszótár*, főszerk. B. LŐRINCZY Éva, I. Bp., 1979, 303), az adatot pedig Gergelyfalváról és Terbelédről hozzák; e két falu meglehetősen közel van Fülekhöz, illetve Losonchoz.

⁷¹ A levél dátuma: Pest, 1795. márc. 1.; először közölte: WALDAPFEL József, *Kármán és Pajor levelei az erdélyi nyelvművelőkhez*. ItK, 1933, 137–140. Az alábbiakban Gálos monográfiájának függeléke alapján idézem: GÁLOS, *i. m.*, 161–164.

⁷² Az előzőre pontosan ezt mondják: „Magyarul nincs ezt jelentő szó”. A másodikra pedig: „Idegennek hangzik, az igaz. De lehetetlen meg nem tartani. – *Ein Silphe*. – *Eine Silphide*. – Csak olyan volna mintha azon igyekeznénk, hogy a Nimfát, Musát etc. magyarul tegyük ki. Erőltetés volna, amelyet jónak tartunk elkertülni.” GÁLOS, *i. m.*, 163–164.

ám itt nyilván nemcsak szemantikai kérdésről van szó, hanem a fogalmi háttér hézagairól is. Erről a leginkább levelüknek a következő részlete tanúskodik: „Kabbala. Az idegen írónál egy jeles szó. alattomos, szövevényes áskálódást tenne magyarul, de amaz velős, és emez hosszú és mégis lankadt szó. – Nem gondolom, hogy ebben az értelemben, gondolkozó és vigyázó olvasó a *cabalával*, hitvány *kancával* összezavarja.”⁷³ Ebből a néhány sorból egy többszörös félreértés tárulhat elénk: úgy tűnik, Arankának a „Kabbala” – nyilván latin etimológia alapján⁷⁴ – ’kanca’ értelemben volt ismerős, hiszen a szerkesztők a szónak ilyen értelmű összetéveszthetőségét minősítik illetéktelennek. Csakhogy a Kármán és Pajor által adott értelmezés (’alattomos, szövevényes áskálódás’) szintűgy a Tschinknél szereplő szó köznyelvi leegyszerűsítésére és félreértésére utal: nyilván a „Kabale” főnévvel gondolták azonosnak. Erre utal, hogy a levélben adott értelmezés nagyon közel van ahhoz a címváltozathoz, amely alatt 1795. március 13-án Pest-Budán játszották Schiller *Kabale und Liebe* című darabját; a magyar cím ugyanis ez volt: *Szövevény és szerelem*.⁷⁵ A kabbala, az ekkorra már sok évszázados zsidó és – a humanizmus óta – keresztény misztikus értelmezési tradíciót is fedő név, amely gyakorlatilag még a 18. század tudományfelfogásában is tudományként szerepel, Tschinknél egyértelműen az okkultizmushoz kötődő hagyomány kulcsfogalmaként kerül elő, hasonlóan ahhoz, ahogy Goethe *Ős-Faustjának* megírásában is szerepe volt Georg von Welling német nyelvű kabbalista könyvének.⁷⁶ Csakhogy ezt az Uránia szerkesztői – önkomentárjuk tanúsága szerint – észre sem vették. Ez egyébként nem egyedülálló vagy párhuzam nélküli: hiszen Bessenyei György a *Holmi* egyik fejezetében, amelynek a címe *Kabala*, voltaképpen a babonás jóslással tekinti egyenrangúnak a kabbalát – igaz, neki láthatólag tudomása van legalább a fogalom mágikus vonatkozásairól.⁷⁷ Ezzel szemben Kazinczy a *Bácsmegyeyben* a szót ’cselszövé’ értelemben, tehát gyakorlatilag a *Kabale* szó egyszerű átvételeként használja⁷⁸ – a szóhasználat nem utal arra, hogy tudatában lett volna az eredeti értelemnek. Vagyis a levélrészletből föltároló szemantikai zavar egy mélyebb hiányt tükröz: a fogalmi recepció hézagairól tanúskodik, arról, hogy a kabbala – eredeti jelenté-

⁷³ GÁLOS, *i. m.*, 163.

⁷⁴ Vö. „Caballus, li. m. I. Ló, Mén-ló.” PÁPAI PÁRIZ, *i. m.*, 79 (a latin–magyar részben).

⁷⁵ *Magyar színház történet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1990, 91. A vonatkozó részlet Kerényi Ferenc munkája.

⁷⁶ A kabbalának az európai kultúrtörténetben betöltött helyéről lásd összefoglalólag: Gershom SCHOLEM, *A kabbala helye az európai szellem-történetben* = G. Sch., *Válogatott írások*, II, Bp., 1995, 161–170; Goethe és a kabbala kapcsolatáról: 166–167.

⁷⁷ BESSENYEI György, *A Holmi*, kiad. BIRÓ Ferenc, Bp., 1983 (B. Gy. Összes Művei), 236–237.

⁷⁸ A vonatkozó részlet a következő: „Bácsmegyey – Marosyhoz Posony, Majusnak 13-dikán [...] Mi az oka, hogy a’ Föld-mivelők’ állapotját tartjuk a’ leg-bóldogabbnak? Kevesen vannak a’ kik azt tudják, hogy a’ Poéták olyan szép álmokat írtak felőlle, ’s hogy kunyhójókba ártatlanságot ’s jámbor eggyességet vittek. Hidd-el mindenütt el-terjedt a’ gonoszság a’ hol emberek laknak; ’s a’ falusi parasztok közt szint úgy vannak Kabalák, mint a’ Fejedelem’ udvarában.” KAZINCZY Ferenc, *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei, Költött történet*, Kassa, 1789, 194–195. Ezen a ponton a német eredeti bizonyítja, hogy tényleg a *Kabale* megfelelőjéről van szó: „Ach Bruder! wohl überall wohnen Laster, wo Menschen wohnen, und gewiß giebt’s Kabalen unter den Bauern auf dem Dorfe, wie am Hofe ihres Regenten.” [Albrecht Christoph KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, Leipzig, 1778, 156.

sében – aligha épült be a magyar kultúrába.⁷⁹ Meglehet, a megértés eme hiányának is köszönhető, hogy *Az által-változott Törpe* fordítása valóban elmarad a másik Tschink-novella átültetése mögött. Ez persze nyilván összefügg azzal is, hogy a két Tschink-novella közül a *Der Schatzgräber* bizonyul többféle értelmezési stratégiához kapcsolódónak, ehhez képest a *Der verwandelte Zwerg* inkább csak az okkultizmus horizontjából látszik sokatmondónak, részben a narráció tisztázatlansága miatt is. Úgy tűnik, A' Kints-ásó mint fordítás ezt a megfigyelést igazolja. Pántzél Dániel még idézendő recenziója megengedi azt az interpretációt, hogy a novella valóban kielégítően értelmezhető a csodahívóság szatírájaként, noha ez a felfogás aligha tud magyarázatot adni a szöveg számos poétikai megoldására. Vagyis a nehezebben átültethető és értelmezhető novella jutott a kevésbé meggyőző stílári képességű fordítónak, aki a fordításban eleve benne rejlő újraértelmezés feladatát nem is tudta kifogástalanul megoldani. Mert bár itt is feltűnő a törekvés a terminológiai változatosságra, ezúttal ennek kevésbé vehető észre a koherenciája; másrészt pedig a fordító itt jobban látszik ragaszkodni a németes mondatszerkezetekhez: mintha szavakat fordítana, s nem nagyobb szemantikai egységeket.⁸⁰ Ezúttal nem lehet kétségünk, hogy valóban két különböző író fordította a Tschink-novellákat:⁸¹ az ugyanazon kötetből kiemelt két novella mindenesetre azt is bizonyítja, hogy a két, eltérő stílári felkészültségű szerző szoros közösségben, munkamegosztás alapján dolgozott.

A Tschink-kötet felhasználásának másik bizonyítéka az, hogy az Uránia egyik illusztrációja, éppen *Az által-változott Törpe* melletti, szintén onnan van átvéve: ez a belső címlapkép a kötet egyetlen metszete. Az Urániában egyébként a kép aláírása és a rézmetsző neve („S. Mansfeld inv. et sc.”) nem olvasható, ezt helyettesítették egy, a novellából átvett mondattal: „Nem a' vagyok a' minék látszom lenni”.⁸² A Tschink-kötetnek ezek szerint minden bizonnyal Sebastian Mansfeld volt az illusztrátora.⁸³ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az Urániát kiadó váci nyomdásznak, Gottlieb Antalnak egy 1795. március 20-i hirdetésében azt olvashatjuk: „Mihelyest ki-jönnek ezen munkák a' sajtó alól, azonnal meg lehet azokat szerezni a' Könyvkötőknél minden nagyobb Vásárokan [sic! – Sz. M.], vagy levél által magánál Marmarossi Gottlieb Antal Könyvnyomtatónál is, ki a' Tudós Szerzőknek szolgálatját minden készséggel ajánlja, 's igéri, hogy a' nála

⁷⁹ Ezt a tényt a TESz – használható adatai ellenére – gyakorlatilag nem tükrözi, így bizonyos fókig tévesen is orientál: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, I–IV, Bp., 1967–1984. Az adatok: II, 290.

⁸⁰ A fordítások vizsgálatá során Vörös Imre kutatásainak módszertani eredményeire sokban támaszkodtam: VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., 1987.

⁸¹ Vagyis mindezeknek az érveknek alapján nem értek egyet Szinnyei Ferencsel, aki mindkét novellafordítást – stílári megfontolások alapján – Kármán művének minősítette: SZINNYEI, *i. m.*, 23, 29.

⁸² Uránia I, a 30. és 31. lap között; a mondat egyébként a 40. lapon olvasható, ebben a formában: „nem a' vagyok én, a' minék látszom lenni.” Ez a mondat egyébként nyomdatechnikailag ki van emelve a folyóiratban, éppúgy, ahogyan már a német eredetiben: „ich bin nicht das, was ich scheine.” TSCHINK, *i. m.* (1792), 282.

⁸³ Sebastian Mansfeld egy nevezetes bécsi rézmetsző-családnak volt a tagja, ám életéről meglehetősen keveset tudunk; életrajzi adatait lásd Dr. Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, 16. Th., Wien, 1867, 398.

nyomtattandó munkák mind új, ama híres *Mansfeld* által metzetett betűkkel fognak ki nyomtatódni.⁸⁴ Ez alapján természetesen nem lehet azonosítani, a Mansfeld-család melyik tagjára utal Gottlieb;⁸⁵ ám esetleg feltehető, hogy a nyomdász ez esetben Sebastian Mansfeldre utal. Legalábbis erre enged következtetni, hogy az *Uránia* utolsó előfizetési felhívásában, amelynek hosszabb változatát a *Magyar Kurír* közölte 1795. április 7-én, azt olvashatjuk: megállapodás született arról, hogy a folyóirat további számaiban a rézmetszeteket a bécsi Mansfeld fogja készíteni.⁸⁶ Mivel a folyóiratnak több száma nem jelent meg, a megállapodás ebben a formában nem teljesült; viszont a Tschink-novellához átvett illusztráció szerzőjeként azonosítható Sebastian Mansfeldet talán nem jogtalanul lehet ott sejtetni a nyomdász ügyfelei, munkatársai között. A metszet átvétele ily módon akár Gottlieb kezdeményezése is lehetett, s az is föltehető, hogy a kölcsönzés talán nem a metsző tudta nélkül történt. D. Szemző Piroska a magyar folyóirat-illusztráció kezdeteiről írott hatalmas tanulmányában úgy vélte, hogy az *Uránia* összes metszete azonos mester munkája;⁸⁷ mindazonáltal – az eddigiek alapján – nem zárható ki, hogy itt esetenkénti kölcsönzés történt.⁸⁸ Annál is inkább, mert a *Magyar Kurír*-béli felhívás aligha hangsúlyozta volna ennyire Mansfeld illusztratori mivoltát, ha ez nem jelentett volna jelentős újdonságot. Márpedig – láthattuk – az új mozzanat nem a bécsi mester feltűnése az *Urániában*. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy éppen az egyetlen, kizárólagos rézmetsző igénybevétele lehetett volna az újdonság – szemben azzal az addigi, valószínűsíthető gyakorlattal, amelynek következtében a metszetek színvonalában komoly eltérések adódtak.

Pántzél Dániel recenziója egyébként – noha nem nyilatkozik egyöntetűen lelkesen a két Tschink-novelláról – arról tanúskodik, hogy ő érzékelte (talán tudta is) a két elbeszélés összefüggését. Hiszen míg a korábbirol így beszél: „III. Az el-változott [sic! – Sz. M.] törpe⁸⁹ Gróf H...l-né írásaiból, melly furtsa történetnek ki-magyarázása alkalmas meg-unatkozással a' II-dik kötetben olvastatik G.i.től”,⁹⁰ a másikról már úgy, hogy visszautal erre a novellára: „I. Kints-ásó, egy az 1-ső és 2-dik kötet törpéjéhez hasonló tündér történet, melly igen alkalmas a' tsuda-hivőségnek neveltségessé tételére.”⁹¹ Pántzél szavai

⁸⁴ *Magyar Hirmondó, Tóldalék A' Magyar Hirmondónak Mártzius 20-dik napján, 1795-ben költt árkusához, 399–400.*

⁸⁵ A családról lásd WURZBACH, *i. m.*, 395–398; vö. még PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története: A XVI. századtól 1850-ig*, Bp., 1951, 36.

⁸⁶ *Uránia a' Hazához*, melléklet a *Magyar Kurír* 1795. ápr. 7-i számához, lapszám nélkül.

⁸⁷ D. SZEMZŐ Piroska, *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei = Művészettörténeti tanulmányok*, [Bp.], 1954 (A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1953), 161.

⁸⁸ Ez a korszakban egyébként sem meglepő jelenség: éppen D. Szemző Piroska hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Magyar Hirmondó* 1795-ben ugyanígy vette át egy másik Mansfeldnek, Johann Georgnak a Gvadányiról készített arcképét: D. SZEMZŐ, *i. m.*, 152.

⁸⁹ Megjegyzendő, hogy az *Uránia* I. kötetének tartalomjegyzéke valóban *Az el-változott Törpe* címet adja, eltérve a novella élén olvasható címtől, sőt a második kötet tartalomjegyzékétől is. Pántzél itt nyilván az I. kötet tartalommutatóját másolta át.

⁹⁰ A Bétsi Magyar Bibliotheca, Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca, kiadta PÁNTZÉL Dániel, Május, 59–62.

⁹¹ Uo., Július, 93–96.

alapján már korábban is fölébredhetett volna a gyanú, hogy itt esetleg két, azonos forrásból származó novellával kell számolnunk; különösen, hogy *Az által-változott Törpe* esetében a fordító – a terminus fordításának egyértelműsége érdekében – zárójelben benne hagyta a címben a *Zwerg* szót, elég nyilvánvaló módon árulkodva a német eredeti használatáról.

Ezen a ponton, a Tschink-adaptációk tanulsága alapján talán kulcsot találhatunk az Uránia négy monogramjának megfejtéséhez is. Mivel tudjuk, hogy az Urániának csak két szerkesztője volt (Kármán József és Pajor Gáspár),⁹² s a folyóiratban felbukkanó monogramok közül kettő (Kn. és P.r., illetve P...r) ezeknek a neveknek megfeleltethető, adódik a kérdés: mit tehetünk a két egyéb jelöléssel (I...i, ami olvasható J...i-nak is,⁹³ valamint G.i.)? Ezek a betűjegyek nyilvánvalóan olyan személyeket takarnak, akik a fordítások legszorosabb műhelymunkájában vettek részt, hiszen az egyik Tschink-fordítás G...i műve. Joggal kérdezhetjük tehát, van-e valami támpontunk arra, hogy az egyik szerkesztőt azonosítsuk ezzel a monogrammal. Ez pedig igen könnyen megtehető: a G...i minden további nélkül egyeztethető Pajor keresztnévének becézett alakjával (G...i = Gazsi). A másik monogram ugyanezen logika alapján Kármán becenevével tűnik azonosnak (J...i = Józsi).⁹⁴ Ilyenformán a négy eltérő monogram a szerkesztők önmegszorozásának eszköze: mindegyiküknek két különböző felelne meg, az egyik a vezetéknevet, a másik a keresztnévet rejtjené. Ezzel a hipotézissel több mindent magyarázni tudunk. Egyrészt azt, miképpen lehetséges, hogy abból a Tschink-kötetből, amely még a nyomdai munkálatok, az illusztrációk kiválasztása alkalmával is a szerkesztők kezében lehetett, az egyik novellát egy rejtélyes G...i fordította volna. Másrészt a két Kleist-fordítás egyaránt Kármánnak lesz tulajdonítható, hiszen a *Lalage* I...i betűjeggyel, az *Eggy festett Vén-asszonyra* pedig K.n monogrammal volt szignálva.⁹⁵ Ennek a gondolatnak pedig az is a természetes következménye, hogy nincsenek az Urániának ún. „névtelenjei”.⁹⁶ a már korábban is ismert, biztosan másnak tulajdonítható néhány írás mellett (Schedius tanulmánya, Csokonai és Verseghy versei) az összes szöveg magának a két szerkesztőnek a munkája, legyen szó fordításról vagy feltételezhető eredeti műről. Az Uránia rejtélyesnek vélt névtelensége tehát aligha titokzatos: feltehetőleg csak arról van szó, hogy – kizárva a már korabeli források alapján egyértelműen Schedius, Csokonai, Verseghy nevéhez köthető szövegeket – az összes egyéb írás a két szerkesztőnek tulajdonítható. Ez pedig arra

⁹² Ennek bizonyítására lásd korábbi tanulmányomat: *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül*. ItK, 1996, 127–144.

⁹³ Már maga Abafi Lajos is így olvasta: ABAFI Lajos, *Kármán Józsefről* = KÁRMÁN József *Művei*, kiad. ABAFI Lajos, II, Bp., 1880, LXII.

⁹⁴ Az ötlet Kerényi Ferencé, ezúton is köszönöm, hogy megosztotta velem.

⁹⁵ Kn.: *Eggy festett Vén-asszonyra Kleist után*, Uránia I, 283; I...i: *Lalage. Kleist szerént Németből*, Uránia I, 284–285.

⁹⁶ Ezt már Szinyei Ferenc is kimondta, némileg más érvelés alapján és alapvetően Kármánt középpontba állítva, ám voltaképp ma is helytállóan: „Annyi kétségtelenül bizonyos, hogy a fordítások nagy része Kármán munkája, s így az Uránia három kötetét nagyjából maga írta tele. Kétségtelen az is, hogy az eddig csak feltételelesen neki tulajdonított jelentős műveknek ő a szerzője, s így az »Uránia névtelenjei« kifejezés irodalomtörténeteinkből törleendő.” SZINYEI, *i. m.*, 32.

mutat, hogy valóban mennyire szűk volt a folyóirat bázisa: nemcsak az előfizetői kör, hanem a szerzőgárda is. A szerkesztők pedig úgy oldották meg a rájuk háruló komoly feladatot, a három szám megtöltését, hogy sokat fordítottak, s egyazon helyről általában több szöveget.

Márton Szilágyi

LES ŒUVRES DE CAJETAN TSCHINK PUBLIÉES DANS URÁNIA

Ce travail prouve que la revue de langue hongroise *Uránia* dont trois numéros parurent au cours des années 1794–95 publia deux nouvelles assez longues de Cajetan Tschink (1763–1809), écrivain intéressant mais oublié de la Vienne de la fin du XVIIIe siècle dont l'œuvre n'a guère été apprécié par l'histoire littéraire autrichienne. La réception hongroise de ses nouvelles – il s'agit pratiquement des publications de *Uránia* en somme – est d'autant plus intéressante que la comparaison minutieuse des textes originaux et les traductions nous permet de voir le retard de la littérature hongroise par rapport à la littérature allemande. Tschink parcourt le rationnel, l'irrationnel, le miracle et la mystique dans ses histoires piquantes où les possibilités qui semblent transcendantes trouvent des explications tout ordinaires. Les traducteurs hongrois inconnus, probablement József Kármán et Gáspár Pajor, les deux rédacteurs de la revue, traduisirent avec succès les sujets appartenant à la mystique de la franc-maçonnerie, mais la création d'un vocabulaire embrassant les termes de la cabale et de l'occultisme dépassa leurs capacités. L'étude traite également les questions concernant la gravure prise au livre de Tschink publiée dans *Uránia*.

**A HUSZADIK SZÁZADI MAGYAR IRODALMI MODERNITÁS
EGY ALTERNATÍV KÍSÉRLETE***

1. A „proletkult” és a „proletáriróladom” mint kulturális alternatíva

1.1. A „proletkult” mint az ellenkultúra öntörvényű modellje

A proletkult százezreket, sőt időnként félmillió tagot is átfogó, sok szempontból spontán tömegmozgalomként indult útjára – két évtizedes előzmények nyomán – az októberi forradalmat követően Oroszországban, hogy aztán az 1920. évi kongresszusukon életre hívott Ideiglenes Nemzetközi Iroda kezdeményezésére gyors ütemben terjedjen ki hatása Nyugat-, Közép- és Dél-Európára, sőt az Egyesült Államokra, nem különben Japánra és Koreára. Különösen erős szervezetei jöttek létre Német- és Franciaországban (ez utóbbi helyen a Clarté című folyóirat körül; a magyar szekciót Illyés Gyula vezette), továbbá Csehszlovákiában, Ausztriában, Olaszországban és Bulgáriában, de – kisebb hatósugárral – Angliában, Belgiumban és Svájcban is.¹ Az európai és az amerikai térfélen igen tevékeny szerepet játszottak mindeme kulturális „egyesületekben” az 1919 után a világba kirajzott magyar emigráns literátorok.² A mozgalom tulajdonképpen a kultúra befogadására legfogékonyabb vagy a magukban alkotó tevékenységre készséget, illetve vágyat érző tömegek, főleg munkások művelődési igényeit volt hivatva kielégíteni. A századfordulón leginkább Németországban és a Monarchiában igen népszerű művelődési intézmények (Bildungsvereine) lényegében ideológiásemleges szellemiségével szemben a proletkultok – már csak időbeli és földrajzi meghatározottságuk miatt is – radikális, sőt anarchisztikus vonásokat viseltek magukon. Míg Közép-Európában általában többé-kevésbé szorosan kapcsolódtak a szélsőbal munkásmozgalomhoz és álltak annak szolgálatába, sajátos módon éppen Oroszországban egyre hevesebb konfliktusba kerültek az ott berendezkedő hatalmi szervekkel, miután önálló egyesületekbe szerveződve nem ismerték el a pártbürokrácia befolyásolási igényeit, s így furcsa módon egyszerűen valósították meg egy „ellenkultúra” paradigmájának ultrabalos és anarchista prog-

* A tanulmány a T-025020 számú, OTKA-támogatással folyó kutatás keretében készült.

¹ Peter GORSEN, Eberhard KNÖDLER-BUNTE, *Proletkult*, I–II, Stuttgart, 1974; V. V. GORBUNOV, *Lenin és a Proletkult*, Bp., 1976; BOTKA Ferenc, *A nemzetközi Proletkult = Induló balra: Tanulmányok a szocialista világirodalom kialakulásáról*, szerk. ILLÉS László, Bp., 1979, 349–361; F. Sz. NARKIJER, *A „Clarté” – a haladó írók első nemzetközi egyesülése = Induló balra*, 325–339.

² KOVÁCS József, *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945*. Bp., 1977; *Ungarische Schriftsteller, Kritiker und Künstler im Exil in der Weimarer Republik 1919–1933*, Hrsg. László ILLÉS, Alfred KLEIN, kéziratban a berlini Aufbau Verlagnál.

ramját, és mondták fel egyúttal – önállóságukat védve – a művelődésbe beavatkozó hatalmi szervek nyomasztó gyámkodását.

(Tevékenységüknek éppen ez a vonása minősült „folytatható hagyománynak” az 1968 körüli nyugat-európai diákmozgalmak számára, amelyek a hatalmi képződmények elleni heves lázadásuk idején sem voltak hajlandók pártkötöttségeket elfogadni. Ernst Bloch és Herbert Marcuse mellett éppen Lukács György 1923-ban kiadott *Történelem és osztálytudat*³ című művére esküdtek, ez volt bibliájuk, amely – paradox módon – ideologémáját tekintve bizonyosan a proletkult legkiemelkedőbb elméleti műve volt egy régi világ és régi kultúra lerombolásának teleologikus tételezésével a filozófiában, ugyanakkor maga is céltáblájává vált már megjelenésekor, de az 1930-as években is a rohamosan kiépülő Komintern-bürokráciának és az antidemokratikus – tehát egy új Thermidor felé haladó – bolsevizmusnak,⁴ mivel a természet dialektikájának el nem ismerésével a szubjektív kreativitást állította piederesztálra.)

A proletkult által elképzelt „proletárkultúra” eszmei alapja a bogdanovi – lényegében Machhoz kapcsolódó – „biopszichológiai” filozófia volt, amely azonosította a társadalmi létet és annak szociális tudatát, ezt pedig az individuum teljes lelki tartalmára kiterjesztve minősítette érvényesnek. Ebben a képzetben rejtett a későbbiekre is kiható felfogás arról, hogy a forradalom teleológiája szerint majd megszülető, „kultúrájában is forradalmasított ember” olyan tudat- és képzetvilágot fog birtokolni, amelyet szociális rétegszármazása predestinál.⁵

Ezt érzékelteti az a levél is, amelyet a kétségtelenül eredeti tehetségű festő és grafikus, Uitz Béla intézett (1926 januárjában) a párizsi magyar emigráció proletkult-köreire: „Mindenekelőtt tudjuk – úgymond –, hogy nekünk ugyanolyan feladatunk van a proletárművészetben, mint az életünkben: megdönteni a polgári művészetet, felépíteni a proletárkultúrát. Ha tehát egy előadásra anyagot választotok, mindig azt nézzétek, hogy a versnek, a színdarabnak mi a tartalma. Más darabot, mint a ti életetekkel foglalkozót, mint a ti szenvedéseitektől megváltót – ne vegyetek.”⁶ Mint látható, a „proletárkultúra” hívei különös konoksággal a bezárkózást, a beltenyészetet keresték a tízes–húszas évek fordulójára különös megkeseredettséggel folytatott szociális küzdelmek közepette, objektív sorsukat – hermeneutikai megközelítéssel – bizonyonnyal átérthetően, de a történelmi horizontról szemlélve mégis szektás önszemléletre korlátozottan éltek, elszakítván önmagukat az egyetemes társadalomlátástól, lehetséges szövetségeseiktől is s főleg az emberiség múltjában felhalmozott kultúrától.

³ Georg LUKÁCS, *Geschichte und Klassenbewusstsein: Studien über marxistische Dialektik*, Berlin, Malik Verlag, 1923; magyarul: *Történelem és osztálytudat*, Bp., 1971.

⁴ A „*Történelem és osztálytudat*” a 20-as évek vitáiban: *Szöveggyűjtemény*, I–IV, szerk. KRAUSZ Tamás, MESTERHÁZI Miklós, Bp., 1981; KRAUSZ Tamás, *Szovjet Thermidor: A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*, Bp., 1996.

⁵ A. A. BOGDANOV, *A társadalom pszichológiája* (oroszul), Szent-Pétervár, 1904.

⁶ UITZ Béla, *A proletár-művészetéről*, Párisi Munkás, 1926. jan. 30., 5. sz., 4.

Nem nehéz felfedezni e nézetrendszer gyökereit a hasonlíthatatlanul mélyebb és kiterjedtebb filozófiai-szociológiai erudícióra támaszkodó plehanovi nézetekben⁷ (igaz, azok legsematikusabb részeiben), amelyek V. M. Fricse és V. F. Pereverzev tanaiban a proletkult elhalása után a belőle kisarjadó ún. „proletárirodalomban” is egy ideig még tovább éltek.

A proletkult tehát a polgári múlt kultúrájával szemben teljesen nihilista álláspontra helyezkedett, figyelmét kizárólag a nagyipari proletariátusra koncentráta, tőle várta a laboratóriumban, a stúdiókban kifejlesztett, tradíció nélküli „proletártudomány” és „proletárművészet” eredményeit, s minden más osztályt és réteget kizárt a kultúrateremtés folyamatából. Az októberi forradalommal bekövetkezett „rendszerváltás” súlyos megpróbáltatásai mellett vagy azzal együtt, befolyásával jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy a régi orosz értelmiség (tudósok és művészek) igen nagy számban hagyta el hazáját a forradalom után. (Így többek közt maga Gorkij is – egy időre –, Ny. Bergyajev, Ilja Ehrenburg, Bunyin, Merezszkovszkij, gróf A. Tolsztoj, Chagall s annyanian mások.⁸)

A nemzetközi proletkult elsősorban az említett országok társadalmi mozgalmából nőtt ki, képviselvén így mindenütt a helyi sajátosságokat is. Így például az olaszországi Torinóban az Ordine nuovo körül, Antonio Gramsci vezetésével működő szervezet fő gondja volt az értelmiség közelhozása a mozgalomhoz, törekvésük már eleve feltételezte e bezárkózás oldását.⁹ Mindenesetre ezt a velleitást nem hasznosította a Komját Aladár és testvére, Korach Mór körüli tömörülés, amely kezdeti bolognai emigrációja után Bécsben (1922-től) és Berlinben (1924-ig) formálta ki Egység című lapja körül az egyik legjelentősebb, kifejezetten magyar kezdeményt.¹⁰

Ez a kulturális alternatíva egy radikálisan új formanyelvet kívánt adaptálni, mégpedig a polgári művészet korabeli formakincsét, lényegében az avantgárdot.

1.2. A proletkult formai eszménye: a polgári avantgárd

Ez a futurizmusból, expresszionizmusból, dinamizmusból és konstruktivizmusból kialakítani szándékolt létérzékelés és formanyelv nyilvánvalóan csak elvont lehetett; de teleológiájában, legalábbis a megsejtés szintjén előjelzett valamit, aminek az ideje – új kísérletként – csak évek után jött el újra egy objektívált formavilág felemelkedésével, a messianisztikus lobogás lehanyatlásával, az avantgárd-expresszionizmus lázainak lecsillapultával. Nem segített ezen az elmélet, amely úgy vélte: a polgári művészet produkálta avantgárd vívmányait mint legkorszerűbb formákat el kell fogadni, át kell venni (Malevics fekete négyzetét pl. a „dinamikai nyugalom” szuggesztíójának, a kör-szimbolikát a

⁷ G. V. PLECHANOV, *Irodalom és esztétika: Válogatott tanulmányok*, Bp., 1962.

⁸ *Literatura russzkogo zarubezsja 1920–1940*, Moszkva, Naszlegyije–Nauka, 1994; *Kulturnoje naszlegyije rosszizskoj emigracii 1917–1940*, Moszkva, Naszlegyije–Nauka, 1994.

⁹ SÁRKÓZY Péter, *Antonio Gramsci irodalomszemlélete = „Az újnak tenni hitet”: Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből*, V, szerk. ILLÉS László, JÓZSEF Farkas, Bp., 1977, 285–305.

¹⁰ SZABÓ György, *Az „Egység” elméleti platformja = Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*, I, szerk. SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László, Bp., 1962, 115–142.

„statikai erő” szemiotikai jelzésének vélték), s csupán meg kell azokat – úgymond – tölteni proletár tartalommal (ennek a gondolatnak szuggesztív megvalósulása Uitz Béla *Ludditák*-sorozata), a művelődési hagyomány folyamatosságát ily módon aligha lehetett biztosítani. Annál kevésbé, mivel egyre inkább felerősödőben volt az a szemléleti áramlat, amely az avantgárd formavilágát nem tartotta közérthetőnek, azaz a világmegváltásra mozgósítani szándékolt tömegek számára elsajátíthatónak. (Ez az avantgárdellenesség lényegi vonása lesz majd az évtized végén kulmináló „proletárirodalomnak” is, és a 30-as években, Lukács Györgynél éri el csúcspontját.)

Míg az Egység köre főleg „teoretikus” hajlamaival tűnt ki, addig az Erwin Piscator alapította Proletarisches Theater gyakorlati síkon igyekezett megvalósítani törekvéseit. Egyik korai darabjuk Sas László (valószínűleg Gábor Andor) tolmácsolásában a hazai fehérterrortól referált, a Barta Lajos színopszisa nyomán színpadra került *Russlandstag* „hősei” viszont vértelen szócsőnek bizonyultak, dialógusai merő szólamok voltak.¹¹ Ebben azonban nem merült ki sem a német, sem – főleg – a cseh proletkult mozgalom, amelynek keretében irodalmi klubok, szavalókórusok, színjátszómozgalom, zenei, pedagógiai programok zajlottak, előadásorozatok folytak, amelyek a hétköznapi élet problémáitól a természettudományos ismeretek közvetítésén át a nyelvek tanulásig terjedő „közművelődési” tudnivalókat terjesztettek. Ebben a mivoltukban előfutárai voltak a húszas–harmincas évek fordulóján Berlinben alapított munkás-közművelődési egyetemnek (MASCH), élén Radványi Lászlóval (Anna Seghers férjével), akinek szervezői zsenialitásával folytán egész Németországban tucatnyi fiálét sikerült létrehozni. Az előadók közt Lukács György, Balázs Béla, Durus Kemény Alfréd mellett ott találjuk a német szellemi élet (irodalmárok, filozófusok, természettudósok, közgazdászok) egész sorát.¹² Bizonytalán sokat mond, ha tudjuk: az egyetem közgazdasági karán használt tananyag az ún. Schönstein-füzetek formájában Magyarországra is eljutott, József Attila ezekből oktatott illegális szemináriumain.¹³

E vonatkozásban feltétlenül meg kell emlékeznünk még egy csehszlovákiai magyar nyelvű műhelyről, a kassai proletkultról, amelynek irányításában jelentős szerepet játszott Mácza János rendező és színháztörténész, aki Kassák köréből indult, majd 1923-as újabb emigrációja nyomán Lunacsarszkij közvetlen munkatársa lett, a korabeli modern nyugati művészetről több könyvet írt és adott ki a húszas évek közepén (ekkor még megtehetette, később ő is üldözötté vált, és megfosztották katedrájától). Nevéhez fűződik még 1922-ben Kassán az a tömegjáték, amellyel Kerzsencev, a kor neves rendezője utolsó nagy proletkultspektákuluma példáját követte, az utóbbin 1920-ban a petrográdi Sándor téren százezres tömeg mozgósításával játszották el újra a Téli-palota egykori ostromát.¹⁴

¹¹ *Deutsches Arbeitertheater 1918–1933: Eine Dokumentation*, Hrsg. Ludwig HOFFMANN, Daniel HOFFMANN-OSTWALD, Berlin, 1961, 58–90.

¹² Éva GÁBOR, *László Radványi und die MASCHI = Ungarische Schriftsteller...*, 2. jegyzetben i. m.; Gabriele GERHARD-SONNENBERG, *Marxistische Arbeiterbildung in der Weimarer Zeit*, Köln, 1977; Johann-Lorenz SCHMIDT, *A Marxista Munkásiskola 1925–1933*, Világosság, 1980, 453 skk.

¹³ JÓZSEF Attila *Összes művei*, s. a. r. SZABOLCSI Miklós, Bp., 1958, III, 109–110, 344.

¹⁴ BOTKA Ferenc, *A Kassai Munkás 1907–1937*, Bp., 1969.

Mint jelzéseinkből érzékelhető, a Horthy-rezsim elől menekülő magyar emigránsok egy vizionált világtörténelmi fordulat ígézetében törekedtek megtalálni a kor általuk adekvátnak vélt nyelvezetét, a modernitás kifejezőeszközeit. A költők látomásaiban többnyire kozmikus révületben jelent meg az, amit elveszítettek (gondoljunk csak az igazán művészi értékű *Máglyák énekelnekre*, a különben proletkult-ellenes Kassák nagy lamentációjára), s egy ideig – rövid ideig – az a hiedelem is, hogy a veszített forradalmak után az oly hön várt világforradalom közeledik, s hogy az egykori expresszionisták álma, az erkölcsseiben megtisztult ÚJ EMBER, a jövődő megváltója (Lékainál az ÚJ KRISZTUS) majd megszületik.¹⁵

1.3. A proletkult átféjlődése proletárirodalomá

Ugyanakkor a történelem menete egy időre keresztezte azokat a kezdeményeket, amelyek a kor bonyolult viszonylatai közepette is oldani igyekeztek volna az önmegsemmisítő redukcióra „beállt” proletkult-törekvéseket. Ilyen körülmények közt érthető, ha a proletkult legitim örökösének látjuk a húszas évek közepétől a harmincas évek első harmadáig létező ún. „proletárirodalmat”.¹⁶ Ez az áramlat – azt mondhatni – minden lényeges vonást megőrzött a proletkultból, egy fontos különbséggel: a kozmikus révületet elutasította; valóságközelibbé vált, a tektonikus társadalmi erők rendkívüli egymásnak feszülése idején az irányzat legjobb műveiben felmutatta a kollektívizmusból is az individuumot, aki a szociális összeütközések őrlő malmában is valamiképpen „a nembeli ember” sorsát jelképezi. (Gondoljunk csak József Attila ekkori megragadó és megrendítő proletárverseire, Bertolt Brecht tandrámáira, Aragon lírájára s még annyi más maradandó értékre.)

A „proletárirodalom” meghaladásának nem csupán olyan „rendszerimmanens” szorgalmazói voltak, mint például Franz Mehring vagy a későbbiekben maga Kassák és főleg A. V. Lunacsarszkij, aki egy emelkedettebb fázist previzionált a kiteljesedni remélt és a polgári kultúrát is magába olvasztó *szocialista* kultúrában (lényegében ez húzódott meg Lukács György 30-as évekbeli munkássága háttérében is). Voltak, akik egyszerűen a proletárjelleg tagadták. Ennek az elméletnek L. D. Trockij volt a kútfeje; a „létező proletárirodalom” története során végig a vele való polémia volt az áramlat legitimációs érvarzenálja. Trockij elméletének az volt az alapja, hogy a forradalom nem győzhet egy országban, csak permanens világforradalomként létezhet. Ebben végül is az orosz forradalom fennmaradása iránti szkepszis fejeződött ki, midőn azt tételezte, hogy az osztályküzdelmek átmeneti szakaszában a kulturális szférának nem lesz módja fejlődni, ama feltételezett esetben pedig, midőn az osztályok megszűnnek, már nem lesz proletariátus, csak egyetlen emberiség.¹⁷ Trockijjal, Voronszkijjal s a Krasznaja novj körével szem-

¹⁵ ILLÉS László, *Szépségimádat és haláltudat egy irodalmár merénylő lelkivilágában*, It, 1996, 166–177.

¹⁶ ILLÉS László, *A Proletkult eszmei örököse – a proletárirodalom = „Az időt mi hoztuk magunkkal”*: *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből*, VI, szerk. ILLÉS László, Bp., 1985, 253–274.

¹⁷ L. D. TROCKIJ, *Lityeratura i revoljucija* (1923), új kiadása: Moszkva, Politizdat, 1991.

ben az orosz proletáriróadalom hérosztratoszi indulatú menedzser-teoretikusai (Averbach, Fagyjev és mások) azonban a „proletár tömegszellem”, a „proletár életérzés” hívei voltak, az írói „kádereket” az üzemekből toborozták, a „vagy barát vagy ellenség” jelszavával félemlítettek meg széles írói köröket, Gorkijt támadták, Majakovszkijt a halálba üldözték.¹⁸

A „proletáriróadalom” volt a szervező ereje annak az újra csak világszerte futótűz gyorsasággal elterjedő mozgalomnak, amely a gazdasági világválság éveinek éles feszültségei közepette a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége nevet viselte, s amelynek élén – hogyan is lehetett volna másként – ismét egy magyar emigráns író, Illés Béla állt; lapjai szerkesztőségeiben úgyszintén magyarok ültek, s a testvérszervezetben, a német Bundban nemkülönben. Az orosz „proletáriróadalom” (a RAPP) végletesen szektás vonalát legkövetkezetesebben a német Bund képviselte Közép-Európában,¹⁹ s nem sokkal maradt el mögötte a hazai testvérlap, a 100% kulturális vonala.²⁰ E homályos képből két olyan irodalmi orgánus válik ki csupán, amely a tradicionális kultúra iránt nyitott maradt, ezek Henri Barbusse Monde-ja és Dienes László és Gaál Gábor Korunkja Kolozsvárott.²¹

1930 novemberében Harkovban összeült a nemzetközi szervezet konferenciája, ezen négy kontinens 22 országából mintegy száz író gyűlt egybe.²² A jelenlévők érzékelték, hogy mozgalmuk fordulóponthoz érkezett. A proletáriróadalom elvi-elméleti alapjait – annyi éven át tartó viták során és sok kísérlettel – sem lehetett lefektetni. A német Bund „esztétikai alapkoncepcióján” Johannes R. Becher, Gábor Andor és Lukács György dolgoztak sikertelenül.²³ A moszkvai magyar írócsoport a harkovi határozatra támaszkodva dolgozta ki *A magyar proletáriróadalom platformtervezetét*,²⁴ amely a szocialista líra legnagyobb tehetségét, József Attilát a fasizmus táborában látta, s ez a példa talán mindennél világosabban jelzi, hogy az a gondolati képződmény és kultúrpolitikai gyakorlat, amely Harkovban a proletáriróadalom „világhegemoniájának” programját hirdette meg, téveszmére épült, és össze kellett omlania.²⁵ A felszámolást a nevezetes 1932. április

¹⁸ SZÁNTÓ Gábor András, *A költő halála, avagy Majakovszkij, Gorkij és a többiek = Mítosz és utópia: Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok*, szerk. ILLÉS László, JÓZSEF Farkas, Bp., 1995, 268–303.

¹⁹ *Bund Proletarisch-Revolutionärer Schriftsteller Deutschlands (BPRS) = Lexikon sozialistischer Literatur – Ihre Geschichte in Deutschland bis 1945*, Stuttgart, Metzler Verlag, 1994, 97–102.

²⁰ TAMÁS Aladár, *A 100% – a KMP legális folyóirata 1927–1930*, Bp., 1964; lásd ehhez ILLÉS László, *A 100% című folyóirat kulturális irányvonaláról = Műveltség – művészet – munkásmozgalom: Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről*, Bp., 1982, 235–274.

²¹ Jean RELINGER, *Henri Barbusse és a proletáriróadalom = „Az időt mi hoztuk magunkkal”, i. m., 199–228; Ötven éves a Korunk*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, Bp., 1977.

²² A konferencia teljes anyagát közli: *Zweite Internationale Konferenz revolutionärer Schriftsteller, Literatur der Weltrevolution (Moskau), 1931, Sonderheft*. – Lásd ehhez még: *Beiträge zur II. Internationalen Konferenz proletarischer und revolutionärer Schriftsteller = Zur Tradition der deutschen sozialistischen Literatur: Eine Auswahl von Dokumenten*, Berlin–Weimar, 1979, I, 235–363; IV, 41–57.

²³ *Zur Tradition... i. m., I, 424–443; IV, 27.*

²⁴ JÓZSEF Attila, *i. m.*, III, 209–219, 427–447.

²⁵ ILLÉS László, *A „proletár világirodalom” stratégiája = „Az újnak tenni hitet”: Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből*, V, szerk. ILLÉS László, JÓZSEF Farkas, Bp., 1977, 341–355.

23-ai határozattal²⁶ az SzKP KB végezte el, amely nem sokkal előbb még az osztályharc mesterséges kielezésében leghűbb segédcapatának tartotta a belterjes „proletárirodalmat”, sztálini terminussal a „lélek mérnökei”, akiknek igazi hivatása az *egész* társadalom szellemi proletarizálása lett volna, olyan körülmények között, midőn maga a proletariátus is ki kívánt törni osztálykaranténjából.

Az irodalmi kultúrának a proletár típusú modernizációja tehát fiaszóval végződött, s lekerült a történelem napirendjéről.

2. Az avantgárd messianizmusa az irodalomban és az ideológiában

2.1. Az emberi személyiség megingott integritása

A „proletárirodalom” modernizációs kísérletével szinte párhuzamosan zajlott egy kísérlet a messianisztikus víziók övezetében egy új kulturális modell kidolgozására, részben az irodalmi–művészi szférában, részben a történetfilozófiai régiókban. Az emberiség elleni szörnyű méretű bűncselekményként felfogható első világháború és az azt követő konvulziók nyomán nemcsak baloldali (vagy szélsőségesen baloldali) értelmiségiek regisztráltak valamilyen helyrehozhatatlan veszteséget, hanem például egy Oswald Spengler is, az életfilozófus, a „fausti kultúra” haláláról szóló prófétai szavakkal, s az általános hullásban a „nyugat alkonyát” vizionálta.²⁷ Úgy tűnt: az emberi emancipáció és evolúció békésnek remélt útjai szétporladtak, a boldogság és a harmóniautópiák naiv álmai szertefoszlottak, valami nehezen meghatározható szorongás, büntudat és félelem terült rá a „nembeli emberre”. Az emigrációba kényszerült magyar irodalmárok közül Barta Sándor, Kassák Lajos, Lékai János, Lengyel József s annyian mások – természetesen a maguk módján – a *Baj* okainak pontosabb meghatározására törekedtek. Szinte egyetemen az *Ember szolgatermészetében*, a tömegek elkábított öntudatlanságában vélték felfedezni a vereség előidézőjét, a Nagy Megváltás elmaradásának okát.

A messianisztikus modellépitést két példán, Kassák Lajos, a költő, és Lukács György, a filozófus – paradox módon – parallel és egyúttal diametris ellentétben futó pályájának húszas évekbeli szakaszán láthatjuk talán legvilágosabban. Az *öntudatnak* mint a Megváltást megkísérlő mobilizáló erőnek az egyiküknél rezignatív módon, a másikuknál „muszaj-Herkulesként” megjelenített látomásait figyelhetjük meg.

Abból kell kiindulnunk, hogy a művészi és a filozófiai gondolkodási folyamatok mélyén lényegében ugyanaz a törvényszerűség működik, amely összeköti egymással a modernséget, az avantgárdot és az ideológémmákkal színezett filozófiát (noha esetenként negatív dialektikával), azaz az *emberi személyiség megingott integritásának ügye* a huszadik században az az ügy, amely az első világháború kataklizmájától kezdve, forradalmakon és ellenforradalmakon, a különféle totalitarizmusok szörnyűségein át annyiszor

²⁶ *Az irodalmi és művészeti szervezetek átszervezéséről – Az OK(b)P KB határozata, 1932. április 23.* Helikon, 1966, 107.

²⁷ Oswald SPENGLER, *Der Untergang des Abendlandes*, I (1918); II (1922); magyarul: O. S., *A Nyugat alkonya: A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, Bp., 1994.

került veszélybe és látszott alámerülni. A kezdeti konvulziók valósága és a későbbi események bujkáló előérzete munkál már a húszas évek elejének történéseiben, és jelenik meg sajátos megfogalmazásban és „megoldási” javaslatokkal a költőnél és a filozófusnál.

Bizonyossággal megállapítható: a múlt századvég óta egyre gyorsabb ütemű és az egész emberi egzisztenciát befolyásoló technikai civilizációs fejlődés mellett az 1871-ben és az azóta feltört társadalmi konfrontációk is lényeges hatást gyakoroltak a huszadik század első művészi világlátására. A háborút követően Keleten lejátszódott történelmi kísérlet már előkészületi fázisában, sőt utána is legalább egy évtizedig, éppen a szóban forgó húszas években, mágnesként vonzott magához irodalmi irányzatokat és jeles alkotókat a kassági avantgárd iskolából is. A hegeli szellemben mindörökké etablírozott polgári világrend ingott meg ekkor egy pillanatra (noha ez a „történelmi pillanat” mint alternatív kísérlet még hét évtizedig tartott az időben, s egészen nem zárult le még ma sem). Az európai s benne a magyar avantgárd mélyén és nyelvi átstrukturálásában más fontos faktorok mellett ott munkál a két világ – egy valóságos és egy filozófiailag lehetségesnek vélt kísérleti világ – neuralgikus egymásnak feszülése.

2.2. Radikális poétikai változás a költői messianizmusban

Ez a problematika jelenik meg Kassák avantgárd költészetében is. Ő reprezentálja a magyar avantgárd világlátásban testet öltő indítékot, azt a tudati és pszichikai megrázkódást, amelyet a világháború és a nyomában kibomló káosz kataklizmája váltott ki, s amelynek előérzete már megfigyelhetően ott munkált az érzékeny művésztudatokban és idegzetekben. A tagadás a történések és az azokat előidéző társadalmi rend ellen irányult, de magába foglalta a hagyományos költői nyelv elleni lázadást is, mivel a nyelv, a „beszédmód” már nem tudta egyenértékűen kifejezni az ember viszonyát a megingott és megváltozott világrendhez. Nem kétséges, hogy Kassák és eszmetársai akkori létszemlélete a diagnózist illetően – in concreto – messzemenően indokolt volt; de ugyanígy nem kétséges, hogy a történelmi perspektíva felrajzolásában megnyilatkozó naiv messianizmusukat nem igazolta a jövő. Meg kell említenünk, hogy az avantgárd költői világlátás nem magyar specifikum volt, hanem – legalábbis – közép-európai. Elég talán bizonyossággal a német expresszionizmus hű krónikását, Kurt Pinthust megidézni, aki a *Menschheitsdämmerung* című antológia előszavában ezt mondotta: „E költészet [...] témája a vele egyidőben élő emberiség, amelyre panaszt emel, amelyet elátkoz, kigúnyol, megsemmisít, mialatt iszonyú kitérésekkel keresi a jövő változások lehetőségeit [...], a legjobb és legszenvedélyesebb költők nem az emberiség külső formái ellen hadakoznak, hanem az eltorzított, meggyötört, tévútra vezetett ember állapota ellen.”²⁸

Ugyanezekben az impulzusokban vélhetjük felfedezni a magyar avantgárd legjelentősebb áramlatainak szellemi indítékait. Az akkori társadalmi rend szégyenletes morális

²⁸ Kurt PINTHUS, *Zuvor = Menschheitsdämmerung* (1920); újabban: Hamburg, 1961, 29; magyar szövege KOCZOGH Ákos fordításában: *Expresszionizmus*, Bp., 1981, 241–242.

csődje a liberalizmus válságához vezetett a század első harmadában, teoretikusok és művészek is önvizsgálatra és válaszütra kényszerültek. Lukács György, az idealista filozófus ekkoriban átmenetileg a politikai pályát választotta; Kassáktól, a művésztől távol állt ez a szerepkör. Következésképpen ment a maga művészi útján, a „szellem abszolút tisztaságát” hirdette, arra hívta fel az avantgárd művészeket, hogy – úgymond – „az élet maximum-pluszát énekeljük bornak és kenyérnek a dolgozó tömegek lelkébe”. Ennek a szándéknak feleltek meg az aktivista vezér eszméi, a „kollektív individuum” és a „végtelenbe derülő ember” képzete. „Mert minden pártpolitikán, nemzeti és faji ideológián túl a soha be nem érhető végcél felé indítottuk el harcunkat az emberért, akiben a világ képe él” – nyilatkozta Kassák.²⁹ Minden további nélkül belátható, hogy efféle maximákat képviselve nem azonosulhatott a baloldali extrémizmus követelményeivel a bécsi emigráció köreiből.

Jelképes volt ez az összeütközés, mely a korszerű művészet és a szélsőbaloldali munkásmozgalom elválásának nyitánya lett, és nem csak a magyar térfélen. A kétféle „világmegváltó” mozgalmat paradox módon egy pillanatra parallel útra terelte, majd hamarosan és tartósan konfrontálta a történelmi szituáció. A kassáki avantgárd radikális fordulata a forradalmak bukásával, egy bizonyos átmeneti szakasz után, a húszas évek elején, a bécsi emigrációban megy végbe. Az átmenet kiemelkedő műve a *Máglyák énekelnek* (1920).³⁰ Ez a poéma a szó szoros értelmében máglya. Virtuális tűzében elégték a forradalmi korszak illúziói, de maga az expresszionista nyelvezet is. A magyar irodalmi aktivizmus fináléja ez a lamentáló elégia; benne kavargó az egykori felbuzdulás és az illúziókat szertefosztató bukás tengernyi élményanyaga. Kassák komolyan hitt egykor az Ember lehetséges felszabadulásában, a remények összeomlását pedig tragédiaként élte meg. Az avantgárd esztétikumában megjelenő változások nem a szöveg önelvűségéből értelmezhetők, indítékaik a szövegen kívül találhatók meg, a nagy elégia olyan soraiban, amelyek szerint

...Leszakadtak a fekete drapériák s a horizontokon még
magasabbra nőttek a hegyek...

Minden a megváltozhatatlanság törvényében forrott.³¹

Nos, éppen ez az utóbbi mozzanat, a *megváltozhatatlanság törvénye* lesz a leglényesebb faktora a radikális poétikai változásnak. Kassák, aki nem volt teoretikus elme, az események vaslogikája tudomásulvételében meghaladta a lukácsi voluntarista teleológia Hegellel szemben kierőszakolt jövőképét. Lukács nem bízott a kassáki „kollektív etikában”, igaz, a proletariátus ösztönös forradalmiságában sem bízott. Ezért tételezte ekkori alapvető munkájában, a *Történelem és osztálytudatban* az ún. „hozzárendelt tudatot” (zugerechnetes Bewusstsein), amelyet egy olyan szervezet, a KMP képviselt, amellyel

²⁹ KASSÁK Lajos, *Levél Kun Bélához a művészet nevében*, Ma, 1919, 7. sz., 178.

³⁰ KASSÁK Lajos, *Máglyák énekelnek*, Wien, Bécsi Magyar Kiadó, 1920; újabb kiadása: K. L. *Összes versei*, Bp., 1969, I, 139.

³¹ *Uo.*, 132.

Kassák sohasem, később sem talált közös nevezőt. Kassák már ekkor megértette, hogy *a magyarországi kísérlet bukásával – szélesebb dimenziókra is érvényesen – egy történetfilozófiai álom ért véget*. Egyik programatikus cikkében írja: „A kapitalista társadalmi rendnek... szörnyű morális ereje is van, és épp ezért vele szemben mindig kevésnek fog bizonyulni az elnyomottak éhséglázadása. Mert sajnos az ő éhségük... bármikor egy nagyobb falat kenyérrel kielégíthető. Elindul a világot megváltani akaró forradalom, és egy kenyérmorzszán elbukottan meghal mint lázadás.”³² (Maga a történelmi valóság csupán hét évtized múlva érte be a korai kassáki felismerést, aminek döntő jelentősége lett a posztmodern világkép kialakulásában.)

Kassák azonban a történelmi perspektívavesztés után is képes volt még egy kísérletre, a képarchitektúra műfajában megvalósult *konstruktivizmus* megalkotására, amely kísérlet volt a széthulló, dekomponált világ – legalább művészi – újjáalkotására, új egység megszerkesztésére ott, ahol már – Ady Endre szavaival élve – „Minden Egész eltörött.” (Mint ismeretes, e feltörő sóhaj Nietzsche gondjaira rímelt.) Az aktivista vers tehát a konstruktivizmus övezeteiben „kilépett a történelemből”.³³ Kassákon, az avantgárd mesterén is beteljesedett a schilleri maxima: az idők szorongattatása közepette művészetében nem hátrafelé lépett, hanem – fölfelé.

2.3. Messianizmus a történetfilozófiában

Ugyanebben az időben azonban formálódott Bécsben egy másik gondolati rendszer is, amelyik pontosan fordítva – az időtlenségből a történelembe kívánt belépni. Ez a gondolati és gyakorlati konstrukció Lukács György filozófus nevéhez fűződik. Kassák és Lukács ellentétei két egymással diametrálisan szembehelyezkedő világlátásban, a civilizatorikus modernizáció két ellentétes modelljének felfogásában gyökereztek. Lukács az „örök forradalom” iránti elkötelezettség költői tézisének vetette Kassák szemébe. Lukács előtt ekkor semmi sem lehetett ellenszenvesebb, mint holmi „örök forradalmi” eszmevilág. Ez számára a semmire sem kötelezettség elmosódó képzetét jelentette, holott az ő világképe a konkrét tettek realizálására épült fel.

Sokak számára a mai napig talány: Miképpen volt lehetséges, hogy Lukács, a német szellemtörténeten iskolázott esztéta teljesen váratlanul, „egyik vasárnapról a másikra” Saulusból Paulussá változott?³⁴ Már a regényről szóló nagy tanulmányában³⁵ benne rejlett egy „baloldali etika és egy jobboldali ismeretelmélet” mély dilemmája. Ezt a di-

³² KASSÁK Lajos, *Képarchitektúra*, Ma (Wien), 1922. márc. 15., 4. sz., 52–54.

³³ BÉLÁDI Miklós találó megfigyelése. Lásd BÉLÁDI Miklós, *A magyar avantgarde történetéhez = Jelzés a világba*, Bp., 1988, 28.

³⁴ Lesznai Anna szavait idézi David KETTLER, *Culture and Revolution: Lukács in the Hungarian Revolution of 1918–1919*, Telos, 1971, 10. sz., 69.

³⁵ Georg LUKÁCS, *Die Theorie des Romans: Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der grossen Epik*, Berlin, Paul Cassirer, 1920; magyarul: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika – A regény elmélete*, Bp., 1975.

lemmát Lukács 1918 végén az előbbi javára döntötte el. A szellemtörténet képviselőinek szigorú véleménye szerint Lukács ezzel mint értelmiségi „eredendő bűnt” követett el: az etikától a metafizika felé elágazó útra lépett.³⁶ Ekkoriban egy sor polgári gondolkodó hasonlóképpen vélekedett a szellem válságáról. Csakhogy legtöbbjük számára a polgári kultúra értékeinek megrendülése sorsszerűen és megváltozhatatlannak tűnt fel, e felismerés passzivitást váltott ki, vagy menekülést a misztikába.³⁷ Lukácsnál azonban éppen ellenkező attitűdöt figyelhetünk meg: a szellemtörténeti módszer a polgári kultúra válságát produkáló konkrét környezet mély kritikájáig hatolt és annak elutasításával párosult. *A regény elmélete* azt a rezignált vágyakozást fejezte ki, amely szerzőjét a homéroszi eposz harmonikus világa iránt töltötte el. A tízes évek végén kelt tanulmányaiban pedig már olyan mozzanatok bukkannak fel, amelyek a tárgyias lét közvetlenebb összefüggései felé mutatnak. Ezzel sem volt egyedül kortársai között. Ernst Bloch az expresszionista ideológia fő művének számító munkájában, a *Geist der Utopie*ben³⁸ messianisztikus extrapolációval állapítja meg, hogy a „mulandó már mögöttünk van”.³⁹ A polgári kultúra szerves rendszerének válsága, az ebből eredő emberi és művészi megrázkódtatások, az első világháború kataklizmája arra indították Lukácsot (ahogy kortársai nevezték őt: a „neokantianizmus rendfilozófusát”), hogy az etikát alárendelje a bűnösség vállalásának, ezáltal azonban kilépett a tiszta kontempláció övezetéből, és elindult egy messianisztikus világkép kiépítése felé.

A kikerülhetetlennek érzett döntés rejtélyének nyitját a *hit* (!) szolgáltatja. Ezt írja Lukács egyik, korabeli alapvető tanulmányában: „És hinni kell – és ez az igazi credo quia absurdum est, hogy az elnyomatásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy új elnyomás lehetőségéért) fog következni, és így tovább, céltalan és értelmetlen örök küzdelmek sora, hanem az elnyomatás önmegsemmisítése.”⁴⁰ Nem maradt rejtve azonban előtte, hogy az elnyomás megszüntetése csak újabb romboló erők elszabadulása útján lesz lehetséges. Ez a tudása már korábban kiérlelődött, 1915-ben barátjához, Paul Ernsthez írt levelében felmerül a gondolat: „Hogy megmentjük a lelket, éppen hogy a lelket kell feláldoznunk. Egy misztikus etikából kiindulva ’kegyetlen reálpolitikussá’ kell válni és az abszolút parancsot, a »Ne ölj!« parancsát meg kell sérteni.”⁴¹ Mindezek után Lukács olyan elhatározásra jutott, amelyben a kétely és a jövőendő esélyek mozzanatai

³⁶ Hermann SCHNÄDELBACH, *Max Horkheimer und die Moralphilosophie des deutschen Idealismus = Max Horkheimer heute: Werk und Wirkung*, Hrsg. Alfred SCHMIDT, Norbert ALTWICKER, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1986, 55.

³⁷ Lásd erről bővebben HERMANN István, *Lukács György gondolatvilága – Tanulmány a XX. század emberi lehetőségeiről*, Bp., 1974.

³⁸ Ernst BLOCH, *Geist der Utopie*. München–Leipzig, Duncker und Humblot, 1918 (2. kiadás: 1923); újabban: Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1973.

³⁹ Idézi MESTERHÁZI Miklós, *A messianizmus történetfilozófusa*, Bp., 1987, 91.

⁴⁰ LUKÁCS György, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*, Szabadgondolat, 1918. december, 228–232; újabban: L. Gy., *Forradalomban*, Bp., 1987, 36–41.

⁴¹ Közölte K. A. KUTZBACH, *Paul Ernst: Eine Biographie in Briefen und anderen Dokumenten*, III, *Paul Ernst und Georg Lukács: Dokumente einer Freundschaft*, Düsseldorf, 1974, 74; kisebb fordításbeli eltéréssel magyarul: LUKÁCS György *Levelezése 1902–1917*, szerk. FEKETE Éva, KARÁDI Éva, Bp., 1981, 595.

mind jelen vannak. Ez az elhatározás természetesen igen nagy intellektuális rizikóval kapcsolódott össze; vezérlő csillaga csakis a messianisztikus *küldetéstudat* lehetett, amely egy „végső válság” víziójának sötét háttére előtt sejlett fel.

A háborút követő konvulziók során a chiliasztikus elméletek évszázados történetének új fejezete nyílt meg. A Vasárnapi Kör egykori ifjú résztvevője, Radványi László éppen ezekben az években írja disszertációját Heidelbergben a chiliazmusról.⁴² Az egész kor abban a szellemi állapotban leledzett, hogy „a megváltás” közeledik, ez a sejtelmes tudat benne volt a levegőben, ez éltette az expresszionizmust. Ernst Bloch doktori disszertációja a Megváltóra utal, „aki nem azért jött, hogy békét hozzon, hanem a kardot”. Az evangéliumban – úgymond – nem az a tanítás szerepel, hogy ne tanúsítsunk ellenállást a Gonosszal szemben, ez a békülékeny tézis először Pál apostolnál tűnik fel. Vele szemben hangsúlyozza Bloch és disszertációjának hőse, Thomas Münzer is a „jó erőszakhoz való jogát”.⁴³

2.4. Az eschatológiai teoréma működése

A kor teleológiai és eschatológiai teorémáinak válaszútjai nem tudták tökéletesen megnyugtatótni Lukácsot. Az eschatológia tanítása szerint a világtörténelem menete előre meg van határozva, determinálva van, az Idők végezetén pedig az Ítélet napja kél fel. A kérdés azonban változatlanul válaszra várt: mégis, milyen úton jut el a szenvedő emberiség a megváltáshoz? Lukács nem hitt abban, hogy ez spontán módon megtörténhet, az automatikus haladásba vetett hitnek, a fejlődés feltartóztatatlanságának szüksége volt egy katalizátorra. Mint látható, a gondolatok ismét csak a tudat körül keringtek, e tudatban jutott világos felismerésre a világtörténelmi fejlődés kényszerpályája. Ez a tudat a híres (mások szerint hírhedt) „hozzárendelt tudat”, amelynek jegyében megvalósul a „Subjekt–Objekt”-azonosság tételezése, párosulva a természetben működő dialektika tagadásával; ez – kioldva az elmosódó szakzsargon terminológiájából – nem kevesebbet jelent, mint hogy a szubjektív mozzanat, a szubjektív voluntarizmus akadálytalanul működésbe léphet. Hogy ez milyen végzetes következményekhez vezetett a későbbiekben – közzismert. Lukács azonban helyesen tudta: enélkül a „hozzárendelt tudat” nélkül semmiféle radikális struktúraátalakító helyzet nem jöhet létre. Ez volt tehát az a pillanat, amikor a messianisztikus küldetéstudat szereplői a színre léptek. Lukács így gondolkodott erről: „Mert amit emberi erő a történelemben véghez vihet, az nem több, mint *tudatosítása a világtörténelmi szükségszerűségnek*. Ezt a szükségszerűséget láttuk mi meg, és ezt óhajtottuk, az ígét hirdetve, azokban, akik e szükségszerűség végrehajtására hivatva vannak...

⁴² Ladislaus RADVÁNYI, *Der Chiasmus: Ein Versuch zur Erkenntnis der chiliastischen Idee und des chiliastischen Handelns* (Dissertation zur Erlangung des Doktor-Titels an der Universität Heidelberg, 1923); újabb kiadása a Lukács Archivumban, 1985.

⁴³ Ernst BLOCH, *Thomas Münzer als Theologe der Revolution* (1921). A 4. fejezet 2. részének címe: *Das Gewaltrecht des Guten*.

tudatra váltani. Mert tudtuk: ha létrejött a tudatosság, az igazi érdekek helyes felismerése, akkor semmi sem tartóztathatja fel többé az új világregnd létrejöttét.”⁴⁴

Kétség nem fér hozzá, hogy a lukácsi filozófia szubjektív vágyképzetként megjelenő egzakt elméleti összefoglalása egy tételezett világtörténelmi fordulathoz, egy új modellnek, egy új paradigmának, amely a hegeli filozófia egy későbbi interpretációjára, azaz Marxra nyúlik vissza. A hegeli filozófia legfontosabb öröksége abban állt, hogy az újabb interpretáció ezt a dialektikát nem „post festa” állapította meg, hanem a dialektika működését a jelenvaló tudatban vélte felfedezni. Lukács *Történelem és osztálytudata* azonban mindenoldalú elutasító kritikával találta magát szemben. Ernst Bloch például a filozófustárs száraz, militáns messianisztikus ideológiáival szemben lép fel egy emberszabású utópia érdekében.⁴⁵ A legélesebb kritika azonban nem a nyugati humán értelmiségtől jött – hanem váratlan módon a Komintern háttérországának számító szovjet birodalomból. Lukács tézisei ugyanis elkéstek, a könyv a permanens forradalom ideológiájaként volt elképzelve, megjelenésekor pedig a konvulzív hullámok már lefutóban voltak Közép-Európában; Keleten pedig a konszolidálódó és a nyugati kapcsolatokban érdekelt szovjet hatalmi elit nem óhajtott többé semmiféle „forradalmi” filozófiát és szubjektív kreativitást. Ezt Lukács nem értette meg, ezzel magyarázható, hogy militáns „ellen-kritikát” szegezett szembe 1925-ben bírálóival (amelyet nemrégiben fedeztünk fel a Komintern irattárában, s amely 1996-ban jelent meg először német eredetiben és magyarul).⁴⁶

Végkövetkeztetéseink így foglalhatók össze: Az egyik oldalon áll egy költő, emberszabású, szimpatikus, elomló kontúrú utópiáival, amelyeknek megvalósítására ugyan törekedett, de amelyek valósággá válását sohasem érthette meg, mivel azok eleve illúziókkal telítettek voltak, s éppen ennek felismerése ad magyarázatot arra, miért volt költészete rezignációval átítatva már a harmincas évektől kezdve. Vele perben állva, a másik oldalon ott áll a filozófus, aki a szenvedő ember megváltását a Soreltól származó, megszállott messianizmus kemény fegyelmével kísérte meg elérni. Megváltáscszméivel azonban ugyanúgy, mint a költő – a Semmibe futott. A megváltó messianizmus két alternatívájának széthullásával, egy újabb modernizációs kísérlet vereségével szembenézve, úgy vélhető: nyitva maradt a kérdés – melyik út volt az inkább járható, talán egy harmadik?

⁴⁴ LUKÁCS György, *Jogrend és erőszak*, Internationale (Budapest), 1919, 3–4. sz.; újabban: L. Gy., *Forradalomban, i. m.*, 76.

⁴⁵ Ernst BLOCH, *Aktualität und Utopie*, Der neue Merkur, 7. évf., 1923. október–1924. március; újabban: E. B., *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1969, 598–621.

⁴⁶ Georg LUKÁCS, *Chvostismus und Dialektik*, Bp., Áron Kiadó, 1996; magyarul: L. Gy., *Hvosztizmus és dialektika*, Magyar Filozófiai Szemle, 1996, 459–537 (ILLEŠ László fordításában).

3. Paradigmaváltás az expresszionista avantgárdból az „új tárgyiasság”-ba

3.1. Az expresszionista avantgárd lehanyatlása

A modernség klasszikus és avantgárd fázisai után, a húszas–harmincas évek fordulóján olyan irodalmi-művészeti irányzat lépett fel széles földrajzi övezetekben, nevezetesen az „új tárgyiasság” (Neue Sachlichkeit), amely őrizte még avantgardista tradícióit, de egyúttal – különös módon – tagadta is azokat. Az „új tárgyiasság” a modernség második hullámának, azaz az avantgárdnak utolsó fellobbanása a két háború közti időben. Az áramlat feltétlenül szerves kapcsolatban van a modernséggel, s nem csupán a negativitás okán (ti. az „új tárgyiasság” az expresszionizmus, e jellegzetes s talán legfontosabb avantgárd irányzat ellenhatásaként jött létre), hanem mivel „megszüntette-megőrizte” változatlanok maradtak az időben (mivel nagyrészt megoldatlanok maradtak) azok a kérdések, amelyek a modernséget éltették.

„De mik voltak a 'modern ember' számára a szubsztantív, a legnagyobb értékek?” – tette fel a kérdést egyetemi előadásai során, az első világháborút követően Ortega y Gasset, a madridi egyetem tanára. Így válaszolt: „A tudomány, az erkölcs, a művészet, az igazságosság – az, amit kultúrának nevezünk... egy pillanatra azt lehetett gondolni, hogy a modernitás felfedezi az élet immanens értékeit. De ha kissé gondosabban megvizsgáljuk a kérdést, kiderül: elképzelésünk tévesnek bizonyult.”⁴⁷ A rezignáció, amely Ortega szavaiból kicsendül, a későbbiekben még felerősödik. A modernitásban megnyilvánuló Nagy Akarat, a *felvilágosodás örökségeként vállalt volunté générale* ügye – úgy tetszett – vesztesre áll az első világháború addig sohasem látott méretű szörnyűségei és az azt követő konvulziók idején. A klasszikus modernség szelídebb hullámai után az expresszionizmus agresszivitása tett felfokozott kísérleteket a modernség projektumának valóra váltására, megkísérelte belevinni a művészetet az életbe és az életet a művészetbe.

Mi volt végül is a modernség tervezetének (projektumának) lényege? Úgy vélem, Jürgen Habermas válasza e tekintetben a legtalálób, midőn Max Weber nyomán kifejti: „A modernség programját a 18. században a felvilágosodás filozófusai dolgozták ki, s ez abban áll, hogy az objektív tudományok, az erkölcs és a jog egyetemes alapjai és az autonóm művészet mindenkor öntörvényeik szerint fejlődnek, de a felgyült kognitív potenciál ugyanakkor kilép ezoterikusan fensőbbeséges formái közül, mégpedig azért, hogy hasznára váljon a gyakorlatnak, azaz a *létvizonyok ésszerű alakításának*.”⁴⁸ Említést érdemel, hogy az „erkölcs és a jog” habermasi terminusa Max Webernél még konkrétabb volt: ő az „igazságosság” (Gerechtigkeit) fogalmát használta. (Emlékezzünk: Ortégánál ugyanezt a fogalmat találjuk.) Maga Habermas nem mulasztja el megemlíteni, hogy már a „promesse de bonheur”-t képviselő Baudelaire-nél „a megbékélés utópiája a szociális világ megbékélés-nélkülisége kritikai visszatükrözésébe csap át”. Látható tehát: az

⁴⁷ José ORTEGA Y GASSET, *El tema de nuestro tiempo*, Madrid, Ed. Calpe, 1923; később németül: *Die Aufgabe unserer Zeit*, Zürich, Verlag Dr. H. Girsberger und Cie., 1930, 82. (A háború alatt magyar kiadás is megjelent, igen gyenge fordításban.)

⁴⁸ Jürgen HABERMAS, *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt: Philosophisch-politische Aufsätze 1977–1990*, Leipzig, Reclam Verlag, 1990, 32–55. (Kiemelés tőlem – I. L.)

erkölcs, a jog, az igazságosság „mint a létviszonyok ésszerű alakításának” eszközei – kétségkívül az *individuum mint szociális lény* státusának elengedhetetlen feltételei voltak a modernségben.

A húszas évek elejére azonban elmúlt egy világ, amely többé vissza nem térhetett. A „modernség projektje” olyan vereséget szenvedett ekkor, amelyet az – minden önáltató hiedelem ellenére – soha többé nem tudott kiheverni. (A korrekcióra erőszakkal vállalkozó későbbi „univerzális képződmények” és a második világháború még tovább mélyítették ezt a válságot.) Korlátozzuk azonban figyelmünket a közvetlenül a háborút követő évtizedre, a weimari demokráciára mint az „új tárgyiasság” művészete keretének viszonyaira. Találón jellemezte ezt az ellentmondásos világot Wieland Schmied német művészettörténész: „Idézzük emlékezetünkbe a nagyváros éjszakai életét, a klubokat, a baletteket és a bálakat, a bárakat és a bordélyházakat, a Barnum és Baley cirkuszát, s talán még a technikai találmányok, a modern gépkonstruációk is eszünkbe jutnak, a rádió és a hanglez, a repülőgép és a Zeppelin léghajó; de ugyanakkor nem szabadna elfelejtenünk ezeknek az éveknek egy másik aspektusát, az infláció és a depresszió éveit, a munkanélküliséget és a lázongásokat, a szociális nyomorúságot és az erkölcsi agóniát, gyanús koalíciókat és a parlamenti szöcséplést, nacionalista puccsokat és politikai gyilkosságokat, a gazdasági összeomlást és a társadalmi jogfosztottságot.”⁴⁹ (A magyar irodalomolvasó mintha csak Nagy Lajos *Jeremiáda* című novellájának sűrítményét hallaná.) Mindezt figyelembe véve meg kell értenünk, hogy az expresszionizmusnak szükségszerűen le kellett hanyatlania. Mint Lukács György egy tanulmányából tudjuk, Wilhelm Worringer már a húszas évek elején meghirdette: az expresszionizmus halott.⁵⁰ Valószínű azonban, hogy ez a nekrológ elsietett volt, hiszen nem véletlenül tört ki 1937-ben, több mint másfél évtized után az ún. „expresszionizmus-vita”, amelyben a fő kontrahensek, Lukács, Ernst Bloch és Bertolt Brecht – mindegyik a maga módján – változatlanul a korszerű, azaz a modern művészet arculatának kialakításáért küzdöttek. Átfogóbb ügyről volt tehát szó, de az expresszionizmus ürügyén. Lukács számára az expresszionizmus, általában az avantgárd s legközvetlenebbül éppen az „új tárgyiasság” leküzdését, a *realizmus* tételezését jelentette ez a vita, ebbe a fogalomba sűrítette a Hegeltől, Goethétől származtatott humanista univerzalizást, a „fausti modell” vízióját.⁵¹

Mindezek a viták azonban kétségtelenül az avantgárd *utóélete* során zajlottak, maga az expresszionizmus nagy korszaka elmúlt. A háború és a polgárháborúk borzalmai elsöpörték azt a hiedelmet, hogy „az ember – jó”, hogy „az ember áll a középpontban”, s hogy az „embertestvériség” célul tűzhető ki, s hogy e földön megvalósítható a humanitás. Ezek a pacifista és szocialisztikus nézetek – már korán megelőlegezve a jövőt – naiv illúzióknak bizonyultak, a tézisekből gyúrt hősök vértelen sémákká sápadtak. Az extázis kifulladás, a pátoz komédiává silányult. Nem szűnt meg ugyan a modernitás igénye, de merőben új megjelenési formákat kellett öltetnie.

⁴⁹ Wieland SCHMIED, *Neue Sachlichkeit und magischer Realismus in Deutschland 1919–1933*, Hannover, Fackelträger Verlag, 1969, 12.

⁵⁰ LUKÁCS György, *Az expresszionizmus „nagysága és bukása” = Német realisták*, Bp., 1955, 356.

⁵¹ A vita teljes anyagát lásd *Vita az expresszionizmusról*, szerk. ILLÉS László, Bp., 1994.

3.2. Az „új tárgyiasság” színre lépésének indítékai

Ekkor ütött az „új tárgyiasság” órája. Az a pillanat volt ez, amikor – Kulcsár Szabó Ernő megfogalmazásával élve – többé már nem a nyelv, hanem a dologi, az anyagi, a létező válik az irodalmiság instanciájává.⁵² A dessauai Bauhaus magyar teoretikusa, Kállai Ernő, Kassák Lajos képarchitektúráinak értő méltatója, a modern művészetnek az individualista életérzés szükösségéből való kitérésre irányuló két radikális kísérletét az expresszionizmusban és az azt felváltó konstruktivizmusban jelölte meg.⁵³ A kor jeles polgári esztétája, Walter Benjamin a tárgyas ábrázolás körülményeiről így vélekedett: „Elméleti fejtegetéseim szerint az irodalom funkciójának egyik döntő kritériuma a technikai haladás mértékében rejlik, s ez a művészeti formák és ezzel együtt a szellemi termelési eszközök átfunkcionálására fut ki.”⁵⁴ Nem hagyható persze figyelmen kívül, hogy a tárgyiasságra, a dologiságra hivatkozó művészetet a sivár kiürülés is fenyegethette. Adorno „elművésztlenítésről” (Entkunstung) beszél,⁵⁵ a magyar származású Karl Mannheim a „létranzszcendencia” destrukciójában katasztrófát lát, amely a világnak varázsától való megfosztáshoz vezet.⁵⁶ És valóban, ez a veszély az ún. mágikus realizmusban is megjelent. Az olasz „pittura metafisica” vagy a német festők vásznain többnyire a magány, az üresség, az értelmezhetetlen talányosság, a meghatározhatatlan félelem, a szorongás, valamiféle titkos mágikum jelenik meg.

Akármilyen eszmei indítékból születtek is azonban ezek a képek és rajzok, s majd társul hozzájuk az irodalom, a fotóművészet, a formatervezés, a színpadalakítás, a zene és a tánc is, szinte valamennyi művészet – közös bennük az, hogy a művészek egy új orientációra, a valóság józan látására tettek kísérletet a kaotikussá és áttekinthetlenné vált világban. Jellemezte e látásmódot a pillantás élessége, a szentimentalizmustól mentes érzelemszegénység, a banális, a hétköznapi szemügyre vétele, a jelentéktelen és igénytelen szűzsé kedvelése, a rút esztétikai rangra emelése, a statikus építkezés, a szinte légtüresnek ható üveges terek kiképzése, a dinamizmus kerülése. Mindezek az ábrázolási módszerek egyaránt megjelenhetnek az „új tárgyiasság” két nagy irányzatában, a *mágikus realizmusban*, ahol a lét ellentmondásai a kísérteties merevség álarca mögé rejtettek, avagy a *verista* irányzatban, főleg az irodalomban, amely rendszerint árnyalás nélkül konfrontálta a műélvezőt a szociális valósággal, azaz a valóság – úgymond – „éji oldalával”. Ez az „éji oldal” egyre homályosabbá vált a húszas–harmincas évek fordulójára; a gazdasági világválság fenyegető hullámai elérték Németországot is, a fasizmus és az egyre radikálisabb szélsőbal közösen megásta a weimari polgári demokrácia sírját.

⁵² Lásd e témához KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kettévált modernség nyomában: A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján* = „...de nem felelnek, úgy felelnek”, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, Pécs, 1992, 21–52.

⁵³ KÁLLAI Ernő, *Konstruktivizmus*, Ma (Wien), 1923. május 1., 8; újabban: K. E., *Művészet veszélyes csillagzat alatt*, Bp., 1981, 74–75; Uő., *Korrektúrát!* (1923) = *uo.*, 76–86.

⁵⁴ Walter BENJAMIN, *Versuche über Brecht*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1966, 117.

⁵⁵ Th. W. ADORNO, *Ästhetische Theorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1973, 123.

⁵⁶ Karl MANNHEIM, *Ideologie und Utopie*, Bonn, 1929; Frankfurt am Main, 1952, 111; újabban magyarul: *Ideológia és utópia*, Bp., 1996, 293–294.

E háttér előtt ment végbe a *verista* vonulat kedvelt adaptációja nemcsak a német, hanem a fél világra kiterjedő ún. „proletárforradalmi” irodalomban. Hatása átcsapott Magyarországra és az utódállamokra is. Csehszlovákiai reprezentánsa Fábry Zoltán volt, aki az expresszionista *Vox humanától* az ún. *tényirodalom*, majd a *valóságirodalom* képzetéig jutott el gondolkodásában.⁵⁷ Főleg ez áramlat hatására terjedt el a dokumentarizmus, amely interjúk, életrajzok beiktatásával behatolt a prózai szövegekbe. Walter Benjamin Brecht epikus színházában találta meg ezt a modellt, amely technikájában és a praxist alakító szándékában egyaránt megfelelt a korszerűség (értsd: a modernség) aktuális követelményeinek. A szimultán technika, a montázs és a riportázs irodalmi rangra emelése, prózapoétikai alkalmazása volt ennek a „*verista új tárgyiasságnak*” a legfőbb újdonsága.

Mindezek a művészi akarások egy újszellemű modernitás olyan reprezentánsainak a műveiben váltak paradigmatis érvényűvé és messzire kisugárzó erővé, mint James Joyce, John Dos Passos és Németországban Alfred Döblin, Magyarországon egy időre Nagy Lajos és nyomában – mutatis mutandis – az ún. népi szociográfia. Dos Passos USA-trilógiájában a szimultánizmus prózai technikája, a filmszerű vágások, a montázs, a tudatáram-technika valamennyi vívmányát felvonultatja tényanyagának hatalmasan és szélesen hömpölygő epikai áradásában, amely – bevallottan – az amerikai élet *totalitásának* megjelenítésére törekedett. E regények a metropolis tempóját, a gigantikus ipari világ lüktetését, az egymásra való vonatkozás nélküli tényhalmaz áradását közvetítették. Ugyanígy jár el Döblin a *Berlin – Alexanderplatz* című regényében. Vannak, akik éppen ezt a módszert, tehát a nagyvárosi életforma, a „modernség e szimbolikus terepe” létformájának ábrázolását ily típusú eszközökkel tekintik a modernség feltételének. Ha azonban – fenti fejtegetéseinkre utalva – a *létvizonyok ésszerű alakítását* (Jürgen Habermas) is a modernség részének tudjuk, akkor a kérdés megítélése lényegesen bonyolultabbá válik.

Lukács előtt a *totalitásnak* olyan eszménye lebegett, amely magába foglalta a mobilitást is, azaz a társadalmi létben létező ellentmondások működésének nyílt feltárását. Ennek a totalitás-eszménynek az „új tárgyiasság” prózai poétikai teljesítménye – hangsúlyozott töredékessége és statikussága okán – nem felelhetett meg.

3.3. Az új tárgyiasság feltűnése a magyar irodalomban

Ha a magyar prózairodalomban gondolnók számba venni az „új tárgyiasság” lét- és művészet szemlélet néhány elemét, akkor elsősorban az irányzat reprezentánsának tekinthető Nagy Lajosra kell gondolnunk. Olvasmányai közt kitéüntetett helye volt Flaubert-nek, akitől az *impassibilité* módszerét tanulta el, jól ismerte Schnitzlert, a tudatfolyam poétikai eszközének egyik első alkalmazóját (egyébként az osztrák modernitás jeles képviselőjét); korán felfigyelt az új amerikai regényre, Upton Sinclair írásainak „gyorstempójú akciópergésére”, „mozgófényképszerű” eljárására.⁵⁸ Különösen intenzíven érdeklődött

⁵⁷ Lásd újabb kiadásban: FÁBRY Zoltán, *Valóságirodalom*, Bratislava, 1967.

⁵⁸ Lásd ezeket az írásait: NAGY Lajos, *Író, könyv, olvasó*, Bp., 1959, I, 32–33, 47–50, 78–80.

Sigmund Freud munkássága iránt, újabb és újabb írásokban tért vissza éveken át a pszichoanalízis, a tudattalan lelkiség, az elfojtott agresszív ösztönök problémáihoz.⁵⁹ Vonzalma megfigyelt alakjainak pszichikai motivációi iránt mindig erős volt, miközben – furcsa kontrasztként – félreismerhetetlen figurái fiziognómiájának „behaviourista” rajza. Mindezek a modern látás- és ábrázolási módszerek megjelennek „késő-expresszionista” szövegeiben, mint például a *Jeremiádában* és a *Leckében*. Már Döblin azt tanácsolta: „Történeket, mozgásokat jegyezzünk le, anélkül, hogy a figyelmet indítóokokra és motívumokra fecsérelnénk”, ugyanott a „tények fantáziájáról” szólt.⁶⁰ Mindezek a tulajdonságok szembeütően jelentkeznek Nagy Lajos par excellence „újtárgyas” novelláiban (*Napirend, Bérház, Január* stb.). Mégis szemléletének egyéni *verista* jellegzetessége lesz, hogy a *mágikus realizmus* lélektelen dologi világával szemben – igen mélyre rejtetten ugyan, de – jelen van a municiózusan kidolgozott pszichológiai motiváció, a szenvtelenség mögött pedig az érzelmi elkötelezettség.

Az író elvi cikkeiben is nyomon követhetjük a szemléletváltás indokolását. A *Napirend* keletkezése idején írta a hagyományos próza felbomlásáról: „A régimódi történetes, azaz mesés, jellemrajzos, főalakos, epizódos, expozíciós és befejezéses és háttérre regénynek is sok egyéb ócskasággal együtt nemsokára befellegzik véleményem szerint, és új, tágasabb perspektívájú, formákat áttörő, szabadabb és pazarabb képzettársítást ontó írások következnek.”⁶¹ Ugyancsak rendkívüli hatást tett rá Walter Ruttmann 1928-ban Budapesten is bemutatott „újtárgyas” filmje, a *Berlin – A nagyváros szimfóniája*. Lelkesülten nyilatkozott róla: „A műnek nincs meséje, részleteinek összefüggése mélyebb gondolat, mintha egy történet hordozná magán a részleteket. Nincs tehát főhőse és hősnője, nincs expozíciója és befejezése, kezdődik és abbamarad az egész... Gyors ritmusú élet kellős közepén vagyunk, élünk benne, látunk, megismerünk, ítélünk, életkedvet kapunk, ujjongunk, értelmünk kritikai attitűdöt vesz fel, önkéntelenül helyeslünk, kívánunk, elutasítunk, ez tűnjön el, szűnjön meg, újat a helyébe.”⁶² Dos Passos és Döblin módszereire emlékeztető hangütése félreismerhetetlen a *Napirend*, a *Január*, a *Bérház* című novelláiban, noha – hangsúlyoznunk kell – szó sincs utánzásról, az írói attitűd hasonlíthatatlannul egyéni.

Ugyanakkor Nagy Lajos sejtette: „Nem végső stáció ez a látásmód, hanem közbeeső. Utána jön az ábrázoláson túl terjedő pozitív művészi akarás”⁶³ (amely kifejezés természetesen azonos a modernitás teóriáiban Riegl nyomán polgárjogot nyert *Kunstwollen*-nel), s amely nem volt más, mint a „nagy elbeszélés” (a grand récit), azaz egy átfogó társadalomkritikai *regény* megírása. Erre törekedett, ezt óhajtott, de ez lényegében sohasem sikerült neki – talán éppen az „újtárgyas” módszer okán, mivel a Lukács által óhajtott *totalitáshoz* szükséges készségekkel – úgy lehet – nem rendelkezett. De bizonyo-

⁵⁹ Uo., főleg 199–207.

⁶⁰ Alfred DÖBLIN, *An Romanautoren und ihre Kritiker – Berliner Programm* = A. D., *Schriften zur Ästhetik, Poetik und Literatur*, Freiburg im Breisgau, 1989, 115–123 (121).

⁶¹ NAGY Lajos, *Weltner Jakab: Milliók egy miatt*, Együtt, 1927, 6. sz., 21–22.

⁶² NAGY Lajos, *A nagyváros szimfóniája Budapesten* (1928) = Uő., *Író, könyv, olvasó, i. m.*, 331.

⁶³ Uo.

san nem véletlen, hogy „újtárgyas” elbeszéléseinek előkészületi fázisa és városszociográfiái nyomán éppen ő lett az oly tipikusan magyar tárgyias műfaj, az *irodalmi igényű szociográfia* útnak indítója. (Kezdeményezéseit aztán kiteljesítette a harmincas évek legerőteljesebb irányzatának tartott „népi irodalom” gazdag szociográfiai termése, amely az „új tárgyiaság” verista irányzata szellemében a „hárommillió koldus országáról” tudósított.)

Nagy Lajos „újtárgyas” irodalmi munkásságának legkiválóbb alkotása a *Kiskunhalom* című regénye (1934), amely minden addigi modernizációs poétikai vívmányát összefoglalja és kiteljesíti. József Attila ezt írta szerzőnknek egy levelében: „Remekmű ez barátom! Több mint filozófia és több mint költemény.” De hozzátette: „Bennem szinte szorongást keltett a Kiskunhalom végzetszerűsége.”⁶⁴ A költő valamilyen nagyon lényeges mozzanatra tapintott rá e megjegyzésével anélkül, hogy annak gondolati tartalmát bővebben kifejtette volna. Ez a „végzetszerűség” nemcsak a porba fulladt alföldi magyar falu létperspektíváira utalt önkéntelenül, hanem a Nagy Lajos-i változatban megjelenő „magyar modernség” sorsára is.

Nagy Lajos – mint ismeretes – 1934-ben részt vett a szovjet írók első kongresszusán, majd beutazta az országot. *Tízezer kilométer Oroszország földjén* című riportsorozatának összbenyomása lehangelő és kiábrándult.⁶⁵ Így ő is részese lett az európai baloldali értelmiség harmincas évekbeli súlyos lelkiismereti válságának.⁶⁶ A kétféle barbárság malomkövei közt őrlődve elveszítette reményét abban, hogy a modernség nagy álma, a *létvizonyok ésszerűsége* bárhol is megvalósítható. Láttuk: ő ezt nem csupán az irodalom poétikai arzenáljának megújítása útján, nem csak a lingvisztikum övezetében képzelte el, emezt eszköznek vélte a „szociális utópia” megvalósításához, ezért szándékai túlmutattak az esztétikum határain. Emiatt vált kezén a szociográfiai műfaj „irodalmi és irodalomkívüli formaelvek kapcsolatává”. Döblin – naivul – még így fejezte be a *Berlin – Alexanderplatz* dikcióját: „A szabadság felé megyünk, be a szabadságba, a régi világot meg kell dönteni, itt a Hajnal fuvallata.”⁶⁷ Ezt a hajnalt Nagy Lajos, a szkeptikus moralista nem látta felvirradni a harmincas évek elkomoruló világában. Írásművészete formai modernségéből a későbbiekben sok mindent feladott, de a „weimari újtárgyiaság” erkölcsi költelmét haláláig megőrizte.

⁶⁴ József Attila 1934. április 16-i levele Nagy Lajoshoz; JÓZSEF Attila *Válogatott levelezése*, Bp., 1976, 298–299.

⁶⁵ NAGY Lajos, *Tízezer kilométer Oroszország földjén*, Bp., 1989.

⁶⁶ Lásd KÉRY László ismertetését Stephen SPENDER *The Thirties and After: Poetry, Politics, People 1933–1975* című könyvéről, Nagyvilág, 1979, 573–576.

⁶⁷ Alfred DÖBLIN, *Berlin – Alexanderplatz*, Bp., 1976, 528.

4. A baloldali modernitás sorsa a „totális univerzalizmusok” korában

4.1. A modernitás újabb paradigmaváltása a harmincas években

A korszakváltások történetében kevés olyan esetet találunk, amelyik annyira szembe-szökő módon dokumentálná a változások végső indítékait, mint éppen a századunk húszas-harmincas éveiben végbement paradigmaváltás, amit alig megengedhető leegyszerűsítéssel az avantgárd művészetek hanyatlása és valamiféle „új klasszicizmus” felé való tájékozódás szándéka megnyilatkozásának látunk. (Célkitűzéseink és terjedelmi okok miatt le kell mondanunk arról, hogy a paradigmaváltást a nemzeti szocialista „univerzalizmus” övezeteiben is bevonjuk a kritikai szemlélet körébe,⁶⁸ hiszen a modernitás egyik kísérleti alternatívájának felvázolásánál tárgyunkat a baloldali kísérlet vizsgálatára összpontosítottuk. Ehhez képest megemlíthető, hogy a náciizmusnak a modern művészetekkel szembeni ellenérzésében és az ákadémiikus-álklasszicista-sematikus formavilághoz való vonzódásában nagyon sok hasonlóságot vélhetünk felfedezni a keleti diktatúra hatókörében keletkezett művészeti alkotásokkal, e kérdés felfejtése azonban külön stúdiumot igényel.)

Vélhető: a harmincas évtized kezdetén végbement újabb művészetszemléleti paradigmaváltás (a modernitás) komoly veszélyeztetettsége végső és legáltalánosabb indítékát abban lehet látni, hogy véget ért az az 1871-gyel kezdődő konvulzív korszak (Mario de Micheli hangsúlyozza ezt a dátumot⁶⁹), amelyben többszöri kísérlet után felmerült a valószerűsége annak, hogy a negyedik rend felválthatja a több évszázados múltra visszatekintő polgári rendet, és ezzel együtt átalakítja a művelődés szerkezetét és formavilágát. Elméletalkotók és gyakorlati kivitelezők azonban végül is nem haladhatták meg Hegelt, aki már több mint egy évszázaddal előbb felismerte: a polgári világrend örök, és tartósan immár megbonthatatlan. Ez a felismerés egy hosszú folyamat eredménye, ellentmondásokkal, új és új kísérletekkel és vereségekkel, keresztül-kasul a világnézeti előfeltevéseken.

Az avantgárd művészetekben (a modernításban) a feloldhatatlan válságokkal teli, bár örök polgári rend elleni *belső* lázadás munkált, egyidejűleg a nemzetközi munkásmozgalom emancipációs törekvéseivel, ahonnan a baloldali modernizációs kísérletek életerőiket szívták. Mindegyikükben közös volt azonban az ereszteikeiben megrendült létezés kifejezésének adekvát, azaz új és korszerű nyelvezte. Nem volt ez másképp a század 30-as éveiben sem. A totális diktatúrák azonban ebben az évtizedben minden korábbinál radikálisabban vonták le a következtetést: a negyedik rend emancipálódását célzó mozgalmak, forradalmak, művészeti irányzatok többé nem kívánatosak, sőt nem is tűrhetőek. Mindkét képződmény programjába iktatta – bármi áron – az ipari modernizációt, ezért is stabilitásra és egyensúlyra tört, ehhez volt szükséges a szellemi szférában az egyéniség integritásának megsemmisítése, a tömeghatás óhaja, a monumentalitás szuggesztivitása, a nyugtalan ziláltságot, a mindent megkérdőjelező, válságot kifejező szellemi modernitás

⁶⁸ Lásd ehhez a rendkívül terjedelmes szakirodalomból: Peter Ulrich HEIN, *Die Brücke ins Geisterreich: Künstlerische Avantgarde zwischen Kulturkritik und Faschismus*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Verlag, 1992.

⁶⁹ Mario de MICHELI, *Az avantgardizmus*, Bp., 1965.

(az avantgárd) elfojtása és egy nagyon is egymásra hasonlító típusú, álklasszicisztikus, nyugalmat és megrendíthetetlen hatalmat sugalló művészeti, irodalmi formáció kierősza-
kolása.⁷⁰

Mint említettük: a totalitarisztikus paradigmaváltás a társadalmi forradalmak korának végérvényes lezárásával esik egybe, az erre a történelmi fejleményre adott radikális vá-
lasznak is felfogható. Európának azonban széles más térségei is voltak, ahol a demokra-
tikus társadalmi rendet többé vagy kevésbé még megőrizték. Itt nem közvetlenül a fenti
törvényszerűség hatott, hanem a fenyegető diktatúrák közvetett kisugárzása indította a
művésztudatokat arra, hogy feladva a „remény principiumát”,⁷¹ búcsút vegyenek saját
„forradalmi” avantgárd múltjuktól, és megszilárdítsák, kiegyensúlyozottá tegyék költői
világképük eszmei-politikai alapzatát. Jellegzetes szint kölcsönzött például a magyar
irodalmi életben e „fordulatnak”, hogy az alkotóművészek „új klasszicizmust” keresése a
nemzetközi és hazai fenyegető erők szorításában a harmónia, az emberiség, a biztonság
megteremtésének vágyát fejezte ki (gondoljunk csak József Attila, Radnóti Miklós és
mások költészetére); az ő műveikben tehát életes tartalmat nyert ez a menedéket kereső
mozdulat, és távol állt az „áلكlasszicizmus” merev és élettelenül adaptált formáitól (gon-
doljunk itt viszont a náci és a sztálinista monumentális, archaizáló építészetre, a „szoc-
reál” regényre, a német ún. „belső emigráció” áltörténelmi kulisszák közt játszó próza-
irodalmára).

4.2. Lukács György, a modernitás kritikusa

A harmincas évek radikálisan megváltozott viszonyai közt újra azt a teoretikus élet-
művet kell „konzultálnunk” (Lukács György esztétikaépítő törekvéseit), amely a történe-
lem által kikényszerített – természetesnek aligha nevezhető – kultúramodellek elméleti
leírásai közül az egyik leghatásosabbnak bizonyult. Bécsből Moszkvába kerülve (a har-
mincas évek elején néhány évig tartó berlini kitérő után) a Filozófiai Intézet munkatársá-
ként kapcsolódott be a szovjet szellemi életbe, de ez semmiféle törést nem jelentett gon-
dolkodói pályáján, hiszen a német proletárirői szervezet szektás, prolektult-reminiszcen-
ciákból táplálkozó írói gyakorlata és „elméleti” kísérletei és az újabb „Wahlheimat”
eszmei természetrajza közt nem sok különbséget láthatott. A német és a szovjet proletár-
irodalom ún. leíró jellege (azaz az ábrázolásra való képtelensége), a riportázshoz és a
filmszerűséghez való vonzódása, az „új tárgyiasság” szenvtelensége, a naturalizmus és a
montázstechnika, az epikus színházi kísérletek összefüggésben látott szövedéke volt
kritikája célpontja,⁷² mindezekben a létezés *felületének* megragadását figyelhette meg, a

⁷⁰ Lásd erről bővebben ILLÉS László, *A paradigmaváltás és a totális diktatúrák = „...de nem felelnek, úgy felelnek”, i. m., 145–166.*

⁷¹ Ernst BLOCH, *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1959.

⁷² Lukácsnak a német proletáriróadalom kritikai analízisét nyújtó írásai a Die Linkskurvében jelentek meg. Közülük kiemelendő a *Tendencia és pártosság, a Riport vagy ábrázolás?* (ezek magyarul a *Művészet és*

világkép töredezettségét, a totalitás hiányát, azaz az antirealizmust, amellyel szemben az új korszak új paradigmájaként a *realizmus esztétikai kategóriáját* emelte magasba, ezt látta korszerűnek, ezt vélte, ahogyan ma mondanók: modernnek – noha az ő esztétikai-irodalomszemléleti szótárában ez a kifejezés már nem szerepelt, legfeljebb a polgári dekadencia megjelölésére.

Lukács vitáinak egyik gyűjtőpontja a *montázsstecnika* módszere volt, a lírai *izmusokból* ismert szabad *asszociáció* (lényegében a szürrealizmus vívmánya) prózai változata. Maga Lukács az ún. expresszionizmus-vita során Ernst Bloch-hal vitatkozván ki is mondja, hogy az „antirealizmus” jelenkori kifejezési formáját a montázsban látja, hogy a formákat szétromboló irányzatban „a montázs tetőpontját jelenti ennek a fejlődésnek”, amely fejlődésben a korabeli polgári és proletáriradalomban egyaránt az elművésztlenítés folyamatát állapítja meg, sőt még ennél is többet, az elidegenedett lét kifejeződését.⁷³

A kialakulóban levő proletáriradalom másik „bűnös tette” a *riportázsszerű* ábrázoláshoz való vonzódás volt. Ezt főleg az üzemi levelezők közül íróvá „fejlődött” munkások gyakorolták, úgy gondolták, hogy élményeik leírásával szolgálhatják szervezetük célkitűzéseit. Lukács Willi Bredel és Ernst Ottwalt regényeit elemezve nem csak azt igyekszik bizonyítani, hogy ezek a botladozó kísérletek beletartoznak a realizmus megbontásának folyamatába, hanem fő érve az, hogy e művek szemléleti alapja és formai megoldásaik – polgáriak.⁷⁴ Úgy véli, hogy „egy egész irodalmi irányzattal, az alkotói módszer egy egészen határozott fajtájával” áll szemben. „Ez az irányzat – írja a továbbiakban – nemzetközi méretekben elterjedt Upton Sinclairtól Ilja Ehrenburgig és Tretyakovig... őseit Zolánál lehet megtalálni...”⁷⁵

E ponton nem hagyható figyelmen kívül, hogy a polgári művészet széteső, dekadens képzete mögött felsejlett Lukács egyre intenzívebbé váló filozófiai küzdelme az *irracionalizmus* ellen, amelyet visszafelé nyomozva a német szellemtörténetben már a romantika előtti korban felfedezni vél, majd a 19. század filozófiatörténetében Schopenhauernél és főleg Nietzschénél vél tetten érni, s a századelő életfilozófiáján át húzza meg az összekötő szálakat – egészen a fasizmusig, amelybe – felfogása szerint – az idealista német szellem útja egyenesen vezetett.⁷⁶

társadalom című kötetben: Bp., 1968, 86–111), valamint az *Aus der Not eine Tugend* (ennek részletei: *Adalékok az esztétika történetéhez*, Bp., 1972, II, 446–453).

⁷³ LUKÁCS György, *Elbeszélés vagy leírás?*, továbbá: *A realizmusról van szó = A realizmus problémái*, Bp., (1948), 236–284, 285–317.

⁷⁴ Georg LUKÁCS, *Willi Bredels Romane – Maschinenfabrik N et K, Die Rosenhofstrasse*, valamint *Gegen die Spontaneitätstheorie in der Literatur*; mindkét tanulmány: *Die Linkskurve*, 1931, 11. sz., 23–27, ill. 1932, 4. sz., 30–33.

⁷⁵ LUKÁCS György, *A realizmusról van szó = A realizmus problémái*, Bp., (1948), 285–317.

⁷⁶ LUKÁCS György, *Az ész trónfosztása*, I–II, Bp., 1965.

4.3. Az expresszionizmus-vita és a „realizmus” képzete

A 30-as évekbeli modernitás-visszfény az *expresszionizmus-vitában* lép premier-plánba, s ehhez éppen Lukács szolgáltatta az indítékot még Berlinben írt, de már Oroszországban közzétett nagyszabású tanulmányával, amelynek címe *Az expresszionizmus nagysága és bukása*.⁷⁷ Itt az expresszionista generáció anarchizmusát a független szocialistákhoz való ideológiai vonzalomban fedezte fel, útjukat egyenesen követte – a faszizmusig. Az 1937-ben kiobbant vitában Lukács, Balázs Béla, Kemény Alfréd, Alfred Kurella és néhány német képzőművész kivételével több-kevesebb határozottsággal valamennyi vitázó kifejezte ellenérzéseit e tételekkel szemben, mivel azokban az esztétikai címkézésbe burkolt ideológiai anatómiát látták. Herwarth Walden, a *Der Sturm* egykori szerkesztője kijelentette, hogy éppenséggel az vezetett a faszizmushoz, az „entartete Kunst” ideáljához, ami annak idején az expresszionizmus *ellen* harcolt, kezdve az akadémiaiától a porosz államhatalomig.⁷⁸ Mások az alkotóművészek példájára hivatkozva emlékeztetnek az expresszionizmus éles háborúellenességére, nyugtalan újratörésére, amiben az áramlat pacifizmusa, az imperialista korszak embertelensége elleni lázadás nyilatkozott meg, emlékeztetnek a képző- és építőművészetben elért eredményekre, máig élő értékekre. Nem gondolják, hogy az expresszionizmus feltámasztható irányzat lenne, de szinte valamennyien hangsúlyozzák örökségként felfogható értékes elemeit és a művészi kísérletezésre irányuló heves indulatát. Éppen ezért vélik többen azt, hogy az avantgárd vívmányainak be kellene épülniök a „szocialista realizmusba”, amivel természetesen az egyre inkább megmerevedő, sematikusabbá váló hivatalos művészeti doktrína elleni kritikájukat fogalmazzák meg. Ekkor mondja ki Brecht a 19. századi realizmusra orientált lukácsi modellel szemben: „Nem szabad meghatározott adott művekből elvonnunk a realizmust... Tartózkodunk attól, hogy csupán egy adott korszak meghatározott, történeti regényformáját jelöljük realistának, mondjuk Balzacét vagy Tolsztojt, s így a realizmus számára pusztán formális és csak irodalmi kritériumokat állítsunk fel... Megengedjük a művészeknek, hogy teljes fantáziáját, teljes eredetiségét, minden humorát, teljes képzelőerejét bevesse ennek érdekében.”⁷⁹

Két esztétikai felfogás, két külön világ. Nyilvánvaló, hogy a modernitás, az expresszionista avantgárd elleni harc zászlaja alatt egy ilyen szélesre – a német és a magyar proletárirodalomtól Ehrenburgon át Brechtig – nyitott fronton való hadakozásnak mélyen gyökerező izlésbeli, világszemléleti okai vannak. Lukács a harmincas években – a Szovjetunióban, ahol akkor élt – rendkívül bonyolult viszonyok közt kísérlete meg érvényesíteni saját – mereven ismeretelméleti alapzatú – realizmuselméletét. Ebben egy kétségtelenül zseniális felismerés – a társadalmi-történelmi nembeli emberi lényeg objektivitásának művészi visszatükröződése – nem szerencsés módon társult a formák objektivitásának merev képzetével, ami feltétlenül a kor lényegének értelmezési sajátosságával függött össze. Lukács egyfelől világosan látta a „forradalom utáni” (après la revolution)

⁷⁷ Lásd a *Vita az expresszionizmusról* című kötetben, i. m., 16–41.

⁷⁸ Herwarth WALDEN, *Vulgár-expresszionizmus = Uo.*, 67–76.

⁷⁹ Bertolt BRECHT, *Népiség és realizmus = B. B., Irodalomról – művészetről*, Bp., 1970, 231–238.

társadalom valóságos, azaz többé már nem forradalmi jellegét,⁸⁰ ezért támaszkodott érvelése rendszeresen a „forradalmi demokrácia” elvére. Érvényesnek tudta a Hegel-tanulmányaiban megismert maximát, hogy ugyanis minden társadalom alapvető törvényszerűsége a dialektikus ellentmondásosság.⁸¹ Írásaiban – ha apokrif módon is – megkövetelte ennek objektív elismerését és kifejezését, másrészt, különösen a regényről kifejlesztett elméletében, az eposz újjáéledésének a „forradalmi proletariátus” felemelkedéséhez fűződő illúzióival, „muszáj-Herkules”-ként lényegében „megbékélt” a sok tekintetben az ő számára is viszolyogtató valósággal,⁸² főleg mert a feltoluló faszizmus veszélyével szembenézve nem látott más hátvédet élete és munkássága mögött. A zilált társadalmi viszonyokkal adekvát töredezett formák ellentmondásosságával nem tudott megbékülni, ezért harmóniát követelt a művészetben ott, ahol csak diszharmoniót talált a valóságban.

Nem csodálható, hogy ekkori fő törekvése, egy új kulturális paradigma keretébe illesztett marxista esztétika kidolgozása nem sikerülhetett. Világosan látta, hogy a „klasszikusok” elejtett megjegyzéseiből nem lehet koherens esztétikát kiépíteni, de e megnyilatkozásokat a feldolgozott hatalmas irodalmi anyagra rávetítve megkísérelte rekonstruálni ezt a nemlétező korpust. Késői fő művében, *Az esztétikum sajátosságában*⁸³ Lukács megállapítja, hogy a realizmus az ábrázoló művészet alapvető jellegzetessége, és a különböző stílusok csak a realizmus körén belül differenciálódhatnak, ami annak indirekt közlése, hogy a stílári eszközök *nem határozzák meg közvetlenül* a realizmus esztétikai értelmét. Ez a lehetőség azonban a *lényeg* és a *stílus* szoros korrelációjának legszigorúbb szövegkörnyezetében is felmerül már 1934-ben is! Itt egy helyen Lukács kifejti: „Az elmúlt korok nagy írói, egy Shakespeare és Cervantes, egy Balzac és Tolsztoj művészileg adekvátan, elevenen és teljesen tükröztették korukat. Az örökség kérdése abban áll, hogy íróinknak eleven képet adjunk egy kor adekvát ábrázolásának alapproblémáiból. Mert ezt kell megtanulni az elmúlt korok nagy íróitól, nem pedig technikai, formai külsőségeket. Senki sem írhat, és ne is írjon ma úgy, ahogyan Shakespeare vagy Balzac írtak. A fontos az, hogy alapvető módszerük titkára rájőjjünk.”⁸⁴

Az e fejtegetésben és a nagyjából egykorú *szatíra*-tanulmányban is felcsillanó és később sajnos tovább nem fejlesztett mozzanatok a technikai, a formai eszközök differenciáltabb szemléletének lehetőségét jelezték. A korabeli irodalmi életben kiobbant viták (a naturalizmusról, a formalizmusról, az expresszionizmusról, amelyekben Lukács intenzíven részt vett) hevessége és közvetlennek látott társadalmi kötöttsége azonban inkább a megmerevedés, mintsem a hajlékonyság irányába vonta Lukácsot. Pedig kedves filozófusa, Hegel is adhatott volna neki ehhez indítékot, ő ugyanis esztétikai előadásai-ban kifejtette, hogy „...a természeti alak elhagyása és eltorzítása... tökéletlen művészet,

⁸⁰ Lásd erről KRAUSZ Tamás, *Szovjet Thermidor, i. m.*, Bp., 1996.

⁸¹ LUKÁCS György, *A fiatal Hegel*, Bp., 1976.

⁸² LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Bp., 1947.

⁸³ LUKÁCS György, *Az esztétikum sajátossága*, I-II, Bp., 1965.

⁸⁴ LUKÁCS György, *A művészet és az objektív igazság = A realizmus problémái, i. m.*, 60.

amely technikai és egyéb tekintetben teljesen tökéletes lehet a maga meghatározott szférájában”.⁸⁵

Berlinben és Moszkvában egy új fejezet kezdődött Lukács munkásságában, nem kevésbé ellentmondásteljes, a diktatúra valóságával való „megbékélés” és a látens ellenállás malomkövei között őrlődve. A baloldali etikát ugyan Lukács élete végéig nem adta fel, de a 30-as években küldetéstudata homlokterébe, az egykor tételezett „osztálytudat” ijesztő torzulásait látva, egyre inkább a polgári klasszikus kultúra tradícióinak védelme és népszerűsítése lépett. Leszek Kolakowski bizonytalán túl szigorúan ítél, amikor művét az ész elárulásának 20. századi paradigmájával azonosítja;⁸⁶ inkább hajlunk Ernst Loewy vélelmére, aki úgy gondolja: „Lukács két világ közt kívánt kompromisszumot létrehozni: rettegett a fasizmustól, s ki akarta békíteni a másik alternatívát, a kommunizmust a polgári demokratikus kultúrával.”⁸⁷

Ez az elhivatottság – úgy vélem – maga is kísérlet volt a késői modernitás kiküzdésére, noha ezt a modernséget – főleg a realizmuselméletet – korunk közgondolkodása meglehetősen szkepszissel fogadja.

Összefoglalás

A huszadik századi magyar irodalmi modernitás egy alternatív kísérletének eszmétörténeti és összehasonlító módszerrel végzett átvilágítása a jelen koncepcióban és megszövegezésben bizonyosan merész vállalkozásnak tetszik. Annak ellenére így van ez, hogy e széles áramlat feltárása és kutatása terén igen nagy munka folyt az elmúlt időben és jeles eredmények születtek: szövegkiadások, tanulmánykötetek, összefoglaló művek, ez utóbbiak közül is kiemelkedik Szabolcsi Miklós négykötetes József Attila-monográfiája. A Kassák- és Lukács-kutatások is produktív stúdiumokra tekinthetnek vissza. A jelen tézisek szerzője főleg az európai emigrációs irodalom kutatásában törekedett eredményeket felmutatni. Mégis, a „történelmi időben” részben megerősödhetett a felismerés, hogy a szellemi modernizációnak az itt tárgyalt kísérletsorozata nem iktatható ki a magyar művelődés-, irodalom- és eszmétörténetből (amire történetek kísérletek), másrészt, hogy a korábbi – kényszerűen affirmatív – megközelítések után eljött az ideje annak is, hogy egyetemes irodalmi szemhatárról „bemérve” a modernizációs szándékú kísérleti teljesítményeket, adekvát és korszerű kritikával élve jelöljük ki helyüket (valós szerepüket) a nemzeti kultúrtörténet térképén. A „finális teleológiák” (Németh G. Béla találó terminusa⁸⁸) széles övezetekben vitték tévútra az „igazságot” és a „megváltást” kereső baloldali szellemiséget, ugyanakkor lehetetlen nem látni, mennyi értéket hoztak létre az emberi emancipáció kiküzdésének elkötelezett alkotóművészek. Ez még az irodalomba

⁸⁵ G. W. F. HEGEL, *Esztétikai előadások*, ford. ZOLTAI Dénes, Bp., 1952, I, 75.

⁸⁶ LESZK KOLAKOWSKI, *Die Hauptströmungen des Marxismus*, III, München, Piper Verlag, 1978, 277–335 (Kap. 7.: *Georg Lukács – Vernunft im Dienst des Dogmas*).

⁸⁷ ERNST LOEWY, *Georg Lukács – from Romanticism to Bolshevism*, London, 1979, 205.

⁸⁸ NÉMETH G. Béla, *Az irodalomtudomány néhány hazai kérdéséről*, Magyar Tudomány, 1994, 1. sz., 1–7.

átszüremlő utópiák iránti vonzalomra is vonatkozik. Ki ne emlékezne Németh László megfogalmazására Tanu című folyóiratában: „Az utópia a történelem ellenereje, a lélek válasza a valóságra, s mint ilyen, maga is valóság- és történelemcsináló erő.”⁸⁹ Mindezekért vélhető talán joggal: a szociális gondolat az emberi személyiség társadalmi létezés-módjából ered, ezért irodalmi megjelenése és egyúttal kutatásának perspektívái is nyitottak maradnak a jövőben.

László Illés

AN ALTERNATIVE EXPERIMENT IN 20th CENTURY HUNGARIAN LITERARY MODERNISM

The turn of the century witnessed the shaping of a new epoch in Hungarian literature – the age of modernism. The cultural sphere was imbued with a “new discourse” that superseded realism and naturalism and set off consecutive waves of “isms”. In the background one could trace the expansion of industrial civilization; the search for an answer to the basic questions of human existence inspired by bourgeois mind. Modern art resorted to depth psychology to unfold the identity of the individual. Left extremism reacted quite differently to the moral and social shocks of World War I. The “cult of the proletariat” argued radically against past cultural values and declared: modernity was represented not by traditional society but by the fourth order. Messianic left expressionism sought to solve the change of paradigm by force. This affected, temporarily, Lajos Kassák and the philosopher György Lukács. The twenties saw the dissolution of the Messianic reverie of saving the world. A new cultural model was about to evolve, the paradigm of “new objectivism”, enriching Hungarian sociography. Its antipsychologism and its attachment to documentary naturalism also influenced “proletarian literature” that Lukács contested with in the thirties. He, overcoming his own Messianic views, argued against the unartistic trends of the avant-garde and offered the patterns of classic bourgeois literature instead. His concept of realism, however, proved to be insusceptible toward the “manner of speech” of modern art. One may think that these experiments, the “cult of the proletariat”, “new objectivism” and the “concept of realism” – as alternatives to modernism – did not live up to the expectations. Obviously: the fourth order was unable to “dismiss” the culture of modern bourgeois age.

⁸⁹ NÉMETH László, *Marxizmus és szocializmus (Válasz egy nyílt levélre)*, Tanu, 1934. február, VII. sz., 87.

GYŐRI LEVENTE

PÁZMÁNY KALAUZÁNAK HATÁSA PATHAI ISTVÁN VITAIRATÁRA

Pathai István, a helvét hitvallás 17. századi dunántúli szuperintendense meglehetősen elhanyagolt alakja a magyar irodalomtörténet-írásnak, pedig nevéhez fűződik a dolgozatban vizsgált mű – az *Amaz het feiev es tiz sarw fene bestian ülő, Barsonnyal s-Draaga Keoveckel fel ruháztatot parázna Babillónak, melly az ő tisztatalan paráznságának, arany pohárba töltöt reszegető utálatosságával meg részegétotte ez földnec lakozoit, mezételességének tüköre*¹ – mellett egy református ágendás könyv,² egy a szentségekről szóló, gyors egymásutánban kétszer is kiadott értekezés,³ az első magyar nyelvű Vivesfordítás,⁴ amelynek sajnos nem maradt fenn példánya, valamint több ének.⁵ Többnyire kortörténeti cikkek készültek róla a múlt század második felétől,⁶ de irodalmi munkásságát mindeddig figyelmen kívül hagyták a kutatók. Pathairól szóló ismereteink jelentős gyarapodását jelentette Czellárné Csiba Juditnak 1980-ban elkészített doktori értekezé-

¹ Pápa, 1626, RMNy II, 1372, RMK I, 557.

² PATHAI István, *Az helvetiai confession való köröztyén praedikátoroknak Dunán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokrol irattatott könyvvechke*, Németújvár, 1617, RMNy II, 1143A.

³ PATHAI István, *Az sacramentomokrol in genere es kivaldkeppen (!) az Ur vacsoraiarol valo köniuecske, melben kerdezkeseknek es feleleteknek formaiaban az keresztyen tökellertes es igaz vallas az Ur Christusnak testi etelenek es vere italanak igaz ertelmeröl be foglaltatik, es minden rendbeli teuelgesek (!) ellen szent írásnak igaz magyarázattal valo helleiuel megh erősítettik*, Sicz, 1592, RMNy I, 705, RMK I, 266; második kiadás: Sicz, 1593, RMNy I, 731, RMK I, 276; harmadik kiadás: Gyulafehérvár, 1643, RMK I, 740.

⁴ RMKT XVII/8, 527.

⁵ RMKT XVII/8, 176–181, 526–527.

⁶ EÖTVÖS Lajos, *Adatok Pathai István superintendens életéhez*, MProtEgyhIskFigy, 1871, 182–189; *Pathai István superintendens ... vitázó levelei az Ur vacsorája ügyében s általában a két felekezet közötti akkori viszályok felett (1616–1617)*, MProtEgyhIskFigy, 1878, 419–431; MOHOS Gyula, *A veszprémi püspök és egyháza 1614-ben*, ProtEgyhIskL, 1891, 577–580; THURY Etele, *Pathai István úgy szökött-e el a Dunántúlról?*, ProtEgyhIskL, 1891, 1073–1075; 1893, 577, 734, 1073; HAVRÁN Dániel, *Jegyzet az RMK I. kötetének 557. számához*, MKsz, 1901, 69–70; (SZILÁDY Áron) SZ, *Ének, papok felavatására, a XVII. század első feléből*, ItK, 1901, 223–225; THURY Etele, *Pathai István Belényesbe menetelének oka és ideje*, ProtSz, 1903, 361–366; ZOVÁNYI Jenő, *Pathai István halálának éve*, ItK, 1941, 287–288; KATHONA Géza, *Pathai István püspök és Zichy Pál kapitány*, RefEgyh, 1963, 47–48; HERPEI János, *Pathai István halálának ideje* = H. J., *Polgári, irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, 1965 (Adattár a XVII. Század Szellemi Mozgalmainak Történetéhez, I), 322–325; BALÁZS László, *Levelek Pathai István Veszprémből való kiűzetéséről*, ItK, 1981, 649–655.

se,⁷ amelyben módszeresen összegyűjtötte a Pathai életéről fellelhető adatokat, bemutatta és röviden elemezte műveit, sajnálatos, hogy a tanulmány nem jelent meg nyomtatásban.

A jelen dolgozatban vizsgálandó kötet teológiai és műveltségbeli forrásait Czellárné Csiba Judit vizsgálta. Megemlítette, hogy Pathai többször is hivatkozott Pázmány Péter *Isteni igazságra vezérlő kalauzára*, a két mű kapcsolatát azonban részletesen nem elemezte. Ez indokolja, hogy jelen dolgozat a *Parázna Babillónak ... tüköre* és a *Kalauz* kapcsolatát részletesebben szemügyre vegye, s megvizsgálja, hogyan idézi Pathai a *Kalauz* szövegét, hogyan építi be saját textusába. Arra szeretnék választ kapni, hogy ez mennyire illeszkedik a kor gyakorlatába, az idézési sajátosságok milyen okokra vezethetők vissza. Dolgozatom azt is megpróbálja kimutatni, hogy milyen formai és tartalmi hasonlóságok vannak a két mű között, s hogyan hatott a *Kalauz* egy korabeli protestáns vitáira.

Pathai István és a Parázna Babillónak ... tüköre

Pathai 1555. augusztus 5-én született Pápán. Alsóbb iskoláit ott, a felsőbbeket Tolnán végezte. A tolnai iskola a wittenbergi iskolatípust követte, jelentős, európai szintű műveltséget adott, ebben az időben ott tanított Szegedi Kis István is.

Pathait 1573-ban avatták lelkésszé, Rohoncon, majd Pápán dolgozott. 1592-ben Pápán írta *Az sacramentomokrol in genere* című művét, amelyet a következő évben újra kiadtak. 1594 és 1597 között, Pápa török megszállása idején ismeretlen helyen tartózkodott. 1597-től 1612-ig újra Pápán volt, ezután visszatért Rohoncra.

A körmendi zsinat 1612. június 19-én szuperintendenssé választotta. Az elkövetkező években megszervezte a dunántúli helvét hitvallású egyházat, törvényeket szerkesztett, támogatta a presbitériumok felállítását, vitázott a lutheránusokkal. 1616 novemberétől 1624-ig Veszprémben volt lelkész, itt magyar nyelvű anyakönyvet vezetett.⁸ 1617-ben adta ki ágendás könyvét, amely tartalmazza a keresztelés, az úrvacsoraosztás és a kiközösítés szertartását.⁹

1620-ban Bethlen mellé állt, emiatt összetűzésbe keveredett Zichy Pállal, a veszprémi várkapitánnyal, így Veszprémből távozni kényszerült. 1624-ben Kiskomáromba ment, majd 1626-tól újra Pápára került. Ez évben jelent meg vitáirata, a *Parázna Babillónak ... tüköre*. A könyv kiélezte Pathainak és Pápa földesurának, Esterházy Miklósnak a viszonyát.¹⁰ Esterházy nádor a protestáns nemesség vallásszabadságát mint rendi jogot elismerte,¹¹ saját birtokán azonban nemigen tűrt meg effajta „izgatást”, és 1628-ban vizsgálá-

⁷ CZELLÁRNÉ CSIBA Judit, *A Helvétiai Confessio első dunántúli püspöke, Pathai István*, doktori értekezés kézírata, KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 1980.

⁸ *Uo.*, 11–18.

⁹ *Uö.*, *Pathai István ismeretlen műve 1617-ből*, MKsz., 1979, 308–309.

¹⁰ *Uö.*, *A Helvétiai Confessio...*, i. m., 19–25.

¹¹ BITSKEY István, *Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 37.

latot indított Pathai ellen. Az idős ember a zaklatások elől Bethlenhez menekült. A fejedelem Belényesre hívta lelkésznek, ott anyagi biztonságban élt – valószínűleg 1632-ben bekövetkezett – haláláig.¹²

A most vizsgálendő vitairat évszám nélkül jelent meg Pápán valószínűleg 1626-ban, bár már 1619-től nyomdában volt.¹³ A könyvet 1671-ben Sárospatakon újra kiadták.¹⁴ Teljesen hibátlan példányt nem találtam, de a szöveget sikerült több példány alapján hiánytalanul áttekinteni. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának egy kéziratos példánya is van.¹⁵ Pathai könyve tehát meglehetősen népszerű, ismert mű lehetett a 17–18. században.

Pathai párbeszédés formában írta meg a polémiaát, amely lényegében két volt iskola-társ – Diaphanes és Scotodulos – beszélgetése. Mindketten a jezsuitáknál tanultak. A szerző beszélő neveket használ, a Diaphanes név jelentése görögül 'átragyogó', a Scotodulosé 'a sötétség szolgája'. Diaphanes betévedt egy helvét gyülekezetbe, és áttért a református hitre. Beszélgetésük végén Scotodulos is reformátussá lesz.

A mű két részre oszlik. Az „Elseo Dialogus”-ban Diaphanes és Scotodulos az eretnek-ség fogalmán vitáznak. Ezután Diaphanes a szentképek tiszteletének jogosságát vitatja. Diaphanes azt állítja, hogy a katolikusok isteneket csináltak a szentekből a római istenek mintájára.

A „Másodic Dialogus”-ban Diaphanes bizonygatja, hogy nem a Római Egyház a legrégebbi, és hogy nem Péter alapította a római gyülekezetet. Többször visszatérő téma a successio. Diaphanes bizonyítja, hogy a katolikus szertartások döntő része emberi találmány, és meghatározható a kitalálásuk ideje. Újra szóba kerülnek a szentek, Diaphanes elítéli a szerzetességet és a legendák azon törekvését, hogy a szenteket Krisztushoz hasonlónak tegyék. Diaphanes bizonyítja, hogy a protestantizmus tanai a régebbiek. Elítéli a misét, amely szerinte a nép butítására van kitalálva. Felsorol huszonkilenc érvet, amelyekkel bizonyítani igyekszik, hogy a katolikusok távol vannak az apostoloktól. Diaphanes szerint a katolikusok sok szertartást a pogányoktól vettek át. Elítéli a bünbocsánat megvásárolhatóságát, az erkölcstelen pápákat, akik a katolicizmus igazi létrehozói. Scotodulos teljesen vitaképtelen, az első néhány ellenérv után nem egyenlő ellenfele Diaphanesnek.

Diaphanes érvelésének középpontjában az apostoli örökség kérdése áll. A fölmerülő ellentétek alapján többször is bizonyítja, hogy a katolikusok nem successorai az apostoloknak.

Kevés a szövegben a politikai utalás, az aktualitás. A beszélgetés hangneme Scotodulos és Diaphanes között a kor vitairódmánának többségével ellentétben¹⁶ familiáris,

¹² HAVRÁN, *i. m.*, 69–70.

¹³ RMNy II, 1372.

¹⁴ RMK I, 1125.

¹⁵ A kézirat címe *Scotodulos és Diaphanes*. A könyvben lévő bejegyzés szerint 1737-ből való. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának tulajdona, helyrajzi száma 170.

¹⁶ BITSKEY, *i. m.*, 31.

baráti. Az „Ecclesia Catholica”-val szemben azonban már hevesen, indulatosan kel ki Diaphanes.

Pathai megadja művében forrásait. Hivatkozik antik szerzőkre (Hérodotosz, Apuleius), bibliai könyvekre (Ezékiel, Ézsaiás), egyházatyákra (Jeromos, Augustinus), valamint a 16–17. századi vitairódalomra (John Bale, Crantzius, Szegedi Kis István, Pázmány *Kalauza*). A legerősebb Szegedi Kis István *Speculum*ának hatása, a *Kalauzra* vonatkozó hivatkozások kivételével a többi hivatkozást is valószínűleg Szegeditől vette át Pathai.¹⁷

Hivatkozások Pázmányra, idézetek a Kalauzból

A Pázmányra vonatkozó hivatkozások a szöveg citátumainak jelentős csoportját alkotják. Összesen huszonhárom alkalommal idéz tőle Pathai vagy hivatkozik a *Kalauzra*. Az idézeteknél a mű címét mindig megadja a szöveg, de a pontos lapszám többször is elmarad.

A hivatkozásokat és az idézeteket három jól elkülönülő csoportra lehet osztani. Az első csoportba soroltam azon idézeteket és hivatkozásokat – összesen ötöt –, amelyekben Pázmány ellenfélként jelenik meg. Mind az öt esetben harmadik személyben esik szó Pázmányról. Elsősorban ezen szövegekre érvényes Czellárné Csiba Judit megállapítása, hogy Pázmányról Pathai szarkasztikus hangnemben emlékezik meg.¹⁸

Az ötből három esetben Pázmány konkrét állításait vitatja: „Ezt kellett volna ám az taniztrát előfordetani, mikor az praedicatoroc életit és magoc viselését vizsgálta Kalauz uram, de hata meget tartotta s-ugy halgatot az maga vezerinec vétkec felől mint egy hal.

Akarnam látni, ha Kalauz Uram egyget tudna elő allatni az maga vezeri közzül [...] kic az ő hitinec és vallásánac találoi voltanac, mellyeket ide föl elő hoztam, kiknec bálványozasokat Latországokat maga sem tagadhattya: mondom, akarnam latni mellyekre nem illenéc Christus urunknac amaz mondása: Heaba tiztelnecc engömet az ő emberi talalmányokkal, mert valamit az szent atyam nem plantalt, kikel annac szaggattatni. Ismeg: lai tinektec irastudoc es Phariseusok, hypocritac, kic hasonlatosoc vattoc az meg feiretöt koporsokhoz, mellyec kívül szepec, de belől tsontokkal rakvac és minden undoksággal.”¹⁹

Két alkalommal valamivel személyeskedőbb jelleggel Pázmány módszerét kifogásolja: „Pater Kalauz igen böls a Patvarkodásban, mellyet bizony ő sem tanult az tökéleteségnecc és igasságnac attyátul, hanem nylván attul vötte, az ki az hazugságnac, patvarkodásnac és káromlásnac attya. Io. 8. Igen hánnya veti a Kalafintát mesterségesen tuggya az ellene valokat kárhoztatni, az magaet vagy el halgatni avagy mesterséggel extenuálni, noha az maga conscientiaia külömben dictal, mind az által ü ugyan eliar az ő dolgában. Tuggya á Romai Rhetoricat.”²⁰

¹⁷ CZELLÁRNÉ CSIBA, *A Helvétiai Confessio...*, i. m., 76–78.

¹⁸ *Uo.*, 79.

¹⁹ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...*, i. m., O₈r–O₉v.

²⁰ *Uo.*, O₇r–O₇v.

A korszak vitairódmájában közhelyszerű volt az ellenkező felekezetűek kemény bírálata, idézett állításaik tagadása. Egész kötetek épültek arra, hogy az ellenfelektől citált szövegrészeket cáfolják. Pathai művében viszonylag kis számúak az ilyen hivatkozások, s mint utaltam rá, nem is közvetlenül Pázmánynak vannak címezve.

A Pázmányra vonatkozó hivatkozások másik csoportját azok alkotják, amelyekben Pathai Pázmány *Kalauz*ának szövegére mint bizonyító anyagra hivatkozik. Az állítások bizonyítását szolgáló citátumokat Györi L. János Tofeus Mihály zsolttármagyarázatait vizsgálva a világi példázatok közé sorolta mint a profán exemplumok sajátos fajtáját.²¹ Dolgozatom gondolatmenete szempontjából azonban célszerűbbnek látszik az említett idézetekre a retorika szakkifejezését, az auctoritást²² használnom. A tekintélyérveknek a korszak hitvitáiban két fő forrásuk volt, a Biblia és az egyházatyák. A vitaművek elsősorban ezen iratokra támaszkodva próbálták bizonyítani állításaikat.²³ Figyelemre méltó módszer tehát, amellyel Pathai dolgozik.

A *Parázna Babillónak ... tükrében* tizenhat alkalommal szerepel Pázmány-idézet tekintélyérvként. A Pázmányra mint bizonyító tekintélyre való hivatkozások száma több mint háromszorosa a Pázmányra, mint ellenfélre való hivatkozásokénak. Nincs minden hivatkozásnál pontos lapszám, de sikerült mindet visszakeresni a *Kalauz* 1613. évi kiadásából, s ezzel bizonyítani, hogy a *Kalauz*ból valók.

Egy-egy idézetet Pathai többször is felhasznál. A könyv elején ezt olvashatjuk: „Mert mikor Pazman Uramnak Kalauzát olvasni kezdettem volna, találék illyen Pirongatással valo intézése: Vannak, ugy mond nemellyek, kic minden okos gondolkodas nélkül a' miben születettek es neveltettek azt javallyák, soha tovább nem akarnac lépni sem tudákozni.”²⁴ A továbbiakban többször is hivatkozik ezen idézetre: „Hát nem fedhesz engemet méltán, hogy az Apostal intéését, és Kalauz Paternec, tanátsát fogadván, meg halgatam az Istenec Igéjét.”²⁵

Pathai igyekezett változatosan felhasználni a rendelkezésére álló anyagot. A *Kalauz*ban gyakran előkerülő gondolat, hogy aki egyszer hazudik, az mindig hazudhat. Pathai többször, különböző megfogalmazásokban idéz ilyen mondatokat: „Item: A melly gyülekezet tsak egy hazugságban meg fogatikis, nyilván valo, hogy az, nem lehet igasságnac oszlopa s-erőssége, és nem tsak az ü tanétásának nem hihetünk, de sőt abban bizonyossac lehetünc; hog', ha az hazugságnac attya belé toihatta az hazugságot, nem lehet Christus nyája. Mert ezt az pokolnac ereje, hazugságnac, és hamisságnac fertőjébe

²¹ GYÖRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsolttármagyarázataiban*, StudLitt (Debrecen), 27(1991), 87.

²² Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der Literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München, 1960, 234–235.

²³ BITSKEY, i. m., 33; PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél*, kiad., jegyz., tan. BITSKEY István, Bp., 1984, 170; ERDEI Klára, *Ecsedi Báthori István kiadatlan hitvitázó tractatusa = Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné, VARGA Pál, Debrecen, 1978, 52; PRUZSINSZKY Pál, *Néhány polemikus írónk az ellenreformáció korában*, Lelkészegyesület, 1918, 161; RÉVÉSZ Sándor, *Káldi, mint polemikus író*, KatSz, 1905, 689.

²⁴ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tükrö...*, i. m., B₃₁–B_{31v}.

²⁵ Uo., B_{6v}.

nem tapodhatja.”²⁶ Egyszer egész láncot fűz az idézetekből: „...mert azt írja Kalauz Pater fő Jesusunta doctor; hogy az melly vallásban tsak egy hazugságot találunk is, tudván tudgyuc, hogy az nem lehet Istenes tudomány. Ismég: Aki, ugymond, legh kisebb dologban téveleg, mindenestül fölbontya és elrontya az egész keresztyén hitet azzal, és nem is idvözülhet. Ismég: Aki egyszer hazud, annak igaz mondását sem szoktuc elhinni.”²⁷

Változó, hogy szó szerint vagy csak tartalmilag idézi Pázmányt. Tartalmi idézet például: „Pater Kalauz nac értelmes írásából: ki azt írja: Valaki tudván tsak legkisebb dologban el szakadis attul az Ecclesiátul, melly az szent írást elönkben adgya, az egesz keresztyen hit nec fundamentomat felbonttya.”²⁸ Szinte szó szerint, csak a helyesírást változtatva idézi Pathai a következő mondatot: „Pater Kalauz is azt mondgya, hogy á ki egyszer igazán páztorrá válaztatik, tsac addig kel ötet igaz és rend szerént valo páztorinak tartani, mig abban a tudományban marad a melynek tanetasara igaz páztorrá válaztatott, ugy hogy mihent attul el szakad ottan farkassá leszen es lopoua, kiktül á Juhoknac tavul kel futni.”²⁹

A tekintélyérvként használt mondatokat Pathai kiemeli szöveggörnyezetükből, elvágja a hozzájuk kapcsolódó gondolatmenetet, és új szövegösszefüggésbe helyezi őket. Az új összefüggésrendszerben az auctoritasok többnyire Pázmány állításainak ellenkezőjét bizonyítják. Nagyon szemléletes ez a legutóbb idézett mondatnál, amellyel Pázmány a protestáns prédikátorok, míg Pathai a katolikus papok istentelenségét bizonygatja.³⁰

Pathai hasonló módon jár el, mint Pázmány, aki vitaműveiben gyakran fordította ellenfelei érveit ellenük.³¹ Annyiban más Pathai módszere, hogy a tekintélyérvként használt Kalauz-idézetekben Pázmány nem ellenfélként jelenik meg. Olyanformán idéz Pa-

²⁶ *Uo.*, D_{5v}.

²⁷ *Uo.*, C_{9v}–C_{10r}.

²⁸ *Uo.*, M_{12r}. A *Kalauzban* a szöveg kicsit másképpen hangzik: „Azért rövid szóval, csak akkor szakad el az ember az igaz Hitnek egyességétül, midön tudván külömbet hiszen annál, az mit ugyan azon Anyaszent-egyház tanít, melytül az Evangeliumot és az Sz. Írást vöttük. mert, noha nem tartozik minden ember arra, hogy ércse, és általa lássa mindenekben az Anyaszentegyháznak tanítását: de arra minden ember köteles. örök kárhozat alatt, hogy sem kicsin, sem nagy dologban tudván el ne szakadgyon az ő tanításátul. és valaki tudván, csak leg kisebb dolgot meg vétis, fel bontya a Keresztyén Hitnek fundamentomat, és az igaz hitet el veszti.” PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérő kalauz*, Pozsony, 1613, 87.

²⁹ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...* i. m., O_{12r}. Ugyanez a mondat a *Kalauzban*: „Ha ki egyszer igazán Pásztorrá válaztatik, csak addig kel ötet igaz, és rendszerént való Pásztorinak tartani, mig abban az tudományban marad, az melynek tanítására igaz Pásztorrá válaztatott; ugy hogy mihent attul el szakad ottan farkassá leszen, és lopóvá, kiktül az juhoknak távul kel futni.” PÁZMÁNY, *Isteni igazságra...* i. m., 114.

³⁰ *Uo.*, 115. „Ha azért Luther és Zvinglius, igaz Páztorokká válaztattak az Római gyöleközetben, csak addig tartott ez az igaz Hivatal, mig semmiben az ő tudományátul el nem szakadtak: de mihent ez ellen kezdettek tanítani, ottan megszűnt az ő hivatallyok.” – „Ez szerént az Kalauz intése szerént nylván mondhatom, hogy mihelen az Apostalok rendeléséből ki ugrották, mihelen az ő tudományoktul el szakadták, és az magok emberi gondolattya szerént kezdettek az Misenec misziri gallerát az Apostali hivatalnak nyakába szabni: Azonnal el hadták az igaz páztori meltoságot: azonnal farkasocká löttenek. Azért mint Ordéto farkasok és hamis Safarok ki rekeztetnek az juhoknak örökös Aklából, amaz igaz, fő es gondviselő páztorul, az mi Urunc Jesus Christusul, mint erre magát kötelezte ígéretivel ez fő páztor.” PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...* i. m., O_{12r}–O_{12v}.

³¹ BITSKEY István, *Hitviták tüzeben*, Bp., 1978 (Magyar História), 180.

thai a *Kalauz*ból, mint a kor vitairodalma a patrisztika írásaiból, amelyekből leggyakrabban szintén szövegkörnyezetükből kiragadott mondatokat idéztek a szerzők, így egymásnak teljesen ellentmondó tételeket is bizonyítani igyekeztek az egyházatyák műveiből.

A hivatkozásra Pázmány tekintélye adott lehetőséget. Azért használtam az idézetekre az exemplum fogalma helyett az auctoritas fogalmát, mert a terminussal is utalni akartam arra a tényre, hogy Pázmánytól származó nyilatkozatokra ilyen módon hivatkozik egy protestáns szerző. Pázmány ez idő tájt már egy protestáns szerző számára is valóságos hivatkozási alap lehetett. Egyik-másik idézet közmondásszerűen hangzik. Baranyai Decsi János *Adagiorum Chiliades quinque* című művében szerepel például egy mondás – „Az ki egyszer lator, soha nem jámbor az”³² –, amely nagyon hasonlít arra, hogy aki egyszer hazudik, mindig hazudik. A katolikusokkal való vitában Pázmány tekintélyével megtámasztva hatékonyabbak lehettek még az ilyen citátumok is.

Még kétszer hivatkozik Pathai Pázmányra. A könnyebb érthetőség kedvéért mindkettőt idézem: „Vétkeztem-e, megis kérdem, az killyebb lépessel, hogy tormába eset féreg-nec ne ítéltessem se mondatuán Pater Kalauztul?”³³ „Azon Kalauz Paternec mondása es értelme szerént inkab hiszem, ha valami szent tököt nem kötnek hounoc ala, kinec segítsegevel iobban uszhassanak, hogy azokis azon völgyön vesznek.”³⁴ Pathai nem ad lapszéli hivatkozást, és nem találtam a fent idézett képekhez hasonlókat a *Kalauz* szövegében. Valószínűleg nem a *Kalauz*ból származnak, mégis igyekszik felhasználni Pázmány tekintélyét. Különösen az első idézetben tűnik Pázmány mindenekfölötti bírónak.

Pathai vitamódszere a Pázmányra, illetve a *Kalauz*ra vonatkozó hivatkozásokkal kapcsolatban kettősséget mutat. Pázmány megjelenik ellenfélként és tekintélyként is. Az ellenpárt vezérének tekintélyként való idézése szokatlan, de kitűnő fegyver egy ügyes vitázó kezében. Pathai kihasználva a lehetőséget, Pázmány tekintélyét igyekezett a katolicizmus ellen fordítani.

Formai, szerkesztésbeli hasonlóságok a két mű között

Az a tény, hogy Pathai felhasználta Pázmány nyilatkozatait saját állításai bizonyítására, fölveti a kérdést, hogy a mű szerkezetében, formájában találhatók-e nyomok, amelyek Pázmány *Kalauz*ának hatására utalhatnak. Felhasználja-e Pathai a szentenciaszerű idézetekhez hasonlóan a Pázmány által alkalmazott formákat saját állításai, érvei keretbe foglalására?

Több ponton mutatható ki hasonlóság vagy egyezés a *Kalauz* és a *Parázna Babillónak ... tüköre* között. Elsőként a párbeszédes formával, majd a beszélgetés résztvevőinek viszonyával, végül két tartalmi jelenséggel célszerű foglalkozni.

³² BARANYAI DECSI János, *Adagiorum Graecolatinoungaricum chiliades quinque*, kiad., tan. MOLNÁR József, Bp., 1978 (Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium, 5), F3v.

³³ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...*, i. m., B6r.

³⁴ Uo., Nr.

Pathai művében dialogikus formát alkalmaz. A dialógust mint műfajt formai és tartalmi szempontok szerint szokás definálni. A párbeszédés formájú hitvitákat a dialógusok egy fajtájának tekintik.³⁵ Györe Pál a beszélőknek az igazsághoz való viszonya alapján világosan elkülöníti a dialógust és a polémiát: „A dialógus tehát, bár hasonlít az ütközetre, mégsem azonos a szellemi harccal, a polémiával. A polémiára inkább a fölény igazolása, a dialógusra inkább a tudás szókratészi szerénysége jellemző. Aki polemizál, rendszerint a maga igazáért küzd, aki dialógust folytat, elsősorban az igazságért emel szót. A polemizáló ritkán mozdul el saját – arkhimédészi pontnak vélt – szellemi helyéről. A dialógusban résztvevők többször is átengedik helyüket egymásnak, hogy végül is közösen jussanak el szilárd meggyőződéshez. A dialógusban senki sem a maga igazát bizonyítja, hanem együttesen tesznek – szellemi közösséget teremtő – lépést az igazság felé.”³⁶

A *Parázna Babillónak ... tüköre* polemikus mű, az egyik fél teljes győzelmet arat, Diaphanes a saját véleményét fogadhatja el Scotoduloszal is. Diaphanes nem keresi az igazságot, hanem Scotodulosnak akarja megmutatni. Scotodulosnak csak az első néhány lapon vannak ellenérvei, Diaphanes még biztatja is kifejtésükre, kételkedve bár, de hajlandó meghallgatni ellenfelét: „Hogy magadat ajánlod az orvoslasra, tudom hogy jó akaratból ígéred noha én semmi betegséget nem érzem, mind az által jó neven vészem megis halgatom tanétásodat, megh látom minemű irrel kötöd az én seb nélkül való tagomat.”³⁷

Később Scotodulos már nem vitapartnere, hanem szinte tanítványa Diaphanesnek. Diaphanes hosszú monológjait néha szakítja meg Scotodulos közbeszólásai, amelyekre Diaphanes újra terjedelmesen válaszol. Scotodulos megjegyzései a mű vége felé már nem is mindig ellentételek, hanem kérdések.

Scotodulos és Diaphanes beszélgetésének hangulata nagyon emlékeztet az *Öt levél* prózában elbeszelt párbeszédeire. Az *Öt levél* 1613-ban a *Kalauz* mellékleteként jelent meg, Pathainak így ismernie kellett az *Öt levelet* is, amelynek párbeszédei szintén nem dialógusok a közös erőfeszítés hiánya miatt.³⁸ Az egyik fél mindkét szövegben óriási fölényben van, csak a szerepek fordítottak, Pázmánynál a katolikus pap, Pathainál a protestáns lett jezsuita.

Sík Sándor véleménye szerint Pázmány vitáiraiban majdnem mindig leplezett dialógusokban beszél.³⁹ Ezen megállapítást figyelembe véve föltételezhetjük, hogy a párbeszédés formát Pathai Pázmány nyomán alakította ki. Nem vette át pontosan Pázmány módszerét, inkább azt mondhatjuk, hogy az ötletet használta föl. Átvette a pázmányi modellt, de változtatott, alakított rajta. A rejtett párbeszéd helyett valódiak születtek, eltűnt az *Öt levélben* többször is említett közönség.

A korszak vitaműveiben a vitának általában három szereplője van: a győztes fél, az ellenfél és a meggyőzendő személy. A győztes fél képviseli a szerző álláspontját, tanítá-

³⁵ *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, II. Bp., 1972, 698–700.

³⁶ GYÖRE Pál, *Informatika, kommunikáció, dialógus = Az informatika egyes elvi kérdései*, szerk. HOMO-RÓDINÉ BOTOND Éva, Bp., 1972 (OMKDK, 19), 57.

³⁷ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...*, i. m., B₂v.

³⁸ PÁZMÁNY, *Egy tudakozó prédikátor...*, i. m., 161.

³⁹ SÍK Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, Bp., 1939, 166.

sait. Érvei a lehető legnagyobb mértékben ki vannak fejtve, a szöveg terjedelmének döntő részén át övé a szó. Az ellenfél a szövegekben megátalkodott ellenségként jelenik meg, saját érvei vannak, amelyekre az adott vitairat válaszol. Az ellenfél lehet egyetlen személy, de egy csoport is, például a katolikus páterek vagy a protestáns tanítók. Az ellenfél megtérítése nem cél, és nem is igazán lehetséges. Megtéríteni a vitaművek a meggyőzendő személyt szeretnék. Olyan személy tehát, akinek véleménye változtatható. Az ellenfél *ellen* a meggyőzendő személyért írják a vitaműveket.

A vitaművek egy részében az ellenfél jelenléte sokkal tapinthatóbb, mint a meggyőzendő személyé. E szövegekben az ellenfél állításait gyakran citálják a vitairók, néha az egész könyvet egyetlen személy ellen írják, az ellenfél meg van szólítva a szövegben. A meggyőzendő személyt, azaz többnyire az olvasót sokkal ritkábban említik meg, bár jelenléte a vitában kétségtelen, kisebb arányban vesz részt benne, mint a másik két szereplő. Az egyes személyek között lefolyt vitákból származó művek gyakran ilyen jellegűek. Más vitaművekben a meggyőzendő személy szinte egyenrangú résztvevője a kommunikációnak, ő is vagy csak ő van megszólítva, nem fölötte folyik a vita.

A *Parázna Babillónak ... tükrében* Diaphanes Scotoduloszal vitázik, de nem ellenségként állnak szemben egymással, sőt miután kiderül, hogy más felekezeten vannak, baráti érzelmeik készítetik a vitára őket. Diaphanes így üdvözlő volt iskolatársát: „Ennekokáért kívánoc az Ur Istentül énis tenéked egésséget, világosito Sz. Lelket ki meg nissa szemeidet és hozzon az igasagnac ismeretire, meg utáltatván veled az régi tévelgésnec sötétségét.”⁴⁰ Scotodulos pedig a következőképpen határozza el, hogy vitába száll Diaphanesszal: „Ennekokáért bizony nem szánom értőd egy avagy két napi dolgomat hátra hadni: Ez világi életemnél inkább akarnam ha az te lelkedet ez veszedelmes eretnekségnek töreből ki szabadíthatnam.”⁴¹

Scotodulos ellenérvei és a Diaphanes által felemlgetett katolikus tanok nem Scotodulos személyes véleményeként jelennek meg, hanem a katolikus páterek tanításaként. Ezzel ellentétben Diaphanes a saját állításaként adja elő az elmondottakat, teljesen azonosul mondanivalójával. Scotodulos inkább csak felmondja a megtanultakat, s ezáltal a katolikus tanítások eltávolodnak tőle. Az eltávolodás lehetőséget ad arra, hogy a vitapartnerek ne ellenségként kerüljenek szembe egymással, hogy a két személy között baráti maradjon a hangnem.

Diaphanes nem Scotodulos *ellen*, hanem *érte* vitatkozik. A győztes fél a szövegben természetesen Diaphanes, de Scotodulos nem ellenfél, hanem meggyőzendő barát. Az ellenfelek a katolikus páterek, akikhez a szöveg közvetlenül nem is szól, nem őket akarja meggyőzni, hanem hívüket, Scotodulost. A meggyőzendő személy – Scotodulos – megszólított, meglehetősen aktív szereplője Pathai művének.

A *Kalauzban* a kommunikáció három szereplőjének viszonya hasonló, mint a *Parázna Babillónak ... tükrében*. Az ellenfél, az „új tanítók” vagy „atyafiak” mellett jelentős a szerepe az olvasónak, a meggyőzendő személynek is. A *Kalauz* leplezett dialógusai⁴² is

⁴⁰ PATHAI, *Parázna Babillónak ... tükrében...*, i. m., A₈₁–A₈₅v.

⁴¹ *Uo.*, Br.

⁴² SÍK, i. m., 166.

inkább a győztes fél és a meggyőzendő olvasó között folynak, mint a győztes fél és az ellenfél között. A gyakorlati cél, a térítés⁴³ előtérbe helyezi az olvasót, a szöveg igényli a reflexióit: „Vallyon’ s ha ki azt felelni, hogy emberi kéz nélkül, az közel való hegyeknek történetből lött szakadásból, és az ő részeinek széltül egyben hordásából kerekedett ki az szép palota; nem azt itélnédé, hogy meg előzne minden goromba esztelenséget oktalan feleleti? Hasonlóképpen, Ha egy bordában nagy mesterséggel rendelt belfonalat látnál; nem mindgyárt azt gondolnádé, hogy merő szerencéből esett rendelések, hanem okos embernek mestersége szerkesztette ezeket oly jó módgyával.”⁴⁴ „Holott látod, hogy az Sz. Házasságnál, jobbnak mondgya az tanácsolt szüzességet.”⁴⁵ „Azt pedig nem mondhatod, hogy Numerus certus pro incerto ponitur, ez a’ nevezetes számú napok, bizonytalan nagy üdvért vétetnek.”⁴⁶

Ezen hasonlóságnál sincs a két szöveg között teljes egyezés. A *Kalauz*ban a meggyőzendő személy az olvasó – egy általános személy, míg a *Parázna Babillónak ... tükörében* Scotodulos – egy konkrét személy, bár véleménye teljesen önállóan. A hasonlóság melletti különbség ismét azt mutatja, hogy Pathai önállóan használta föl a *Kalauz* adta ötleteket, nem szolgálai másolt.

A korszak vitaművei tartalmi szempontból két csoportba oszthatók. Az egyik típusban nem kizárólag teológiai a vita, hanem fontos szerepet játszanak bizonyos valláson kívül álló problémák is.⁴⁷ Gyakori a polémiákban megjelenő politikum. Magyar röpiratában lényeges tényező a politikai, elsősorban katonapolitikai aktualitás.⁴⁸ Alvinci és Pázmány összecsapása politikai jellegű is.⁴⁹ A politikum mellett megjelenhet más kiegészítő tartalom is a hitvitákban. A polemikus szövegek gyakran egymásnak felelgetnek, a „párbeszéd”-be személyes indulatok is vegyülhetnek. A személyes ellenségeskedés kialakulhat a vita hevében, de ismerünk példát arra, hogy már előzőleg megvolt. Pázmány mint volt kassai pap valószínűleg nem véletlenül címezte az *Öt szép levelet* Alvinci Péternek, aki szintén Kassán volt prédikátor, és támogatta a Bocskai-féle felkelést, amely meghiúsította a jezsuiták kassai terveit.⁵⁰

A hitviták másik csoportja kizárólag vagy majdnem kizárólag teológiai problémákkal foglalkozik,⁵¹ a vallás keretein kívülről legfeljebb példaanyagot vesz állításai illusztrálására.

⁴³ BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., 1986 (Magyar História: Életrajzok), 101.

⁴⁴ PÁZMÁNY, *Isteni igazságra...*, i. m., 2.

⁴⁵ *Uo.*, 482.

⁴⁶ *Uo.*, 665.

⁴⁷ ZSILINSZKY Endre, *Polemikus irodalmunk a XVI-ik és XVII-ik században*, Bp., 1881, 35.

⁴⁸ BITSKEY, *Hitviták tüzeiben*, i. m., 178; MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, kiad. FERENCZI Zoltán, Bp., 1911 (Régi Magyar Könyvtár), 15–22; MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, kiad. KATONA Tamás, tan. MAKKA László, Bp., 1979, 191–205.

⁴⁹ ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, vál., jegyz., ford., tan. HELTAI János, Bp., 1989 (Bibliotheca Historica), 241.

⁵⁰ *Uo.*, 240.

⁵¹ ZSILINSZKY, i. m., 35.

A *Parázna Babillónak ... tükörét* az utóbbi csoportba sorolhatjuk. A politikum csak az *Eleol Jaro Beszedben* jelenik meg nagyon általános utalásokban: „Az Pápák Legatusokat tartanac a’ Fejedelmek mellet, az Jesuita fekete Barátok pedig az Urak udvarában, Várasokban, efféle magok tarsaságában nevelt és tanult iffiakat bocsátnac ki, és ezek által rontyak az országnac bekességés allapattyát, az emberec közöt valo külső nyájaskodásnac szine alatt: ...”⁵²

Személyes indulatok, egy konkrét személy vagy egy konkrét személy műve ellen folytatott vita szintén nem jellemző Pathai vitáitára. A szöveg jellegét nem határozzák meg a dolgozatom előző fejezetében vizsgált Pázmány-ellenes kiszólások, mert számuk meglehetősen alacsony.

A teológiai kérdések, amelyekről a *Parázna Babillónak ... tüköre* vitázik, állandó témák lehettek a hitviták korában. Pathai minden vitatott tételt az apostoli successióval igyekszik kapcsolatba hozni, s ezek tisztázása után többször is levonja a következtetést, hogy a katolikus egyház nem successora az apostoloknak. „Ved eszedbe azért. Mikor én a’ tudományrol veteködöm, s-te az hel be valo Successioval bizonitvan erősséted magadat mint illik özve.”⁵³ „Hasonloképpen az Christus ideiében valo Phariseusokis igen hányác vetic vala magokat, hogy Moysesnec succedáltak, hogy az Aaron Paptul maradot reajoc az ő Papi tiszték.”⁵⁴

Közismert, hogy a *Kalauz* első kiadásának tizennégy könyvéből nyolc annak bizonyítása, hogy a katolikus egyház, ellentétben a protestáns egyházakkal, Krisztus igaz egyháza és az apostolok successora. Pázmány megmutatja, hogy melyik az igaz egyház, és hogy melyik nem az.⁵⁵ Sokkal rövidebben értekezik a protestánsok által vitatott fontosabb kérdésekről. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy a *Kalauz* alapproblémája a katolikus egyház successiója, ennek elfogadása ugyanis értelmetlenné teszi a többi vitatott kérdést is.

A hasonlóság mellett ez esetben is van különbség a két mű között. A Pázmány bizonyítási eljárásában kissé perifériára sodródott vitatott kérdések Pathai művében nagyobb fontosságot kapnak, de Pathai a *Kalauz* legfontosabb következtetésének cáfolására használja fel őket.

Érdeemes felhívni a figyelmet még egy további egybeesésre a két szöveg között. Pathai műve L₁₀ versójától kezdve az M₁ versójáig felsorol huszonkilenc okot, amelyek miatt a katolikusok távol vannak az apostoloktól. A hosszú, lendületes, pergő felsorolás igyekszik elkápráztatni az olvasót és Scotodulost, nyomasztónak mutatja Diaphanes fölényét.

A *Kalauz* kilencedik könyvében Pázmány felsorol huszonhárom bizonyítékot, hogy a protestánsoké nem igaz egyház. A bizonyítékok bővebben vannak kifejtve, mint a *Parázna Babillónak ... tükörében*, de a sok egymást követő állítás lenyűgözi az olvasót, hasonló hatást fejt ki mind a két felsorolás. Az egyezés és különbözőség kettőssége ez esetben is megfigyelhető.

⁵² PATHAI, *Parázna Babillónak ... tüköre...*, i. m., A₃v–A₄r.

⁵³ Uo., G₃v.

⁵⁴ Uo., G₆r.

⁵⁵ PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, tan. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, Bp., 1983, 67–73.

A *Kalauzban* és a *Parázna Babillónak ... tükörében* megfigyelt formai és tartalmi hasonlóságok mellett minden esetben mutatkoznak lényeges különbségek is. Pathai az általa bizonyosan ismert *Kalauz* szerkesztési elveinek egy részét beépítette művébe, de nem szolgáiban másolt, hanem az ötleteket egyéni módon használta fel.

Nem valószínű, hogy a fejezetben tárgyalt szövegszerkesztési módszerekkel Pathai megelőzőleg ne találkozott volna. A több összekapcsolódó hasonlóság azonban valószínűvé teszi, hogy Pathai tudatosan használta fel a *Kalauz* eszközeit. A *Kalauz* sikere, főlénye rákényszerítette a protestáns vitairat szerzőjét, hogy alkalmazza a hite szerint győzelemre vezető eszközöket. A *Kalauz* szövege minden bizonnyal jelentős szerepet játszott abban, hogy a *Parázna Babillónak ... tüköre* ilyen formában született meg.

Az átvett módszerekben eszközölt változtatások mögött a meghaladás, javítás szándékát kereshetjük. Nem egyszerűen utolérni, hanem megelőzni akarta Pázmányt, versenyképes – még ha a lehetőségek miatt kisebb és kevésbé átfogó – vitairatot szeretett volna írni.

Összegzés

A *Parázna Babillónak ... tükörében* a *Kalauz* hatása több módon is megnyilvánul, a citátumokban a bizonyító anyag részévé válnak egyes mondatai, szövegépítési módszerei pedig beépülnek Pathai művébe. A *Kalauz*ból származó idézetek egy része, mint láttuk, közmondásszerűen hangzik, ezek valószínűleg a kor nyelvének gyakori fordulatai voltak. A felhasznált szövegszerkesztési módszerek is általánosan ismertek lehettek a 17. század elején. A *Kalauz* hatását abban kereshetjük, hogy Pathai éppen ezeket az eszközöket alkalmazta.

Összetett, többretegű Pázmány- és *Kalauz*-kép rajzolódik ki a *Parázna Babillónak ... tükörében*. Keveredik a kommunikációs folyamat két tényezőjének, az ellenfélnek és a citált bölcsességek kimondójának, a mintaadó mesternek az alakja.

A *Kalauz* a 17. század elejének protestánsai számára óriási kihívás volt, amelyre teljes értékű választ nem is tudtak adni. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni még hosszú évtizedekig – Czeglédi István is említi vitaműveiben –, valamilyen módon reagálni kellett rá. Pathai István könyve elsőik között reflektál a *Kalauz*ra, és sajátos módon dolgozza föl a hatást. Nem mereven elutasítja, hanem hajlékonyan felhasználja az ellenfél munkáját. Pázmány eszközeit visszajükra fordítja, hasonlóan ahhoz, ahogyan Pázmány támaszkodott a 16. századi protestáns prédikátorok irodalmi eredményeire.

A *Parázna Babillónak ... tüköre* megjelenési évében Pázmány újabb vitaművet adott ki *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* címmel, amelyben megemlíti Pathai művét. Az igaz egyház és a Biblia helyes értelmezése Pathai könyvének is fő témái. Valószínűleg a *Parázna Babillónak ... tükörére* adott választ kereshetjük *Az Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* című vitairatban. A *Két rövid könyvecskék*re Pécsváradi Péter írt választ *Felelet...* címmel. A *Parázna Babillónak ... tüköre* beleilleszkedik a 17. század elejének Pázmány körül kristályosodó vitairadalomba.

ZRÍNYI LUCANUS-OLVASATA

Zrínyi Miklós műveinek ihletői, forrásai közt a klasszikusnak számító forrásokon (Vergilius, Tasso) kívül számon szokták tartani Lucanust, a római ezüstkor legjelentősebb eposzíróját is, de elmaradt annak alapos vizsgálata, hogy Lucanus költői műve milyen hatást tett Zrínyire. Végképp nem esett szó arról, hogy Zrínyi olvasata miképp illeszkedik be a 17. század Lucanus-értelmezései közé, mennyiben egyedi és hol találunk olyan pontokat, amelyeknél a kortárs befogadási mintákhoz csatlakozik, és amelyek költészetfelfogásának néhány elemét is megmutatják.

A Zrínyi-könyvtár katalógusa szerint a költőnek két Lucanus-kiadása is volt, mindkettő egy-egy nevezetes kiadás sokadik átdolgozott változata és utánnomása: az egyik Verulanus 15. századi kiadásának 1539. évi leideni lenyomata,¹ a másik pedig a 17. század eleji Hugo Grotius-féle kiadás Thomas Farnabius által kommentált változata 1658-ból.² Az 1539. évi kiadás Zrínyi-példánya a lapszélén több helyen vízszintes ceruzavonalakkal van bejelölve.³

Hogy ezek Zrínyiéi-e, eddig nem döntötte el a kutatás, mindenesetre a könyvtár katalógusának modern kiadása nem veszi fel a megjelölt Lucanus-helyeket. Bizonyos azonban, hogy e vonalak Zrínyitől származnak, mert ha összevetjük a megjelölt részeket a Zrínyi által műveiben felhasznált Lucanus-szövegrészekkel, kizárólagos egyezéseket találunk. Így a *Mátyás-elmélgedésekből* a „Bella geri placuit nullos habitura triumphos”⁴ (Luc. I, 12) idézetsora, a „Sub iuga iam Seres”⁵ (Luc. I, 19–20), a „Pars mundi mihi”⁶ (Luc. II, 583–584), a „Macedon fines”⁷ (Luc. X, 28–46), a „Mors ultima poena est”⁸ (Luc. VIII, 395–396) kezdetű sorok mind meg vannak jelölve Zrínyi példányában. Ha-

¹ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991, 269, tételszáma 278 (BZ 226).

² Uo., tételszáma 277. A kötet a *Pharsalián* kívül tartalmazta a korban Lucanusnak tulajdonított Nero-dicsőítő Calpurnius Siculus-eklogát, Petroniusnak a lucanusi eposzfelfogással vitatkozó *Bellum civilejét* (*Sat.* 118–125), valamint az angol Thomas Maius *Pharsalia*-befejezését hét énekben. Ez a példány hiányzik a Zágrábban őrzött Zrínyi-könyvek közül, de kései kiadási éve miatt (1658) az esetleg benne levő jegyzetek nem jöhetnek számításba a Zrínyi-művek többségénél.

³ A zágrábi Lucanus-példányt még Szörényi László jegyzetelte ki a 80-as években, így köszönet illeti őt jegyzetelésének átengedéséért.

⁴ ZRÍNYI Miklós *Próza művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, 1985 (a továbbiakban: ZP), 196.

⁵ ZP, 197.

⁶ ZP, 201.

⁷ ZP, 202.

⁸ ZP, 203.

sonlóképpen az *Áfium* „Dedecori est fortuna prior”⁹ (Luc. VIII, 31); s a *Szigeti veszedelem* „Mindenben árt a késődelemség”-ének (II, 1) latinja, a „Semper nocuit differre paratis” (Luc. I, 281) is. Az *Áfiumban* található két másodlagos Lucanus-idézet,¹⁰ de ezek közül az egyiket maga is megjelölte („Fatis accede deisque...”, Luc. VIII, 486–487) Lucanus olvasása közben. Egyetlen hely van, amelyet nem jelöl saját példányában, ugyanakkor idézi egyik levelében: Ruchich János zágrábi alispánnak írja, hogy „Num itaque impietatis arguerer si dicerem illud Lucani: Hoc placet, o superi, cum vobis perdere cuncta propositum est, nostris erroribus addere crimen?”¹¹ Feltűnő viszont, hogy ez a levél is 1658-ból való, még hozzá decemberből, miután már a Lucanusból alaposan szemelgető *Mátyás-elmékedések* is elkészült, és mikor Zrínyi a mára elveszett, 1658-as kiadású Lucanus-kötetét beszerezhetette.¹²

Akadnak ezeken kívül is Lucanusra utaló jelek Zrínyinél, de mivel ezeket Zrínyi nem jelölte be példányában, óvatosabban kell kezelni őket, hiszen jórészt epikai közhelyekkel állunk szemben. Akár Lucanus előtti (Homérosz, Vergilius), akár Lucanus utáni költők (elsősorban Tasso) közvetíthették az adott locus communis Zrínyinek. Már Kovács Sándor Iván is megemlíttette, hogy a *Szigeti veszedelem* epikai előzményei között számon kell ugyan tartanunk a *Pharsaliát* is, de a két eposz összevetése öncélúnak bizonyulna, hiszen ugyanazt az epikai trópus- és figurakincset használják, és így Zrínyi közvetlen forrása szinte megállapíthatatlan, vagy ha sejthető is, akkor valószínűleg nem Lucanus az.¹³ Ennek alátámasztására már Kovács Sándor Iván hozott egy példát, hasonlólt idézhetünk a *Szigeti veszedelem* XV. énekéből:

És ily szörnyen fénlík cometa magasbul:
Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul,
Szörnyű jüvendőket hordoz hatalombul. (XV, 56)

Lucanusnál is azonosak a comete, azaz az üstökös következményei:

Ignota obscurae viderunt sidera noctes
Ardentemque polum flammis caeloque volantes

⁹ ZP, 215.

¹⁰ ZP, 228, 432.

¹¹ „Vajon tiszteletlenséggel vádolnának, ha Lucanust idézném”; az idézett sor Luc. VII, 58. ZRÍNYI Miklós *Levelei*, kiad. MARKÓ Árpád, Bp., 1951.

¹² Kovács Sándor Iván figyelmeztetett rá, hogy mikor Zrínyi az *Attila*-epigrammában azt mondja, hogy „Uer katharaktákat árasztottam”, szintén Lucanusra utal vissza, ám ebben közvetlen forrása Smetius *Verstana* lehetett (Zrínyi-könyvtári tételszáma 363). Smetius verstana abból áll, hogy az antik költészet összes szóelőfordulására metrikus szöveggörnyezetből hoz példát, és a cataracta szóra éppen Lucanustól idéz egy sort (X, 318), hiszen a szó a klasszikus költészetben másnál elő se fordul versben. Lásd Henricus SMETIUS, *Prosodia*, Francofurti, 1633¹⁴, 80. Smetius hazai elterjedtségéről lásd BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, Bp., 1971, 23.

¹³ KOVÁCS Sándor Iván, *Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...* = Uő., *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979, 96.

*Obliquas per inane faces crinemque timendi
Sideris et terris mutantem regna cometen.* (I, 525–529)¹⁴

De ha utánanéznünk az üstökösök nagyszámú epikai előfordulásának, megtaláljuk, hogy a lucanusí országok sorsát eldöntő (*regna mutantem*) üstököst először Silius Italicus veszi át tőle (*Pun.* I, 461), míg a párhuzamos „üstökőshagyomány”, mely Vergiliusnál (*Aen.* X, 272) szerepel először (?) és többen folytatják (Avien. *Arat.* 594, Claud. *rapt. Pros.* I, 233, Silius *Pun.* VIII, 637), eredetileg Arisztotelészől származik és elsősorban az üstökös által okozott rendhagyó időjárásbeli változásokkal foglalkozik.¹⁵ Csonka Ferenc¹⁶ ezt a helyet Taurinus *Stauromachiájából* eredeztetné (*Staur.* I, 44–48), amit persze szintén nem lehet kizárni, de Taurinushoz is valószínűleg Pontanótól került át a toposz.¹⁷ Nyilván a „süvítő szél erősségű kiáltás” toposzát sem Lucanus írja le egyedül:

*...It tantus ad aethera clamor
Quantus, piniferae Boreas cum Thracius Ossa
Rupibus incubuit, curvato robore pressae
Fit sonus aut rursus redeuntis in aethera silvae.* (I, 388–391)¹⁸

Ez Zrínyinél a következőképp szerepel:

*Mint mikor az főlészél Késmárkbul kiszakad,
Ama sűrű fenyős erdő közben akad,
Támaszt zugást nagyot, nem reked s nem lankad,
Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad.* (V, 37)

A prózai művekkel, levelekkel kapcsolatban persze más a helyzet, ott Zrínyi pontos forráshelyet ad, s így nem arra kell figyelnünk, hogy honnan veszi át Zrínyi az idézetet, hanem arra, hogy miként teszi azt, mi az átemelt szöveg eredeti kontextusa, és milyenbe kerül át. Zrínyi a prózai műveibe betoldott idézetek nagy többségénél megadja a forrást, Lucanust; és ha pontos ének- és versszámot nem is ad, ez mégis arra utal, hogy nemcsak

¹⁴ „Vár kiki még gonoszabb sorsot, mivel isteni bosszu / Földet, tengereket, levegőt megtöltte csudákkal. / Éj idején soha nem látott csillagzatok égtek, / A menybolt lánggal lobogott; a légürön által / Száguldó fáklyák kanyarogtanak; – üstöke látszott / Szörnyű lövöldéknek, birodalmakat a mi megingat.” (A lábjegyzetekben adott fordítások Baksai Sándoréi.)

¹⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Csillag esik, föld reng...” = Uő., *Humanizmus és nemzeti irodalom*, Bp., 1965, 35–46.

¹⁶ CSONKA Ferenc, *A Stauromachia utóélete a magyar szépirodalomban* = *Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 164. Hasonlóképp, mikor Csonka Taurinustól (V, 273) eredezteti a *Szigeti veszedelem* „Fegyvert! fegyvert!” (VI, 50) csatakiáltását, akkor ezt nem zárhatjuk ki, de egyszerűbb Horatiusra (*Od.* I, 35, 15) vagy Ovidiusra gondolni (*Met.* XII, 241).

¹⁷ CSÁSZÁR Zoltán, *A Stauromachia antik és humanista forrásai*, Bp., 1937, 5.

¹⁸ „Oly nagy üvöltéssel, mint thrax Boreas, mikor Ossa / Fenyves szirteinek neki dőlván, légből a földig / Hajladozó erdők megalázott fái suhognak.”

maga a leírt idézet volt számára fontos, hanem az idézet eredeti kontextusa saját szövegének előképéül, mondhatni tipologikus prefigurációjául szolgált. Hogy mennyire lényeges volt számára az eredeti szövegkörnyezet, bizonyítja az, hogy modern államrezon olvasmányaiából a klasszikus szöveghelyeket mindig visszakereste. Példaként szolgál erre az *Áfium* két helye: az egyikről, ahol közvetlen forrása, Busbequius, Sallustius idézi, még Ferenczi állapította meg a forrással összevetve, hogy a fejezetszám megadásához vissza kellett keresnie az eredetiben.¹⁹ Az *Áfium* egy másik helyén viszont épp Lucanust idézi: „quaerunt gentem cum qua cadant”²⁰ – mondja, és Ferenczitől tudjuk,²¹ hogy forrásában, Mathias Bernegger *Quaestiones miscellaneae*jában a „quaerunt cum qua cadant” forma szerepel, tehát a „gentem” betoldásához ki kellett keresni az eredeti lucanusi sort, a „quaerit Cum qua gente cadat”-ot (VIII, 504–505).

De a Lucanus-élmény nem elsősorban a szövegátvételek felszínén jelentkezik a kortársak között sem. A Lucanus 16–17. századi fogadtatásáról írott számtalan tanulmány maga is tanúsítja költőnk közkedveltségét. H. Dörrie nyomán²² a befogadás és az áthasonítás két fő területét úgy határozhatjuk meg, hogy egyrészt „költői értékei” hatottak, érte ezen eposzának nyelvi, stiláris felfogását, másrészt tartalmi oldala, témája, a polgárháborúról vallott politikai állásfoglalása. Stiláris szempontból már Dantét lenyűgözte pátoszformuláival, lapidáris fogalmazásával, nyelvi paradoxonaival és a szélsőséges fokozásokkal.²³ A pátosz a lucanusi nyelvezet legfőbb sajátossága volt a 16–17. század olvasói számára is; az egész barokk érára érvényes lehet Gundolf állítása,²⁴ hogy Lucanus jobban hatott pátoszával, mint republikánusságával. Tömörsege is fogalomná vált ebben a két században, és ez legjobban a fordításokból érezhető ki, hiszen fordítói már törekedtek Lucanus nyelvezetének stiláris követésére is. Tasso, aki a *Gerusalemében*, főként a XIII. és XVIII. énekben, sűrűn vesz át tőle leírásokat, két sorban fordítja le Lucanus két hexameterét:²⁵

Quod strident ululantque ferae, quod sibilat anguis;
Exprimit et planctus inlisae cautibus undae (Luc. VI, 690–691)²⁶

[Come] e 'l pianto d'onda, che fra scogli geme,
Come rugge il leon, fischia il serpente (G. L. XIII, 21)

¹⁹ ZP, 215, 417; FERENCZI Zoltán, *Még egyszer Zrínyi és Busbequius*, AkÉrt, 1918, 101.

²⁰ ZP, 228.

²¹ ZP, 432.

²² H. DÖRRIE, *Lukan in der Kritik des 16. und 17. Jahrhunderts = Classical Influences on European Culture A. D. 1500–1700*, ed. R. R. BOLGAR, Cambridge, 1976, 163.

²³ E. FRÄNKEL, *Lucan als Mittler des antiken Pathos = Lukan*, Hrsg. W. RUTZ, Darmstadt, 1970, 15–50, főleg 24–31, Dantéről 42–50.

²⁴ Fr. GUNDOLF, *Cäsar: Geschichte seines Ruhms*, Berlin, 1924, 33.

²⁵ Hector PARATORE, *De Lucano et Torquato Tasso*, Latinitas, 19(1971), 11.

²⁶ „Mint fenevad vijjog, mint kígyó nyelve süvöltöz; / Majd hallasz köveken megtört hullám zokogását.”

A teljes Lucanus-fordítások is igyekeznek követni e tömörséget, ezért Brébeuf 1670. évi francia fordítása sűrűsége miatt meg is kapja a „Lucano lucanior” címet, Seckendorff 1695-ös németje pedig szinte érthetetlen, olyannyira törekedett Lucanus zsúfolt nyelvezetét megőrizni.²⁷ (Hasonlóan szerencsétlen sorsúak a 19. század magyar Lucanus-fordításai is, ugyanebből az okból.²⁸)

Zrínyi egy helyütt fordított Lucanustól egészen pontosan, a „Coelo tegitur, qui non habet urnam” esetében, azaz a „Befed ez a kék ég” epigrammában, s ezt Lucanushoz vagy Tassóhoz méltó tömörséggel oldotta meg, épp egy sorral magyarítva a lucanusi hexametert. De ezt a paradoxikus szentenciát ő továbbgondolta, kifejtette, megtoldotta három sorral, és ez a továbbgondolás a *Vitéz hadnagy* szentenciamagyarázó aforizmáihoz közelíti a verset. Pusztán érdekes párhuzamként közöljük, hogy Seckendorff német fordítása is azáltal tudta megőrizni tömörségét, hogy kiadása elejére lucanusi szentenciamagyarázatokat illesztett, és a barokk interpretáló hajlamot ottani diskurzusaiban élte ki.²⁹

Lucanust szentenciázó stílusa a kor egyik kedvenc műfajában, az emblematikában is kedveltté tette. Bár az emlémaszövegek slágerlistáján egyértelműen Ovidius vezet, néha felbukkan egy-egy Lucanus-idézet is.³⁰ Különösen érdekes, hogy egy Domenico Gamberti nevű olasz emblemista 1659-ben, Francesco d’Este temetésére készült emblémasorozatában (*Trionfi della Morte*) épp a lucanusi *Coelo tegitur qui non habet urnam*ot megelőző sorból használja fel a „Liberata Fortunae mors est” félsort mottóként³¹ (Zrínyi is bejelölte egy vonással). Az olvasót paradoxonjaival gondolkodásra készítő Lucanus³² pedig szintén a barokk olvasó kedvére lehetett, és a Zrínyinél megfigyelhető paradoxikus megfogalmazásokban is feltételezhető a hatása (pl. „Török, megállani szavát, tartja bűnnek”, II, 57; és ezzel rokon az *Aeneis*ből származó, ott még szinte egyedülálló *Una salus victis...* Zrínyi-féle fordítása: *SzV* III, 90³³). A lucanusi nyelvezet nagyszerűsége, a korszak esztétikájának értelmében vett fensége és a cselekmény történeti tragikumuma együttesen kitűnő alapot szolgált a tragédiák sora számára, gondoljunk csak a 17. századi Pompeius-tragédiákra (Corneille, G. Chapman, Ch. Chaulmer).

És ezzel máris a másik fő értelmezési vonulat, Lucanus politikai állásfoglalásának kérdésénél vagyunk. A 16. században a *Pharsalia* alapvető erkölcsi problémája a polgárháború jelensége volt, ennek véres és vérfagyasztó lucanusi ábrázolása ihlette utánzásra a polgárháborús eposzok szerzőit (pl. Angliában Drayton, S. Daniel³⁴), és ebbe a sorba

²⁷ W. FISCHLI, *Studien zum Fortleben Lucans Pharsalia*, Zürich, 1943/44, 72–73.

²⁸ KOVÁCS, *i. m.*, 97–101.

²⁹ FISCHLI, *i. m.*, 75.

³⁰ Pl. A. HENKEL, A. SCHÖNE, *Emblemata*, Stuttgart, 1967, 1465–1466. jelzet (Luc. V, 257).

³¹ G. KIRCHNER, *Fortuna in Dichtung und Emblematik des Barock*, Stuttgart, 1970, 94.

³² Vö. S. F. BONNER, *Lucan and the Declamation Schools*, *American Journal for Philology*, 87(1966), 257–283; E. LEFEVRE, *Die Bedeutung des Paradoxon in der römischen Literatur der frühen Kaiserzeit*, *Poetica*, 3(1970), 59–82.

³³ Egyébként is Zrínyi egyik kedvenc Vergilius-sentenciája: lásd *ZP*, 140, 350.

³⁴ Michael von ALBRECHT, *Geschichte der römischen Literatur*, 1992, II, 735. Lásd még Maria CY-TOWSKA, *Lucain en Pologne*, *Eos*, 60(1972), 137–148, különösen 141–142, ahol a 17. századi Lucanus-

illeszkedik Taurinus és Schesaeus Lucanus-imitáló eposza is. A hangsúly a 17. században átkerül arra, hogy miként lehet a *Pharsalia* súlyos tyrannusellenes szavait az abszolútizmus századában kimagyarázni, enyhíteni. Az eposz egyértelműen szembeállítja a jogtipró Caesart és a köztársaságot megőrizni akaró Pompeiust, aki mellett az eposz etikai etalonja, utcai Cato is ott áll. Volt, ahol persze nem kellett szépíteni a dolgon, így Grotius a szöveg kiadójaként szabadon dicsérhette a *phileleutheros, aristokratikos, miso-tyrannos* (szabadságszerető, nemes, zsarnokgyűlölő) szerzőt németalföldijeinek („dignus est, quem mei Batavi legant”).³⁵ De Európa királyok uralta részeiben egy dolgot lehetett tenni: hogy erről nem vettek tudomást. A köztársasági megfogalmazások veszélyét persze érezték, nem véletlenül vétette ki az *ad usum Delphini* sorozatból Lucanust XIV. Lajos, és került ki a jezsuiták tananyagából is, központi intézkedésre. Mégis a *Pharsaliát* imitáló eposzok, a belőle merítő szövegek, bármennyire paradox módon is, Caesar alakját pozitív hősként vették át. Erre jó példa Tassónak az a jelenete (XVIII. ének), mikor Rinaldo kivágatja katonáival egy szent, de pogány berek fáit. A katonák rettegnek, de Rinaldo cselekedete istenes voltának biztos tudatában maga áll neki a fák ritkításának. A jelenet érdekessége az, hogy az egész berekleírás és a katonák húzódozása Lucanustól származik,³⁶ a III. énekből (III, 399–452). Ott Caesar Massilia, azaz Marseille ostromához vágatná ki egy lucus, azaz szent berek fáit, majd mikor katonái erre nem hajlandóak, maga fog hozzá, de a fákkal együtt Lucanus szemében a régi római religió kötöttségeit is felaprítja. Tasso tehát a jelenetet épp ellentétes előjelű kontextusban használta fel, és a szentségtörő Caesar példázatát a jámbor Rinaldo sajátjává tette. Hasonló jelenségre Zrínyinél is utalhatunk: nem pusztán arra gondolunk, hogy már a *Vitéz hadnagyban* Caesar jellemét megrajzolva³⁷ a *Mátyás-elmélekedések* érenykatalógusát előlegezi meg,³⁸ hiszen Caesar az államrezon-irodalomban egyértelműen az uomo virtuoso mintaképe (persze kisebb hibákkal, ami szinte elkerülhetetlen). Caesar jellemrajzához ebben a szerepben nyilván nem is járulhatott hozzá Lucanus szentségtörő, istentelen Caesarja. Annál meglepőbb viszont, hogy Zrínyi lapszéli jegyzeteiben több helyen is kiemeli Lucanus Caesart hybrisszel vádoló sorait, melyek saját machiavellista érenyszótárában pozitív tulajdonságokká válnak (pl. Luc. I, 143–145: Sed non in Caesare tantum Nomen erat nec fama ducis, sed nescia virtus Stare loco, *solusque pudor non vincere bello*, vagy Luc. I, 150: gaudensque viam fecisse ruina [Caesar], ami egyúttal paradoxon is). Azon kevés Lucanus-helyből is, melyek Pompeius elbizakodottságát emelik ki, Zrínyi kiválasztja az egyik legfeltűnőbbet (Luc. I, 583–584: Pars mundi mihi nulla vacat, sed tota tenetur Terra meis, quocumque iacet sub sole, tropaeis – dicsekszik Pompeius), és beilleszti a *Mátyás-*

imitáló lengyel eposzokat sorolja fel, melyek közül néhányat Zrínyi lengyel párhuzamának szokás tekinteni (pl. Potocki, Twardowski).

³⁵ L. PAOLETTI, *La fortuna di Lucano dal Medioevo al Romanticismo*, Atene e Roma, 7(1962), 150.

³⁶ PARATORE, *i. m.*, 18.

³⁷ ZP, 109–110.

³⁸ És egyúttal dédapjiát, akinek már Szikszai Hellopoeus Bálint a példaképévé tette Caesart: „Intrepidus mortem opperit saevique timenda Caesaris exemplo spernere iussa placet.” SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint, *Zrinus de se ad proceres Ungariae*, 37–38. Idézi CSONKA, *i. m.*, 155.

elogiumba: „Mátyás király halála előtt csaknem az egész Ázsia és Európabeli fejedelmektől vala követség nála, kik mind barátságot és békeséget kérének tőle, ugy annyira, hogy ő is mondhatja vala, az mit Lucanus Pompejusról írt vala.”³⁹ Majd következik a fenti Lucanus-idézet. Meg kell jegyezni, hogy a *Szigeti veszedelemben* egy helyen a kontextusok is pontosan megfelelnek egymásnak: mikor a II. ének elején Arszlán azt gondolja, hogy „mindenben árt késődelemség” (II, 1), pontos alakpárja Caesar katonájának, Curiónak, aki az egész polgárháborút indítja el ezzel a mondattal: „Tolle moras, semper nocuit differre paratis” (I, 281, Zrínyi be is jelöli). Később kínhalállal bűnhődik ezért, ahogy Arszlán is, tehát az álnok harckezdők mindig meglakolnak. Egyébként az eredeti helyzetet kifordító imitáció nem volt különleges a társzművészetekben sem: Brébeuf francia Lucanus-fordításának rézmetszetes illusztrációi (1670-ből, tehát a Napkirály alatt) Caesar-pártiak,⁴⁰ a szövegtől teljesen elszakadva, holott maga a fordító előszavában mentegeti Lucanust császárelenességéért,⁴¹ tehát a metsző (illetve nyilván az őt megbízó kiadó) és Brébeuf is másképp hallotta az eposz politikai kicsengését. A jelenségnek persze van magyarázata, méghozzá az, hogy Caesar mint hérosz, tulajdonságainak összes felhalmozott toposzával⁴² jól beleillik az erényes, virtuoso hősök közé, mint zsarnok azonban örökké gyűlöletes politikai szempontból. Egy etikai és egy politikai gondolatkör ütközik egymással és a feszültséget csak a reneszánszban képes levezetni a „jó zsarnok” ideologikus, tudatosan vállalt elfogadása. Közismert, hogy Lucanus Caesar-ábrázolásának egyik legvitathatóbb pontja az elmúlt majd kétezer évben épp ennek a csak ideologikusan megragadható feszültségnek az egyoldalú, Pompeius-párti bemutatásából származott, hiszen ezt az ideológiát Lucanus sztoikus eszmei háttere nem biztosíthatta.

Az előbb emlegetett Sándor-hagyomány kapcsán feltehetünk még egy kérdést a *Szigeti veszedelemmel* kapcsolatban. Az eposz kezdetén (I, 28–31) miért épp Allectónak, egy hírnöknek kell a harcra rávennie Szulimánt? Miért nem például a Sándor-hagyomány népszerű „vágy szállta meg a lelkét”, „cupido invasit animum”⁴³ szerepel Szulimánnal is? Egy eposztól független, szervesen választ persze rögtön adhatunk: isteni hírnökök szerepeltetése valószínűleg már Homérosz korában is epikus közhely volt. Gondolhatunk azonban arra is, hogy mivel az eposzban magyarok és törökök Istene egyazon Isten,⁴⁴ és Isten maga nem csalja meg a teremtményeit, ezért kell a túlvilági rossz szférájából kül-

³⁹ ZP, 201.

⁴⁰ R. A. TUCKER, *Lucan and the French Revolution: The Bellum Civile as a Political Mirror*, ClassPhil, 66(1971), 6–16.

⁴¹ FISCHLI, i. m., 58.

⁴² Zrínyi, ahogy Lucanus is, kapcsolódik ahhoz az epikai történetmondó-szókincshez, melyet Sándor-hagyománynak szoktak nevezni, és átszövi az egész ó-, közép- és újkori történetírást. Lucanus kapcsolódásáról lásd W. RUTZ, *Lucan und die Rhetorik = Lucan: Entretiens*, Fondation Hardt, 15, 197, 236; BORZSÁK István, *A lucanusi Pharsalia viharjelenete* = Uő., *Dragma*, Bp., 1994, 184, 187, általában 54–59. Zrínyinél ez pl. a *celeritas* virtusában jelenik meg, lásd ZP, 131. Mátyást már az egykorú propaganda is kapcsolta a Sándor-hagyományhoz: lásd VAYER Lajos, *Corvinus és Alexandrosz*, Művészettörténeti Értesítő, 24(1975), 25–36.

⁴³ BORZSÁK, i. m., 54.

⁴⁴ Ezt KIRÁLY Erzsébet nemrég alaposan kifejtette: *Tasso és Zrínyi*, Bp., 1989, 41.

denie Allectót (és őt is csak Mihály arkangyal közvetítésével), akinek a tanácsa Szulimán számára végül hamisnak bizonyul.

A hírnökök és angyalok küldésének azonban – úgy tűnik – egyébként is szilárd rituáléja alakult ki. Arany János már jelentőséget tulajdonított annak, hogy míg Tassónál Goffredót Gabriele arkangyal szólítja fel a keresztes hadjáratra az Úr megbízásából, a *Szigeti veszedelemben* Mihály arkangyalt hívja magához az Isten: Zrínyi a sokkal vitézebb Mihályt választja.⁴⁵ Azt is mérlegelni lehet azonban, hogy más szempontok vezették eposzszerzőinket: a *Gerusalemében* Gabrielét keresztényekhez küldi a világ Ura, és külön hangsúlyt kap, hogy ő csak második az angyalok közt (il Re del mondo / chiama a se da gli angelici splendori / Gabriel, che ne' primi era secondo. I, 11). Viszont mikor a gonosz démonokat, az avernusi sereget kell hazaparancsolni, már Michelét küldi az Úr (IX, 58–60.). Zrínyinél talán ehhez hasonló szándékosság fedezhető fel abban, hogy Mihálynak a föld alá kell indulnia, „Röpiüle mindaddig és nem nyugovék, Míg Alectot pokolban nem találá meg”, Gábiel viszont Zrínyihez indul a XV. énekben, hogy megdicsőülését hírül vigye és lelki bizonyosságot nyújtson számára az utolsó harc előtt („Azért vidámits meg emberi szüvedet, / Duplázd meg utolján nagy vitézségedet”, XV, 44), és harcba nem is kell bocsátkoznia, csak fenyegetően meglendíti pallosát (XV, 49). Goffredóhoz viszont a győzelmet érkezik bejelenteni a erőskarú Michele arkangyal három körre osztott égi seregével (XVIII, 92–96), hogy segítsék a vár ostromát. Mihály arkangyal a keresztény hagyományban gyakran szerepel úgy, mint a hithű hadak segítője és a hívő ember védője a Sátánnal szemben a halál órájában – ennek háttérében természetesen az áll, hogy a Jelenések könyvében a Sárkánnyal harcol, letaszítja őt az égből (Apok. 12, 7–9); és már az Ószövetségben is ő vitázott a Sátánnal Mózes holtteste felett (Judit 9).⁴⁶ Így érthető, hogy ő visz segítséget Goffredónak, és Zrínyinél őt küldi Isten tárgyalni a Pokolba. A várvédő Zrínyit viszont nem kell megvédeni a Sátántól a hősi halál pillanatában, hisz már itt a földön „ihon az Istennek az ő koronája” (XV, 41), s Tasso Goffredója se küzd az Alvilággal az eposz elején, helyzetük sokkal inkább hasonlít az Annunciáció archetípusához. Ez Gábiel alá tartozik már, aki Zakariásnak Keresztelő Szent János, Szűz Máriának Jézus születését jelenti be (Lk 1, 11; 1, 26), általában az isteni vigasz hírvivőjeként szokott felbukkanni,⁴⁷ bár szokott békés attribútumait, az ékes tiarát, a sokszínű szárnyakat, a jogart és a liliumot pallosra kell cserélnie az eposzi méltóság kedvéért (SzV XV, 39).

Ezzel a kitérével pusztán azt szeretnénk bemutatni, mekkora fontossága van a Zrínyi által közvetített korabeli magyar és európai gondolatvilágban a teodicea kérdésének, és az isteni igazságosság az eposz egészen kis részleteiben is befolyásolhatta Zrínyit a cselekmény alakításában.⁴⁸ Zrínyi azonban közvetlenül is nyilatkozik az evilági rossz lehet-

⁴⁵ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = A. J. *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, X, Bp., 1960, 340.

⁴⁶ *The Oxford Dictionary of Christian Church*, 1974, Michael the Archangel címszó.

⁴⁷ *Uo.*, Gabriel the Archangel címszó.

⁴⁸ Már KLANICZAY Tibor utalt a problémára, mikor monográfiájában a 258. levelet idézte: „Ha ez igaz, nem tudom, miképpen fogja teológiánk megmagyarázni, hogy a szerencsétlenség miért éppen a jókat sújtja.” (*Zrínyi Miklós*, Bp., 1964², 461.) Ebben az évben Zrínyit különösen foglalkoztathatta a teodicea kérdése, vagy

ségességének problémájáról, ráadásul több alkalommal. Természetesen a 17. század Magyarországon a teodícea felvetését indukáló kérdés az, hogy miként engedheti meg Isten híveinek pusztulását.

A *Szigeti veszedelem* első énekében meg kell indokolni Sziget tragédiáját:

Ostorum szolgámra⁴⁹ nem tiltom, hogy szálljon
Melynek nem kell törődni semmit halálon,
Akarom néki könnyebbségére szálljon,
És lelkének hűvösülésére álljon. (I, 27)

Tehát a jó, az istennek kedves mindig az égbe jut, ahogy azt a szintén lucanusi indíttatású *Befed ez a kék ég...* epigramma is tanúsítja. Hasonló érvelés jelenik meg később más formában a *Vitéz hadnagy*ban is. Zrínyi ott, fenntartva az előbbi érvet, hozzáteszi: nem bonthatja fel mindig Isten az oksági láncot a jámborok kedvéért, mert a meggondolatlan, de jámbor hívő ugyanazt kapná, mint a bölcs és egyúttal jámbor: „Oka ennek a különbségnek az, hogy az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt [...] illendő az ő rendelésének törvényéhez és uraságának könnyebüléséhez, hogy engedjen a következő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint, ez iránt, hogy az erősebb és hatalmasabb meggyőzze az erőtlenebbet és uralkodjék rajta, hogy azok a kiknek több tudományok és vitézségek vagyon, győzedelmessek legyenek magok ellenségén; mert különben ő bizony kötelezné magát arra, hogy azoknak kiknek jó szándékjuk vagyon, bolondságokat bémálózná és botlásokat helyére hozná. Mert ha csak jámborság és ártatlanság volna ezen e világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és emberi társaságbeli rend, erőszakot senyvedne a bölcsesség az Istentől, az ki őtet rendelte és, hogy legyen, megparancsolta”.⁵⁰ De miért volt szüksége erre az új válaszra, hogy a török magyarországi győzelmeit megmagyarázza?

A *Szigeti veszedelemben* olvasható verzió esetében az ember védtelen, ki van szolgáltatva Fortuna hatalmának, és még Isten is csak „nem tilt”, azaz nem közvetlenül hajtja végre a bosszút. Tettek révén nem érdemesülhetne az ember, és a virtusnak se lenne szerepe egy ilyen világban, a cselekvő ember tettei pedig céltalanok lévén nem segítenék beteljesedéshez az isteni providenciát, jóllehet hátráltatni sem tudják. Jól fejezi ki ezt a *Vitéz hadnagy*, mikor azt olvassuk: „erőszakot senyvedne a bölcsesség az Istentől”, hiszen a bölcsesség az egyik legfontosabb virtus, a *Vitéz hadnagy* aphorizmusai is külön figyelmetnek rá,⁵¹ és az eposzban meg is találjuk az elmélet példázatát Olind basa személyében, aki a török táboron belül „okossága után ment mind nagyobb tisztre” (*SzV I*, 81). Az, hogy a két érv eltérő az eposzban és az értekezésben, persze nem jelenti azt, hogy lényegi változás történt volna Zrínyi szemléletében a két mű szerzése között, a *Vitéz*

puszta véletlen lenne, hogy ez az 1658-as levél ezzel a témával foglalkozik, épp a Lucanus-olvasást tanúsító *Mátyás-elméltetések* írása és a második Lucanus-kiadás rendelése után?

⁴⁹ A szolgáló szó itt persze servus Dei értelemben.

⁵⁰ ZP, 121–122.

⁵¹ ZP, 131 (*Praevisio*), 134 (*Vis et consilium*).

hadnagy általában tökéletes összhangban fejti ki az eposz ideológiáját, elég itt a két egybecsengő Fortuna-képre gondolni.⁵²

E két érvnek egyik sarkalatos pontja, hogy miként veszi észre és teljesíti be a nemtudó jámbor és vitéz halandó a mindent ismerő Isten végzetét, azaz mi igazolja tetteinket a bekövetkező sors előtt. Zrínyi szemléletében a vitéz cselekedetei a *sors* inherens részei, a fatum, a *sors* ellen nem futhat senki. De a virtus, úgy látszik, az ember választása, nem a sors adja – legalábbis emberi szemszögből nem. Isten nézőpontja persze teljesen más dimenziójú, és a *Szigeti veszedelem* egy helye is árulkodik arról, hogy Zrínyi átveszi a korabeli létértelmezés pesszimista hasonlatát, mikor a török sereg enumerációjának (amely jó részben a történeti törvényszerűségeket igazoló példázatok elmesélésére szolgál) egy helyén megjegyzi:

Akkor is láthattuk az Isten hatalmát
Csak játéku tartja emberek dolgát. (I, 94)

Hogy az emberi világot mint játékot, esetleg mint színházat szemléljék, a korban gyakran felmerülő gondolat volt, de feltételezhetünk akár a hellenisztikus filozófiák, főképp a sztoicizmus és kevésbé az epikureizmus által kialakított istenfelfogást is, természetesen nem első kézből, a filozófusok szövegei alapján, hanem az antikvitásban ezek befolyása alatt született művek révén. A fenti Zrínyi-idézetnek a forrásvidékén lehet az epikureista Lucretius is:

Usque adeo res humanas *vis abdita quaedam*
Operit et pulchros fascis saevosque secures
Proculcare ac *ludibrio sibi habere videtur.*
(*De rerum natura* V, 1233–1235)

Ha a világ játéktér, a kormányzóereje *vis abdita quaedam*, tehát egy rejtett erő, amelyet a játék szabályainak ismerete híján nem ismerhetünk meg. (Persze ezeket a blaszfémikusnak látszó kijelentéseket sem kell a barokk költészetben teológiailag komolyabban venni, vagy dogmatikusabb elképzelés részének tekinteni, mint a kor festészetében a számtalanszor megfestett Iustitia, Themis, vagy éppen Astraea eltávozását vagy visszatérését a földre, ami tulajdonképpen szintén a világtól elforduló Isten eszméjét idézi emlékezetbe.) A világot játéku tartó Isten képzete, bármilyen egzisztenciálisnak tűnhet is, éppúgy epikus toposz, ahogy a szakadékba zúduló köszikla mint az ellenfélre induló harcos hasonlata. Ennek a toposznak az egyik közvetítője talán szintén Lucanus lehetett, akinek egyik legfeltűnőbb sajátossága az istenapparátus teljes elhagyása, de úgy, hogy az istenek létét még elfogadja, csak beavatkozásukat nem:

⁵² L. SzV IV, 1–3. és a *Fortuna*-diskurzus (ZP, 120–125). Hasonlóképp Szulimán leírásának jó részében (II, 44–49) maga a vitéz hadnagy bontakozik ki.

[...] Sunt nobis nulla profecto
Numina, cum caeco rapiuntur saecula casu,
Mentimur regnare Iovem. (VII, 445–447)⁵³

Az előző oldalakon Lucanus hatását vizsgáltuk Zrínyi írói műveiben, ám néhol láthatóan túlléptük a filológiai bizonyítható párhuzamok körét. Ennek oka az volt, hogy fel szeretnénk volna mutatni a költő érintettségét, olvasói igényét is a *Pharsaliá*val szemben, hiszen enélkül nem annyira a *Szigeti veszedelem*ről és írójáról beszélünk, hanem Lucanus értelmezésének a kortárs európai összképbe jól illeszkedő változatáról.⁵⁴

⁵³ A lucanusi helyet Zrínyi is bejelöli. A klasszika-filológia szerint Lucanus az archaikus kori Enniusnál láthatta epikus környezetben megfogalmazva ezt a toposzt. (Ego deum genus esse semper dixi, [...] sed eos non curare opinor [...]), trag. 316 Vahlen). „Ugyanhogy / Nincsenek isteneink; az időt vakeste viszi-hajtja! Jupiter országol? Nem igaz.” (Devecseri Gábor ford.) L. W.-H. FRIEDRICH, *Cato, Caesar und Fortuna bei Lucan*, Hermes, 73(1938), 391–421.

⁵⁴ Végezetül álljanak itt Zrínyi vizsgált Lucanus-kötetének megjegyzetelt helyei: I, 52, 70, 81–92, 127, 131, 144, 150, 203, 281–289, 348–349, 510, 667–668; II, 45, 287, 302–303, 318, 517, 524, 562, 583–584; III, 91, 145, 450, 702, 711–712; V, 291–292, 297, 343–346, 660–662, 668–669, 727–728, 764; VII, 85–90, 104–107, 110, 120–121, 207, 259–260, 263, 308–309, 348–349, 426–427, 444–448, 454–455, 784, 796, 810–824, 847, 869; VIII, 27–32, 138, 182, 385–386, 395–396, 485–487, 527, 535, 622–625; IX, 7, 10–15, 246–247; X, 20–45, 238–239.

A FÜRDŐORVOS PETŐFIJE

Du Uebermensch mit Leier und mit Schwert¹

Nagyon sok részletet, lényeges meg főleg kevésbé lényeges epizódot ismerünk Petőfi Sándor német (nyelvű) utóéletéből. Turóczi-Trostler József szuggesztív tézise, miszerint Petőfi (és költészete?) belépett (volna) a világirodalomba,² nem teljesen igazolódott, jóllehet adatok gyűltek adatok mellé; mennyiségileg tetemes, szinte áttekinthetetlen a fordítások, ismertetések száma, mind a magyarországi (és erdélyi), mind a németországi kiadók bőségesen adtak közre német Petőfi-köteteket, utószóval és anélkül; Európa első komparatistikai folyóirata, a Meltzl Hugóé, Kolozsvárt, a Petőfi-kultusz szolgálatában is állt, *Petőfiana* rovattal rendelkezett, és a világirodalom-elméletben jártas kolozsvári egyetemi tanár mellett Kertbeny Károly Mária erőszakosan és lelkesen tolmácsolt, vette rá a kortárs irodalom személyiségeit, hogy kedvezőleg nyilatkozzanak költőnkéről,³ és tehette ezt annál inkább, mivel a 19. század második felében egyfelől a romantikus szemlélet segítette a „romantikus” életű poéta (költői) világának megismertetését, másfelől a pozitívizmusba hajló korszak irodalomtudománya igényelte a „pszichologikusan” leírt költőletrajzokat, amelyek különössége, egy „fajhoz” (taine-i értelemben vett race-hoz) kötöttsége a költő-„species” lényegi tulajdonságai révén képviselhetette egy nemzet irodalmát. S bár Turóczi-Trostler József imponáló anyaggyűjtése, amelyet Kiss József a magyarországi német nyelvű lapok anyagával egészített ki,⁴ Petőfi „világirodalmi” (a leginkább német nyelvi közvetítéssel szerzett) helyét volt hivatva dokumentálni, az általa és az újabban feltárt fordítás- és szakirodalom nem állt össze „történeté”, egymástól jórészt független vállalkozások és próbálkozások gyűjteménye lett, amely egy költőnevet és még inkább egy költőlegendát egy darabig, talán a 19. század végéig meghonosított (a leginkább német nyelvterületen), de amely névhez egy nép/nemzet-karakterológiájával átszínezett költészetképzet kapcsolódott, a legritkább esetben az 1840-es esztendők klasszicizálódó romantikájának és/vagy romantikus önbírálatának Heinével sok tekintetben rokon törekvésű költőszemélyisége, sokkal inkább a történelmi esemé-

¹ Josef STEINBACH, *Zu Petőfi = Alexander PETŐFI's Poetische Werke*, Deutsch von Josef STEINBACH, Breslau, 1902; ²1905. Az innen származó idézeteket a továbbiakban külön nem dokumentálom.

² József TURÓCZI-TROSTLER, *Petőfis Eintritt in die Weltliteratur*, Acta Litteraria, 1960, 3–112; 1961, 23–182; Uő., *Petőfi belép a világirodalomba*, ford. BERCZIK Árpád, KOMOR Ilona, szerk. KISS József, Bp., 1974.

³ DETRICH Márta, *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága*, Szeged, 1936; VAJDA György Mihály, *Petőfi és Heine = Uő., Összefüggések: Világirodalmi tanulmányok*, Bp., 1978, 86–110, 355–357.

⁴ KISS József, *Petőfi az egykori német nyelvű sajtóban = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál, TÓTH Dezső, Bp., 1962, 91–113; Uő., *Petőfi in der deutschsprachigen Presse Ungarns vor der Märzrevolution = Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*, Hrsg. Leopold MAGON, Wolfgang STEINITZ, Miklós SZABOLCSI, György Mihály VAJDA, Berlin, 1969, 273–297.

nyek sodrában kimagasló „természetes” ember, aki a népköltő, a forradalmár poéta, job-
bik esetben a romantikus ideál költői megszemélyesedésének képletére egyszerűsödött.
Az aligha vonható kétségbe, hogy sem Petőfi előtt, sem Petőfi után annyi kötet, érteke-
zés, esszé, színes-népszerűsítő írás magyar költőtől/költőről nem jelent meg németül,
mint róla (talán csak Jókairól). Az sem tagadható, hogy a Kertbeny-fordításokból kirajzo-
lódó (torz)kép sem riasztotta el egy ideig azokat, akik a még elhasználatlannak tekintett
népek herderi ideáljából kiindulva ifjú-erőtéljes költészetet szerettek volna kiolvasni a
„hősi” életű poéta műveiből. Valamint tudomásul kell vennünk, hogy bár a német nyelvű
Petőfi-versek ritkán szólaltak meg a kortárs német költészettel rokon hangon, inkább egy
korábbi, részben másodlagosan romantikus, részben biedermeieres hangnemben vissz-
hangoztak, mégis olykor alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a továbbfordítást szolgál-
ják: a cseh Jan Neruda⁵ például nem Petőfi forradalmi, hanem lágyabb tónusú, szerel-
mes-természetleíró verseinek volt tolmácsa – a német közvetítést igénybe véve.

Józanabban gondolkodva: a számtalan német Petőfi-átültetés csak kivételes pillanatok-
ra volt képes meggyőzni a „világirodalmi” közvéleményt, hogy Petőfit nem egy törté-
nelmi helyzet reprezentánsának, nem pusztán vagy nem elsősorban egy romantikus költő-
elképzelés megtestesülésének, hanem olyan kortárs, „korszerű” poétának lehet vagy
érdemes látni, aki reagálva a német és a francia (kevésbé és rövidebb ideig az angol)
romantikára, részben elemeire szedte szét az avulóban lévő romantikus költészetet, rész-
ben újrakonstruálta – saját korának „új-érzékenysége”, „szaggatottsága” szellemében.
A 19. századi német Petőfi-fordítások általában nagyon kevésbé érzékelték, hogy Petőfi
nem csupán a magyar irodalmi romantikával szemben, azzal vitatkozva, *A helység kala-
pácsában* „szétírva”-parodizálva⁶ hozta létre a maga romantikáját, megteremtve annak
kontextusát, egy romantikusan szemlélt „népköltészet”-felfogást párosítva hozzá, de az
európai romantika „belső” vitájához is hozzászólt, és itt a Heinével való párhuzamosság
elemzése éppen úgy indokolt lehetne, mint a lengyel romantikus triással való egybeve-
tés. Tudniillik a komikus eposz után megírt „tündermese” egyszerre visszavonása a ro-
mantikának és annak klasszicizálása, a byroni hősök helyébe olyan antihőst állít, aki
akarata ellenére lett azzá, és akinek kényszerű vándorútja, megannyi hőstette messze nem
nélkülözi a természetes humort, hogy képtelen kalandok és antikvitásból származtatható
elemek együttesének összedolgozása eredményezze a boldog befejezés idilljét. A költő-
hérosz kiválasztottságtudata tragikus életre és a romantikus ironia felől szemlélt magatar-
tásra készíti a költőt, akinek éppen ezért úgy lesz forrása a Biblia, hogy az onnan vett
példázatok, jelképeket, toposzokat deszakralizálja, a költősorsra alkalmazza, nem egy-
szer profanizálja, többnyire anélkül, hogy a példázatokban stb. rejlő retorizálási lehető-
ségeket kihasználatlanul hagyná, ám részint egy természetvallásként minősíthető képzet-
kört vázol föl, részint megteremti a maga költészetvallását. Minthogy a költő – ebben a
magánmitológiában – népvezér és próféta, illetőleg megszólalásakor az egyszerűség
„esztétikáját” meghirdető, romantikus bölcselő is, ezért a saját költőiségét többnyire

⁵ KOVÁCS Endre, *Neruda és Petőfi = Uő., Népek országútján*, Bp., 1972, 432–463, különösen 451–454.

⁶ FRIED István, *Példádon oküljanak a késő unokák* („*A helység kalapácsa*” mint paródia), It, 1987/88, 224–225.

stilizáló aktusból hol látszólagos eszköztelenség, hol pedig magasfokú retorizáltság bukik ki, legalábbis ez olvasható ki németajkú fordítói átültetéseiből. Itt, ezen a ponton mondható talán ki, hogy német tolmácsai elhitték (vagy elhinni látszottak) Petőfi vitalhelyzetben született önjellemzését, költészetének „egyszerűségét” igyekeztek tehát visszaadni, nem számítva arra, mily megszerkesztett, mily tudatos ez az „egyszerűség”, és más nyelven megszólaltatva a keresetlenség könnyen keresettséggé válhat, a mesterkéletlenség mesterkéltéssé. Csakhogy egyáltalában nem bizonyos, hogy az egyszerűség (bár Petőfi ezt tudta a *Toldi* nagy érdemének, és egy Aranyhoz írt levélben oly sorokat emelt ki, amelyek a mindennapiság természetességét emelték – szerinte – költészetté⁷) és a stilizáltság oly messze esnének egymástól, sőt: az sem bizonyos, hogy csak egyféle (romantikus) retorika létezik. A képanyag látszólagos igénytelensége nála legfeljebb egy költői profanizáló műveletnek része, egy korábbi romantika költői eszközökkel történő depoétizálása. De: poézis marad, a retorizáltságról sem mond le, legfeljebb „földközeli” jelenségeket von be az előadásba. Érdeemes ebből a szempontból két versszakot az egyik német fordítással együtt idézni *A Tiszából*.⁸

Sima tükrén a piros sugárok
(mint megannyi tündér) táncot jártak,
Szinte hallott lépteik csengése,
Mint parányi sarkantyúk pengése.

Die gold'nen Strahlen tanzten auf den Fluten,
Als wären's lauter überird'sche Feen;
Im Wirbeln schien von ihren Elfenfernen
Ein Silbersporn-Geklingel auszugehn.

Ravaszul megkomponált szakasz: szín- és hangjelenségek ötvöződnek verssé, a közbevetett hasonlat úgy akasztja meg az előadást, hogy a továbbiak már e hasonlatra épülnek, így szinte önállósul a hasonlat, az erőteljes képiséget a rímhelyzetbe hozott hangutánzó szavak erősítik; s a szakasz egészét a kettős hasonlat a köznapi bizonyosságból az átpoétizált lehetségesbe emeli. S ha a közbevetett hasonlat még a mesei képzetet készítené elő, a „szinte” módosítószóval kezdődő sorok a költői képzelet teremtő aktusát sugallják, és a fantázia műveként jelenítik meg a képet. A német fordítás mozgalmasabbá (Fluten) teszi, de meseibbé, sőt, fantasztikusabbá is azt, ami „csak” költői: s bár a lehetséges itt szintén a bizonyos helyébe lép, s a belső rímek (Wirbeln–Silber...) némileg kárpótolnak a sorvégi hangutánzás kényszerű elhagyásáért, a tündérinek és eviláginak Petőfinél oly tökéletes aránya a fordításban a tündéri javára billen (a *Feenek* az *Elfennel* történő ismétlése révén), és ezáltal a sejtetés, sőt a némi sejtelmesség kimódoltságba fül, annál is inkább, mivel a magyar szöveg példásan fegyelmeztettek tetszik: az első két sor

⁷ PETŐFI Sándor *Levelezése*, s. a. r. KISS József, V. NYILASSY Vilma, Bp., 1964, 53.

⁸ Petőfi verseit a PETŐFI Sándor *Összes költeményei*, Bp., 1951, I–III. alapján idézem.

előkészítés, a második két sor kibontás, beteljesítés; az első két sor a közbevetés ellenére szigorúan egységes, a második két sor soronként önmagában is egészet ad, avval a feltétellel, hogy az első sort mintegy értelmezi a második. Ezt a fajta megszerkesztett egyszerűséget adja föl a német szöveg, elhagyván a páros rímet, illetőleg a második két sor összetett szavainak keresettségével. A következő idézet talán még inkább érzékelteti följebb említett tételmet:

Késő éjjel értem a tanyára
Fris gyümölcsből készült vacsorára,
Társaimmal hosszan beszélgettünk,
Lobogott a rőzseláng mellettünk.

Zu später Nachtzeit war ich hingekommen.
Aus frischem Obst bestand mein Abendbrot.
Ich schwatzte lange mit den Kameraden.
An Kerzen statt war Reisig aufgelohnt.

A leíró versben Petőfinél oly gyakran előforduló elbeszélő rész a lényegre szorítkozva összefoglalja a történeteket. Csupán a legközvetlenebbül idevonatkoztatható események kerülhetnek a szövegbe. Ez a következetesen szűkszavúnak hangzani akaró előadás nem tűr kitérőket, mégsem csupán „próza” közlés, hiszen eleve ki van válogatva: mi a lényeges, mi az elhagyandó. Mintha a rímelés „igénytelensége” is az elbeszélés puritánságát volna hívva kiemelni. Hangsúlyeltolódások azonban megfigyelhetők: az egyes szám első személyű előadás hamar többes szám első személyűbe csap át anélkül, hogy kevésbé személyessé válna a vers, a beszélgetés tárgya helyett a beszélgetés körülményei lesznek fontossá, a hangulat, amelyben ez az idill „valóságos” lehet. A német szöveg éppen az egyes szám első személy megtartásával tér el a Petőfi-verstől, s a közvetlenül személyeset hangsúlyozza, nem pedig ember és környezet egymást tükröző, egymásba érő jelenségvilágát, ehelyett az evilágira a tündérezésnek a biedermeierbe illő, valójában némileg maníros költészetképzete szerint formált pseudo-mesei fátyol borul. Egyszóval az áttetszőnek, nagyon egyszerűnek és népi(es)nek tudott vagy elkönyvelt vers majdnem hű tolmácsolásban egy más típusú, „Vormärz”-es német költészeti hagyomány szerint artikulálódik, amelynek talán a magyar almanachlírához (amelyből a nagyon ifjú Petőfi is merített, hogy később átírja, deformálja) több köze van, mint magához Petőfihez.

Ez a két példa esetleg jelzi, miféle nyelvi-költői örökségek ütközhetnek meg a Petőfi-fordítás ürügyén. Ugyanis a német nyelvű Petőfi-versek egyfelől német költészeti hagyományokra reagáltak, miközben tematikailag vitában álltak a német másodvonal pusztaromantikájával, másfelől viszont a Petőfi-tematika, a Petőfi-legenda, végső fokon a magyar romantika német nyelvű átpoétizálásának alakzatait segítettek kialakítani, ennek következtében hagyománnyá lettek, amelytől a 19. század német irodalma, kései német (nyelvű) Petőfi-recepciója sem tudott (vagy nem akart?) elszakadni. Vonatkozik

ez Bettina von Arnimtól⁹ kezdve az ifjan Petőfi-verseket megzenésítő Nietzsche¹⁰ (aki Petőfi mellett a nem kevésbé „romantikus”, számára egzotikus Lermontovért is rajongott, és éppen ezért a Byron-legenda jelenléte sem teljesen elhanyagolható tényező), illetőleg a magyar irodalomban (is) sokáig, fordítóként, közvetítőként népszerű Friedrich Bodenstedtre, aki viszont Kertbeny Károly Mária áttünetéseiből olvasta ki a Bettina von Arnim által is hangsúlyozott romantikus, az általa pedig különös becsben tartott természetes-természeti vonásokat. Bodenstedtnél friss naivitásról, a minden érzelgősségtől (Sentimentalität) mentes szabad, bensőséges érzelmről van szó mint a Petőfi-líra jellemzőjéről, gazdag szépségről, amely egy népfő műve, nyelve olyan, amelyet népe beszél, kevés vonással fest, s mégis teljes képet ad, mindig természetes és természetességében mindig költői; hangsúlyozva e költészet roppant ívét, *Az őrültől* a természetet leíró verseken keresztül a *Cipruslombokig*. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Bodenstedt¹¹ mintegy az általa jól ismert-tolmácsolt orosz irodalom nézőpontjából szemlélte az európai (irodalmi) közvélemény által szintén némileg keleti(es)nek tartott, ugyanakkor Heine-től a saját népköltészetének irányába el/letérő lírát, amelyben a korszak irodalmában kanonizálódott költői magatartásformák megtalálták nyelvi megfelelőjüket, a túlzónak ható, ám pszichológiai realitásban gyökerező romantikus előadástól (*Az őrült*) a különféle érzelmek adekvát megszólaltatásáig. Hogy ennek a Bodenstedttől pusztán megfogalmazott, de a német nyelvű fordítások révén sugallt Petőfi-képnek mennyi a köze a leginkább Gyulai Pál népszerűsítette Petőfihöz, további kérdéseket vet föl. Meltzl Hugo¹² például nem egyszerűen hitelesnek fogadta el a Gyulai által megrajzolt Petőfi-portrét, hanem mindazt, amit Gyulainál olvasott, igyekezett a goethei világirodalom-értelmezés mellé rendelni, és így a magyar költészeti problémát az általa fölvezetett komparatiztika távlatából szemlél(tet)ni. Bodenstedt Kertbeny fordításkötetéhez írott előszava, amelyben elismeri a fordító érdemeit, biztatást jelentett Petőfi későbbi német nyelvű fordítóinak, jelezte a német olvasóközönség fogadókésztségét. Nem tudom, nem merészség-e azt feltételezni, hogy Bodenstedt Petőfi-képe korántsem egy korszerű, az „új borzongások” szellemében szóló költészet befogadásáról tanúskodott, így azok, akik inkább egy előző (átlag-romantikus?) korszak lírájában gondolkodtak, mintegy indítást kaphattak a látszólag kanonizált poézis áttünetésére. Annál is inkább, mert Gyulai Pál és nyomában mások tevékenysége viszonylag leegyszerűsítette és a bodenstedti elképzeléshez hozta közel a Petőfi-lírát, s az az irodalom, amely az Arany-utánczók által formálódott, úgy tetszett, mintha folytatása volna Petőfi poézisének. Nemigen szabadulhatok attól, hogy a hivata-

⁹ Bettina von Arnim Petőfi-versét Hajnal Anna fordításában a 2. sz. jegyzetben i. m.-ben olvashatjuk. Gulya János újr fordította: HANTHY Kinga, *Petőfi a világirodalomban: Itthon is németül olvasták*, Magyar Nemzet, 1963, 61. sz., 19.

¹⁰ Rezső BOROS, *Petőfi-Lieder in der romantischen Musik Deutschlands*, Acta Litteraria, 1959, 405–417. Nietzsche kivül Robert Franz és Johannes Brahms zenésített meg Petőfi-verseket.

¹¹ Bodenstedt közvetítő munkájáról RÓZSA Mária kisdoktori értekezése hoz újabb adatokat (ELTE BTK, Orosz és Keleti Szláv Nyelvek és Irodalmak Tanszékének Könyvtára, gépirat).

¹² MELTZL Hugo *Petőfi tanulmányai*. bev. BARABÁS Ábel, Bp., 1909 (Petőfi-könyvtár, 10). Vö. még KERESKES Sándor, *Lomnici Meltzl Hugo 1846–1908*, Bp., 1937.

lossá váló Petőfi-értelmezés hangja visszhangzik a német (nyelvű) Petőfi-kötetekben. Így jórészt a fürdőorvos Josef Steinbachéban is.

Joseph Steinbachról (Józsefről?) megfeledkezett nemcsak a magyar irodalomtörténet, hanem a magyar lexikológia is. Talán Lenkei Henrik¹³ az egyetlen, aki értékelve Petőfi műveinek német fordításait, méltató szavakat talált az előbb 1902-ben, majd változatlan utánnymással 1905-ben „Breslauban” kiadott négy kötetnyi Petőfi-vers tolmácsára, akinek *János vitéz*-átültetése 1920-ban Budapesten ismét megjelent. A Szillben 1850-ben született, Karlovy Varyban 1926-ban elhalálozott költő, fordító¹⁴ 1869-től Bécsben tanult, 1875-ben avatták orvosdoktorrá, a cs. és kir. tengerészet orvosaként tevékenykedett, 1881-től sebész-szülész, 1883-tól Franzesbadban (Františkovy Lázně) fürdőorvos. A Petőfi Társaság fordítói érdemeiért külső, a Kisfaludy Társaság 1912. február 7-én a szlovák Hviezdoslavval és az olasz Francesco Sirolával együtt levelező taggá választotta. Akkor már Steinbach messze túl volt első fordítói, sőt szakorvosi próbálkozásain. Előbb Heine *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* című művének magyar fordítását jelentette meg Pécsen 1871-ben, de 1882-ben már „Groß-Kanizsán” *Heimatsklänge* címmel adta ki a magyar költészet antológiáját, benne nyilván első Petőfi-fordításait, amelyek egy része átdolgozva került említett vállalkozásába. 1886-ban Kiss József verseiből adott ki németül Bécsben egy kötetre valót, majd 1888-ban, szintén Bécsben, *Eigenes und Fremdes* címmel saját versei mellett Petőfi három elbeszélő költeményét publikálta.¹⁵ Köteteiről nem találtam a magyar sajtóban ismertetést. Pályája és működése jellegzetesen Monarchia-beli: amiként városról városra, országról országra vándorolt, miközben hol Magyarországon, hol Ausztriában, hol pedig a mai Wrocławban lelt kiadóra. Magyarról váltott át németre, feladatának a magyar irodalom közvetítését vélte német nyelvterületre, és az a tény, hogy köteteinek különféle országokban talált nyomdát-kiadót, azt látszik igazolni, hogy a Monarchiában létezett egy olyan német nyelvű írásbeliség, amely nem elsősorban magyarországi vagy ausztriai, netán csehországi volt, hanem főleg a másodikvonalbeli írók-fordítók esetében kifejezetten össz-birodalmi, mivel a szorosabb értelemben vett nemzeti (anyanyelvi?) hovatartozástól függetlenül a Monarchia valamennyi németül olvasó lakosához kívánt szólni, őket ellátni olyan kultúrával, amely rendelkezik az egységesnek deklarált Monarchia-szöveggel. Tézisem szerint ugyanis éppen a német közvetítő nyelv, illetőleg a német nyelvű kulturális közvetítés (újságok, folyóiratok, költők, fordítók, értekezők) révén a 19. században megformálódik egy olyan kulturális szövedék, amely az anyanyelvi (irodalmi és általában kulturális) szövegeket éppen a nem helyi-tájnyelvi sajátosságokkal kitűnő, hanem a viszonylag

¹³ LENKEI Henrik, *Petőfi német fordítói = Petőfi a világirodalomban*. Bp., 1911, 13–42 (Petőfi-könyvtár, 27–28).

¹⁴ Életrajzi adatainak forrása levelezése Jakab Ödönnel, különösen az 1914. V. 18-áról keltezett levél: OSZK Kt, Levelestár. Innen tudjuk, hogy a lipcei Magazin für die Literatur des In- und Auslandes, valamint a Nord und Süd című lapok számára is fordított magyar verseket. Halálozási dátuma: KÉKY Lajos, *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*. Bp., 1936, 218, 270.

¹⁵ A kötethez nem jutottam hozzá, így nem tudom, hogy Steinbach saját versei mennyiben erősítik (vagy gyengítik?) téziseimet.

egynemű (irodalmi nyelvi) német írásbeliség révén egymáshoz fűzi. Másképpen fogalmazva: azok a kötetek, amelyeket a Monarchia németül író reprezentánsai fordításként közreadtak, „irodalmilag” egymáshoz közeledtek, egy közös sajátosságokkal bíró kulturális együttes részeként funkcionáltak. Mindazonáltal olykor esetlegesen anyanyelv-nemzeti eredetüket nem pusztán a couleur locale megnyilvánulásaként viselték, hanem nemzeti-anyanyelvinek és összbirodalminak irodalmi/kulturális egymásba szövődését tanúsították.

Ebből a szempontból először is tanulságos szemrevételezni, mit csempetett ki Steinbach *Heimatsklänge*ként, antológiájában miféle magyarirodalom-képet festett föl. Egyáltalában nem meglepő, hogy ez a későbbi Petőfi-portréval nagyon is egybevág; és hiányoznak belőle az erőteljesebb színek, mint ahogy Petőfinek szinte valamennyi alkotását közreadó vállalkozásából kimaradt három, a Monarchia képzet idilljét zavaró költemény (például az *Akasszátok fel a királyokat!*). Hogy a kötetkének Petőfi a legtöbbet fordított költője, aligha okozhat meglepetést; hogy utána Tóth Kálmán következik, az sem túlságosan, hiszen népszerű volt; annál inkább, hogy a mára elfeledett Bozzai Pál (1829–1852) a harmadik a sorban, jóllehet ekkor még Lévy József nem szedte össze költői hagyományait. A *Szerelem, Különfélék és Népdalok* ciklusok a főleg német közvetítéssel Európában keringő magyarságképnek felelnek meg, s talán az is, hogy a *Különfélék* élén Szász Károlynak a magyar zenéről Reményi Edének ajánlott verse áll, nemzetkarakterológiai üzenettel felruházva a válogatást, zárókölteményként pedig a *Fóti dal* mintegy összefoglalja a jellemzőnek hitt vagy tudott magyar tulajdonságokat, s a befejező sorok áldása/jókívánsága tanúságtétel egy tágabb értelemben vett nemzetgondolat mellett. Annál is inkább, mivel Steinbach előszavában feltehetőleg saját tapasztalatáról számol be, mikor azt állítja, hogy Petőfit kivéve az országhatáron túl nem ismerik a magyar irodalmat. Ezért kötetével arra törekszik, hogy feltárja a nemzet költői belső élete érzelmeinek valamennyi árnyalatát, und die geistigen Grenzen weit die politischen hinauszuweitern (és a szellemi határokat messze túl a politikaiakon tágítsa); válogatása tehát egy sokrétegű érzelmi világnak kissé Heine szellemében való leképezése fordítások segítségével, láthatólag a reformkor irodalmából merít, és csak néhány darabjában merészkedik az 1848-on túli időszakra. Arany Jánostól *A méh románc*a, Vörösmartytól *A kis leány baja*, Vajda Jánostól két Gina-vers, egy Kisfaludy Sándor-strófa, egy Kölcsey-vers mellett Kiss József egy darabbal képviseli a „modernebb” lírát, s bár ez nem feltétlenül vall konzervatívizmusra, valójában teljesen idegennek a korszak egyik vezető irányzatától mégsem nevezhetők: hiszen az úgynevezett irodalmi népiességnek egy nemesebb változatát a magyar hivatalos „irodalomtörténet” is pártfogolta, a Steinbachot később tagjai közé választó társaságok e népies hangvétel megszólaltatását magasra értékelték, ugyanakkor a *Heimatsklänge*ben szereplő népdalok és a költők versei harmonizálnak egymással, egy hangon szólnak, így belevágnak abba a nem csupán magyar törekvésbe, amely a népköltészeti ihletésű nemzeti költészet ideáját népszerűsítette. S ez éppen találkozhatott más, Monarchia-beli nemzeti irodalmi esztétikai elképzelésekkel. A német nyelvűség révén pedig a tágabb (összbirodalmi) kontextusba való beillesztés akadálytalanul történhetett meg.

Steinbachnak ez a kötete nem hozta meg a nyilván nagyon várt sikert, a hivatalos elismerésre a Petőfi-kötet megjelenítéséig várnia kellett. S bár a társasági tagságok azt a látszatot keltették, hogy befogadatot a magyar irodalomtörténeti elképzelések szerint formált irodalmi/tudományos életbe, valójában kívülálló maradt, nemigen vett tudomást róla sem a már ekkor hangját hallató nyugatos modernség, sem a szélesebb olvasóközönség. Pedig a Steinbach által kiadott Petőfi megfelelt a „közvárakozás”-nak, a mottóban idézett és a kötet elején leltet versből származó verssor jórészt egyesíti a különféle irányból érkező megfontolásokat a Petőfi-„jelenség” leírására. Az „Uebermensch”-gondolat itt és a versben nem egyszerűen leírása, visszamondása a nietzschei terminusnak, amely a korszakra közhellyé, unos-untalan használt toposzá vált, hanem a művészegénység megnevezése, amelyet a Petőfi-verscím idézése, tudniillik a *Lant és kard* című versé, konkretizál, két jól ismert elemből egy meglepőnek tetsző harmadik jön létre öszszefonás segítségével. Ennek a gondolatnak kibontását szolgálja a bevezető vers, amely a fordító művészietlen jelenét a csak átroéitizáltan létezhet költőélettel állítja szembe. A versben ott a vállalás Petőfi szavának világá röpitésére, de ott az új szolgágot hozó jelenkorba betörni készülő költészet hatalmának reménye is. S ha az emberföitü ember képzete jórészt meghatározta Steinbach versének Petőfi-képét, a pigmeusok benépesítette utókor elleni küzdelemben ismét feladat vár Petőfi szavára:

Wirf Deine Freiheitslieder in die Welt
Und rett' uns wieder, wie schon einst, Erlöser!

S itt nem pusztán a szakralitásba hajló záró sor retorizáltsága érdemel megkülönböztetett figyelmet, hanem a szó, a közlés válságba fordulásán töprengő periódusban megörzött hit a költői közlés erejében, valójában egy romantikus költészetelképzelés továbbél-tetése. A kötethez irt előszó ebből a típusú költészetből rendel Petőfi mellé költőszemélyiségeket, Herweghet és Freiligrathot, Longfellow-t és Béranger-t, Mickiewiczet és Rouget de l'Isle-t, magyar elődei közül Csokonait említi mint lelkileg rokont (wahlverwandt – s hogy itt goethei terminussal él, az részint Meltzl-tanulmányainak köszönhető feltehetőleg, részint annak az elképzelésnek, miszerint a goethei világirodalomba való belépésnek a fordítások a legbiztosabb eszközei). Ugyanakkor Petőfi világirodalmi egyidejűségének értelmezése a versből idézett sorok, továbbá Petőfi szintén *világirodalmi* tájékozódásának (fordításainak!) elemzése révén mélyülhet el, lépteti be az életművet egy irodalomközi folyamatba, ezáltal a szüntelen megújuló korszerűség dokumentumaiként lesznek számon tarthatók Petőfi versei. S ami még inkább lényegesnek tetszik a Petőfi-életmű kontextusának rajzában: Steinbach oly költőként mutatja föl Petőfit, mint aki a máshol olvasott gondolatokat szuverén módon dolgozta át sajátjaivá, eredetisége ilyképpen szintetikus tevékenység eredménye, amely éppen azért maradhat időszere (vagy kaphat minduntalan időszere), mivel sokféle ágazó kapcsolatrendszere segítségével az egymással kevésbé rokon jelenségeket nem összebékíteni, hanem földolgozni képes. Így a mottóban idézett és romantikus módon átértelmezett nietzschei gondolatot rendel a Petőfi-költészet sápadtabb emblémájává vált toposza mellé, és ekképpen a toposzt (bár

nem értelmezi gyökeresen át, mégis) meg tudja újítani. S még valami: Steinbach oly időpontban romantizálja át (előszavával, előversével és fordításával) Petőfit, amikor már nem pusztán az uhlandi romantika csengett le a német irodalomban, hanem amikor Wagner zenei romantikája is kanonizálódott, sőt: intézményesedett, így legfeljebb „dekonstruálásá”-val lehetett továbbgondolni a zenéről és a drámáról, illetőleg a zenéről mint drámáról szóló képzeteket. Ennélfogva a közhelyessé és felszínessé sekélyesedett Uebermensch-tézis helyébe éppen az esztéta modernség nem egy képviselője Nietzsche életművének más szektorait emelte Nietzsche-recepciója középpontjába. A Petőfi-fordítások steinbachi sugallata azonban a kissé felületes Nietzsche-befogadás szintjén maradt, *Az őrült* pszichológiai „realizmusának” referenciaértékét kiemelve a rendkívüli egyéniség romantikus gondolatát hangsúlyozta.

Ismét egy fordítás bemutatásával érzékeltetném, hogy nem Steinbach ki-kihagyó (úgynevezett) fordítói ihlete az oka a fordítás félreecsúzásának, hanem Petőfi Victor Hugo-i vonásainak (vagy heinei költői természetének?) a századvégi, némileg epigon lírához idomítása, ezáltal az elsődleges romantika átfordítása egy másodlagosba.

Lassabban, hangos lelkek testvére, vihar, hogy
Lombjaim árnyékát szét ne zilálja dühöd!
Szentegyház vagyok én, e fészek bennem az oltár,
És ezen oltárnak papja a kis csalogány.
Hadd dicsérje, ne bánts, éneklésével az istent,
A természetet, a szent közös édesanyát.

Gemach, gemach, Du Bruder empörter, wilder Seelen:
Du Sturm, beschon' den Schatten von meinem grünen Laubwerk!
Ich bin ein heil'ger Tempel, das Nest in meinem Schoße
Ist ein Altar, und Priester die Nachtigall im Tempel,
Laß' sie mit ihrem Liede getrost den Herrn der Welten
Und die Natur, die Mutter, die uns gemeinsam, preisen.

A költő/költészet allegóriája egyben a költő/költészet fenyegetettségét írja bele a versbe, amelyben közeli és távoli, kicsiny és nagy, hétköznapi és ünnepi fordul át egymásba, értelmezi egymást, hogy a költemény megszólalója bevonja körébe az olvasót, de allegorikus beszéde révén távol is tartsa. Valójában a Petőfi-líra rekvizitumai (költészet: szentegyház, csalogány, a természet-istenségnek a goetheitől eltérő változata és így tovább) poétizálódnak új formába, amelynek retorizáltságát az antik versforma mellett a közbevetések, az önértelmezések fokozzák. A vihar elősejtlő képe nem kevésbé a talán leginkább Shelley-től eredeztethető, hasonló Petőfi-képekre utalhat vissza, hogy a természetvallásnak az 1840-es esztendőkre Vajda Pétertől, Czákó Zsigmondtól már megformált képzetét helyezze költőnk a lírai epigramma csattanós befejező mozzanatába. Az írásjelekkel meg-megszakított, tagolt körmondatként felfogható vers a természeti közvetlen jelentésétől ível a gondolatiig, ha úgy tetszik, a bölcséletiig, a szakralitás terminoló-

giáját a költészetre alkalmazva: a természetvallást mintegy költészetvallássá átfর্মálva. A német szöveggel nem az a baj, hogy körülményesebb, a német nyelvi-verstani problémák miatt kevésbé „zenei”, ennek következtében kisebb mértékben vagy másképp retorizált, mint az eredeti, hanem a terminológiai eltérések okoznak törést a költeményben. A Petőfinél kis kezdőbetűvel írt természet-isten Steinbachnál Herr der Welten (a világok ura), aki nem azonosulhat a természettel, hiszen a következő verssor így folytatódik: Und die Natur (és a természet); Petőfinek istenként, sőt: istennőként felfogott természetéből két, különmemű jelenségvilág lesz, egy hím- és egy nőnemű (amely feltétlenül az androginitás képzetét jelenítheti meg).

Petőfinél az „anyatermeszt” gondolatisága az antikvitást deformáló, egy romantikus kozmogónia szerint értelmező költészetvallásba torkollik (mint volt róla szó), talán az ő verseit megzenésítő ifjú Nietzsche, ám semmiképpen sem a zarathustrai ekstázis szellemében. Steinbach ugyan jórészt megtartja Petőfi fontos szavait (oltár, pap: Priester, szentegyház szó szerint fordítva), csak éppen *költészetvallássá* nem lehet a versbéli kijelentések-képek sora, mivel egyrészt a vers utolsó sora személyesebb annál, hogy valóban filozofikus lehessen (die uns gemeinsam: amely a mi számunkra, nekünk közös, Petőfinél csupán *szent közös*), másrészt a természet elkülönítése a világok (vajon mely világok?) urától egy duális rendszerben képzelteni el a költészet (?) jelenlétét. Míg Petőfi verse a szakralizálódás beteljesülésével cseng ki, Steinbach a megszólalás, a közvetlenül érzékelhető megjelenítést csattantja el az utolsó sorban, ezáltal a csalógány éneke több hangsúlyt kap, mint Petőfinél, aki egy egységes Egész részeként szerepelteti a csalógányt. Petőfi átromantizált költészetvallása a Victor Hugóéval rokon, aki a szó hatalmában, a költészet varázserejében, eredendő természetiségében hitt (verseinek tanúsága szerint). Steinbach ellenben a költő/költészet-képzet megfakult 19. századi változatával szolgált, visszarettenve a szakrális terminológiának ily közvetlenül a költészetre alkalmazásától. A romantikus áttörés Petőfije kárt szenvedett, továbbélni látszik/látszott az irodalomtörténet szentesítette tankönyv-Petőfi.

Nem kevésbé problematikus Steinbachnak a *Felhők*-ciklus fordítás révén történő értelmezése. Mind a mai napig a szakirodalom jó része foglya ama előfeltételezésnek, amely ugyan Petőfi elkészült, de életében meg nem jelent kötet-előszavára építhet: tudniillik a magánéleti válság kibeszélésének verssorozatát vélik fölfedezni, mások ehhez a költő társadalmi ellentmondásokra reagáló rossz közérzetét mellékeltek, mint amely irodalmi alakba rejtőzött volna. *Az apostol* felé mutató, olykor nagyon beszédes jelekről viszonylag kevés szó esett, valamint a szubjektumértelmezés ironikus lírizálódásának problémáiról sem sok. Azt feltehetőleg tételezhetjük, miszerint a *Felhők* a (romantikus) egyéniségkultusz és az antiromantikus világ, valójában a belső és a külső ellentétének rejtélyeit és részleteit fejtí föl, továbbá: olyan gondolati mechanizmus révén artikulálódik a költő beszéde, amely a *szaggatottsággal*, az antropomorfizációs kísérletek ellenére ellenségessé lett világ megjelenítésének hiábavalóságával van összefüggésben, továbbá: a

János vitéz befejezésében nem minden ironia nélkül¹⁶ megpendített kiegyenlítődés, derűs átpoétizálás lehetőségének elvetésében. Az előszó a túlzás romantikáját nem enyhíti, hanem a mesei hasonlat groteszkjébe fordítja az életből kiemelkedő költészet leírását,¹⁷ és ez mindenképpen értelmezhető a *Felhők*ben jelzett világerzékelés költői változataként (is). A *Szállnak reményink* című-kezdetű vers a lehető legnagyobb tömörségig zsugorítja a század gyermekének vallomását, amely akár albatroszvariációnak lenne fölfogható, a bináris oppozíciók erőteljes képiség révén hitelesítődnek, és ennek révén az emblematisz fordulatok is átértékelődnek (a madár, a sas új funkcióban). Ugyanakkor a költői megnyilatkozások „sorsá”-ra szintén vonatkoztathatjuk Petőfi lírai epigrammáját, a remény–való, égi–földi, magas–lenti szembeállítás mégsem kap tragikus színezetet, pedig azzal kecsegtet, az utolsó sor ígéje a groteszket hozza játékba. Mindebből viszonylag keveset olvashatunk Steinbach német szövegében. Fölösen túlfeszített a német nyelvű előadás, a szentség és a fenségesség (Seligkeit, Herrlichkeiten) beillesztése éppen a versből kibukó ironiáról nem vesz tudomást, és a „hivatalos tudat” „szentesítette” költészetképzet trivializálódásának lesz példája. Olyan értelemben, hogy az irodalmat, a művészlétet feltétlenül a fenséges kategóriájához illeszti, míg ezzel szembeállítja a képzelgéstől mentes köznapot.

Szállnak reményink, e szép madarak...
 Midőn legjobban szállanak,
 S szíják a mennyei tiszta léget,
 Hol már sas nem tanyáz:
 Jön a való, e zord vadász,
 S lelövöldözi őket.

Die schönen Vögel unser Hoffnung fliegen...
 Und wenn ihr Flügel hoch im Aether schwirrt,
 So hoch, daß sich kein Aar dahin verirrt,
 Wo sie in trunkner Seligkeit sich wiegen,
 Doch kommt der rasche Jäger: Wirklichkeit,
 Und schießt sie ab... aus ihrer Herrlichkeit.

Más problémákat vet föl az *Emlékezet* (Erinnerung) tolmácsolása. Petőfi a befejezetlenséget (befejezhetetlenséget?) tematizálja. A vers paradoxonát az adja, hogy az emlékezetéről jelen időben szól mint állandóan (újra?) történő jelenségről, nem egy már

¹⁶ „Mai napig János vitéz ökegyelme / Szép Tündérországnak boldog fejedelme”: „Herr Ritter Johann, mit Helen vereint, / Auch heute noch als Fürst des Feenlandes”. Az *ökegyelme* familiaritása elvész a német szövegben.

¹⁷ „...mint az elátkozott királyleány az operenciás tenger szigetében, melyet vadállatok és szörnyetek őriznek”: e néhány sort aligha lehet a *János vitéz*re vonatkozó önidézet tétélezése nélkül olvasni, ugyanakkor azok az elmozdulások is figyelemre méltók, amelyek a *János vitéz* megfelelő részleteihez képest szembetűnők, már csak a kon- és a kotextus eltérései miatt is.

„volt”-ról, hanem – ki tudja, mennyire a rímkényszer miatt? – az emlékezettel egybe-
csengő szüntelen létezési (cselekvési?) formáról: a tengerpartra *vet*. A német átültetés
keretbe helyezi a történet, értelmezési mozzanattal gazdagítja (a *hajónk* allegóriáját a
Lebenswrack – az élet hajóroncsa metaforával helyettesíti!), megint mozgalmassabbá téve
a természeti jelenségként elgondolt egzisztenciát, mint az Petőfinél leíratik. Amit Petőfi
az évezredes toposz jelentéslehetőségeinek átstrukturálásával végez el, azt a fordító ma-
gyarázkodássá alakítja, Petőfi képpé formálja a jelenséget, szétbontván a(z életút,
lét-)hajó-vihar-part a magyar irodalomban Berzsenyiné verset öltött irodalmi alakzatát,
az *emlékezet* címszó alá sorolva a toposznak új szótári jelentéssel ellátott összetevőit.
Kiváltképpen lényeges a megnevezés és lezárás között található, rímmel nyomatékosított
összefüggés, így a romantika kedvelt tenger-vihar tematikája aláhúzhatja az antikoktól
származtatható toposz értelmezésének új-ságát. A német fordítás nem lép ki a fenséges
retorikájának köréből, befejezhetőnek, sőt, a jelen idejű ige megtartása ellenére körbe-
keríthetőnek, azaz viszonylag pontos határokkal rendelkezőnek minősíti az *Erinnerun-*
got, a felkiáltójeles befejezés pedig kiemeli az epigramma retorizáltságát:

Emlékezet!

Te összetört hajónk egy deszkaszála,
Mit a hullám s a szél viszálya
A tengerpartra vet...

Erinnerung!

Du loses Brett von unsrem Lebenswrack,
Das ein vom Sturm gepeitschter Wellenschlag
Ans Ufer wirft... Erinnerung!

Az én szívem (Mein Herz, das ist...) akár a byroni (?) sátánosságnak lehetne megteste-
sülése, a romantizáló végletesség szubjektívizálódása, ha nem érződne az egyes szám
első személyű „elbeszélő” jelenléte ellenére némi távolságtartás. Ugyanis azáltal, hogy az
önmagát (?) szemlélő „elbeszélő” mintegy pontosan ad számot a szív rejtett démoni-
ságáról, egyszerre érzékeltet önazonosságot és megfigyelői nézőpontot: a hitelesnek
tetsző híradás egyben értelmező mozzanatokot is tartalmaz; a fény-árny megoszlás az
elbeszélői tudat szerint értékelődik. A német fordítás itt (is) kizökken egy lényeges pon-
ton, tudniillik végzetszerűségként kezeli, ami valójában „természetes” megjelenési for-
mának tűnik. Mintha a fordító egy korábbi korszak személyiségfelfogását idézné: a sátá-
nosságnak ezt a formáját a végzet (Schicksal, sors) munkájának tulajdonítaná, és ezáltal a
személyiség kiszolgáltatottságát sugallná. Petőfinél erről nincsen szó, legfeljebb az is-
métlések intenzitásából lehet(ne) érzelmegnyilvánulásra következtetni, s az itt is belo-
pakodó familiáris kifejezés (tanyáznak)¹⁸ mintha az érzelmi mozzanat egyensúlyát biz-

¹⁸ A *tanyáz* a *Felhők*nek csak ebben a két idézett versében található meg. A szó jelentésének „népies” át-
hallását tanúsítja a CZUCZOR–FOGARASI szótár (VI, 75. hasáb), mikor a halászokkal, a vadászokkal és a
pásztorokkal hozza összefüggésbe. A tolvajoknak rejtőző tanyázása viszont mesékre, népmesékre utalhat.

tosítaná. A fény–árnyék elosztása nem teremthet(he)t egyensúlyi helyzetet, bár a fény felülről érkezik, mégsem a fent küldötte, a sötétség markánsabb körvonalazódását segíti. Petőfinél így nem oppozíció konstruálódik, a fény, az öröm részévé, mintegy kiteljesítőjévé lesz a sötétnek. Ugyanakkor határozott szakítás érzékelhető az érzelmes világ-elképzeléssel, még-hozzá akképpen, hogy kizár minden akarati tényezőt, aktivitás–passzivitás nem játszhat itt semmiféle szerepet, adottságról, állapotról, metaforává emelt világszerúségről van szó. Ezen a szerkezeten bont rést a fordítás akkor, amikor a szív, a lét, a benső (és külső?) világ szörnyeit a fordító a sorssal-sorsszerűséggel, a végzetszerűséggel hozza összefüggésbe, és ennek révén olyan tényezőt von be a versvilágba, amely tragizálja azt, amelynek lényege az, hogy nem eldönthető: tragikus-e vagy sem; hiszen ha valóban adottság, akkor a tragizált-ságban benne lévő dinamizáltság hiánya miatt nem érvényesülhetnek a tragizálódást elősegítő (az érzelmi világszerúségből származtatható) tényezők.

Az én szívem egy földalatti lak,
Sötét, sötét!
Az öröm egy-egy fényes sugarat
Csak néha vét
Mélyébe e földalatti háznak.
Ez a fény is csak azért pillant bele,
Hogy lássa a szörnyeket, mik ott tanyáznak,
Mikkel televan, tele!

Mein Herz, das ist ein unterird'scher Bau
Voll Finsternis!
Nur selten bringt ein lichter Sonnenstrahl
Durch einen Riß
In dieses Baues dunkle Raume ein,
Und dann auch führt ihn nur der Zweck hinein,
Daß er die vielen Ungetüme sieht,
Die ihn das Schicksal auch so reich beschied.

A *Felhők* szinte valamennyi versénél észrevételezhető efféle fordítói elcsúszás, amelynek elemzése nem a ma már történeti dokumentumként funkcionáló Steinbach-vállalkozás, hanem a *Felhők* értelmezése szempontjából lehet termékeny. Ugyanis (ismétlem) erőteljes felülvizsgálatra szorul a romantikának az a szűkebb és Petőfit többnyire abból lényegileg kizáró felfogása, amely a *Felhők* „érdemét” és jelentőségét pusztán egy válságtudat átmeneti állapotaként értékeli. A magam részéről nem pusztán egy határhelyzetbe ért költő-költészet ambivalens leereagálásaként minősíteném a *Felhők* mintegy fél esz-

A magyar nyelv értelmező szótára (VI, 492) a *Toldiból* idéz: „Örömet tanyázott a vig cimborákkal” – az ige familiaritást sugalló hangulatát érzékeltetendő. A TESz 1784-ből (?) hozza igénkre az első adatot. A *Petőfi-szótárban* az ige különféle jelentésárnyalataira lehető példa. Vö. *Petőfi-szótár: Petőfi Sándor életművének szókészlete*, IV, Sz–Zs, szerk. J. SOLTÉSZ Katalin, SZABÓ Dénes, WACHA Imre, Bp., 1987, 250.

tendejét, hanem a magyar romantika egy lehetőségeként. Amint *A helység kalapácsa*, a *János vitéz* a magyar epika évtizedeire reagált, ellenénekekkel szolgálva, az addig érvényes epikus konvenciókat szétrombolva, a *Felhők*ben Petőfi elvégzi az utóbbi évtizedek lírájának szétírását, romantikus önkritikáját adva a maga korábbi líraalképzéseinek is. Az a magabízó versformálás, amely például a *Jövendölés* érzelmes halhatatlansághitében artikulálódik, a *Felhők* verseiben szétfoszlik, darabokra esik, és hiába várja új alakba öltöztetését. A szétírt költői termést a költő akképpen strukturálja át, hogy új jelentéseket, értelmezési lehetőségeket, költői és befogadói szerepeket rendel hozzá. A *Homér és Osszián* immár az ambivalenciákat oly módon tudatosítja, hogy az egymásmellettség mellett teszi le szavazatát, a klasszikus vidékeket idéző poézis mellé lép a nordikus, a Madame de Staël népszerűsítette északi–déli költői/költészeti opposzició alternatívaként jelenik meg. Talán elmondható, hogy a klasszikus romantizálódik, a romantikus klassziczálódik, az előadás fegyelmezettsége, a párhuzamosítás retorizáltsága, a szembeállítás kiszámítottága sem (lehet) akadály a képszerűség átromantizálásának. Az idézendő részlet az Osszián-dal tartalmi jegyeit részletezi oly módon, hogy a szöveg révén megjelenítendő környezetet és képzeteket mutatja be. A szöveg jellemzője: szigorú rendezettsége egyfelől, a nordikus ének hangvételének imitációja másfelől. Valójában nem egy „elszabadult” romantikus képzelet jegyében elevenedik meg az Osszián-ének, hanem annak világa, méghozzá táji karakterisztikája meghatározottságában:

S látjátok amott Ossziánt?

Az éjszakai tenger örök-ködű földén

Vad szikla fölött viharokkal együtt

Harsogja dalát az alakatlan éjben.

És feljön a hold

Mint a lemenő nap,

Oly vérvörösen

S zord fénybe borítja a rengeteget, hol

Bolygnak seregestül

A harc mezején elesett daliák

Bús szellemei.

Und seht ihr dort den andern: Ossian?

Um ewig kahlen, nebeltrüben Strande

Der Nordsee, über wilden, finstern Felsen,

Schallt mit dem Sturm sein Lied in grauer Nacht.

Dort gleicht der Mond der untergeh'nden Sonne

Und blutigrot

Färbt er die öde, schwermutvolle Wildnis,

Wo auf dem Schlachtfeld

Die Geister der im Kampf gefall'nen Helden

In bleichen Scharen auf- und niederwallen.

A tartalmi-kifejezésbeli hűségre törekvés mellett talán az a leginkább figyelemre méltó, hogy úgy tetszik, mintha Steinbach többnyire egyes verseket fordított volna és nem a Petőfi-költészetet, nem reagálván a Petőfi-mű visszatérő motívumaira. „A harc mezején” önidézet, a megfelelő német nyelvű Petőfi-versben azonban: „Dort, Herr der Welt / Dort, fall’ ich gern im Feld...”, itt Schlachtfeld, kevésbé érezhető visszautalással. A másik megállapítás ismételen a túlfordítás veszélyeire vonatkozhat: a fordító nem elégszik meg a Petőfi-szövegek erőteljes célra törésével, költőiesíti – a 19. század végének szellemében, egyben (más részről) a merészebbnek tűnő szókapcsolatokra a megszokottabb fordulatokkal válaszol: alaktalan éj–graue Nacht; az ilyen és hasonló példákkal az intézményesedett Petőfi-kép „szellemében” jár el.

Nem volna méltányos, sem igazságos kudarcosnak nevezni Steinbach József heroikus (és reménytelen) vállalkozását. S bár ezúttal inkább a tolmácsolás buktatóit emlegettem, a Lenkei Henrikével egyezik a véleményem: nem rosszabb (és sajnos, nem is lényegesen jobb) ez a kötet a többinél. Valójában nem a Petőfi-fordítások lehetőségességének elemzése készített a dolgozat megírására, hanem az az előfeltételezés, miszerint általában a magyar irodalom hazai és külföldi fordítóinak magatartását jórészt a magyar irodalomtörténet kánonja határozta meg, adott esetben oly módon szólalt meg Petőfi németül, amiképpen a magyar hivatalosság Petőfi-értékelése sugallta. Itt és többnyire másutt sem történt arra kísérlet, hogy egy német irodalmi hagyománytörténebe illeszkedjék egy német nyelvű Petőfi-kötet, és azt sem lehetne elmondani, hogy nyelvileg korszerű lenne Steinbach változata. Ennek következtében a német irodalmi tudatban egyre halványult a Petőfi-kép, időnként föl-fölbukkan(t) a Petőfi-legenda, amelynek egy romantikusan megformált költőképzethez jóval több köze van, mint egy bármilyen költészetképzethez. Az imagológiai vonatkozások elfedhetik még ezt a költőelképzelést is, és a legjobb esetben egy orientális jelenség emléke jut be a német „világirodalmi” tudatba.

Mélyen elgondolkodtató a magyar irodalomtörténeti kánonképződés és a fordításirodalom viszonya: miképpen érvényesülnek az irodalmi (elő)ítéletek a válogatásban, a kihagyásban és magában az átültetésben. Steinbach Józsefnek a maga korában sajtóvissszhang nélkül maradt kötete kiváló alkalmat adott ennek a kérdésnek hangsúlyos fölvetésére. Steinbach látszólagos fél-sikere egyben a magyar irodalomtörténeti gondolkodás negyed-sikere, egyrészt annak tanúbizonysága, hogy a Gyulai megalapozta Petőfi-értelmezés a 19. század végére menthetetlenül idejétműlttá lett, másrészt azt dokumentálja, hogy az idejétműlttség nem bizonyult a továbbélés, a továbbhatás akadályának. Igaz, Steinbach Fischernek¹⁹ Petőfi-életrajzát emlegeti mint legfőbb instanciát (már csak azért is, mert németül ez volt a legterjedelmesebb biográfia), a fordítások hangvétele azonban a Gyulai körvonalazta megítéléshez látszik idomulni. 1902-re ez megfeleltethet a Kisfaludy Társaság elvárásainak, de nagyon kevésbé a német költészetben jártas olvasóknak.

¹⁹ Alexander FISCHER, *Petőfi's Leben und Werke*, Leipzig, 1889; Uő., *Petőfi élete és művei*, ford. TOLNAI Lajos, Bp., 1890.

SZENTPÉTERI MÁRTON

A GRAMMATIKA OKTATÁSÁNAK KOMBINATORIKUS MÓDSZERE
JOHANN HEINRICH ALSTED GYULAFEHÉRVÁRI RUDIMENTÁIBAN*

Egy újabb kutatási irány

Az *ars combinatoria* és a 17. századi grammatika, retorika és poétika kapcsolatára a régi magyar irodalomtörténeti kutatások eddig nem fektettek kellő hangsúlyt. A Tarnai Andor és Bán Imre által kezdeményezett kritikátörténeti kutatások főként az arisztotelianus-ciceroníanus, illetve újabban a rámista tradíció hazai recepciójára koncentráltak.¹ Úgy vélem azonban, hogy a Kecskeméti Gábor által felvetett történeti kommunikációelméleti modell feltétlenül megköveteli több olyan korabeli szinkretikus törekvés vizsgálatát is, mint például a lullizmus.² A Horváth Iván indította *Nem arisztotelészi poétikák* című kutatószeminárium már 1995 ősze óta több ülészakot is szentelt a témának,³ ám mind ez idáig jogosnak tűnt Kecskeméti ellenvetése, miszerint a kombinatorikus modell „beható ismerete inkább egy intellektuális elit igen zárt köréhez köthető, s jelentőségének

* A tanulmány megírásának idején a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány és a Ruprecht Karls Universität Heidelberg ösztöndíjasa voltam. Köszönettel tartozom továbbá a Heidelbergi Egyetemi Könyvtár munkatársainak és heidelbergi barátaimnak, Geraldine-nak, Tamarának és Tevelinek. Végül, de nem utolsósorban mesteremnek, Horváth Ivánnak és szemináriumi társaimnak, különösen Balogh Endrének, Benits Péternek, Dobolán Katinak, Hegedűs Bélának, Láng Benedeknek és Szabados Imrének.

¹ PI. BARTÓK István, *XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tamulmányai*, ItK, 1991, 1–24; Uő., *A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól*, MKsz, 1995, 349–360; Uő., *Valami a metaplasmusról*, ItK, 1995, 577–585; Uő., *Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija*, ItK, 1997, 550–556; KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 561–576; Uő., *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5).

² „...Működésük mikéntjéről tett észrevételeik nem tárhatók fel, nem érthetők meg, ha az irodalomelméleti jellegű tudományok keretein belül maradunk, hanem komplex művelődés- és eszmetörténeti szemléletre van szükség, beleértve a világ megismerhetőségéről, a felismert tények közölhetőségéről, kimondhatóságáról, a közlés és az ismeret, a közlés és a valóság adekvát megfeleléséről, a közlés értelméről, céljáról tett megállapítások feltárását. Mindezzel már az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia kérdéseinél, ezeknek a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezéseinek és megállapításainak figyelembevételénél járunk.” KECSKEMÉTI, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, i. m., 562.

³ *Régi modernek: Matematikai poétikák a középkortól a felvilágosodásig*, Visegrád, 1995. november 8–12. (tudományos ülészak a Centre de Hautes Etudes de la Renaissance szervezésében). A konferencia előadásai sugárlemezre jelentek meg: ABCD 1996/1–2. *La poésie dans le contexte de la science*, Budapest, 1996. november 21. (nemzetközi tudományos ülészak a Centre de Hautes Etudes de la Renaissance szervezésében).

következetes végiggondolásához és belátásához valószínűleg ennek tagjai közül is vajmi kevesen juthattak el”.⁴ Kutatásaim az utóbbi időben azonban egyre több új adatot hoztak a felszínre a hazai Lullus-recepcióval – elsősorban a Herbornból érkező Johann Heinrich Alsted tevékenységével – kapcsolatban, melyek a téma újragondolására ösztönöznek.

A probléma kutatásának rendkívül fontos forrásai Alsted Gyulafehérvárott kiadott grammatikai tárgyú nyomtatványai, különösen a latin, görög és héber-káldeus rudimenták. A latin változat például a 18. század végéig számos kiadást megélt Erdélyben, illetve a történeti Magyarország más területein.⁵ Amennyiben belátjuk, hogy e könyvek az *ars combinatoria* jegyében születtek, úgy feltétlenül módosítanunk kell elképzelésünket a kombinatorikus modell hazai befogadónak számával és összetételével kapcsolatban.

⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *Válasz Bitskey István és Horváth Iván kandidátusi értekezéséről írott opponensi véleményére*, kézirat, Bp., 1997, 2.

⁵ J. H. ALSTED, *Rudimenta linguae latinae...*, Albae-Juliae, 1634 (RMNy 1580, OSZK: FM₂/4409); *Rudimenta linguae graecae...*, Albae-Juliae, 1634 (RMNy 1579, OSZK: xerox a Debreceni Ref. Koll. könyvtárának példányáról); *Latium in nuce...* (v. *Rudimenta Lexici Latini...*), Alba-Juliae, 1635 (RMNy 1608, OSZK: FM₂/257); *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae...*, Albae-Juliae, 1635 (RMNy 1609).

A *Rudimenta linguae latinae* kiadásai az OSZK, az RMNy és Jörg Jungmayr adatai alapján:

RMNy v. OSZK v. Münch. Kat.	kiadás éve	kiadó	kiadás helye	Jörg JUNGMAYR
RMNy 1580	1634		Albae Juliae	
RMNy 1610	1635		Albae Juliae	A 53.01
	1640		Albae Juliae	A 53.02
	1667	Samuel Brewer	Leutschoviae	A 53.03
II. L. lat. 314	1722	Samuel Telegdi Pap	Claudiopoli	A 53.04
II. L. lat. 318, OSZK 806.065	1756	Gregorius Kállay	Debrecen	A 53.05
II. L. lat. 324	1771	Joannes Michael Landerer	Posonii	A 53.06
OSZK 816.842	1772	Stephanus Margitai	Debrecen	
OSZK 308.121	1773	J. M. L.	Posonii	A 53.07
II. L. lat. 327	1780	S. M.	Debrecen	A 53.08
II. L. lat. 330	1782	Franciscus Ignatius Ambro	Vác	A 53.09
II. L. lat. 333	1782	J. M. L.	Posonii et Cassoviae	A 53.10
II. L. lat. 336	1797	J. M. L.	Posonii et Pestini	A 53.11

JUNGMAYR bibliográfiáját az Alsted-enciklopédia hasonló kiadásához csatolta: Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia septem tomis distincta...*, Herborn, 1630; Faksimile-Neudruck mit einem Vorwort von Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1989, xix–xxxiii. Arra, hogy Alsted latin grammatikai Molnár Gergely kézikönyvei mellett a legtöbbet kiadott tankönyvek voltak, már BARTÓK is utal *Valami a metaplasmusról* című cikkében, i. m., 581. Lásd még Uő., *A humanizmustól a klasszicizmus felé...*, i. m. Alsted grammatikai tárgyú, gyulafehérvári kiadványairól lásd még BARTÓK István, *Alsted feltelezhető gyulafehérvári nyelvtana*, MKSz, 1996, 96–97. A rudimenták és a mnemotechnika kapcsolatára már Kvac sala is felhívta a figyelmet, vö. Johann KVACSALA, *Johann Heinrich Alsted*, Ungarische Revue, 9(1889), 653.

Bartók István Bisterfeld *ars concionandijáról* frott újabb tanulmányában szintén utal arra, hogy több figyelmet kell fordítanunk a korabeli „német közvetítés irodalomelméleti vonatkozásaira”. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a herborni tudósok Gyulaféheváron kiadott grammatikai, poétikai és logikai tankönyvei „világosan mutatják, kinél hogyan valósultak meg a szinkretikus törekvések.” Bartók arra is felhívja a figyelmünket, hogy az erdélyi tankönyvek tágabb kontextusát is vizsgáljunk kell, különösen „érdekes lehet azoknak a külföldön megjelent műveiknek a vizsgálata, amelyekben a szerzők részletesebben fejtik ki rendszerüket, mint az erdélyi diákok használatára összeállított kompendiumokban”⁶

A fentiek szellemében kívánom tehát bemutatni a korabeli elemi grammatikaoktatás és az *ars combinatoria* kapcsolatát Alsted tankönyveiben. A kombinatorikus modell, tehát a 17. századi magyar lullizmus vizsgálatával csatlakozni szeretnék Bartók és Kecskeméti kritikátörténeti kutatásaihoz, remélve, hogy az újabb szempont felvetésével még transzparensabb képet kaphatunk a korszak irodalomelméletéről.

A rudimenták új megvilágítása a nemzetközi Alsted-kutatás számára is fontos lehet. Schmidt-Biggemann, Michel és Evans is megegyeznek abban, hogy Alsted 1618 után (Erdélyben kiváltképpen) egyre inkább visszavonul a szinkretikus, heterodox teóriák, így a lullizmus alkalmazásától is. Kései Alsted-publikációk egyértelmű kapcsolata az *ars combinatoriával* nyilvánvalóan módosítja ezt a felfogást.⁷

Alsted és a szinkretikus tanok

A külföldi szakirodalom számára evidencia, hogy Alsted számos szinkretikus és hermetikus teóriát ismert és alkalmazott.⁸

Lássunk néhány erre vonatkozó utalást, a teljesség igénye nélkül. Közismert, hogy szerzőnk enciklopédiaprogramjának első korszakát jelentős mértékben meghatározta az

⁶ BARTÓK, *Bisterfeld gyulaféhevári ars concionandija*, i. m., 550.

⁷ Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Topica universalis: Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*, Hamburg, 1983, 103; Walter MICHEL, *Der Herborner Philosoph J. H. Alsted und die Tradition*, Inaugural-Dissertation, Frankfurt am Main, 1969, 14; Robert J. W. EVANS, *Alsted Erdélyben*, Korunk, 1973, 1910–1911.

⁸ L. E. LOEMKER, *Leibniz and the Herborn Encyclopedists*, *Journal of the History of Ideas*, 22(1961), 323–338; Alois MADRE, *Raimundus Lullus und Johann Heinrich Alsted*, *Estudios Lullianos*, 4(1960), 167–180; R. J. W. EVANS, *Rudolf II and His World*, Oxford, 1973, 283; Frances A. YATES, *The Art of Memory*, London, 1992, 362, 367; SCHMIDT-BIGGEMANN, i. m., 100–139; MICHEL, i. m.; Umberto ECO, *The Search for the Perfect Language*, London, 1993, 132 (magyarul: *A tökéletes nyelv keresése*, Bp., 1998); Paolo ROSSI, *Clavis universalis: Arti mnemoniche e logica combinatoria da Lullo a Leibniz*, Milano–Napoli, 1959, 199–203; KVACSALA, i. m., 628–642; Howard HOTSON, *Alsted and Leibniz: A Preliminary Survey of a Neglected Relationship = Leibniz und Europa: VI. Internationaler Leibniz-Kongress – Vorträge*, I, Hannover, 1994, 356–363; Uő., *Philosophical Pedagogy in Reformed Central Europe between Ramus and Comenius: A Survey of the Continental Background of the 'Three Foreigners' = Samuel Hartlib and Universal Reformation: Studies in Intellectual Communication*, eds. Mark GREENGRASS, Michael LESLIE, Timothy RAYLOR, Cambridge, 1994, 45–49; Carreras Y ARTAU, *La filosofía cristiana*, Madrid, 1939–1943, II, 239–249.

ars Lulliana értelmezése és alkalmazása.⁹ Alsted Lullus kombinatorikus modelljét egy olyan univerzális kulcsnak (*clavis universalis*) vélte, mellyel panszofikus törekvéseit megvalósíthatta. Az 1630-as enciklopédiából kiderül, hogy a német tudós olyan hermetikus szerzők műveit is forgatta, mint például Robert Fludd vagy John Dee. Ugyanitt többek között a mágia, a kabbala és az alkímia ismertetése is szerepel.¹⁰ Giordano Bruno lullista ihletésű, hermetikus retorikája pedig hosszú éveken át foglalkoztatta.¹¹

Ha kapcsolata a rózsakeresztes mozgalommal – a téma természetéből következően – teljes bizonyossággal nem is mutatható ki, nyilvánvaló, hogy elképzelése egy minden tudományt magában foglaló rendszerről, mellyel a világ harmóniája rekonstruálható, nem áll távol az általános reformáció és a rózsakeresztes felvilágosodás tudományos programjától.¹²

1618-ban azonban két jelentős változás történik, amelyek a heterodox nézetek nyílt vállalását megnehezítették szerzőnk számára. Egyrészt ebben az évben a teológia fakultására nevezik ki professzornak a herborni egyetemen, másrészt pedig a dordrechti zsinaton képviselőként vesz részt. Úgy tűnik, a következő húsz évben a lullizmus elveszti centrális szerepét az alsted-i életműben.

E hangsúlyeltolódás szempontjából is igen érdekes, hogy az 1630-as években publikált rudimenták, ha nyíltan nem is hivatkoznak Lullusra, illetve a lullizmus 16–17. századi művelőire, mégis kombinatorikus alapelvre épülnek.

E rövid bevezető után térjünk rá a *Rudimenta linguae latinae* elemzésére, mely lényegében azonos felépítésű, mint a további görög, illetve héber-káldeus társai.

A könyv három fő fejezetre bomlik: 1. a *Rudimenta grammaticae latinae*, úgymint a *Lectio (Litterae, Syllabae, Voces)*, *alaktan (Declinationes, Coniugationes, Comparatio)*, *Syntaxis puerorum*; 2. a *Sylvula linguae Latinae* című szógyűjtemény; 3. az *Usus huius libelli* című használati utasítás, melyben a tanmenet (*Curriculum unius anni*) és egy vizsgapélda (*Examen puerorum*) található. A továbbiakban a *Lectiót*, a *Syntaxist* és a *Sylvulát* elemezzük részletesebben.

⁹ Az egyértelműen lullista művek: J. H. ALSTED, *Clavis artis Lullianae...*, Strassburg, 1609 (a konzultált példány az ún. Zetzner-kolligátumba kötve: Raimundus LULLUS, *Opera ea...*, ed. Lazarus ZETZNER, Strassburg, [1598], 1617, OSZK Opp. 461); *Consiliarius academicus et scholasticus... Accessit consilium de copia rerum et verborum, id est methodo disputandi de omni scibili*, Strassburg, 1610 (a konzultált példány, az 1627-es kiadás a Heidelbergi Egyetemi Könyvtárban: UBH Res. N716); *Panacea philosophica, id est, facilis, nova, et accurata methodus docendi et discendi universam Encyclopaediam. ... Accessit ejus Criticus De Infinito harmonico Philosophiae Aristotelicae, Lullianae et Rameae*, Herborn, 1610; *Systema mnemonicum duplex...*, Frankfurt, 1610; *Theatrum Scholasticum...*, Herborn, 1610 (MTAK: 550.126); *Trigae Canonicae, Quarum prima est Dilucida Artis Mnemologicae, ... Secunda est Artis Lullianae, a Multis neglectae et nescio quo edicto proscriptae, architectura, et usus locupletissimus. Tertia est Artis Oratoriae Novum Magisterium...*, Frankfurt, 1612; *Philosophia digne restituta...*, Herborn, 1612.

¹⁰ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 2266–2277.

¹¹ Lásd a 40. jegyzetet.

¹² *Allgemeine und General Reformation, der gantzen weiten Welt. Beneben der Fama fraternitatis R. C.*, Kassel, 1614; F. A. YATES, *The Rosicrucian Enlightenment*, London, 1972 (függelékben közli a *Famát* Thomas Vaughan 1652-es angol fordításában).

*Lectio (A lexikalizációról)*¹³

Ebből az alfejezetből megtudhatjuk, hogyan épülnek fel a szavak (voces) a három alapbetűből (litterae primitivae seu fundamentales).

Előbb létrejön a többi betű (litterae derivativae):

i.	j. m. n. r. t. u. y. x.
c.	a. e. o. s.
l.	b. d. f. g. h. k. p. q. / z.

majd ezekből a szótagok (syllabae). Először az egy magánhangzósak (monosyllabae):

Ab. ac. ad. ae. af. ag. ah. ai.

Ba. bab. bac. bal. bar. be. bi. bo. bu.

Ca. cab. cac. cad. cal. ce. ci. co. cu. etc.

majd a többi (disyllabae et polysyllabae), végül a szótagokból a szavak (ex syllabis sit vox). A fejezet végén pedig hasonló hangzású szópárokat találunk, olyanokat, amelyekkel majd a *Sylvulában* találkozunk:

pl.	Ara chara	Gemitus fremitus	Orator arator	Fluctus luctus	Libellus bellus	Religio regio	Coelum velum
-----	--------------	---------------------	------------------	-------------------	--------------------	------------------	-----------------

Alsted már az előszóban is utal arra, hogy a *Lectió*ban tulajdonképpen az egy- és többszótagos szavak hasonló hangzáson alapuló játékát találhatjuk (spatio lectionem faciliorem reddit lusus vocum monosyllabarium, et polysyllabarium sono convenientium). A hasonló hangzásra épülő paronomázia alakzatára, mely a fentebbi szópárokban uralkodó mnemotechnikai eszköz, a *Sylvula* elemzésekor visszatérünk. A *lusus* fogalmára, amely a korszakban igen gyakran előfordul rózsakeresztes és más univerzalista irányultságú didaktikákban, sőt sokszor kombinatorikus spekulációkhoz kapcsolódik, a *Syntaxis puerorum* elemzésekor térünk majd ki.

A rudimenta olvasójának – a *lusus* behatóbb ismerete nélkül is – már első látásra feltűnik azonban, hogy a latin nyelv szavai és szókészlete – s így a *Sylvula linguae Latinae* és társai is – kevés számú elem permutációjával épülnek fel. A 17. századi Lullus-recepcióban nem ismeretlenek az olyan spekulációk, melyek a latin ábécé permutációjával foglalkoznak. Clavius vagy Guldin mellett elsősorban Mersenne, Harsdörffer, Leibniz és Comenius műveit említhetjük.¹⁴

¹³ A korban, a rómista és az alstedi grammatika terminológiájával valójában *Etymologica*, vö. ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 278.

¹⁴ Christophorus CLAVIUS, *In Spheram Ioannis de Sacro Bosco Commentarius*, Roma, 1585, OSZK Ant. 4698 (az editio princeps vélhetően 1570-es); G. P. HARSDÖRFFER, *Delitiae Mathematicae et Physicae: Mathematische und philosophische Erquickstunden*, Nürnberg, 1651–1653; Ndr., Hrsg. Jörg Jochen BERNS,

Figyelmesebb olvasó azonban azt a kérdést is felteszi, vajon mi alapján választ ki Alsted éppen három betűt minden betű alapjának, és miért éppen azt a hármat? Leginkább a tipográfiai magyarázat tűnik ésszerűnek. Ha a nyomtatvány eredeti betűkészsét vesszük (a gyulafehérvári fejedelmi nyomda betűtípusait), akkor még nyilvánvalóbb, hogy az *i*, *c* és *l* betűkből mindegyik további betű formája levezethető. Ám nem kizárható egy másik értelmezés sem, amelyik héber grammatikai hagyományokkal, illetve a kabbala nyelvelméletével áll kapcsolatban.¹⁵

A középkori héber grammatikák egy csoportja szerint három mássalhangzót kell a szavak gyökeként feltételeznünk.¹⁶ Ám az ábécé betűinek hármas felosztása a kabbala nyelvészeti forrásában, a *Széfer Jecirában* (A teremtés v. megformálás könyvében) is felfedezhető.¹⁷ Már ez a szöveg is hangsúlyozza azonban, hogy mind a nyelv, mind pedig a világ egyaránt egy névből – az Isten nevéből – keletkezik, mégpedig kombinatorikus úton.¹⁸ A leggyakoribb istennevek négy mássalhangzóból állnak, ám csak három azonos mindegyikükben, a ך (jod), a ה (he) és a ו (vav); így van ez a legismertebb istennév, a JHVH esetében is, ahol egy mássalhangzó kétszer ismétlődik. Egy másik kabbalisztikus szöveg (*Ma ajan ha-Hokma*, „a bölcsesség forrása”) a jod esetében összekapcsolja a betű démiurgikus funkcióját a tipográfiai magyarázattal. A könyv szerint minden nyelvi mozgás egyik kiindulópontja a jod, magyarázza ezt egyfelől a betű írásképe – hiszen minden betű tartalmazza –, másrészt a tetragrammatonban elfoglalt első helye.¹⁹

Alsted azonban héber grammatikáiban – a jod kivételével – nem a tetragrammaton mássalhangzóit tekinti az összes betű és szó forrásának.²⁰ Az viszont, hogy a jod megvan, és hogy a latin alfabétük közül az egyik az *i*, rendkívül fontos lehet. A jod szerepére egy olyan generatív mátrixban (Eco), amiből a héber nyelv létrehozható, már láttunk példát, ám azt még nem említettük, hogy Dante hasonlóan gondolkodott a latin *i*-ről,

Frankfurt a. M., 1990; Paul GULDIN, *Problema arithmetikum de rerum combinationibus* (1622); Marin MERSENNE, *Harmonie universelle* (1636); J. A. COMENIUS, *Linguarum methodus novissima* (1648) = J. A. C., *Opera didactica magna*, Amsterdam, 1657; G. W. LEIBNIZ, *Dissertatio De Arte Combinatoria* (1666) = G. W. L., *Sämtliche Schriften und Briefe*, Hrsg. von der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Sechste Reihe, *Philosophischen Schriften*, I, 1663–1672, Darmstadt, 1930, 165–230. Vö. ECO, *i. m.*, 139–143; Rosemarie ZELLER, *Spiel und Konversation im Barock*, Berlin–New York, 1974, 172–173. ALSTED is hivatkozik az alefbet démiurgikus kombinatorikájára, 1630-as enciklopédiájában a „Kabbala Bereschith” ismertetésekor: *i. m.*, 2274. Vö. még ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 203.

¹⁵ Gerschom SCHOLEM, *Isten neve és a kabbala nyelvelmélete* = G. Sch., *A kabbala helye az európai szellemtörténetben: Válogatott írások*, II, Bp., 1995, 121.

¹⁶ „A nyelv specifikus szavai, akárhány mássalhangzó alkossa őket, ugyancsak mind az ábécé három, négy vagy több betűjének kombinációiból keletkeznek, és e kombinációk száma a végtelenségig növekedhet, így tehát magába foglalja a nyelv minden lehetőségét.” Uo.

¹⁷ *Széfer Jecirah (A Formálás és Alakulás Könyve)*, Athenaeum, 1995/4, 259–275; Roland GOETSCHEL, *A kabbala*, Bp., 1992, 37.

¹⁸ *I. m.*, 263; GOETSCHEL, *i. m.*, 39; SCHOLEM, *i. m.*, 120.

¹⁹ Idézi SCHOLEM, *i. m.*, 132.

²⁰ Vö. pl. ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 280.

mégpedig feltételezhetően a legjelentősebb extatikus kabbalista, Abraham Abulafia hatására.²¹

Itt érdemes utalnunk Alsted érdeklődésére Elias Hutter kabbalához közel álló spekulációi iránt is.²² Az 1630-as enciklopédiában Alsted a következőképpen mutatja be Hutterus *Globusát*: „*Globus est connexio trium circulorum mobilium, quorum quilibet habet alphabeti Hebraici literas circumferentiae inscriptas, eo artificio, ut ex multiplici revolutione ipsorum variae resultent combinationes, atque adeo voces Hebraicae, Chaldaicae, Syriacae, et Arabicae.*”²³ Az alefbet tehát három mozgó koncentrikus tárcsá-

²¹ ECO, *i. m.*, 46–52.

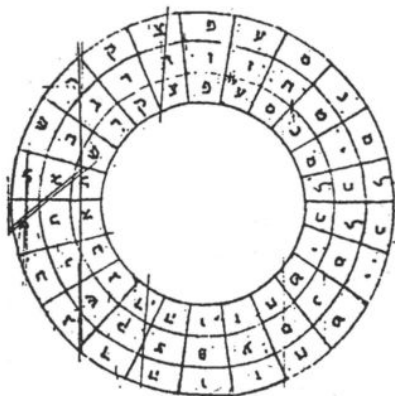
²² Hutter a 16–17. század „egyetemes szentírásudományának” egyik legjelesebb figurája, első osztályú hebraista, mint könyvnyomtató számos poliglott bibliát adott ki; Szenci Molnár nála lakott Nürnbergben 1604-ben és szótárát is Hutter nyomtatta ki. Vö. IMRE Mihály tanulmányával a *Dictionarium Latinoungaricum* reprintjéhez, Bp., 1990 (BHA, 25), 8–9, 17; DÁN Róbert, *Szenci Molnár Albert és Conrad Viator*, Adattár 4, 285; H. NOLL, *Der Typus des religiösen Grammatikers im 16. Jahrhundert*, Marburg, 1935. Lásd még *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, jegyzetekkel ellátva kiadta DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 154–157, 159; ELIAS HUTTER, **קדקדק**... *Hoc est Via Sancta, ... sive Biblia sacra eleganti et maiuscula characterum forma, qua... litterae radicales et serviles... discernuntur*, Hamburg, 1587; Uő., *Cubus alphabeticus Sanctae Ebraeae linguae, vel lexicum Ebraici novum compendium τετραγωνον in tabulas alphabeticas digestum, ... iam pridem inventus et Germanica lingua editus ab E. H., nunc vero recognitus et in Latinum sermonem conversus, studio et opera D. Wolderi, etc.*, Hamburg, 1588 (a konzultált példány a Heidelbergi Egyetemi Könyvtárban: UBH 89 MA 246 Bd. A 355); Uő., **קבוצה**, **Αλφαβητων**, *Alphabetum. Ein ABC Büchlein, darauß man die vier Haupt schprachen, als ebraisch, griekisch, lateinisch, deutsch... lernen kan*, Nürnberg, 1597 (OSZK: Ant. 4967[2]); Uő., *Dictionarium harmonicum biblicum, Ebraeum, Graecum, Latinum, Germanicum. Index dictionarii harmonici* (Pars 1–2), (in fine:) Noribergae, ex officina Alexandri Philippi Theodovici, 1598 (OSZK: Ant. 4967[1]; a 2. előlapon kézírásos bejegyzés, ami vélhetően Hutter *Globusát* ismerteti).

²³ J. H. ALSTED, *Globus et Cubus Hutteri...*, *Observationes mnemonicae ad Radices linguae sanctae, Encyclopaedia...*, *i. m.*, 158. ALSTED ugyanitt utal a *Cubusa* is: „*Cubus est connexio ternorum alphabetorum, hoc modo.*

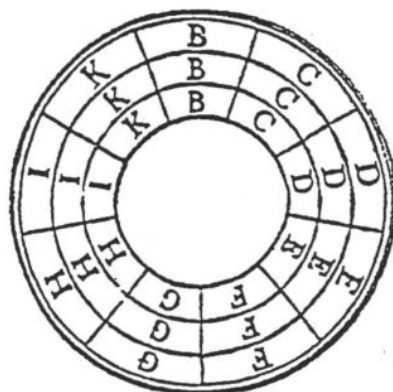
	א	ב	א	
א				א
ב				ב
א				א

Hic (...) Connecte א cum ב et א, prodibit אבא radix Hebraea, supra explicata. Quae res habet suam tilitatem et jucunditatem. Vide Cubum Hutteri in fine Bibliorum Hebraicorum, et in minori forma editum; quem posteriorem Daniel Schwenterus nuper admodum auxit et edidit hoc titulo. (...) *Manipulus lingua sancta.*” Meg kell jegyeznünk, hogy Hutter teljes *Cubusa* jóval bonyolultabb az Alsted által hivatkozott változatnál, vö. HUTTER, *i. m.* Daniel SCHWENTER izgalmas figurája a barokk poétikatörténetének. Ismert egy titkosírástani könyve: *Steganologia et steganographia nova. Geheime magische natürliche Red und Schreibkunst*, Nürnberg, 1620 (OSZK: 311.178); közreműködött HARSDÖRFFER „matematikai gyönyörűségeinek” kiadásában is, lásd a 14. jegyzetet. A „revolutio alphabetaria” kifejezés legismertebb alkalmazói a 16. században Pico della Mirandola és Skalich Pál voltak, vö. Giovanni PICO DELLA MIRANDOLA, *Opera omnia*, I–II, Basileae, 1572 (Ndr., Hildesheim, 1969), 181 (az appendixben Johannes REUCHLIN *De arte cabbalistica* című műve található; OSZK: Ant. 704. és Ant. 621[2]); SKALICH Pál, *De revolutione alphabetaria sive perfectissimo ad omne genus scientiarum methodo = Encyclopaediae, seu Orbis disciplinarum...*, Basileae, 1559, 418–532 (RMK III, 464). A terminust ALSTED másutt is alkalmazza, így a „Kabbala Philologica” egyik módszere, a Temurah

ra íródik – mindegyiken megismételve a 22 betűt –, s a tárcsák forgatásával így számtalan kombinációhoz, vagyis a héber, a káldeus, a szír és az arab (sic!) nyelv szavaihoz juthatunk. Ez kísértetiesen hasonlít egy a párizsi Bibliothèque Nationale-ban megtalálható 13. századi kabbalista liturgiakommentár egyik ábrájára (1. kép).²⁴ A *Globus* rendkívüli mértékben emlékeztet a már említett *Széfer Jecira* kombinatorikájára is, ahol két koncentrikus körön helyezkednek el a héber betűk és 231 kombinációjuk lehetséges.²⁵ Megemlíthetjük, hogy Lullus *quarta figurája* is három koncentrikus tárcsa forgatásával adja ki kombinációit (2. kép).

1. kép

2. kép

Amennyiben elfogadjuk, hogy a rudimenta *Lectiōi* kapcsolatban állnak a kabbalával, akkor fel kell tennünk a kérdést, mi az oka ennek, és miféle kabbaláról van ez esetben szó.

Amikor 17. századi latin szövegekkel kapcsolatban kabbaláról beszélünk, akkor természetesen a zsidó hagyomány keresztény-humanista interpretációjára, a Pico della Mirandola (1463–1494) és főként Johannes Reuchlin (1455–1522) által körvonalazott *ars cabbalisticára* gondolunk. Erre Blau a témában nagy hatású monográfiája óta a keresztény kabbala elnevezés használatos. Ám a 16. század végétől írott szövegek esetében már lullista kabbaláról is beszélnünk kell, hiszen az 1598-as Zetzner-kolligátumba bekerült *De auditu cabbalístico* című pszeudoepigráf szöveg révén Lullust ettől kezdve szá-

ismertetésekor (*Encyclopaedia...*, i. m., 2271) és a „cyclognomonica oratoria”, azaz a főként brunói ihletésű, lullista retorika zárszavában is (*Encyclopaedia...*, i. m., 479). Alsted feltételezhetően Skalich Pál nyomán kezdi használni a fogalmat, a kalandos életű figura műveit jól ismeri, és magával Lullusszal is éppen Skalich írásai révén ismerkedett meg; vö. MICHEL, i. m., 19; ALSTED, *Systema mnemonicum*, i. m., 434. Skalich említett enciklopédiafejezetében Lullus módszerét plagizálta; vö. MÁTRAI László, *Likai Skalich Pál Raymundus Lullus-plágiumáról*, MKsz, 1959, 194–195.

²⁴ A párizsi kézirat raktári száma: BN MsHebr. 848, fol. 4r. Moshe IDEL, *Ramon Lull and Ecstatic Kabbalah*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 51(1988), 171. A kéziratra Láng Benedek hívta fel a figyelmet: LÁNG Benedek, *Raimundus Lullus és az Ars Magna*, MFSz, 1997, 208.

²⁵ I. m., 262–263.

mosan kabbalistának is tekintették. Így tehát a zsidó kabbala keresztény-humanista interpretációs hagyománya sok esetben összekapcsolódhatott a lullizmussal.²⁶ Alsted esetében szintén nem választhatóak szét ezek a tendenciák, hiszen a *De auditu cabbalisticót* ő is eredeti műnek tekinti, és például a *Clavis*ban Lullust kabbalistának és matematikusnak nevezi.²⁷

A korszakban a kabbala újraértelmezése éppúgy, mint a hermetikusk tanoké, egy igen heterogén intellektuális elit tevékenységéhez köthető. Az elveszettnek vélt világharmonia megtalálásához, a világbékéhez – hiszen ennek az elitnek a törekvései erre irányultak – univerzális nyelvre, tudományra és vallásra volt szükség. Az általános tudomány mintájául – mint ahogy Alstednél is láthatjuk – Raimundus Lullus módszere szolgált. Az univerzális vallás felé a hermetizmus szuprakonfesszionális jegyei mutattak. A *lingua universalis* keresésének egyik lehetséges útja pedig a három szent nyelv, de főképp a héber nyelv tanulmányozása volt, hiszen a 17. században már nem csak a zsidó kabbalista hagyományok vélték úgy, hogy minden nyelv őse a héber.²⁸ A Pico fellépéséig az európai keresztény értelmiség számára szinte teljesen izolált zsidó kultúra tanulmányozásakor pedig gyakorlatilag elkerülhetetlen volt a zsidó misztikával és ezoterikával, így a kabbalával való találkozás. Nem is beszélve arról, hogy Pico tételeiből mintegy 120 éppen a kabbalán keresztül szándékozott kaput nyitni a zsidó hagyomány felé. Ehhez járul még az is, hogy a 16. század végétől újra reneszánszát élő Lullus tanait nagy valószínűséggel a kabbala már eleve befolyásolta.²⁹

²⁶ REUCHLIN, *De Arte Cabbalistica*, 1517. ALSTED enciklopédiájában többek között szintén Reuchlin e művét tekinti irányadónak: *i. m.*, 2273; SCHOLEM, *i. m.*, 161–170; J. BLAU, *The Christian Interpretation of the Cabbala in the Renaissance*, New York, 1944; Moshe IDEL, *From Jewish Esotericism to European Philosophy: An Intellectual Profile of Kabbalah as a Cultural Factor = Kabbalah: New Perspectives*, New Haven–London, 1988, 250–273.

²⁷ „Quum Lullius fuerit Mathematicus et Kabbalista, impendio delectatus est methodo docendi Mathematica et Kabbalista, ideoque circulus adhibuit, quos non nemo concinne vocavit magistros scientiarum. Et huc facit tritus versiculus: Omnia dant mundo Crux, Globus atque Cubus, tertio sunt, qui Lullio exprobant barbariam.” (*i. m.*, 21–22.) A *De auditu cabbalisticótól*: ALSTED, *Systema... i. m.*, 5; YATES, *i. m.*, 362; ROSSI, *i. m.*, 201; ECO, *i. m.*, 132.

²⁸ A három szent nyelv toposza a grammatikai irodalomban Sevillai Izidortól származik, vö. *Etymologiae*, IX, 1. Izidor szerint a héber, a görög és a latin a szent nyelvek, hiszen Krisztus keresztfáján is ezeken a nyelveken írták a feliratot. Vö. Jn 19, 20; Lk 23, 38. ALSTED a *Rudimenta linguae Latinae* tanárokhoz szóló bevezetőjében (*Ad praeceptorem*) szintén alkalmazza a toposzt: „Tres illas linguas principes, Hebraeam, Graecam et Latinam, quas titulus crucis Christi nobilitavit, et sine quibus nulla schola illustris nomen suum tueri potest...”

²⁹ A hermetizmus szuprakonfesszionálisáról: Mircea ELIADE, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, III, Bp., 1996, 210–212. Lullus módszerének kabbalista forrásairól: IDEL, *Ramon Lull...*, *i. m.*; LÁNG, *i. m.*, 204–210.

A *Lecti*ót követően a legalapvetőbb alaktani ismeretek, a névszóragozás (*declinatio*), az igeragozás (*coniugatio*) és a melléknévfokozás (*comparatio*) rendszere következik. Aki ezeket már jól ismeri, rátérhet a szintaxis tanulmányozására. Ezt a fejezetet már a *Sylvulával* együtt kell használni, hiszen a szabályok és a grammatikai szavak alkalmazásához ebből a szókészletheől jutunk alapanyaghoz (vagyis a lexikális szavakhoz).

Alsted a *Syntaxis puerorum* lényegét a következőképp foglalja össze tanulói számára: „*Syntaxis puerorum docet recte coniungere voces hucusque; traditas, ut et illas, quae in Sylvula proponuntur. Tu itaque; mi puer, praepone, postpone, coniunge voces istas...*”

Három szintaktikai szabály van tehát: a *praepositio*, a *postpositio* és a *coniunctio*. E szabályok működését Alsted tíz pontban tárgyalja. A pontok alatt különböző grammatikai szavakat (névmások, kötőszavak, elöljárószavak stb.) sorol fel és megmutatja, hogy ezekkel a *Sylvula* szavait hogyan lehet mondatokká összefűzni, az alaktani ismeretek tükrében.

praepositio:	<i>Praeceptor, qui docet.</i>
postpositio:	<i>Quis praceptor...</i>
coniunctio:	<i>Doceo ex libro.</i> <i>Poeta doctus.</i>

A fenti példákából kitűnik, hogy *praepositio* esetén a névszó (*nomen*) a grammatikai szó (itt a *qui* vonatkozónévmási kötőszó) előtti pozíciót foglalja el. *Postpositio*ban éppen fordítva. A *coniunctio* esetén például a megfelelő melléknévet egyeztetjük a névszóval a névszó neme és száma szerint, vagy egy elöljárószó megfelelő vonzatát érvényesítjük a névszó ragozásában.

Az ars combinatoria kulcstoposzai

A szintaktikai szabályok ismertetése után (55–65) Alsted néhány bekezdésben (65–66) tömören összefoglalja grammatikája lényegét, míg az imént a gyakorlatot, addig most az elméletet körvonalazva.

Először azt tanácsolja tanítványainak, hogy a *Sylvula* egyszótagos szavait (*monosyllabae*) kapcsolják egymáshoz, pl. *Ars est lux in mente*. Majd a kétszótagos szavakat (*disyllabae*), pl. *Homo doctus amat librum bonum*. Ezt követően a kettőnél több szótagú szavakat (*polysyllabae*), pl. *Poeta scripserat poema*. Végül pedig vegyesen, pl. *Poema tu amas prae omnibus*.

Ez tehát a mindennapi gyakorlata (*exercitatio quotidiana*) a tanulóknak. Vagyis a többi könyv félretételével (*sepositis aliis libris*) újra és újra át kell futni (*percurro*) a rudimentát elejétől a végéig (a *capite ad calcem*), és ettől fogva hozzá kell szokni a végtelen kombiációk formálásához (*et infinitas inde combinationes formare assuescas*).

I. A lusus

Alsted a következőkben az elemi iskoláról (ludus Grammatices, ludus literarum, ludus literarius) ír. Ezekben minden tanulás és tanítás játékos kell hogy legyen (ludendo ibi omnia sint docenda, et discenda).

A *ludus* vagy *lusus* (karöltve a *iucunditas*, *hilaritas*, *ludicrum* és *ludibrium* fogalmival), mint már említettem, az univerzalista beállítottságú – így például a rózsakeresztes – didaktikák egyik kulcstoposza, és nem ritkán kombinatorikus spekuláció. A játék világértelmező és világteremtő szerepének gondolata – hiszen ez áll az említett szövegek háttérében – olyan forrásokra vezethető vissza, mint például Nicolaus Cusanus *De ludo globi* című könyve.

Alsted már a latin rudimenta előszavában (*Ad praeceptorem*) leírja, hogy a *Sylvulából* gyakorlatilag játszva lehet a legfontosabb alapszavakat megtanulni (puer ex hac praecipua vocabula primitiva quasi ludendo addiscere possit), a *Syntaxis puerorum* segítségével pedig a szavakat mondatokká alakítani (ex illa vero coniungere possit). Olyannyira könnyedén, hogy a tanulót bámulatba ejtheti, hogy e kis könyvecske segítségével milyen sokféle kombinációhoz juthat el (porro accidit, ut ille [sc. puer] sibi gratuletur, si videat se tam varia posse combinare beneficio tenuis huius libelli). Alsted számos más helyen is utal a játék módszertani és filozófiai fontosságára, 1630-as enciklopédiájában például külön fejezetet szentel a témának (*Paedeutica*). Itt bemutat egy a 17. században közismert módszert, amiben kockákra írt betűk segítségével lehet az ábécét elsajátítani (pueri ludendo discant literas cuiuslibet alphabeti). Ez a játék kísértetiesen emlékeztet a *Lectioban* olvasottakra. Alsted ugyanitt ismerteti egy, a logika tanításában használható kártyajátékot is, ez a *chartiludium Logicum*.³⁰ Szerzőnk poétikáiban, a *technopaegnum poeticum*ról szóló fejezetekben pedig meghatározó szerephez jut a *lusus*.³¹

A játék univerzális szerepe alapvető Leibniz egy korai művében is, mely a jog (jurisprudentia) tanításának új módszerét ígéri és többek között olyan (vélt vagy valós) szerzőkre hivatkozik, mint Fr. Christian Rosen-Kreutz, Athanasius Kircher, Alsted, Bisterfeld és Raimundus Lullus. „Media discendi iucunda sunt, si ludendo docentur” – írja Leibniz a tanításról.³² Comenius több műve is foglakozik a *lususszal*, így a *Didactica magna*, az Alsted rudimentái szempontjából is igen fontos *Janua linguarum* vagy a *Schola ludus* is.³³ A *Janua* vélhetően első magyar fordításában Szilágyi Benjámin István

³⁰ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 1940–1949.

³¹ A „mesteri költői játékok”-ról lásd SZENTPÉTERI Márton, *Kombinatorikus technopaegnumok: Néhány „matematikai” eljárás Johann Heinrich Alsted Poétikájában*, Iskolakultúra, 1996/5, 32–44. A *technopaegnum poeticum* poéticum definíciója ALSTEDnél: „Technopaegnum poeticum est artificiosus in re metricâ lusus. Lusus ille respicit vel accidentia grammatica et rethorica, vel affectionem logicam, vel figuram mathematicam.” (*Enc.*, 1630, 549.) Az indexben mint „lusus poëticus” szerepel, éppúgy, mint Szenci Molnárnál, vö. SZENCI MOLNÁR Albert, *Lusus poëticus...*, Hanau, 1614 (RMK III, 1132, OSZK: FM₂/1183, FM₂/553).

³² LEIBNIZ, *Nova methodus discendae docendaeque jurisprudentiae* = LEIBNIZ, *Sämtliche Schriften und Briefe*, i. m., 275.

³³ J. A. COMENIUS, *Janua Linguarum Reserata Aurea: sive Seminarium Linguarum et Scientiarum Omnium. Hoc est: Compendiosa Latinam (et quamlibet aliam) Linguam, una cum scientiarum artiumque*

így adja vissza Comenius sorait az iskolákról: „ezek nem kénzó helyek (börtönházak) a' mint a' bolondok vélekednek, alétnak és itilnek, hanem játék helyek”.³⁴ Kiemelt helyen szerepel a témával kapcsolatban a rózsakeresztes Michael Maier *Lusus seriusa* és a szintén rózsakeresztes Johann Valentin Andreae *Chemische Hochzeit* és *Christianopolis* című művei.³⁵ Érdemes lenne ebből az értelmezési horizontból újraolvasni Szenci Molnár Albert *Lusus poetici* című gyűjteményét is.³⁶

omnium fundamentis, perdiscendi Methodus, sub Titulis centum, Prioribus omnibus castigatio, et sesquimille circiter vocabulis auctior, cum versione Germanica, et titulorum indice (...), Brassó, 1638 (RMK II, 520). A *Janua* először Lissában (Lesznó) jelent meg 1631-ben. Lásd még: *Didactica magna*, Pécs, 1992, XVII. fej., *A tanítás és tanulás könnyűségének alapelvei*, 131–144; *Schola ludus, seu Encyclopaedia viva. h. e. Janua linguarum praxis. Comica. Res omnes Nomenclatura vestitas, et vestiendas, Sensibus ad vivum praestandi artificium exhibens amoenum*, Sárospatak, 1656 (OSZK: FM₂/337a).

³⁴ „hac non sunt ut fatui opinantur, arbitrantur et existimant camificinae, sed ludus (...)” Vö. J. A. COMENIUS, *Janua linguae latinae reserata aurea. Sive seminarium lingua Latinae et Scientiarum omnium in Hungaricam Linguam translata*, Per Stephanum BENIAMIN SZILÁGYI, Bártfa, 1643, 259 (RMK I, 735b). A magyar fordítás editio princeps Váradon jelent meg 1643-ban (RMK I, 749).

³⁵ Michael MAIER, *Lusus serius*, Oppenheim, 1616; J. V. ANDREAE, *Chemische Hochzeit Christiani Rosencreutz. Anno 1459*, Strassburg, 1616; Uő., *Reipublicae Christianopolitanae descriptio*, Strassburg, 1619; *Christenburg...*, Freiburg, 1626.

³⁶ SZENCI MOLNÁR, *Lusus...*, i. m. SZÖRÉNYI László már felvetette az ötletet: *Szenci Molnár Albert latin versei = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 4), 249. Vö. még SZÖNYI György Endre tanulmányával: *Molnár Albert és a „titkos tudományok” = Uo.*, 49–57. VÁSÁRHELYI Judit viszont lényegében argumentáció nélkül vetette el a javaslatot: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., 1985, 66. IMRE Mihály szintén szembehelyezkedik Szörényi és Szönyi álláspontjával: *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, Bp., 1987, 249–251. Érdekes adalék lehet Szenci Molnár és a nem ortodox irányzatok kapcsolatához a levél, melyet Alsted küldött Szencinek. A német enciklopédista többek között azt ígéri Molnár Albertnek, hogy a *Systema mnemonica duplex*ből, Alsted enciklopédizmusának és lullizmusának egyik kulcsművéből példányt küld: „Ubi excusum erit, mittam tuae Humanitati, ut videat, num videri debeat.” (*Szenci Molnár Albert naplója*, i. m., 333.) Vajon arról van-e szó, hogy Alsted szerénykedik, vagy arról inkább, hogy úgy véli, az efféle lullista artifizialis mnemonika Szencit nem feltétlenül érdekli, avagy arról, hogy Szencit igenis kompetensnek tartja a *Systemában* felmerülő problémák megítélésében? Az utóbbi eset azt jelentené, hogy Molnár személyében egy újabb magyar lullistát tiszteletünk, ráadásul olyat, aki az egyik utolsó nagy lullista mnemotechnikai módszert képes megítélni, bírálni, tehát nem egyszerű műkedvelő a területen. Az azonban mindenképpen feltételezhető, hogy Szenci megkapta később Alstedtől az említett könyvet. A kérdésről részletesebben: SZENTPÉTERI Márton, „Régi modernek”, születésnapok, *Mercedesek, fentebb stílusban írott mondatok. Egy szeminárium története és adalékok Szenci Molnár Albert eszméletörténeti szerepéhez*, Palimpszeszt, 10 (Horváth Iván-szám), <http://www.btk.elte.hu/palimpszeszt/pali10/11.html>. A „lusus”-téma néhány alapvető szekundere: Alfred LIEDE, *Dichtung als Spiel: Studien zur Unsinnpoesie an den Grenzen der Sprache*, I–II, Berlin, 1963; Rosemarie ZELLER, *Spiel und Konversation im Barock*, Berlin–New York, 1974; Ulrich ERNST, *Permutation als Prinzip in der Lyrik*, Poetica, 1992/3–4; Horst BREDEKAMP, *A Kunstammer mint játéktér*, Café Babel, 1994/4, 105–112 (különösen *A teremtés mint játék* című fejezet).

2. Az admirabilis foecunditas és a combinatio vocum et rerum

Miután Alsted utalt grammatikai módszerének játékoságára, egy másik fontos megálapítással folytatja elméleti összefoglalóját, mégpedig azzal, hogy ha a rudimenta kombinációit a lélek mérlegével (animi lance) vizsgáljuk (expendimus), akkor minden könnyűség előtt (praeter facilitatem summam) kitűnik (cernitur) az a csodálatos bőség, termékenység (admirabilis foecunditas), amely többek között a szemünk elé tárja mindazon kombinációt, amit az Isten a természet művében alkalmaz (nobis ob oculos ponit omnifariam illam combinationem, quam Deus in operibus naturae adhibet). Vagyis nem mást, mint a szavak és dolgok kombinációját, szellemünk legnemesebb munkálkodását (combinationem vocum et rerum nobilissimam mentis nostrae negotiationem). Majd szerzőnk azzal zárja a *Syntaxis puerorum*-ot, hogy hallgatóit minden tudomány gyakorlásakor – most már mondjuk ki – az *ars combinatoria* (avagy Picóval szólva az *ars combinandi*) alkalmazására ösztönzi, amely minden műveltség kezdete és vége (et in omnibus artibus iubeo te attendere ad combinationem, ceu proram et puppim eruditionis).³⁷

A fentiek már első olvasásra is minden kételyt eloszlatnak azzal kapcsolatban, hogy Alsted e kései művében a lullista kabbala meghatározó, ám mégis vizsgáljuk meg közelebbről a perdöntő toposzokat.

Az *admirabilis foecunditast* Alsted másutt épp a kombinatorikus poézis és poétika egyik főszereplője, a Scaliger által elkeresztelt versus *Proteus* meghatározásakor használja: „Hinc versus, qui pluribus modis vertitur, aliosque ex multiplici transpositione vocum parit, dicitur Proteus. Pulchrum est autem hanc poeticam foecunditatem considerare, ut ita intelligamus et simul admiremur, quomodo in rerum natura ex una et eadem materia tot res producantur.”³⁸

Alsted csodálja tehát a bőség poétikájában (poetica foecunditatis), ahogyan – éppúgy, mint a természetben (in rerum natura) – egy és ugyanazon anyagból (ex una et eadem materia) oly sok dolog születik (tot res producantur).³⁹ Úgy tűnik, hogy a csodálatos bőség képe Alsted szövegeiben olyan kontextusban keresendő, amely az *ars combinatoriá*nak világkonstituáló szerepet tulajdonít, hiszen ahogy fentebb a *Syntaxis* zárósoraiban is láttuk, Alsted számára – éppúgy, mint egy kabbalista számára – a teremtés kombinatorikus aktus.

Ez pedig a szavak és dolgok kombinatorikája. Miért nem jelentéktelen ez a gondolat akkor, amikor a kombinatorika a díszkurzív *ars*ok valamelyikében jelentkezik? Mint például a főleg Giordano Bruno nyomán kialakított kombinatorikus retorikában, amely-

³⁷ Az „ars combinandi”-ről: PICO DELLA MIRANDOLA, *i. m.*, 180–181.

³⁸ ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 565, kiemelés tőlem. A permutatív versformát Scaliger nevezte el próteuszversnek: „Nos versus unum commenti sumus, quem Proteum nominavimus: cuius verba toties sedes commutare queunt: ut innumeras pene facies ostendant: *Perfide sperasti duos te fallere Proteu...*” J. C. SCALIGER, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561 (Ndr., Stuttgart–Bad Cannstatt, 1987), 73.

³⁹ A „foecunditas” helyett a retorikában leginkább a „copia (rerum et verborum)” használatos, ami a szavak szintjén az elokúcióhoz, a dolgok szintjén az invencióhoz tartozik. Vö. Marcus Fabius QUINTILIANUS *Institutio oratoria című művének 10 könyve*, ford. HOLUB Máttyás, Bp., 1873, X, i, 5–15; ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 2238–2240.

nek ötlete hosszú éveken át foglalkoztatta Alstedet.⁴⁰ Mert így számos jel arra utal, hogy Alsted ebben az esetben kratilista, pontosabban – legalábbis a jeleméletét tekintve – hermetikus.⁴¹

A hermetikus jelműködést pedig a leginkább az jellemzi, hogy a szó (*verbum*) / jelölő és a dolog (*res*) / jelölt között nem önkényes, hanem szerves kapcsolatot feltételez, ezt akár úgy is fogalmazhatjuk, hogy a jelölő egyúttal jelölt is és viszont. A világ dolgai így egymás jeleivé válnak, és a rendkívül szabadon értelmezett hasonlóság, az okkult szimpátia, az univerzális analógia révén egy olyan szerves hálózatot alkotnak, amelyben minden mindennel összekapcsolódhat. (Ez a holisztikus szemlélet a klasszikus görög logikai hagyományra építő racionalizmus számára követhetetlen.) A hermetikus szemléletben a szublunáris (tehát földi) dolgok szorosan összekapcsolódnak a szupralunáris (tehát az égi) dolgokkal, és amiképpen a makrokozmosz változásai befolyásolják a mikrokozmoszt, úgy lehet a mikrokozmosz révén manipulálni az univerzumot (így működik például a talizmánmágia). Ahogy a hermetikus szentencia is mondja: *sicut superius sic inferius*.⁴²

Az olyan rétor, prédikátor, magiszter vagy poéta tehát, aki a kombinatorikus retorikát alkalmazza, mintegy *alter deus*ként léphet fel, és megdöbbentő hatást érhet el céljait illetően, hiszen miközben a szavakat kombinálja, a dolgokat is átalakíthatja, és a kisvilágok formálása során a nagyvilágot is alakíthatja. Nem meglepő tehát, hogy az ortodox kálvinizmus kerülte az olyan, a mágia felé is nyitott metódusokat, mint a lullista kabbala.

⁴⁰ *Artificium auctore perorandi* traditum a Jordano BRUNO Nolano-Italo, communicatum a Johanne Henrico ALSTEDIO, Frankfurt am Main, 1612; Jordani BRUNI Nolani *Opera Latine Conscripta*, Faks-Neudruck der Ausgabe von Fiorentino, Tocco und anderen, Neapel und Florenz, 1879–1891, 3 Bd. in 8 Teilen, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1962, II. Bd., 3 Tl., 325–404. A hazai ritka példányról: MÁTRAJ László, *Két ritka Giordano Bruno-kiadásról*, MKSz, 1959, 280–281. ALSTED a következő műveiben ír Bruno módszeréről: *Systema mnemonicum duplex. I. Minus*, Frankfurt am Main, 1610, 127–136; *Consiliarius academicus et scholasticus... Accessit consilium de copia rerum et verborum, id est methodo disputandi de omni scibili*, Strassburg, 1610, 151–165; *Theatrum Scholasticum*, Herborn, 1610, 242–244. A „cyclognomonica oratoria” az 1620-as enciklopédiában: ALSTED, *Septem artes liberales*, Herborn, 1620, 633–641 (OSZK: 610.564). A „cyclognomonica”, „copia rerum et verborum” és a „cyclognomonica oratoria” az 1630-as enciklopédiában: *i. m.*, 2228–2237, 2238–2240, 476–479. Lásd még Daniel Georg MORHOF, *Polyhistor Literarius, Philosophicus et Practicus*, editio quarta, Lübeck, 1747, lib. I, cap. V, *De arte Lulliana similibusque inventis*, 359–360 (a *Consiliarius* 1664-es kiadását idézi; OSZK: 609.075 S).

⁴¹ *Kratülosz* = PLATÓN *Összes művei*, Bp., 1984, I, 725–853.

⁴² A hermetikus szemiozis válogatott szakirodalma: Umberto ECO, *Two Models of Interpretation és Unlimited Semiosis and Drift: Pragmaticism vs. „Pragmatism”* = U. E., *Limits of Interpretation*, Bloomington, 1990, 8–43; Uő., *Aspekte der Hermetischen Semiose és Unbegrenzte Semiose und Abdrift* = U. E., *Die Grenzen der Interpretation*, München, 1995, 59–135, 425–441; Uő., *Interpretation and History és Overinterpreting Texts* = U. E., *Interpretation and Overinterpretation*, Cambridge, 1992, 23–66; Márta FEHÉR, *The 17th Century Crossroads of the Mathematization of Nature* = M. F., *Changing Tools*, Bp., 1995, 1–24; John MCLELLAND, *Renaissance = Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, gen. ed. Thomas A. SEBEOK, Berlin–New York–Amsterdam, 1986, 807–813; Michel FOUCAULT, *The Order of Things*, New York, 1990, 17–45; ROSSI, *i. m.*; YATES, *i. m.*; Fernand HALLYN, *The Semiosis of the World* = F. H., *Poetic Structure of the World*, New York, 1993, 163–182; H. VEDRINE, *La nouvelle image du monde: De Nicolas de Cues à Giordano Bruno = La Philosophie du Monde Nouveau (XVI et XVII Siècles)*, ed. F. CHATELET, Paris, 1972, 40–66.

Hogy a grammatikája lényegét összefoglaló szövegrészben (65–66) Alsted miért nem hivatkozik nyíltan Lullusra, 16–17. századi lullistákra, saját lullista szövegeire, arra két magyarázat adódik. Egyrészt a rudimenta gyerekek (pueri) számára íródott, másrészt a már említett vallási és politikai okok, a kálvinista fundamentalizmus miatt kerülhette a nyílt utalásokat.⁴³

Sylvulae linguarum (A lexikográfiáról)

Aki nem tanulmányozza részletesebben a rudimentát, mind a *Sylvula linguae Latinae*t, mind pedig görög, héber és káldeus társait egyszerű szószedeteknek véli csupán. Az RMNy a latin *Sylvulá*val kapcsolatban ennél valamivel többet állít, utal ugyanis két rendszerezési szempontra, a betűrendre és arra, hogy az 1600 szópár hasonló hangzás alapján kerül egymáshoz. „Ezek között értelmi összefüggés nincsen, csupán a rímisztár szerepét töltik be” – olvashatjuk azonban a folytatást. Hogy egy lexikon létrehozásakor a szavak közti „értelmi összefüggés” feltétlenül számon kérhető rendszerezési szempont-e, az nem valószínű. Bár kézenfekvőnek tűnhet, de a recepciótörténetben nincsen nyoma annak, hogy ezt a szószedetet költői célokra alkalmazták volna.

A radix

A *Sylvula* harmadik rendszerezési szempontjáról, a szavak tövek szerinti csoportosításáról nem tesz említést az RMNy-cikkely. Idézzük hát a *Sylvulát*: „A latin nyelv erdőcskéje, amelyben tövek [radices] más tövekkel, és más ragozott szavakkal [cum vocibus derivatis], úgy kerülnek össze [conferuntur], hogy a kezdő és befejező hang összecsengése [harmonia soni incipientis et definientis] (...) egy és ugyanazon szó [vocabulum] által több másikat [alia plura] nyújtson [repraesentet] a memóriának [memoriae].”⁴⁴

A szavak tövekre és affixumokra (pre- és szuffixumokra) bontása az európai grammatikákban szintén héber, kabbalista hagyományokra megy vissza, a módszer például a 13. századi David Qimhi *Széfér mikhlol* című grammatikájában is alapvető. A morfológiai elemzés héber módszerét olyan művek honosították meg a keresztény értelmiség körében, mint Reuchlin *De rudimentis Hebraicis* című könyve 1506-ból vagy Theodor (Buchmann) Bibliander *De ratione communi omnium linguarum et literarum commentarius* 1548-ból.⁴⁵

⁴³ Leo STRAUSS, *Az üldöztetés és az írás művészete* = L. S., *Az üldöztetés és az írás művészete*, Bp., 1994, 27–45. Lásd még a 7. jegyzetet.

⁴⁴ ALSTED, *Rudimenta linguae latinae...*, i. m., 69. Ahol a fordító neve nincs feltüntetve, ott a szerző saját fordításai állnak.

⁴⁵ *History of the Study of Historical Syntax = Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* (HSK), Bd. 9.2, *Syntax*, Hrsg. J. JACOBS, A. v. STECHOW, W. STERNEFELD, T. VENNEMANN, New York–Berlin, 1995, 1138–1139; W. Keith PERCIVAL, *The Reception of Hebrew in Sixteenth-century Europe: The*

Ez a módszer ösztönözte egyébként az 1617-ben, Weimarban alapított Gyümölcsöző Társaság (Fruchtbringende Gesellschaft) lexikográfiai programját (das Programm eines Stammwörterbuches) is.⁴⁶

A sonus conveniens

„Az eredetük révén [ratione originis] hasonló hangzású szavak [voces assonantes] nem másképp gyönyörködtetnek téged [oblectare te possunt], mint a madarak dalának összhangja az erdőben [ac in sylva concentus avium], a memóriát pedig gyönyörködtetéssel [oblectando] serkentik [adiuvare possunt].” (Részlet az *Introductio in Rudimenta Lexici Latiniból.*)

Valamire rátapintott az RMNy-cikkely szerzője azzal, hogy a *Sylvulát* rímszótárként kezelte. Ez a szavak hasonlóság szerinti elrendezése, ami a legkülönbözőbb retorikai alakzatokat hozhatja létre (anagrammákat, paronomáziákat).

Arra, hogy ez a rendszerezés szinkretikus tanokkal hozható kapcsolatba, már tulajdonképpen Kvac sala is utal, amikor megemlíti, hogy a mnemotechnika korából származó latin és görög rudimenta módszere (eine Lehre aus dem Zeitalter der Mnemonik) a mai nyelvkönyvek számára is példamutató lehet.⁴⁷ A *Sylvula* szemiotikai struktúrájának vizsgálatakor azonban ennél több feltételezhető, a hasonlóság (a foucault-i tipológia szerint: *convenientia, aemulatio, analogia* és *sympathia*) ugyanis a már említett hermetikus szemiózis kulcsfogalma. Az a paronomázikus rend, ami a szavak hasonló hangzására (sonus conveniens) épül, a hermetikus gondolkodó számára egy korrespondenciális háló, amelyben a szavak között organikus kapcsolatok alakulnak ki, végsősoron mindegyik a másikat jelöli és ugyanakkor helyettesíti is egy végtelennek tűnő szemiózisban, amely az abszolútum felé tart. Az ilyen hermetikus szemiózisa épülő etimológiában a kor grammatikusai szerint a szavak közös eredetét, összekapcsolhatóságát maga a hasonló hangzás is igazolhatja. A mai nyelvtudomány szerint semmilyen etimológiai kapcsolatban nem álló szavak között a hermetikusok a felfedezett hangzásbeli hasonlóság nyomán okkult szimpátiákat, rejtett jelentésbeli kapcsolatokat kerestek, s a három szent nyelv teljes lexikonát ilyen típusú szemantikai játékokkal strukturálták.

Impact of the Cabbala = The History of Linguistics in Spain, ed. Antonio QUILLIS, Hans-J. NIEDEREHE, Amsterdam, 1986, 21–38, Uő., *Renaissance Linguistics: The Old and New = Studies in the History of Western Linguistics, in Honour of R. H. Robins*, ed. Theodora BYNON, F. R. PALMER, Cambridge, 1986; Johannes REUHLIN, *De rudimentis Hebraicis libri tres*, Pforzheim, 1506 (reprint, Hildesheim, 1974).

⁴⁶ Oskar REICHMANN, *Geschichte lexikographischer Programme in Deutschland*, HSK, Bd. 5.1, *Wörterbücher*, Hrsg. F. J. HAUSMANN, O. REICHMANN, H. E. WIEGAND, L. ZGUSTA, New York–Berlin, 1989, 231–233; Hans MOSER, *Sprachgesellschaften = Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Berlin, 1958, 123–132; *Die Sprachgesellschaften = Geschichte der deutschen Literatur: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hrsg. Klaus GYSL, Kurt BÖTTCHER et al., V, 1600 bis 1700, Berlin, 1962, 128–146.

⁴⁷ KVACSALA, *i. m.*, 653. Ma már nem ritka az efféle szókincs bővítő metódus, vö. pl. *TOEFL*, New York–Bp., é. n., 313–319.

A misztikus vagy a 17. századi mnemotechnikus számára ez a meditációra ösztönző struktúra a legmegfelelőbb a tudás elsajátításához. Azt persze senki nem gondolhatja komolyan, hogy a gyulafehérvári tanulók (pueri) ilyen meditatív képességekkel bírtak volna, sőt maga Alsted is felismerte a fiatalabb korosztály képességeinek korlátait, amikor az eredetileg 3610 szót tartalmazó lexikont 1600 szavasra kurtította a latin rudimentában. Az első változatot végül is *Latium in nuce, id est rudimenta lexici Latini* címmel 1635-ben külön kiadatta.⁴⁸ Ha az erdélyi diákokról nem is feltételezzük, hogy komoly mnemotechnikai ismeretekkel rendelkeztek, szerzőnkről tudjuk, hogy jelentős tevékenységet fejtett ki ezen a területen is.⁴⁹ Az RMNy-cikkely szerzője tehát arra érzett rá a *Sylvula* rímcsótár-jellegével kapcsolatban, hogy a hermetikus nyelvszemlélet alapján felépített lexikon közelebb áll a *költői logikához* (Giambattista Vico), mint a racionalista (kritikus) gondolkodáshoz.⁵⁰

Hermetikus nyelvszemléletre utalnak a *Latium in nuce* előszavában írottak is: „Megtanulod a dolgok természetét [disces rerum naturam], minthogy a jelölések [notationes], vagyis a szavak eredetei [origines vocum] a szemed elé tárják a dolgok sajátosságait [tibi ob oculos ponent proprietates rerum], aminek a jelei [quarum sunt symbola]: pl. *Ki az Isten? [Quid est Deus?]* A világ egyedülálló ékessége (est unicum huius mundi decus) (...) *Mi az anyag? [Quid est materia?]* A dolog anyja [mater rei] (...). Így a nevek meghatározása [definitio nominis] kétségtelenül kikövezi az utat a dolgok meghatározásához [viam sternit ad definitionem rei].” (Részlet az *Introductio in Rudimenta Lexici Latini*ből.)

Korábban már utaltunk a kratilista szemléletre, illetve a szó és a dolog egységének humanista tradíciójára (Ernesto Grassi); itt is jól látható, hogy a jelek értelmezésével a dolgok eredetéhez jutunk el.⁵¹ A fenti példában két alakzat segítette az értelmezést, a *Deus – decus* esetében paronómázia, a *materia – mater rei* esetében anagramma. Mindkét alakzat előfordul a *Sylvulában*. E két példában is egymáshoz hangzásban hasonló (sonus conveniens) jelekkel találkozhattunk. Talán jogosnak tűnik a kifogás, hogy itt nem kizárólag a 16–17. századra jellemző hermetikus jelszemléletre utaló gondolattal találkozunk, hanem hagyományos etimológiai fejtegetéssel van dolgunk. A 16–17. századi etimológia történetében azonban a hermetizmus és a keresztény kabbala jelentős szerepet játszott. Umberto Eco a tökéletes nyelv kereséséről szóló könyvében *Az etimológiai megszállottság* című fejezetben mutat be számos szerzőt, aki ehhez a tendenciához kapcsolódott (Conrad Gessner, Claude Duret, Estienne Guichard, Mercurius van Helmont és Athanasius Kircher), és nem kevés iróniával „hiper-kratüloszi mimológikus hipotézisnek” nevezi a módszert, amivel a korszak etimológusai dolgoztak.⁵²

⁴⁸ ALSTED, *Latium in nuce...*, i. m.

⁴⁹ A már idézett *Systema mnemonica duplex* a 17. század első felének talán legjelentősebb mnemotechnikai traktátusa.

⁵⁰ Giambattista VICO, *Az új tudomány*, Bp., 1963, 266–315.

⁵¹ Ernesto GRASSI, *A humanista tradíció: a 'res' és a 'verba' egysége*, Athenaeum, 1992/2, 53–97.

⁵² ECO, i. m., 80–85. A mulatságosan körmönfont kifejezés angolul: „hyper-Cratylian mimological hypothesis”, i. m., 81.

A gyűjtés metaforái

A *Sylvula* kapcsán említést kell tennünk a 16–17. századi gyűjtő és rendszerezési kedvről is, amely a költői szótáraktól a mai múzeumok ősein, a csodakabineteken át az enciklopédiáig terjed. Mindegyik gyűjtemény – legyen az akár héber szótár, tudományos enciklopédia vagy kincseskamra – mikrokozmosz, amely a makrokozmosz megértésére (mágikus praktikák esetén befolyásolására) szolgál. A *Sylvula* paronómázikus szerkezete – amely valóban emlékeztet tehát rímisztóra és költői lexikonra egyaránt – első pillantásra és a betűrend ellenére éppolyan kaotikus, mint egy csodakamra. Ám idővel mindegyikben felfedezhető az az asszociatív struktúra – az utóbbiban vizuális, az előbbiben audiális –, amely rendszerbe szervezi az elemeket, tehát a szavakat és a dolgokat.

Hogy mennyire nem légből kapott az a feltételezés, amely összekapcsolja a fenti gyűjteményeket, arra a *sylvula*-metafora értelmezése mutathat rá.⁵³ A szó 'erdőcskét', esetleg 'ligetet' jelent. Nevének metaforikájából tehát jól látszik, hogy ez a gyűjtemény kapcsolatot tart fenn a *silva* műfajával.⁵⁴

Éppígy a középkor olyan enciklopédiáival is, mint Raimundus Lullus *arborjai*.⁵⁵ De joggal feltételezhetjük a rokonságot az olyan, a középkori grammatikákat kiegészítő

⁵³ De gondolhatunk a magyar *szókincs* összetett szóra, amely a német *Wortschatz* szóösszetétel tükörfordítása, egész nyilvánvalóan kapcsolódik össze bennük a szótár és a kincstár jelentése.

⁵⁴ A *silva* vagy *silvae* versek vagy rövidebb prózai írások, vázlatok gyűjteményeinek műfaji megjelölés-ként elterjedt latin címe, a 18. század végéig széles körben művelik. A *silva* tradíciójának gyökerei a klasszikus antikvitásig nyúlnak vissza, az ókorban Statius *Silvae* címmel írt alkalmi költeményeket egybegyűjtő könyvet. A humanisták közül A. Poliziano publikált e címmel kötetet, antik auktorokról. Magyarul SZERDAHELYI György *Silva Parnassii Pannonii* (1788) című könyvét említhetjük. Nemzeti nyelven találkozunk vele pl. J. G. HERDER *Kritische Wälder* című könyvében. A mi szempontunkból fontosabbak azonban Bernardus Sylvestris, Cesare Vasoli, Eugene Vance, O. P. Norbert Luyten és Brian Stock filozófiai fejtegetései, amelyekben a *silva* a görög *hülé* szinonimájaként szerepel. A *silva* tehát ebben a platonikus szemléletben annak a funkcionálnak az ideáját fejezi ki, amit a fa mint építőanyag a ház megépítésének egészében betölt, elvontabban fogalmazva az elérhetőséget, valami létrehozásának a lehetőségét. Norbert Luyten szerint a *silva* (és a *hülé*) efféle alkalmazásában rejlik annak a koncepciónak az eredete, amely az anyagot potenciaként írja le. Bernardus Sylvestris *Cosmographia* című munkájában a *silvát* „formátlan káosznak” nevezi, ami mindennek a forrása. Stock is azt hangsúlyozza, hogy a *silva* a világ (mundus) jobb formájának képe, és a „gyermek kozmosz” neki köszönheti, hogy nem rosszabb, mint amilyen. Vasoli a 16. századi enciklopédikus, lullista, kabbalista és hermetikus mnemotechnikai hagyománnyal kapcsolatban említi a *silvát*, szintén antik hagyományból eredezteti, és ő is az eredeti káosz képeként (*l'immagine della silva, luogo del caos originario*) ismer-teti. *Hortus sapientiae*nek is nevezi még, ahol a tudás „nyersanyaga” fellelhető. Ebben az értelmezésben tehát a *silva* tulajdonképpen nem más, mint egy enciklopédia. Vö. BERNARDUS SYLVESTRIS, *Cosmographia*, trans. Winthrop WETHERBEE, *The Cosmographia of Bernardus Sylvestris*, New York, 1973, 67, 70; BRIAN STOCK, *Myth and Science in the Twelfth Century*, Princeton, 1972, 101; EUGENE VANCE, *From Topic to Tale: Logic and Narrativity in the Middle Ages*, Minneapolis, 1987 (Theory and History of Literature, 47), 64–65, 120; NORBERT LUYTEN O. P., „Matter as Potency” = *The Concept of Matter in Greek and Medieval Philosophy*, ed. ERNAN MCMULLIN, South Bend, 1963, 102; CESARE VASOLI, *Topica ed encyclopedica nel 16. secolo = Acta conventus neo-latini Turonensis*, II, ed. Jean-Claude MARGOLIN, Tours, 1976, 724. Vö. még WALTER J. ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue*, Cambridge–London, 1959, 118–121.

⁵⁵ Ebből elkészült pl. Raimundus LULLUS, *Arbor scientiae...*, Lyon, 1515; *Arbor amoris*, magyarul: Raimon LLULL, *A szeretet filozófiájának fája*, ford. DÉRI Balázs, Bp., 1994.

szógyűjteményekkel is, mint pl. a *Gemma gemmarum*.⁵⁶ Ez utóbbi elnevezés metaforikája viszont már elvezet az *aerarium poeticum* műfajához, ami már nevében is utal a kincseskamrákra (Schatzkammern) és így – a korszakban – a csodakabinetekre (Wunderkammern) is.⁵⁷ Az erdővel és a kincstárral kapcsolatos metaforák összefüggését a következő táblázat jól illusztrálja:

sylva, ae. f. →	sylvula, ae. f. →	arbor, oris, f. →	gemma, ae. f.	← aerarium, ii, n.
'erdő'	'erdőcske'	'fa'	'rügy' / 'drágakő'	'kincstár'

A *Latium in nuce* bevezetőjében a következőket olvashatjuk arról, miért is lett a szógyűjtemények neve *sylvula*: „Amiképpen a vágásra kijelölt erdőből [ex sylva cedua] a nyersanyag begyűlik [petitur materia] (...), úgy gyűjtsél te is, hosszúságuk, ragozásuk és nemük szerint megkülönböztetett szavakat [vocabula suis quantitibus, flexionibus, et generibus distincta] ebből az erdőcskéből [ex hac Sylvula]”.

Nem kizárt, hogy a *sylv(ul)a*-metafora közvetlen forrása Alsted esetében az a pszeudollullusi retorika, amit vélhetően Remigius Rufus írt, és abban a Zetzner-kolligátumban található, melyen keresztül a 17. század, így Alsted, de például Leibniz is megismerte Lullus műveit.⁵⁸

Általános grammatika?

Az elemek rendszerezését azonban megelőzi azok összegyűjtése, retorikai műszóval: invenciója. A lullisták számára természetesen mesterük *ars inveniendi*je a megoldás, hiszen ez nemcsak rendszerez, hanem generál is, az utóbbiért a kombinatorika (artes) felelős, az előbbiért az enciklopédiák (arbores). Alstedről tudjuk, hogy enciklopédia-programját meglehetősen sokáig meghatározta a kombinatorika, de most a latin elemi grammatikánál is láthattuk, hogy a szókészlet kombinatorikus úton jön létre, mégpedig úgy, hogy az ábécé permutációjával egy (virtuális) szókészletet kapunk, amely három csoportra oszlik. A mindennapi nyelvben nem használatos szavakéra – ezek azonban a mágia és a költészet nyelve számára még nyersanyagul szolgálhatnak –, a grammatikai szavakéra, amik a *Syntaxis puerorumba* kerülnek, és a lexikális szavakéra, amelyekből 1600 a *Sylvula* paronomázikus struktúrájába rendeződik, 3610 pedig a *Rudimenta Lexici Latinibe*. Ezt követően a *Syntaxis* szabályai szerint kapcsoljuk egymáshoz a *Sylvula* szótárából kiválasztott szavakat. Jakobsonnal szólva tehát kombinálunk és szelektálunk,

⁵⁶ FINÁCZY Ernő, *A középkori nevelés története*, Bp., 1926, 177.

⁵⁷ Bruno MARKWARD, *Barock und Frühaufklärung = Grundriss der germanischen Philologie: Geschichte der deutschen Poetik*, Berlin, 1958, 46–51. Egy általam is konzultált „költői kincstár”: Melchior WENRICH, *Aerarium poeticum...*, Frankfurt, 1677 (OSZK: 183.151).

⁵⁸ RUFUS a következőket írja a *Rhetoricában*: „Inventio est rerum, quae causam probabilem reddunt: hinc sylvarum verborum et rerum debemus nobis comparare.” (Kiemelés tőlem – Sz. M.) Raimundus LULLUS, *Opera ea...*, ed. Lazarus ZETZNER, Strassburg, 1612, 216.

mégpedig egy szótár (reservoir) elemeit egyszerű szabályok szerint. A generatív grammatika és a 17. századi *ars combinatoria* kapcsolatára már Rosemarie Zeller is felhívta a figyelmet.⁵⁹

Az, hogy Alsted mindhárom szent nyelv rudimentája esetében ezt a generatív módszert alkalmazza, egy minden nyelv mögött meglévő általános grammatika (*Grammatica generalis*) lehetőségére is utal. Szerzőnk így határozza meg 1630-as enciklopédiájában az általános grammatikát: „*Grammatica generalis tradit ea, quae omnibus linguis sunt communia. Dicitur etiam universalis.*”⁶⁰

Erre az általános grammatikai szemléletre utal az is, hogy Hutterushoz hasonlóan Alsted is elkészíti a fontos keresztény liturgikus szövegek (mint az *Oratio dominica*, a *Praecepta decalogi* vagy a *Symbolum apostolicum*) poliglott, szinoptikus fordítását, melyet enciklopédiája görög és latin grammatikai fejezete közé be is illeszt.⁶¹ Ugyanígy az egyetemes szentírásstudományt támogató általános grammatikai szemléletre utal, hogy Alsted is készít a mi Szenci Molnárunkhoz hasonlóan zsoltárfordításokat.⁶²

Rózsakeresztes lingvisztika?

Láttuk tehát, hogy a rudimenta lexikalizációs módszere a lullista kabbalával tart rokonságot. Egy teoretikus szöveghely olvastán – három fontos toposz elemzésekor – világossá vált, hogy a rudimenták filozófiáját a lullista kabbala, a hermetizmus és a rózsakeresztes ideológia befolyásolta. A *Sylvula linguae Latinae* elemzésekor szembetűnővé vált, hogy a gyűjtemény szemiotikai struktúrája is hermetikus vonásokat mutat. A lexikalizáció és a szintaxis együttes szemrevételekor pedig kitűnt, hogy a három szent nyelv rudimentái valójában olyan általános grammatikai szemléletet tükröznek, amely a 16–17. századi egyetemes szentírásstudomány szolgálatában áll, és ugyanakkor formalizációs kísérletei mögött a bonyolult jelenségek egyszerű alapelvekre való visszavezetésének törekvése áll.

A tökéletes nyelv kutatásának történetével foglalkozó Hugh Ormsby-Lennon és Eco is felhívta a figyelmet arra, hogy az egyik rózsakeresztes manifesztumban (*Confessio fraternitatis Rosae crucis*) egy olyan tökéletes nyelv létezéséről olvashatunk, amely karakterekből és betűkből áll, és feltételezhetően kombinatorikus. Elképzelhető, hogy John Dee *Monas hieroglyphicája* is befolyással volt erre. Dee egyik kommentátora a *Monast* mint

⁵⁹ ZELLER, *i. m.*, 183–184. Vö. még Noam CHOMSKY, *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*, New York, 1966.

⁶⁰ ALSTED, *Encyclopaedia...*, *i. m.*, 265.

⁶¹ *i. m.*, 337–339.

⁶² Vö. Szenci Molnár Albert naplója..., *i. m.*, 332–333.

ábécé-, és így nyelvgeneráló eszközt értelmezi.⁶³ Ez sokban emlékeztet a rudimenták lexikalizációs technikájára.

Ha ez túlzásnak tűnik is, az azonban már nagy bizonyossággal megállapítható, hogy a 17. századi magyar grammatikatörténetben számolnunk kell olyan szinkretikus hatások jelenlétével, mint a lullista kabbala, a hermetizmus és a rózsakeresztes ideológia. Ez pedig mindenképpen befolyásolja a korabeli retorikai, logikai és poétikai szövegek mai vizsgálatát.⁶⁴

Különösen akkor, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a korszak számos szerzőjénél a grammatika ismét a trivium legjelentősebb *ars*ává lép elő, ahogyan ez a skolasztikusoknál (a logika bővületében) megszokott volt.⁶⁵ Így van ez például a mi Szenci Molnárunknál, akiről tudjuk, hogy Alsteddel igen jó kapcsolatban állt.⁶⁶ Az 1610-es, Hanauban kiadott Szenci-grammatika ajánlásában a következőket olvashatjuk: „Mert nyelvtan ez, melynek pusztá említése ijesztetni szokta a pálcás Orbiliusok tanítványait. Nem is csoda, hiszen *a tudomány gyökerei találtak benne*, amelyekről Marcus Portius Cato azt mondotta, hogy bizony keserűek (...), tárgy bizony alantas, de a szabad művészetek között mégis ez a tudomány foglalja el az első helyet, és méltán nevezik a többi művészet kulcsának. Ő maga is ezt hangoztatja magáról: Nélkülem ám ápodl nővéreimet: mire sem jutsz – és: *Részeket elhagyván, tudományban nincs soha részed.*”⁶⁷

⁶³ Hugh ORMSBY-LENNON, *Rosicrucian Linguistics: Twilight of a Renaissance Tradition = Hermeticism and the Renaissance*, eds. Ingrid MERKEL, Allen DEBUS, Washington–London–Toronto, 1988, 311–341; Nicholas H. CULLEE, *John Dee's Natural Philosophy*, London, 1988, 77–116; ECO, *i. m.*, 178–193.

⁶⁴ Az ebben a tanulmányban tárgyalt grammatikai metódus recepciótörténete szempontjából kiemelt jelentősége van az Alsted-tanítvány Comenius nyelvoktató programjának. Már Kvacssala is hangsúlyozza, hogy Alsted módszerével szemben Comenius *Januái* jelentősek igazán a nyelvpedagógia történetében (KVACSALA, *i. m.*, 653). Kétségtelen, hogy Comenius az itt elemzett rudimenták megjelenése előtt már publikálta első *Janua-változatát*, mely a *sylvulákkal* rokon struktúrára épülő szótárból, egy grammatikából és egy tanulóknak szóló enciklopédiából áll. És éppen ez utolsó része miatt messze praktikusabb mnemotechnikai szempontból, mint Alsted rudimentái, ez utóbbiakból ugyanis hiányzik az a *szavak és dolgok harmóniáját tükröző rendszer*, amelyet Comenius megalkotni vélt. A program mélyebb elemzésére lesz szükség azonban ahhoz, hogy grammatikájának esetleges lullista ihletésére bizonyítékot találjunk. Vö. J. A. COMENIUS, *Janua linguarum reserata. Editio synoptica et critica quinque authenticos textus Latinos necnon Janua Comenii textum Bohemicum continens. Praecedit commentatio de Comenii Janua linguarum reserata*, curavit Jaromir ČERVENKA, Praha, 1959; *Dvěře jazykue odevřená [Janua linguarum reserata. Primum Latina facta, nunc autem Bohemica a J. A. Comenio conscripta, 1633]*, Praha, 1968 (Editio Cimelia Bohemica, 6). Lásd még a 34. jegyzetet.

⁶⁵ Vö. Gabriel NUCHELMANN, *Renaissance Philosophy of Language*, HSK 7.3, *Sprachphilosophie*, New York–Berlin, 105. A retorika előtérbe kerüléséről a humanizmusban lásd *uo.*, 107–112; FINÁČZY Ernő, *A középkori nevelés története*, Bp., [1926] 1985, 182 (Egyetemes Neveléstörténet, 2). A triviumon belüli kompetenciaharcokról általában lásd Roland BARTHES, *A régi retorika = Az irodalom elméletei*, III, Pécs, 1997, 95–106.

⁶⁶ Vö. Szenci Molnár Albert *naplója...*, *i. m.* A levélben Alsted többek közt Szenci Molnár grammatikája felől is érdeklődik. Lásd még SZÖNYI György Endre, *Molnár Albert és a titkos tudományok = Adattár 4*, 49–57. Vö. a 36. jegyzettel.

⁶⁷ SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Ajánlás az ifjabb Móric úrnak*, ford. BORZSÁK István = *Magyar gondolkodók – 17. század*, Bp., 1979 (Magyar Remekírók), 412–413; Uő., *Nova grammatica Ungarica...*, Hanau, 1610,

Szövegegyezés is kimutatható az iménti Szenci Molnár-hely és Alsted latin rudimentája között. A már idézett elméleti összefoglalójában (65–66) Alsted ugyanarra a Horatius-helyre utal (Hor. epist. 2, 1, 70. f.): „Ha valakinek esetleg az efféle gyakorlás gyerekesnek tűnik [haec exercitatio videatur puerilis], kérem, gondoljon arra, hogy nekünk gyerekekkel van dolgunk, ezért is címeztük ezt a szintaxist gyerekeknek (*Syntaxis puerorum*). És valóban, ki ne tudná, hogy azért nevezik az iskolákat ludus grammaticesnek, ludus literarumnak és ludus literariusnak, mivel játszva kell mindent tanulni és tanítani [omnia sint docenda, et discenda], ahelyett, amit az ütlegelő Orbiliusok megszoktak [contra quam plagosi Orbilii solent]? Ehhez járul – régi fordulattal –, hogy nem kell megvetni a kis dolgokat, amelyek nélkül a nagyok sem állhatnak össze [non sint contemnenda parva, sine quibus magna consistere non possunt].”⁶⁸

RMNy 995; kiadta még TOLDY Ferenc, *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig: Corpus grammaticorum linguae veterum*. Pest, 1866, 115–290.

⁶⁸ A régi formula magyar változata: „aki a kicsit nem becsüli, a nagyot nem érdemli”.

ESZTÉTIKA ÉS IRODALOM A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN
Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből

„... az iskola falai közül ki nem hatott az életre”¹

A 19. század közepétől öröklődő toposz a Schedius Lajossal foglalkozó szakirodalomban az – egyébiránt nagyrabecsült – esztéta izoláltsága, nézeteinek szűk hatóköre. Ennek okát a következőképp határozzák meg az egyes szerzők: Toldy Ferenc szerint „két jeles szépész, Greguss Mihály és Schedius Lajos előszóval és irodalmilag fejtegették a szépet, amaz Boutwerk nyomán haladva, ez éles ésszel új rendszert alkotva; de latinul”.² Toldy azt is megállapítja: hogy Schedius *Principia philocaliae*³ című esztétikai összefoglalásával „külföldön felekezetet nem alkotott, külső helyzete okozá; hogy hazánkban nem, az előadás elvontsága, az alkalmazott szépműtan elmaradása, a latin nyelv, melyen rendszerét előterjeszté, s azon nagy hézag, mely az ő s tanítványai álláspontja között létezett, s melyet ő áthidalni nem igyekezett soha”.⁴ Erdélyi János hozzáfűzi: „Schedius Lajos mint gondolkozó merész volt, de merészsége nem vitte őt ki úgy a nagy nyilvánosság mezejére, hogy népszerű is lehetett volna [...] benne maradt az iskolai tudományosság vagy kisebb társulatok körében, maga helyett csak tanítványokat küldvén a polgári világba”.⁵ Mitrovics Gyula pedig Schedius esztétikájának hatástalanságát egyenesen „jogos bűnhődésnek” tartja, amiért a külföldi szakirodalom alapos ismerete mellett „a hazai kísérletekről nem vesz tudomást”.⁶ Csetri Lajos,⁷ Jánosi Béla,⁸ Nagy Endre⁹ szintén ezen okokra hivatkoznak, különös tekintettel a latin nyelvhasználat időszerűtlenségére.

E tanulmány nem kíván foglalkozni Schedius Lajos külhoni hatástörténetével, bár elgondolkodtató, hogy az egyetlen Schedius-monográfia a *Schedius Lajos mint német-*

¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., 1987, 258.

² Uo.

³ SCHEDIUS Lajos, *Principia Philocaliae, seu Doctrinae Pulchri, ad scientiae normam exacta*, Pest, 1828.

⁴ TOLDY Ferenc, *Gyászbeszéd Schedius Lajos felett* = T. F. *Irodalmi beszédei*, I, Pest, 1872.

⁵ ERDÉLYI János, *Az irodalom jelentősége és befolyása az életre*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, II, 381.

⁶ MITROVICS Gyula, *A magyar esztétikai irodalom története*, Debrecen–Budapest, 1928, 83.

⁷ *A magyar kritika évszázadai: Rendszerek – A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981.

⁸ JÁNOSI Béla, *Schedius Lajos esztétikai elmélete*, Bp., 1916.

⁹ NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből: Felvilágosodás és reformkor*, Bp., 1983; FEHÉR Katalin, *Schedius Lajos művelődéspolitikája*, Honismeret, 1997/6, 9–14.

magyar kultúrközvetítő¹⁰ címet viseli, s hogy német kutatók (K.-H. Jügel,¹¹ K. Wieweg¹²) szentelnek figyelmet Schedius – igaz, nem csupán esztétikai – munkásságának. A külföldi recepció vizsgálata erősen relativizálhatja a hagyománykövető felfogásban gyökerező író- és tudóspórtrek vonásait: Kazinczyról kevésbé ismert például, hogy mikor Rummy Károly György felvételre javasolta a göttingeni Societat der Wissenschaften tagjai közé, akikhez Schedius is hozzáértendő, Heyne sajnálattal közölte: a Societat nem szokott felvenni ismeretlen, idegen tudósokat, ismeretlen nyelven író költőket még kevésbé.¹³)

Schedius esztétikai nézeteinek magyarországi recepciója szintén komplex probléma. Amennyiben recepciónak az irodalomtörténeti kánon(ok) által deklarált kapcsolatokat tekintjük, melyek filológiai módszerrel (Schediusra történő hivatkozásokkal) igazolhatók, esztétikáját illetően Schedius szellemi izoláltsága tagadhatatlan. Simon Florent népszerűsítő cikke¹⁴ kivételével alig hivatkoznak rá. Ez a szorosan vett intertextualitásra építő értelmezés azonban kánonfüggő, két aspektusból is: egyrészt a korabeli szerzők ritkábban hivatkoznak név szerint a korabeli kánon által negligált vagy periférikusnak tekintett szerzőkre; másrészt a későbbi irodalomtörténet-írás elsősorban a saját kánonjába koherensen illeszkedő szerzők recepciótörténetét követi végig filológiailag. A korabeli történeti horizontnak nem kizárólag a kortárs avagy későbbi irodalomtörténeti kánonok által deklarált szerzők képezték részét, ám a hozzáférés lehetősége a többiek esetében korlátozott. Ilyen hozzáférés lehet irodalomszociológiai alapozottságú: így Schedius esetében az a tény, hogy közel ötven éven keresztül a pesti egyetem bölcsészettudományi karának esztétika-professzora, implikál hallgatói részéről bizonyos recepciót. Egy e ténnyel kiinduló Schedius-interpretáció másként viszonyul Schedius szellemi izoláltságának idézett indokaihoz.

Mennyiben jelent bénító tényezőt a latin nyelvűség? Utalva a 18–19. századi magyarországi latinitással foglalkozó szakirodalom¹⁵ eredményeire, megállapítható: Schedius egyetemi működésének befejeztéig (1842) nyelvi nehézségek a latin nyelvvel kapcsolatban (a felsőoktatást illetően) nem merültek fel. Horvát István és Jedlik Ányos (az előbbi a magyar nyelv tanára is egyben!) 1841-ben kijelentették, hogy a fizikát, a diplomatikát és a heraldikát nem is lehet másképp, mint latin nyelven tanítani; s a pesti egyetemen majd csak az 1860/61-es tanévben hangzik el az utolsó latin nyelvű előadás.¹⁶ Természe-

¹⁰ DOROMBY Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*, Bp., 1933.

¹¹ Karl-Heinz JÜGELT, *Die Recensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*, Rostock, 1970; Uő., *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*, Német filológiai tanulmányok, IX, Debrecen, 1975, 65–94.

¹² Klaus WIEWEG, *Kis elbeszélések és „gondolkodó megemlékezés”: Hegel kapcsolatai Magyarországgal*, Magyar Filozófiai Szemle, 1994, 563–574; Uő., „Az ön érdekes hazája”: Hegel levele Schedius Lajoshoz, Gond, 1996/2, 109–113.

¹³ BORZÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., 1955, 167.

¹⁴ *A szépségről*, Tudományos Gyűjtemény, 9(1826), 3–33.

¹⁵ A legfrissebb bibliográfiát lásd TÓTH Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában*, Szeged, 1994.

¹⁶ Részletesen lásd MARGÓCSY István, *A magyar nyelv oktatása mint egyetemi diszciplína*, MNy, 1992, 186–187.

tesen a latin nyelvet preferáló felsőoktatási rendszer meglétével parallel jelenség az a folyamat, amely a nemzetfogalom 1780-as évektől világosan kimutatható átalakulásával¹⁷ jár. Csak jelzésszerűen: Pápay Sámuel 1808-ban már evidenciaként szögezi le, hogy „a Literatura is vagy nemzeti vagy pedig idegen; ha t.i. az a nemzetnek tulajdon anyai nyelvén foly, nemzeti, más különben idegen avagy külföldi: mint p.o. Magyar Hazánkban a Deák Literatura”;¹⁸ a Pyrker-pör a kritikai praxisban mutatta ennek működését;¹⁹ Toldy Ferenc pedig az irodalomtörténeti paradigma fő karakterisztikumává emelte a nyelvi-nemzeti jelleget. E futólagos áttekintés mutatja, hogy a 19. században latin nyelven alkotók elsődleges kritikai, majd irodalomtörténeti recepciója szükségszerűen periférikus. Erdélyi János idézett megjegyzése Schedius tanítványairól viszont amellet szól, hogy Schedius másodlagos, közvetett recepcióját ez a paradigma is tényként ismeri el, ha nem is explikálja. E különbségek felismerésével – nagyjából Szauder József 1970-es tanulmányától²⁰ számíthatóan – a magyar irodalomtörténet-írásban megkezdődött a 18–19. századi magyarhoni latinitás „revíziója”.

Schedius esetében egy modalitásbeli eltérést is figyelembe kell vennünk: az ő latinitáseszmenye nem a magyar rendi-nemesi szemlélethez kapcsolható, hanem a göttingeni neohumanizmus hatásához, mely a latin nyelvnek eruditív jelleget tulajdonít, fontos tényezőnek tartja azt a testi és a szellemi harmónia fogalmával definiált általános humanitás kialakításában. Ez a 18–19. század fordulóján még nem számított korszerűtlen attitűdnek – a későbbiekben igen.

Az egyoldalú, túlzott teoretikusságot és a hazai irodalom percepciójának hiányát azok a szerzők róják fel Schediusnak, akik a *Principia philocaliae* szövegére alapozzák érveiket. A *Lineae primae*²¹ című, Schedius esztétikai előadása alapján készült jegyzet szövegszerűen igazolja, hogy Schedius egyrészt tisztában volt magyar irodalomtudományi előzményeivel, másrészt előadásában – részben mert érzékelhette az „alkalmazott szépműtan” iránti igényt – kifejezetten mellőzte a teoretikus fejtegetéseket, s az elemzési anyagul szolgáló példákra koncentrált.

A Schedius professzori munkásságát bevonó történeti interpretáció hivatkozási alapjául tehát a *Lineae primae* előadásjegyzet szolgál; ehhez azonban definiálni kell az adott szöveg felhasználhatóságának korlátait, kritériumait.

¹⁷ Részletesen lásd BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*, ItK, 1984, 558–577; SZÜCS Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Bp., 1983.

¹⁸ PÁPAY Sámuel, *A' magyar literatúra' esmérete*, I–II, Veszprém, 1808, 3.

¹⁹ Részletesen lásd DÁVIDHÁZI Péter, „*Iszonyodám enmagam előtt*” (*Egy írói Oidipusz-komplexum drámája*), Holmi, 1995, 350–365, 513–524.

²⁰ SZAUDER József, *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a magyar felvilágosodás irodalmában* = Sz. J., *Az estve és Az álom*, Bp., 1970.

²¹ *Lineae primae literaturae antiquorum et recentiorum populorum ex praelectionibus Ludovici Schedius*, OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 1477.

Mivel Schedius 1792 és 1842 között tanított a pesti egyetemen, mindenekelőtt a *Lineae primae* kronológiai behatárolását érdemes elvégezni. Doromby Karola 1797-re datálta, mivel egy J. P. Uz nevű német költőről azt állítja a szöveg, hogy „praeterito anno” (‘a múlt évben’) halt meg – ez pedig 1796-ra tehető.²² E megállapítás nem helytálló: egyrészt mert a kifejezés fordítható ‘az elmúlt évek egyikében’ értelemben is, másrészt mert a szövegben lejegyzett biográfiai adatok nem mindig pontosak, önmagukban nem irányadók (ugyancsak Uzról olvashatjuk, hogy 80 évesen halt meg, holott Uz 1801-ben lett volna 80 éves), harmadrészt mert Schedius több hivatkozása (*Himfy* 1801, *Rózsa Szín Gyűjtemény* 1798–1803) későbbi időpontra utal. Ezt figyelembe véve datálta Fried István 1797 és 1801 közötti időszakra az előadásjegyzetet,²³ s e datálást fogadta el Szilágyi Márton is.²⁴

A *Lineae primae* belső és külső érvek alapján az 1801/1802-es tanévre datálható.

A szövegből vett belső érvek:

- 1802-nél későbbi időpontra utaló hivatkozás nincs a szövegben;
- post quam: Kis János: *Zsebbe való könyv*, 1797; *Rózsa Szín Gyűjtemény*, 1798–1803, Perecsényi Nagy László: *Mezengy*, 1801; Himfy (mint költőnév!), 1801 (ez egyben adja: ante quam 1807, amikortól Himfy és Kisfaludy Sándor különválasztása a *Himfy* szerzőt is feltüntetető kiadása után anakronizmus);
- K. W. Ramler német költő a szöveg szerint 3 éve halt meg, ez 1798;
- ante quam: J. G. Herder a szöveg szerint még él – Herder 1803-ban meghalt.

A szöveghez kapcsolható külső érvek:

– A *Lineae primae*ben külön lapon, betétként, de ugyanazon kéz írásával olvasható egy köszöntő beszéd piszkozata, mely Markovics János (1735–1834) doktorrá avatásának alkalmából született. Ez az esemény 1802-ben zajlott le, a pesti egyetem bölcsészkarán. A piszkozat írója „édes társam”-nak nevezi Markovicsot, említi, hogy három éve társa „az oskolában”. Markovics tagja volt a Horvát István körül alakult „három társaságnak” Rachovetz Andrással, Ferenczy Jánossal együtt, s e társaságból egyedül Horvátról mondható el, hogy 1802-ben éppen három éve tanul a pesti egyetem bölcsészkarán. Ez a tény s az, hogy a jegyzet a Horvát István-hagyatékából került az OSZK Kézirattárába,²⁵ valószínűsíti, hogy a jegyzetelő maga Horvát István volt.

– A *Lineae primae* egyik lapján a jegyzet szövege mellett egy névsor olvasható, a nevek mellett érdemjegyekkel. A névsor tagjaiból azonosítható Horvát István, Rachovetz András, Ferenczy János, Markovics János, b. Eötvös Ignác. Közülük Markovicsról és Horvátról ismert, hogy 1799-ben kezdték meg tanulmányaikat a pesti egyetem bölcsészkarán, tehát 1801/1802-ben voltak harmadévesek. Az esztétika ebben az időben a har-

²² DOROMBY, i. m., 37.

²³ FRIED István, *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungarn, 1802–1804)*, MKsz, 1981, 31–94.

²⁴ SZILÁGYI Márton, *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül*, ItK, 1996, 127–144.

²⁵ A Quart. Lat. 1477. katalóguscéduláján „Steph. Horváth” megjegyzés olvasható.

madéves bölcsészhallgatók tananyaga volt.²⁶ Azonkívül a névsorban kivétel nélkül szerepelnek azok a nevek (Goszleth József, Horvát István, Nagy Alexius, Rachovetz András), melyek egy 1802-es *Tentamen*²⁷ (vizsgatételek Schedius Lajos esztétikai vizsgájához, harmadéves bölcsészek számára) címlapjának hátoldalára nyomtatva olvashatók.

A kronológiai behatárolás során a tanítványok nevei között felmerült báró Eötvös Ignác és Horvát István neve is. Bajza, Szemere és Vörösmarty²⁸ is úgy emlékezik Schediusra, mint hajdani professzorára.²⁹ E tanulmány keretei nem engedik meg Schedius közvetett, „professzori” recepciójának részletes feltérképezését – az említett nevek csupán azt jelzik, valóban nem érdektelen Schedius munkásságát esztétikaprofesszori tevékenysége felől megközelíteni.

Schedius professzori munkásságával s a korabeli magyar esztétikai koncepciókkal való összehasonlításával kapcsolatban a szakirodalomban³⁰ többször felvetett probléma Szerdahely György hatása a Schedius által leadott tananyag összeállítására. Tény, hogy 1795/1796 és 1809/1810 között Szerdahely *Aestheticája* szerepelt az *Ordo praelectionum*ban Schedius előadásainak tankönyveként. Az 1795/1796-os váltás azonban nem biztos, hogy csupán Schedius a Martinovics-összeesküvés tagjaival való kapcsolata miatt történő megregulázásának és a fokozott „tanfelügyeletnek” az eredménye, hanem eredménye lehet annak is, hogy 1794-ben jelent meg Szép János magyarításában Szerdahely *Aestheticája*. Horvát István elejtett megjegyzése³¹ alapján pedig túlzás lenne kijelenteni, hogy Szerdahely „Schedius Lajos kezét megkötötte, mert rákényszerítette politikai (reakciós) tekintélyén keresztül az ő könyveinek megtartására, azoknak alapján való tanításra”.³² Horvát István maliciózus mondata ugyanis nem mentes szubjektív intencióktól: Ürményi József, az egyetem elnöke 1809-ben Révai Miklós helyettesítőjéül és utódjául a magyar nyelvi tanszéken nem a Révai által támogatott Horvátot jelölte, hanem Schedius Lajost.³³ Schedius hiányos magyar nyelvtudása miatt különösnek tűnik e jelölés, de épp a *Lineae primae* anyaga mutat rá, hogy Schedius – ha adott esetben latin nyelven is – jó ismerője volt a kortárs magyar irodalomnak, melyet autentikusan helyezett el a kortárs európai irodalom kontextusában. A magyar nyelvi tanszék, amennyiben Schedius vette volna át irányítását, valószínűleg alapvetően irodalomelméleti, irodalom-

²⁶ Erről lásd PAULER Tivadar, *A budapesti magyar Királyi Tudomány-egyetem története*, Bp., 1880, 232, 347; és a következő jegyzetben idézett *Tentamen* címében foglaltak.

²⁷ *Tentamen publicum ex aethetica primo semestri explicata in praelectionibus Ludovici Schedius Phil. Doctoris, aetheticæ et artium eleg. professoris P. O. in Reg. Scient. Univers. Hung. quod anno MDCCCII mense martio subiverunt sequentes philosophiæ tertium in annum auditores*, Pesthini; OSZK, 808.889.

²⁸ Vörösmarty és Schedius kapcsolatáról lásd TAXNER-TÓTH Ernő, *Rend, kétélyek, nyugtalanság: A Csongor és Tünde kérdései*, Bp., 1993, 16–17.

²⁹ NAGY, i. m., 315.

³⁰ Részletesen lásd SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*, ItK, 1971, 78–106.

³¹ „Schedius ki jelentette: hogy mi helest Szerdahelyi György meg halálozik, azonnal Magyarúl ki adja az Aesthetikát.” HORVÁT István, *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója*, szerk., jegyz. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., 1967, 169.

³² *A magyar kritika évszázadai*, i. m., 258.

³³ PRUZSINSZKY Sándor, *Ürményi József*, Bp., 1990, 290.

esztétikai tájoltságot kapott volna. Visszatérve Schedius előadásainak anyagához, érdemes megfontolni a következő eshetőséget is: Schedius attól, hogy Szerdahely könyvét feltűntette az *Ordo praelectionum*ban, nem biztos, hogy tanította is azt. Sem a *Tentamen*ben, sem a *Lineae primae*ben nem hivatkozott Szerdahelyre, pedig a *Lineae primae* végén a jegyzetelő még azt is felírta, hol kell még utánanéznie az anyagnak („Plura in Kram[m]jero et Eschenburgio videant[ur]”).

Érdemes tehát szövegszerűen megvizsgálni, mit és hogyan vett át Szerdahely esztétikai nézeteiből³⁴ a *Tentamen* és a *Lineae primae* (a kettő egymáshoz való viszonyáról a későbbiekben lesz szó). E probléma kapcsán egyszerre négy szöveg intertextuális relációinak vizsgálata vetődik fel: Szerdahely 1778-as *Aestheticájáé*,³⁵ a Szerdahely előadásainak anyagát követő tételjegyzéké, a *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi* című, 1776-os kiadványé,³⁶ Schedius koncepciójára nézve pedig a *Lineae primae* és a *Tentamen* címmel jelölt szövegeké. Az *Aesthetica* és a *Tentamen*, valamint a *Lineae primae* összevetésének intenciója az, vajon találhatóak-e ezen szövegek koncepcionális jegyeiben, struktúrájában, definícióiban olyan konvergenciák, melyek igazolnák a hipotézist: a *Tentamen* tételei szerint, a *Lineae primae* anyaga alapján vizsgálók az *Aestheticát*, illetve annak magyar fordítását elméleti kézikönyvként használhatták a felkészüléshez.

A *Tentamen* az *aesthetica specialis* (művészeti ágakra alkalmazott esztétika) keretén belül az *eloquentia* és a *poesis* kérdését tárgyalja. Nem elméleti igényesség, inkább didaktikai megfontolások motiválhatták anyagának összeállítóját, Schedius ugyanis a retorika és a poétika fontosabb reguláit is beépítette az anyagba. Szerdahely *Aestheticája* ellenben önálló tudományként interpretálja az esztétikát, s különösen a retorikától gondosan elhatárolja azt. A *Tentamen* kizárólag irodalomesztetikával foglalkozik; Szerdahely zenére, képzőművészetekre is hivatkozott. A poézis tekintetében a *Tentamen* is elhatárolja a poézist a versificatiótól, s hangsúlyozza az „enthusiasmus”, a költői „furor” szerepét – ám csak mint a költészet sine qua nonját, nem mint a zseni teremtő erejét. A költészet erőteljes preferenciája sem jelenik meg a *Tentamen*ben, holott Szerdahelynél az alapvető. Az utóbbi fiziológiai megalapozást is ad nézeteinek, ami jellemző a *Tentamenre* is. A *Tentamen* az *Aestheticához* hasonlóan felállítja a helyes érzékelés – szépérzék – ítélőképesség – képzelőerő követelménysorát az alkotóval szemben, s kijelenti, hogy a költészet (különösen erkölcsi szempontból) hasznos („ad omnem morum honestatem exulto” – *Tentamen*). Ez a megállapítás azonban Schediusnál erőteljesen kapcsolódik a göttingeni neohumanizmus már említett eruditív nyelv- és művészetfelfogásához, ahhoz, melyet Schedius már a pesti egyetem esztétikai tanszékének elnyeréséért

³⁴ Részletesen lásd MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 1989, 1–33.

³⁵ SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus*, Buda, 1778.

³⁶ *Tentamen publicum ex aesthetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus ad. ver. ac clarissimi d. Georgii Szerdahelyi AA. AA. & philosophiae doct. aestheticus & eloquentiae profanae profess. publ. ordin. reg. subibit nobilis, ac perdoctus dominus Emericus Fekete amaenoris litteraturae repetens in annum alterum mense augusto 15 anni MDCCCLXXVI*, OSZK, Aprónyomtatványok Tára.

benyújtott vizsgadolgozatában is kifejtett: „az esztétikai tehetség [...] a lélek valamennyi, egyenlő alapon és egyenlő fokon kiművelt és tökéletesített erőinek és képességeinek komplexuma, olyanformán [...], hogy szabadon tevékenykedjenek, sőt inkább harmonikusan egybehangozzanak”³⁷ (vö. „Ingenium poeticum consistit in harmonica perfectione [...] animi virium” – *Tentamen*). Az *ingenium poeticum* tehát nem a Sturm und Drang teremtő zsenijének karakterét hordozza. Emellett a *Tentamen*ben azt is olvashatjuk a beszédformák kapcsán, hogy „ex intimis naturae humanae recessibus petuntur, atque adeo non tantum utiles, sed perquam necessariae sunt” (*Tentamen*), ami már előrevetíti a *Principia philocaliae* gondolatsorát (mely az esztétikai jelenségeknek az emberi természetre, végső soron pedig a természetre visszavezethető, szükségszerűségeken nyugvó természetfilozófiai és ontológiai alapozást ad). A *Tentamen* tehát didaktikusabb, eklektikusabb Szerdahely *Aestheticájánál*, nem mond annak ellent, helyenként átveszi nézeteit, bár más intellektuális töltettel.

A *Lineae primae* inkább az elemzésekhez nyújt gyakorlati eligazítást, tulajdonképpen egyfajta „elemzési anyaglista”. Főbb hivatkozási területei Szerdahely *Aestheticájában* is megtalálhatók: antik kultúra, német felvilágosodás, francia felvilágosodás, érdeklődés az északi és a keleti népek irodalma iránt. Közös vonás a felekezeti tolerancia, a regény műfajának hangsúlyozása, az antik szerzőkkel szemben a moderneknél előtérbe állítása. Ami a *Lineae primae*ben új: a göttingeni neohumanizmus és a kortárs magyar irodalom erőteljes recepciója, a domináns irodalomtörténeti érdeklődés (a magyar irodalom történeti színterének ismerete, hivatkozások külföldi irodalomtörténetekre), a csupán irodalmi anyag ismertetése, az eltérő műfaji beosztás (a *Fabulae Romanenses* közé nem kerülnek például eposzok stb.). Schedius feltehetően eleve nem akart itt radikálisan új irodalmi anyagra hivatkozni – a *Principia philocaliae* is ezt mutatja, amennyiben Schedius itt Schiller tanácsát követve mellőzte a példaanyag beépítését, mert a teoretikus rendszert tekintette lényegesnek. Szerdahely *Aestheticája* tehát hasznos segédlet lehetett Schedius anyagának egyes tételeihez és tematikus egységeihez, ám sem a *Tentamen*, sem a *Lineae primae* nem imitálja annak szerkezeti-konceptcionális felépítését, s a kortárs európai irodalom több problémája (az irodalmi szövegek nem műfaji, hanem historikus elv szerinti újrendezése, a regényelmélet kérdésköre, a komikumról való értéktétele) tekintetében érzékenyebb recepciót jelez.

A *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahely* vizsgatételjegyzék szövege ahhoz a kérdéshez nyújt interpretációs lehetőséget, hogy Szerdahely előadásainak tematikus vonalvezetése, teoretikus hangsúlyai hogyan karakterizálhatók. Mégpedig annak az időszaknak az egyetemi előadásai esetében (mivel a *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahely* 1776-os keltezésű), amikor Szerdahely *Aestheticája* kéziratban már készen állt, tehát annak szövegét, elméleti intencióit a szerző előadásaiba is beépíthette (bár, mint a későbbiekben kiténik, ezt sok vonatkozásban nem tette meg). A *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahely* összeolvasása a *Tentamen* és a *Lineae primae*

³⁷ SZAUDER József, *Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai*, ITK, 1971, 216.

textusával azért lényeges, mert arra lehet belőle következtetni, vajon az egyetemi előadások szövege és vizsgaanyagai Schedius professzorsága idejéből valóban olvashatók-e Szerdahely előadásszövegeinek és tételjegyzékeinek leképezéseiként. Hiszen az, hogy Schedius előadásaihoz kézikönyvként Szerdahely *Aestheticája* hozzárendelhető (ami a korabeli tankönyvviszonyok mellett még akkor is elképzelhető, ha az előadások épp a kézikönyv látens kritikáját vagy továbbgondolását tartalmazták), nem jelenti, hogy Schedius előadásai Szerdahely előadásainak kópiái.

A leginkább szembevetendő eltérés már a két tentamen címében megmutatkozik: „De aethetica generali” (*Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*) – „Aesthetica specialis sive theoria singularum artium elegantiorum” (*Tentamen*). Szerdahely előadása tehát az általános esztétikát tárgyalta, *Poesis, Eloquentia, Pictura et chalcographia, Architectura, Musica et ars Saltandi, Horti cultura* alegységekre bontva. A szöveg értelmében az e művészeti ágakban megjelenő szépség, mely az esztétika tárgyát képezi, ugyanaz, csupán a szépség megjelenítésében eszközként használt jelek eltérő volta különbözteti meg őket („iis tantum signis differunt, quibus pulchrum repraesentat” – *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). Schedius ellenben „szakesztétikát”, voltaképp irodalomesztétikát adott elő, tételjegyzékének szövege az *Eloquentia* és a *Poesis* címszavak köré szerveződik, s a Szerdahely-tételjegyzéknél részletesebb kifejtésüket tartalmazza. Szerdahely szövegének kiindulópontja a következő szépségdefiníció: „Idea Pulchri non est nobis ingenita... quod pulchrum est, sensibiliter placet, & delectat” (*Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). E meghatározás determinálja a szövegből kirajzolódó esztétikai nézőpontot: az egyes művészeti ágak befogadócentrikus értékelését kapja az olvasó, deskriptív jelleggel, s elsősorban a gyönyörködtetés eszközeinek kifejtésével. A „miért szép?” kérdése itt nem tölt be szövegszervező szerepet, Szerdahely csupán néhány szóban tér ki rá („sensus, & cognitio pulchri habetur a luce, & vivacitate... Unio fundatur in Veritate Aethetica, aut Verisimilitudine” – *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). Viszonyítási pontként, pontosabban abszolút értéként a természetet (nem a természeti objektumok halmazát, hanem az emberi érzékelésben konstruálódó természetfogalmat) adta meg Szerdahely, Bacon ideateóriájára emlékeztető módon és az imitatio-elv értelmében: „Pulchritudinis omnis exemplum, & imago est Natura, non ea tantum, quae est, sed magis illa, quam nos ex collectis plurimum rerum dotibus mente, & spiritu nostro creatore facimus, ut esse debet, & dicimus Naturam Pulchram, moratam, & sublimam” (*Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). Schedius *Tentamenje* ellenben nem ad meg teoretikusan körülírt szépségfogalmat: a *pulcher* helyébe az *elegans* terminus lép, mely Schedius szövegében a szöveghez rendelhető, nyelvi „szépség”-fogalomnak felel meg, pontosabban a nyelvi *artificium*, művészi jelleg fogalmának (hogy az *artificium* értelmezhető-e egyben *pulchrunként* is, a kontextusból nem derül ki). Az *artificium* nem elsősorban a nyelvi jelek felhasználásának formai követelményeit jelenti, hanem a szöveg pragmatikai és szemantikai jellegű kódjaival írható körül („Neque igitur metrum, neque homoeoteleuta seu similiter cadentia, neque verborum aut dictionum singularium delectus, nec fictio omnino, neque imitatio affectuum etc. essentiam poeseos constituunt; quae tamen, si in poemate adsint, illud

ornant, atque omnibus numeris absolutum reddunt. ... Sine ea virium animi inferiorum commotione, quam enthusiasum vocant, nullum potest veri nominis poema existere. Hujus tamen enthusiasmi varii sunt gradus; ad quos pertinent humor poeticus, vena poetica, furor poeticus, seu dithyrambicus” – *Tentamen*). E definíció következménye az lesz, hogy az esztétika kritikai funkciót nyer, hiszen a szöveg „megcsináltságára” került a hangsúly. Nem a természetidea utánképzéseiként válnak értékelhetővé a művészi produktumok, hanem nyelvi (stilisztikai, szemantikai, pragmatikus) jegyek által: *inventio, varietas, perspicuitas, suavitas* etc. Előtérbe kerül a szövegek művészi megalkotottsága révén az értékelés és az elemzés gesztusa, s bár Schedius szövege is kiemeli egyes szövegek *utilitasát*, hasznát az emberi lélek erudíciójára nézve, gondolatmenetéből következően nem kell az egyes művészi produktumok pragmatikus hasznosságára kitérnie, amint azt Szerdahely teszi a kortárs politikai élet szövegformáit tárgyalva. Mellőzhetővé, de legalábbis additív jellegűvé válnak Schedius szövegében az olyan prejudikatív megállapítások, amelyek Szerdahely szövegének konstitutív részét képezik („*Aesthetica hominem facit pulchrum, & magis hominem*” – *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). Szerdahely kérdésfeltevése az, milyen művészi eszközök gyönyörködtetőek, Schediusé pedig az, mitől válik egy szöveg művészié, azaz hogyan hozható létre *elegans, urbanus* szöveg, illetve hogyan ítéltető meg az adott szöveg karaktere. Az esztétika problematikáját tehát két nézőpontból közelíti meg: a befogadó, mégpedig a kritikus befogadó (nem a passzív gyönyörködő) nézőpontjából, valamint a szöveget létrehozó művész nézőpontjából. Nem véletlen, hogy míg Szerdahely nem tért ki az *ingenium poeticum* problémájára, Schedius külön paragrafust szentelt annak: ha definíciójának szövege tradicionális, a klasszikus esztétikákéra emlékeztet is („*Ingenium poeticum consistit in harmonica perfectione illarum animi virium, quarum in poesi praecipue sunt partes, quales sunt: sensus vividi et incorrupti, imaginandi vis tam productiva, quam reproductiva, foecunda, et bene ordinata, iudicium maturum, sensus pulchri subtilis*” – *Tentamen*), a problémafelvetés már a romantikus esztétikák és poétikák alapkérdése felé mutat.

Azonban Schedius *Tentamenje* nem csupán arra mutat rá, hogy Szerdahely 1770-es évekbeli előadásaihoz képest az 1800-as évek elejére az esztétikaoktatásban jelentős eltolódás tapasztalható az önálló irodalomesztétika irányában, mely irodalomesztétika egyszersmind a teoretikusan megalapozott irodalomkritika csíráit is magában hordja, hanem arra is, hogy a tradicionális esztétikai anyag egysége ekkortájt már bomlófélben volt. A *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi* deskriptív jellegéből fakadt, hogy szükséges volt a szövegben szemléltető példák felsorakoztatása. Ezek a példák prototípusokként jelennek meg, műfajok szerint csoportosítva és döntően ókori művekre hivatkozva. Schedius *Tentamenje* azonban tisztán elméleti esztétikai-kritikai irányvonalat követ, a „szemléltető anyag” ettől elválik, a *Lineae primae* szövegében rendeződik újra, ahol a műfaji és a lexikális rendezőelv mellett megjelennek a historikus rendezőelv, az irodalomtörténet, mégpedig a nemzeti nyelvekre lebontott irodalomtörténet körvonalai. Ezzel magyarázható az is, hogy Schedius hivatkozásaiban a magyar nyelvű szépirodalmi szövegek váratlanul nagy számban jelennek meg, hiszen a cél nem egy

műfaji prototípus szemléltetése (melyhez valóban a klasszika-filológia nyújtja a legjobb segítséget, legalábbis a winckelmanni értelmezésben, amelyre a *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahely* is hivatkozik), hanem a meglévő szövegek művészi megformáltságának körülírása.

Összegzésképp megállapítható, hogy a Szerdahely nevéhez rendelt szövegek újraolvasása a Schediushoz kapcsolt szövegek kontextusában nem csupán a szakirodalom ama felvetését cáfolja, hogy Schedius egyetemi előadásában Szerdahely szakirodalmi szövegeire és oktatási koncepciójára épített. A szövegek egybevetésével olyan folyamatok is előtérbe kerültek, amelyek segítségével a Schedius-előadások recepciójának későbbi, alaposabb feltárása után talán a magyar irodalom 19. század elejére jellemző létmódjának eredete is érthetőbbé válik.

Elmélet és gyakorlat

A *Tentamen* és a *Lineae primae* kapcsolata, mint utaltam rá, jól leírható teória és praxis ellentétpárjával. Önmagában is feltűnő jelenség, hogy a kettő élesen elkülönül egymástól: a német egyetemeken, így Göttingenben is élő gyakorlat volt ugyan a példák kronológiai vagy műfaji szisztémába való rendezése, ám ezt nem választották el az illusztrálandó esztétikai szempontoktól. Felmerül tehát a kérdés: valóban tételezhető korreláció a *Tentamen* röviden leszögezett szempontjai és a *Lineae primae* felépítése között?

A *Tentamen* teoretikus magját két gondolat alkotja. Egyrészt a már említett humanitas-eszmény, melynek jegyében az *ingenium poeticum* a *harmonia* fogalmával definiálódik. Ebben a felfogásban nagy szerepe van a műveltséganyag lexikális ismeretének: ez a latin nyelv mellett ugyanis „hordozója annak a humanista mediációs rendszernek, mely a humán oktatásban részesült ember számára bizonyos gyakorlati életfilozófiává (fronézis) válhatott”.³⁸ Nem véletlen tehát, hogy Schedius oktatói(-nevelői) tevékenységében túlnyomó szerepe van e műveltséganyag átadásának. Másrészt az érzékelés szerepének hangsúlyozása előrevetíti a *Principia philocaliae* calleologia-aesthetica megkülönböztetését, ahol a calleologia az abszolút (érezkeléstől függetlenül létező) szép tana, az aesthetica pedig a relatív (érezkelt) szép tana (a philocalia e két tudomány összefoglaló neve).

Mindkét gondolat utalás szintjén, teoretikusan nem explicálva van jelen a szövegben, s az utalások csak az 1828-as *Principia philocaliae* ismerő olvasó számára válnak világgossá. Ezen elméleti tézisek német és francia kortárs esztétikai irodalommal való kapcsolatát Jánosi Béla részletes elemzésben fejti ki a *Principia philocaliae* kapcsán,³⁹ az így feltárt erőteljes Schelling- és Goethe-hatás azonban a *Tentamen* szövegében nem jelenik meg. Megjelenik viszont a *Lineae primae* hivatkozásaiban, bár csak utalásszerűen (mint irányadó pont), nem elméleti síkon.

³⁸ TÓTH, *i. m.*, 13.

³⁹ JÁNOSI, *i. m.*

A *Tentamen* zömét egy műfaji alapú szisztéma alkotja, mely az egyes műfajok esztétikai értékelésében felhasználható erények és hibák (virtutes és vitia) felsorolásával bővül. Az *Eloquentia* fejezetén belül az *epistola*, a *dialogus*, a *historia*, a *dissertatio*, az *oratio* (levél, dialógus, történetírás, tudományos értekezés, szónoklat) kap helyet. Ezek erényei lehetnek: *puritas*, *perspicuitas*, *urbanitas* (*decorum*), *varietas recte unitas*, *vigor* (*vis aesthetica*) (világosság, érthetőség, kulturált, művelt beszédmód, egység és különbözőség helyes aránya, intuíció – esztétikai erő). Hibái: ezek hiánya vagy ellentéte (*amphibolia*, *obscuritas* – kétértelműség, homályosság stb.). A *Poesis* fejezetén belül megtalálható: *fabula Aesopica*, *narratio poetica*, *fabula Romanensis*, *bucolica*, *epigramma*, *satyra*, *didactica*, *lyrica*, *elegia*, *epopoeia*, *dramate: comoedia*, *tragoedia*, *drama musicum seu opera* (állatmese; elbeszélés vagy elbeszélő költemény; regény; pásztorköltészet, azaz idill, ecloga, pásztorjáték; epigramma és satíra; tanítóköltemény; líra, azaz dalok; elégia, azaz időmértékes költemények az eposz kivételével; eposz; dráma, azaz vígjáték, tragédia, opera). Ezek erényei a regulák betartása (metrum szükséges, rím csak a dalokban szükséges és „non simpliciter repudianda sunt” – *Tentamen*), s elsősorban a már korábban jellemzett *ingenium poeticum* megléte. Schedius ezzel egy viszonylag egyszerű, ám jól alkalmazható elemzési-értékelési sémát adott hallgatói kezébe, mely több ponton érintkezik a poétikával és a retorikával.

Nem meglepő ezek után, hogy a *Lineae primae* a *Tentamen*ben felvázolt sémát követi szerkezetében. A műveket, a szerzőket az itt megadott, alapvetően műfaji csoportosítás szerint közli (néhány sorrendi eltéréssel), ezen belül nyelvek (nemzetek?) szerint tagolva (görög, latin, itáliai, francia, német, magyar, esetenként svéd, dán, finn, orosz), a nyelveken belül pedig nagyjából kronológiai sorrendben. Az egyes művekhez fűzött értékelő megjegyzések a *Tentamen*ben feltüntetett *virtutes-vitia*-listákból kerülnek ki. Az egyes részek között nincs lényeges aránytalanság (a *Poesis*nél valamivel több szerző szerepel, viszont kevesebb kommentárral – nem tapasztalható a költészet túlsúlya, s a retorika és az eposzok jelentősége is csak a klasszicista értékskálához mérten csökken jelentősen, a Sturm und Dranghoz képest inkább nő). Néhány ellentmondás azonban feltűnhet a *Tentamen*ben kifejtettek és a *Lineae primae* anyaga között. Ahhoz képest, hogy Schedius szerint a *poesis* egyik kritériuma a metrum alkalmazása, nagy számban említi a *Poesis* fejezetén belül prózában írt állatmeséket (amelyek ugyan a *pictura-sententia* szerkezet miatt összefüggésbe hozhatók a *versificatio*val), valamint regényeket: ezek szemmel láthatóan kilógnak a sémából. Bár *vitium*nak veszi az *amphiboliát*, az *obscuritast* (kétértelműséget, homályosságot), előszeretettel sorol fel olyan komikus-parodisztikus műveket (eposzokat pl. Pope-tól, Boileau-tól; regényeket pl. Swiftől, Lesage-tól, Fieldingtől stb.), melyek bővelkednek homályos és kétértelmű részletekben. S ami még fontosabb: a paródiát nem különbözteti meg a „komoly” műfajoktól, nem degradálja értékét – e sajátos tolerancia pozitív átértékelődés felé mutat. Ezt igazolja Schedius Lesage *Sánta ördögének* magyar fordításához írt előszava is, mely a „tréfás költők” mű-

ködésének fontosságát nyelvi és befogadásesztétikai szempontból emeli ki.⁴⁰ Érdekes tehát, hogy míg Szerdahely a teoretikus fejtegetésekben, Schedius (legalábbis egyetemi előadását illetően) a példaanyag összeállításában bizonyult modernebbnek.

A Lineae primae anyagának rétegei

Kézenfekvő a göttingeni neohumanizmus hatását feltételezni Schediusnál, aki 1788 és 1791 között Göttingenben tanult, a pesti egyetemre Heyne ajánlásával érkezett, s 1802-től levelező tagja volt a göttingeni Societat der Wissenschaftennek. Miben nyilvánul meg e hatás a *Lineae primae* anyagát tekintve az említett humanitas-koncepción kívül? Egyfelől az erőteljesen érvényesülő klasszika-filológiai műveltséganyagban. Schedius komoly munkát végzett Heyne görög filológiai szemináriumában,⁴¹ s ez irányú érdeklődése a *Lineae primae* anyagán is nyomot hagyott. Az egyes antik szerzőknél szinte mindig kö-

⁴⁰ LESAGE, A' *Sánta Ördög. Elme futtató könyv, az olvasást kedvellőknek Frantzia nyelvből magyarra fordítottot.* Pestenn, Eggenberger József könyvtárosnál, 1803. Schedius előszava 1802-es dátummal vezeti be a kötetet, a fordító Ráth Pál (erről lásd GYÖRGY Lajos, *Lesage Sánta ördögének első magyar fordítója*, EPHK, 1911, 711). Mivel a kötet nehezen hozzáférhető, az előszó szövegét állításom igazolására közlöm:

„Az emberi elmének természeti menete, 's annak egész nemzeteknél való kifejeződése, a' mennyire a' históriából tudjuk, nyilván és szembe tűnő képpen bizonyítja, melly hathatosan és foganatosan munkálkodhatnak a' tréfás költők a' nyelv' művelésében és a' literatura gyarapításában. De könnyen is által láthatni ennek okait. Mert a' tréfás költő oly szókkal él többnyire, mellyek szokásban vagynak a' közönséges életben, igyekeznek azokat tökéletesen hozzá alkalmaztatni a' dolgoknak természetekhez, mellyeket tárgyául vérszen elmélkedésének, forgatja külön különféle módra, 's így hajlósítja a' nyelvet és mintegy megszármoyosítván fentebb való repülésre segíti, gazdagítja ujj szókkal, ujj szóllások formáival 's öszve-rakásokkal; megemesíti a' köznép szájában idétlenül hangzó szózatokat 's eképpen míveli és pallérozza anya nyelvét, ha egyébaránt nints minden elmesség és talentom nélkül. A' víg és mulatságos beszédnek módja, mellyel a' tréfás költők élni szoktak a' dolgoknak elő-adásokban, sokkal inkább felébreszti az érzéseket és figyelmetességet az olvasókban, sokkal inkább gyönyörködteti őket, mint a' komoly íróknak oktatás hangú beszédek. Amaz tehát az olvasásbeli jó ízlést gerjeszti, táplálja és jobban-jobban terjeszti, 's ugyan azon mértékben gyarapodnak mind inkább inkább a' szelidebb érzések, szaporodnak 's közönségesednek az embereket cselekedeteikben vezérlő alapos igazságok, a' dolgokról való helyes gondolkodás pedig nevelkedik, hogyha tudniillik nem tsupán tsak enyeleg a tréfás költő, hanem igazságot is és valóságot szemléltet olvasóival az elmesség fedele alatt. Még a' hivatalban lévő, és a' tulajdonképpen való tudós is örömet múlatja magát üres óráiban a' mulatságos költésbeli jól készült munkának olvasásában, tudván hogy mind belső érdemk vagyon, mind pedig a' képzelődést és az érzékenységet kellemetes módra foglalatoskodtatja, a' nélkül hogy a' mellett az ész üresen maradna. Ezen okokból szokott megadni, hogy a' tréfás Muzsának jó ízlésű és mesterségesen készült költeményit sokkal közönségesebben olvassák, mint sem egyéb munkáit ugyan azon szerzőknek. Azok közzé pedig méltán lehet számlálni ama nagy eszű és elmés Frantzia Írónak Le Sage gúnyoló Románjait, ugmint: Le Diable boiteux, Gilblas de Santillana, Gusman d'Alfarache, Estevanille Gonzalez, Le Bachelier de Salamanca. Ezekből tehát a' Fordító Úr a' Sánta ördögöt, kinek egész intézete 's foglalatja a' mostani világ' járását is illeti, választotta, hogy az Magyar öltözetben az olvasásbam gyönyörködő közönség eleibe botsássa. Reményem, hogy ennek a' munkának eredeti elmessége és kellemetessége, mellyet a' Magyar Fordítónak egyéb hasonló írásaiban kimutatott szép tehetsége, tisztán és ékesen előadott, sok olvasónak gyönyörködtetésére és hasznára fog szolgálni.

Pesthenn, karátson hava 15. nap, 1802. Schedius Lajos.”

⁴¹ BORZSÁK, *i. m.*, 39.

zölt filológiai adatokat (hány levele maradt fenn az illetőnek stb.), gondot fordított a hitelesség kérdésére (Phalaris leveleivel kapcsolatban például idézte Ch. Boyle és R. Bentley vitáját a levelek hitelessége felett). A klasszikus antik szövegek ezért nem úgy jelennek meg nála, mint az aranykor időtlenségében lebegő tökéletes alkotások, abszolút tekintélyek, hanem mint olyan „minták”, melyekhez a későbbi szövegek valamilyen módon tudatosan viszonyulnak (fordítás: például Ramler Horatiust; kritika: például M. Polignac: *Anti-Lucretius*).

Másfelől a *Lineae primae* anyaga relatíve erős történeti tudatot tükröz, a historikum viszonylag tagoltan jelenik meg benne. A legtöbb szerzőnél Schedius megadta a megfelelő évszázadot, római szerzőknél sokszor az épp hatalmon lévő császárt, de utalt Mátyás királyra vagy a „közelmúltból” Nagy Frigyesre, Mária Teréziára. Maga a szerző- és műlista is mutat bizonyos kronológiai rendezettséget, különösen a „poétákat” tárgyaló részénél. Ez a relatíve differenciált történeti tudat tulajdonítható A. L. Schlözer hatásának is, aki Göttingenben a történelem professzoraként működött Schedius ottjárta idején, s Schedius később is többször méltatta kritikáiban (még 1795-ös, az erdélyi szászokról írt monográfiája⁴² után sem ítélte el, amely pedig nagy felháborodást váltott ki Magyarországon). Emellett jól tájékozott Schedius mind a történetírók, mind az egyes országok irodalomtörténeteinek tekintetében. Hogy azonban a felvilágosodás korának történet-szemléleti alternatívái⁴³ között pontosan hol helyezhető el Schediusé, a *Lineae primae* alapján nem állapítható meg.

Lessing, Herder, Mendelssohn, Engel, Abbt, Winckelmann, Nicolai nevének sűrű előfordulása fémjelzi Schedius érdeklődését a német felvilágosodás iránt. (A francia felvilágosodás „nagyágait”, Voltaire-t, Diderot-t, D’Alembert-t, Rousseau-t inkább szépiróként, mint gondolkodóként méltatta, ami 1801–1802-ben még így is merészségre vall.) Érdeklődésének oka részben e szerzők ókori, illetve héber irodalommal foglalkozó tanulmányai (Mendelssohn Mózes-kommentárjai, Herder: *Vom Geiste der ebraischen Poesie*, 1782 stb.), tehát részben neohumanista, filológiai indíttatású. Különösen sokszor hivatkozik Mendelssohnra, kinek magyarországi recepciójában, bár az eddigi szakirodalom⁴⁴ nem említi őket, igen előkelő helyet foglalnak el e hivatkozások. Míg azonban a klasszika-filológus Budai Ézsaiás Göttingenben tanulván „a speculativa philosophiára mint szükségtelen főtörrésre” tekintett,⁴⁵ Schediusnál találkozunk némi bölcséleti indíttatással. Kantot is említi Hume kapcsán, de vele kapcsolatban sem a metafizika foglalkoztathatta. Több nála a morálfilozófiai, a vallásfilozófiai, a történelemfilozófiai, különösen a nemzet („nacionalismus”) kérdését illető hivatkozás (Zimmermann kapcsán például; a

⁴² August Ludwig SCHLÖZER, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, 1795. A kötetet a szász kulturális, történeti dominancia hangsúlyozásával vádolták, elutasítóan fogadták Magyarországon.

⁴³ Részletesen lásd MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984, 291–308; MEZEI Márta, *Történet-szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., 1958.

⁴⁴ ZSOLDOS Jenő, *A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom*, Bp., 1934.

⁴⁵ BORZSÁK, i. m., 92.

kérdés egyébiránt Hegellel való levelezésében is felmerült,⁴⁶ 1817-ben pedig cikket írt Schedius *A nemzetiségről* címmel a Tudományos Gyűjteménybe⁴⁷). Természetesen figyelembe veendő: akikre Schedius hivatkozott, korántsem bizonyos, hogy olvasta is műveiket – ám említésükkel, elhelyezésükkel, hangsúlyozásukkal befogadói horizontja részeként ismerte el azokat.

A keleti népek irodalmából a héber irodalom, a Biblia irodalmi műként való elemzése és értékelése mellett (mely a Lowth-, Lessing-, Mendelssohn-irányvonalból is következik) az arab és a perzsa költészetet is említi Schedius. Azonban eredeti művek nem szerepelnek a szövegben (szemben Szerdahely elemzéseivel, aki nyilatkozott többek között az *Ezeregyéjszakaról* is), csupán angol szerzők e tárggyal foglalkozó írásaira történik utalás. Az inkább a francia felvilágosodáshoz köthető kultúrelativizmus pedig szemmel láthatóan érintetlenül hagyta Schediust.

A magyar felvilágosodás egyik jellegzetessége az északi népek irodalma és történelme iránti érdeklődés, mely összefügg Sajnovics János híres könyvével s általában véve az eredet problémájával.⁴⁸ Schedius – egy-egy irodalomtörténet említése erejéig – kitér a *Lineae primae*ben a dán, az izlandi, a svéd, a lengyel, a finn, az orosz irodalomra. Ez azonban, úgy tűnik, inkább csak annak tudható be, hogy e népek is jelen voltak a korabeli Európa horizontján, habár periférikusan. A már említett Schlözer külön kötetet szentelt az északi népek történetének (*Nordische Geschichte*, 1771), Schedius érdeklődése tehát nem biztos, hogy specifikusan az említett magyar jelenséghez köthető.

Schedius magyar irodalomból vett anyagát tekintve észrevehető, hogy az esztéta jól tájékozott a kortárs irodalomban és közelmúltja magyarhoni irodalmában egyaránt. Ennek hátterében két tényező áll. Egyrészt Schediusnak szándékában állt egy írói lexikon kiadása a Meusel-féle *Gelehrtes Deutschland* mintájára, melyhez az 1790-es évektől folyamatosan gyűjtötte az anyagot. A lexikon végül nem készült el, ám az OSZK Kézirattárában tanulmányozható Schedius füzeté, melyben a lexikonban felsorolandó szerzők névsorát összeírta.⁴⁹ Másrészt Schedius aktív kritikai tevékenységet folytatott. Ennek dokumentumai az általa kiadott *Literarischer Anzeiger für Ungarn* című kritikai folyóirat, mely 1798 és 1799 között hetenként jelent meg; valamint az 1802-ben induló *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterlandischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*.⁵⁰ E lapok mellett német lapok (*Jenaische Literatur Zeitung* stb.) is kértek recenziókat Schediustól. E recenziókban, mint Fried István elemzése⁵¹ is kimutatja, megfigyelhető az a jelenség, amely a *Lineae primae* anyagának összeállításában is érvényesül,

⁴⁶ WIEWEG, *Kis elbeszélések...*, i. m.

⁴⁷ Ismerteti DOROMBY, i. m., 87.

⁴⁸ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 182–185.

⁴⁹ A kézirat az OSZK Kézirattárában található, Quart. Lat. 31. jelzeten: *Lexicon Scriptorum Hungarorum Schedius Ludovici*. Schedius legtöbbször Horányira hivatkozik. A lexikonkísérlet ismertetése: DOROMBY, i. m., 46; NÉMEDI Lajos, *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről*, ItK, 1979, 282–286.

⁵⁰ Részletesen lásd JÜGELT, *Die Recensionen...*, i. m.

⁵¹ FRIED, i. m., 31–94; Uő., *Funktion und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn: Die Zeitschrift von und für Ungern = Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Hrsg. István FRIED, Hans LEMBERG, Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Berlin, 1986.

hogy tudniillik Schedius nem meg- és elítélni akarja a recenzeált műveket, hanem megismertetni azokat a nagyközönséggel. Doromby Karola sűrűn idézi a Kazinczy-levelezést ennek kapcsán, Kazinczy ugyanis mélységesen elítélte eme kritikusi attitűdöt. A *Lineae primae*ben is említett Himfy Zeitung-beli recenzióján (melyen Csokonai is megütközött⁵²) felháborodva így összegezte véleményét Schedius kritikusi módszereiről: „Én Pesten ismerek egy igen nemes lelkű embert, de aki olly gyenge, hogy sohasem tudja, hogy feketét fog-e mondani annak az embernek, a ki belépend hozzá, vagy fejt, mert nem tudja, hogy az fejt-e vagy fekete”.⁵³ A *Lineae primae* anyaga talán épp eme attitűd miatt maradt oly eklektikus, s ezért maradt el gyakorta az esztétikai értékelés mozzanata: a *Rózsa Szin Gyűjtemény* német lovaghistória- és rémregény-fordításai jól megférnek Kazinczy *Bácsmegyejével*, Dugonics *Etelkájával*.

Doromby Karola nem ok nélkül adta Schedius-monográfiájának a *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő* címet: Schedius maga is kifejtette a német–magyar kapcsolatok kutatására vonatkozó programját *Albrecht Dürer* című, 1832-es tanulmányában.⁵⁴ Doromby úgy értékelte Schedius cikkét, mint az életpálya utolsó jelentős fordulatát; mivel szerinte Schedius korábban a német kultúrát próbálta Magyarország felé közvetíteni, itt ellenben a kölcsönös német–magyar kapcsolatok tervszerű, szinte komparatiztikai igényű feltárásáról beszél. Ha azonban a *Lineae primae* szövegét megfigyeljük, számos idevágó utalást találunk már 1801/1802-ből. Doromby is észrevette, hogy a *Lineae primae*ben Schedius megjegyzi Gisekéről: magyar, kőszegi származású. Ám ugyanez történik Fessler Ignác Aurél, Schröckh Mátyás, Klingsor esetében is, akik valamennyien magyarországi származású német írók. Schediust tehát már ekkor foglalkoztathatta a német–magyar kapcsolatok tervszerű feltérképezése, nem utolsósorban német ösztönzésre (Eder, Schwartner, Schlözer munkássága alapján).

Mielőtt Schedius hozzáfogott volna a magyar nyelvű *poesis* ismertetéséhez, felsorolta a magyar irodalomtörténettel foglalkozó szerzőket. A lista meglepően teljes, Bod Péter *Magyar Athenasa* és Bél Mátyás tervezete kivételével minden jelentős szerzőt említ: Wallaszky Pált, Belnay György Alajost, Czvittinger Dávidot, Rotarides Mihályt, Haner György Jeremiást, Horányi Eleket. Tudott id. Ráday Gedeon historia litteraria-kísérletéről is, melyre Kenyeres Imre is csak következtetett a magyar irodalomtörténet-írás fejlődéséről írt tanulmányában.⁵⁵ (Schedius itt nem említette Bod Péter *Magyar Athenasát*, holott Kenyeres Imre szerint Ráday Bodnak adta át tervezett historia litterariájának anyagát, s fejezte be egyszersmind gyűjtőtevékenységét. Schedius szerint Rádayt csupán halála akadályozta meg a mű elkészítésében, összegyűjtött anyagának átadására nem utal. Egyébiránt Bod *Athenasa* sem volt ismeretlen Schedius előtt: említett

⁵² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Előbeszéd a Lilla-dalokhoz* = Uő. *Minden munkája*, kiad. VARGHA Balázs, II, Bp., 1981², 317–321.

⁵³ A *Himfy-bírálatról* lásd KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, Bp., III, 1892, 377–378; az idézet lelőhelye: XVI, 1906, 194.

⁵⁴ SCHEDIUS Lajos, *Albrecht Dürer*, Österreichisches Archiv, 1832; magyarul ismerteti DOROMBY, *i. m.*, 104.

⁵⁵ KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 38.

íróilexikon-kísérletébe fel is jegyezte, hozzátéve, hogy Bod feltehetően az angol Anthony Wood *Athenae Oxoniensis* című művét [1691–1692] tekintette mintájának.⁵⁶)

Meglepő tény ez a részletes irodalomtörténet-ismertetés egy esztétikai jellegű előadás során. Lehettek gyakorlati okai is: a Schedius által említett szerzőkről részletesebb információkat innen nyerhettek a hallgatók. Schedius maga is írt magyar irodalomtörténeti összefoglalást német nyelven az *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1798-as évfolyamában (*Beitragen zur ungarische Literatur*); s mint már szóba került, írói lexikon kiadását is tervezte. Mindemellett figyelemre méltó, hogy a *Lineae primae*ben konzekvensen elkülönül irodalom és irodalomtudomány, s megjelenik a későbbiekben sokszor alkalmazott „historiográfiai bevezető + konkrét művek tárgyalása” struktúra. Mi több: megjelenik az irodalomtörténet mint az irodalomtörténeti reflexió tárgya, azaz a tudománytörténeti reflexió. Tagadhatatlan, hogy az előadás ezzel túllépi az esztétika határait. Ahogyan a *Tentamen*be beszüremlik a retorika és a poétika (erősen emlékeztetve 17–18. század eklektikus irodalomelméleti kézikönyveire⁵⁷), ugyanúgy a *Lineae primae*be is beszüremkedik egy erős historikus hatás, mely részben visszavezethető a historia litteraria hagyományára. A *Lineae primae* ilyen értelemben kánonképző mű kíván lenni: összeállítja a mértékadó, megismerendő szerzők névsorát, igaz, nem ABC-rendben. A német–magyar kapcsolatok hangsúlyozása mögött is részben az a defenzív attitűd lelhető fel, mely a historia litterariák „ellenségképe” mögött áll (hogy tudniillik a magyar irodalmat a külfonniak – pl. Reimmann – alábecsülik, ezért kell azt feltérképezni).⁵⁸

A Lineae primae irodalomszemlélete

A historia litterariák témája már elővételezi azt a jelenséget, hogy a *Lineae primae*ből egyfajta „mikro-irodalomtörténet” olvasható ki, különösen a magyar poézissel foglalkozó fejezetből. Schedius természetesen nem ilyen intencióval tárgyalja éppen e módszer szerint a magyar költészetet: volt egy esztétikai-műfajelméleti sémája, melyet olyan irodalomtörténeti anyagra kellett alkalmaznia, amelyből nem tudta vagy nem kívánta kiiktatni a történetiséget – ez szülte e különös megoldást. Az irodalomtörténeti szerzők ismertetése után ugyanis egy Gyöngyösiig terjedő, narratív irodalomtörténeti összefoglalás olvasható a *Lineae primae* szövegében. Ezt követi a szokott műfaji séma szerint a 18. század végéről a jelentősebb magyar írók felsorolása. E két rész strukturáló elve, akárcsak szövegbeli megjelenése, igen eltérő.

A Gyöngyösiig terjedő történeti narratíva szervezőelve lényegében a magyar nyelv története. Főbb állomásai: a jocularok (kikre Anonymus és Galeotto Marzio utal), Tinódi, Sylvester János, Zrínyi Miklós, Listius László, Balassa Bálint és Gyöngyösi. Schedius ugyan állandóan párhuzamot vont az európai irodalommal (utalt a bencés mű-

⁵⁶ OSZK Kézirattár. Quart. Lat. 31. 11v. Az említett angol szerző Anthony Wood (1632–1695) antikvárius, oxfordi életrajzíró. Az oxfordi egyetemhez kapcsolódó emléktanyagot gyűjtötte össze és adta ki.

⁵⁷ Lásd BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971.

⁵⁸ MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete...*, i. m., 305–306.

veltség elterjedésére, a jocularok és a trubadúrok hasonlóságára, a Mátyás-kori humanizmusra, Gyöngyösit Opitzhoz és Tassóhoz hasonlítja), ám a fő referenciát a magyar nyelven alkotó szerzők jelentik. Schedius külön hivatkozott Sylvester János magyar nyelvtanára, s az eszmefuttatást a II. József rendeletei nyomán kibontakozó magyar nyelvi fellendüléssel zárta. Ez a fejtegetés tökéletesen beleilleszkedik abba a paradigmába, amelyet Kazinczy így határozott meg a *Tübingai pályaműben*: az irodalomtörténeti ismertetés során szelekciójának fő szempontja az volt, hogy a kiválasztott irodalmi anyagok „inkább a nyelvet, mint az írókat karakterizálják”.⁵⁹ Míg azonban Kazinczy a nyelvi szempontot tudatosan összekapcsolta a nemzeti irodalom (a „Nationalismus”) kritériumával, Schediusnál ilyen utalás nem található.

A második rész, mely a 18. század második felének magyar íróit rendszerezi, felsorolásszerű. Ennyiben mindenképpen emlékeztet a historia litterariákra, bár itt az ABC-rend helyett egy műfaji séma működik szervezőelvként. E szervezőelv külsődleges: a regények és az állatmesék bezúfolása a költészet körébe kis híján szétzilálja azt. Lett volna Schediusnak más alternatívája ezen anyag strukturálására? 1802-ben más minta még nem kínálkozott: Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* évtizedek múlva verstani szempontok alkalmazásával oldotta meg e problémát, ami Schediusnál aligha merülhetett volna fel (a Zeitschriftben megjelenő Himfy-bírálat kapcsán, mely valószínűleg Schedius tollából való, Kazinczy levelezésében bosszankodó megjegyzések olvashatók, miszerint a recenzens még a versmértéket sem ismerte volna fel⁶⁰). Olyan egyetemi előadásra, amely a Schedius által felvetett történeti elvet nemcsak a 17. századig terjedő anyagra, hanem a 18. századi magyar irodalom rendszerezésére is alkalmazza, 1832-ből, Schedius tanítványától, Horvát Istvántól hozható példa, kinek anyagcsoportosítása több vonatkozásban emlékeztet Schedius előadásának narratív szakaszára.⁶¹

A Schedius-szöveg tehát ebben az olvasatban a maga kortárs érzékenységgel rámutat az irodalomszemlélet folyamatban lévő átalakulására; ám inkább csak rezonál, semmint reagál arra.

A *Lineae primae* és a *Tentamen* tanúsága alapján tehát Schedius esztétikaprofesszori tevékenysége ambivalensnek, ugyanakkor figyelemre méltónak tűnik. Neohumanista hagyományban gyökerező pozícióból vet fel modern problémákat. Előadása didaktikus és eklektikus, negatív és pozitív jegyekkel egyaránt leírható. Irodalomtörténeti ambíciókat hordoz, miközben maga is kiváló anyag az irodalomtörténeti reflexió számára: betekintést enged a tanítványok – Horvát István, Vörösmarty Mihály, Eötvös Ignác – és kortársaik mintegy két évszázad homályával borított irodalmi és esztétikai látókörébe.

⁵⁹ Részletesen lásd HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976.

⁶⁰ „A’ ki Himfyt úgy recenseálta, mint az ő Zeit Schriftjében recenseáltatott, nem támaszthatja e azt a’ gyanút, hogy ezt is hibásan ítéli meg? Nem tudta mi a’ dal, mi az ének; – nem tudta mi a’ trocheus láb; – nem látta hogy Himfy Petrarkát követte [...] ’s dalai Sonettek akartak lenni, énekei Canzonettek.” KazLev, III, 1892, 377–378. Dayka kapcsán: „Még Prof. Schedius sem volt tiszta ideákkal a’ Sonettek felől, ’s nem vette észre vagy inkább fültre, hogy verseink mértékesek” (Szemere Pál Kazinczynak, KazLev, X, 1900, 152).

⁶¹ *Magyar irodalomtörténete*. Tekintetes HORVÁT István úr, az S. S. Mesterségek és Bölcselkedés Doktorának S. a T. előadásai szerint írta PAULER Tódor 2-ik esztendőbeli bölcseledő, Pesten, 1832; HORVÁT István *Magyar irodalomtörténete*, Bp., é. n. (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 28).

KRITIKATÖRTÉNET ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI HAGYOMÁNY*

Az 1840-es évek kritikátörténeti feldolgozásának egyik fő tanulsága az volt, hogy az egymásra rétegződő, egymást folytató vagy kétségbevonó irodalomtörténeti hagyományok mennyire meghatározták tudatunkban a vizsgált korszak jellegét. Ahhoz, hogy a korabeli szövegek értelmezésével önálló képet formálhassunk erről a minden bizonnyal kulcsfontosságú évtizedről, meg kell kísérelnünk azt, hogy lehántsuk róla a bizonyíthatóan téves visszavetítéseket, a cáfolható elfogultságokat, az aránytalan értékítéleteket. A múlt tárgyilagosságnak látszó feltárásába igen sok – jórészt öröklött – alanyiség vegyült, s a kérdésfeltevés és válaszkérés jellegében sok áthagyományozott hasonlóság mutatható ki. Az irodalomtörténettel való foglalkozás irodalomteremtés is: ezt is bizonyítja a jelentől a korabeli forrásokig tartó vizsgálat számbavétele, amely, tudjuk, maga sem lehet mentes minden elfogultságtól.

Milyen hagyományokról van szó? Legelőször is arról, amelyben nevelkedtünk: amely a kor irodalmát a forradalom és szabadságharc tükréhez mérve elsősorban ideologikus jellegű volt, amelynek történelemszemlélete kirekesztőleges világnézeti megkülönböztetésekre épült. Könnyen legyinthetnék: ezen már túl vagyunk, hiszen megszűnt minden kívülről és felülről jövő kényszerítés. A valódi kérdés azonban az, hogy megszabadultunk-e az ezzel szorosan összefüggő, de sokkal erősebbnek bizonyuló belső kényszerektől. Konkrétabban: a szakirodalom nemcsak most, hanem mindazon időkben, amikor a kritikátörténetet elsősorban ideológiai szempontok előtérbe kerülése jellemezte, e változások alapján ítélte meg a korszak irodalmát és irodalomkritikai gondolkodását: a forradalom előtti és alatti korszakról lévén szó, a reformkori törekvéseket 1848 eseményeiben összegződni látó, differenciálatlan és önigazoló történelemszemlélet nem tudta megtagadni Jókai, Petőfi és Vasvári lapjától a minden szempontból, így irodalomkritikailag is legértékesebb teljesítményt. A szépirodalmi értékek éppúgy átsugároztak rá, mint a márciusi napok eseményei, holott ha esztétikai és poétikai szempontból vizsgáljuk az átalakult Életképek kritikáit, akkor, mint ahogy azt már Erdélyi megállapította, az előzményekhez képest hanyatlást kell látnunk: az Életképekben, a Regélő Pesti Divatlaphoz hasonlóan, kritikátörténeti szempontból visszaesést jelentett a szerkesztőváltás Frankenburg után. Sükei Károly fellépése, s maga a folyóirat nem tudta tisztázni és összefoglalni a Tízek Társaságának esztétikai és irodalomkritikai meggyőződését: ezt nem is tehetta meg, hiszen heterogén ízlésről volt szó.

* Elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézet kritikátörténeti konferenciáján, 1996. június 6-án.

A másik nagy hagyomány Petőfi fogadtatásához kapcsolódik. Az 1840-es évek vizsgálatát egyebek között az nehezíti meg, hogy tudatunkban reflexszerűen érvényesülnek a költő nagyságáról és bírálóinak igazságtalanságairól beépült képzetek. A kritikátörténész a róla szóló első értékeléseknél előbb olvasta az ő verseit, úti jegyzeteit és leveleit, s ezek tudósítása észrevétlenül bár, de befolyásolta véleményét: a „hitvány ebek” és a „sziszegő kigyók”, a költő utálatát a tejfölös tormamártásnál is jobban kiérdemelt kritikusok már megjelentek előtte az Endrőditől kiadott *Petőfi napjai a magyar irodalomban* kézbevétele előtt. A Petőfiről kialakult képhez szervesen hozzátartozik ez a szembenállás; nagy kérdés azonban, hogy a hatalmas szakirodalom mennyire tudott függetlenedni tárgyának önszemléletétől, vagy annak rabjaként maga is mennyire osztotta mereven ketté a világot, s folytatott egy nem teljes mértékben igazolható romantikus fikciót.

„Petőfit sokképen fogják föl s itélik meg. Mindenki elismeri költői nagyságát, de nem ugyanazon okból.” Gyulainak ez az 1854-ből való megállapítása szükségképpen vonatkozik mindazokra, akik pályáját és fogadtatását vizsgálták és vizsgálják. A Petőfiről szóló irodalom csaknem annyira megosztott, mint a korabeli bírálatok összessége. Korántsem véletlenül: mint ahogyan már életében kialakult az őt feltétel nélkül magasztalók tábora, állást foglaltak azok a filológusok is, akik minden kifogásban vétket, netán szentségtörést láttak. Ez a szemlélet, úgy tetszik, a történeti igazságtétel feladatát kívánta elvégezni, de minden esetben a költő javára. Állást foglaltak viszont azok is, akik szerint Petőfi követett el egyfajta mulasztást: korábban azért, mert eltékozolta tehetségét, később pedig mert nem eléggé korszerű lévén, a népiesség, a népnemzetiség zsákutcájába került, mely szerintük a primitivizmus egyik változata. Kritikátörténeti áttekintésünkben az a közbülső csoport volt a legérdekesebb a kritikusok között, amely a jórészt polarizált áttekintésekben rendszerint háttérbe szorult (nem utolsósorban azért, mert Petőfi műveiben nem hagyott könnyen észlelhető nyomot); méltányos tanulmányozásukhoz azonban le kellett győzni a szélsőséges megítélések kísértéseit.

Mindez elválaszthatatlan a népiesség kérdéseitől. Mint korábban és azóta sem, az 1840-es években nem alakult ki egységes népköltészet- és népiességfelfogás: olyan *felfogások*ról kell szólni, amelyek nemegyszer megváltozhatnak az egyes kritikusok gondolkodásában, megkülönböztethetik a barátok és munkatársak szemléletét, szembeállíthatják az egymást követő nemzedékeket s szükségképpen elválasztják az izlésbeli ellenfeleket. Igazolva látjuk Horváth Jánosnak azt a megállapítását, amely szerint a népiesség „mindenkor relatív tulajdonság, s nem annyira az igazi népihez, mint az egykorú irodalmihoz viszonyítandó”, annál is inkább, mert „maga a mintaadó népköltészet is módosul időjárásával”, s meghatározása egyénenként is különbözhet. Ez utóbbi értelmezése, történeti, erkölcsi és esztétikai megítélése, ihlette avatása vagy ilyenként való elutasítása s műköltészeti követésének értékelése elválaszthatatlan az irodalom egészének felfogásától. A népköltészet és az iránta való érdeklődés az irodalomszemlélet egyik jelentős tárgyaként igényelte a vele való szembenézést s a korábbi állásfoglalások esetleges módosítását a különböző kritikai normák képviselőitől.

Milyen a viszony a népköltészet és a műköltészet között: ez a korszak egyik központi kérdése; olyan fogalmak egymásra vonatkoztatásáról van szó, amelyek egyike sem hatá-

rozható meg a másik nélkül. Az az ízlésbeli változás, amely ebben az évtizedben végbe ment, fokozatosan háttérbe szorította Winckelmann és Batteux követőit, tehát a kirekesztőlegesen eszményítés képviselőit, s előtérbe állította az egyénítő ábrázolás kritikusait és művelőit. Mindez szorosan összefüggött a népköltészet megítélésével, mindenekelőtt azért, mert az állásfoglalások olyan nézőpontokból jöttek létre, amelyeknek megvan a maguk történetisége.

Az első csoportba tartozó kritikusok szerint a népköltészet alsóbbrendű, és éles, áthághatatlan határ választja el a magasabb poézistól. Elsősorban Császár és a Honderű köre: Petrichevich Horváth, Nádaskay és Zerffi tartoznak ide: azok, akik nem engedtek az antik poétikából áthagyományozott stílusnemek szigorú elkülönítésének érvényesítéséből. Mint a neoklasszicizmus merev képviselői, az egyoldalú eszményítés védelmezőiként Petőfi újdonságainak is fő ellenfelei voltak.

A második felfogás szintén hierarchikus, de korántsem olyan statikus, mint az első: a műköltő – Kölcsey nyomán – felemelheti, megneemesítheti, újraterezhetheti a népköltészetet. Bajza és Toldy már a húszas évek végén kifejtette ennek módjait: az Athenaeum leendő szerkesztője a természetben elszórt szépségek összegyűjtéséhez (tehát a Henszlmann és Erdélyi bírálta Winckelmann elveihez) hasonlóan kísérte meg a szebb népdalok alapján megteremteni a művészi népdalt, megőrizve a műköltői magasabbrendűséget; barátja viszont a népdal tartalmának megneemesítését javasolta, s azt, hogy a költő saját érzéseiről lemondva idomuljon a néphez.

A harmadik nézetet vallók mellérendelték és egyenrangúnak tekintették a két tartományt. Ennek az alapelvnek Henszlmann, Erdélyi, Petőfi és Arany voltak a fő képviselői, egyszersmind az egyénítés programjának hazai kezdeményezői és legfontosabb költői megvalósítói. Valamennyien a közérthető művészet létrehozásán fáradoztak; közülük Erdélyi és Arany a népies költészet alapján kívánta megteremteni a nemzeti irodalmat, Petőfi pedig, népdalkorszaka után, a népért való írás irányköltészetét tekintette legfőbb céljának.

A negyedik álláspont hívei már tökéletesebbnek vagy eleve tökéletesnek tartották, s a műköltészet fölé emelték a népit. A fiatal Pulszky és a korai Erdélyi volt ilyen, s a népköltészet külsőségeinek első utánzóit, a „kelmeiség” előkészítőit a Vahot szerkesztette Pesti Divatlapban fogalmazták meg programjukat. Ez a kritikai elemzés fölé emelkedő kultikus értékrend elválaszthatatlan volt a nép romantikus idealizálásától, istenítésétől.

A kérdés feldolgozását tovább bonyolítja, hogy az irodalomtörténet is elkötelezi magát nép- és műköltészet viszonyának megítélésében, s alapelvei meghatározzák értékítéleteit; emellett nemegyszer megfelelnek a szövegértelmezés egyik legfőbb akadályáról: saját fogalmainak visszavetítéséről, s lemond az akkori terminológia rekonstrukciójáról. Pedig e jelentésváltozások lényege olyan átrendeződés, amely fő jellemzője az egyértelmű terminusokra törekvés volt, hiszen a 40-es éveket még a többjelentésű és csak részben differenciált megnevezések jellemezték. A *népköltészet* szó mást jelentett Petőfi és Arany nyelvében (az utóbbiban meg is változott); a *népszerű* és a *népies* sokak számára szinonima volt: egyszerre jelenthetett régit és népit, közérthetőt és demokratát, mások számára pedig, mindezek ellentétéképpen, vulgárisat.

Az irodalomtörténeti köztudatban a Honderü, Petrichevich Horváth Lázár divatlapja, a Petőfitől és a Petőfi-szakirodalom jelentős részétől ránk hagyományozott nézőpont tanulmányai szerint él; a költő kritikátlan dicsérete egyúttal a Honderü kritikátlan elítélését jelenti. Horváth János írta: „igazán szükségtelen a Honderüt, Petrichevich Horváth Lázárt, Császár Ferencet meg Jámbor Pált irodalmi madáríjesztőknek megtennünk, csupán azért, mert Petőfi elfogult volt velök, s némelyikök Petőfivel szemben”. Ez a figyelmeztetés ma is időszerű; máskülönben nem tudnánk megmagyarázni azt, hogy a nemzet legnagyobb költőjének tekintett Vörösmarty versei közül több itt jelent meg, függetlenül Petőfi és a lap kapcsolatától, tehát szakításuk után is. Elgondolkodtató s Petrichevich Horváth lapjának egyértelmű és történetietlen elítélése ellen szól az is, hogy megtaláljuk benne Kazinczy Gábor, Kemény Zsigmond, Tompa Mihály és Vajda János nem egy művét, s a kritikátörténeti érdekű közlemények közé tartoznak a divatlap esztétikai törekvéseit megfogalmazó írásokon túl a Regélő Pesti Divatlap csoportjához tartozó Egressy Gábor Párizsból küldött levelei és cikkei, Kazinczy Ferenc Dessewffy Aurélhoz írt levelei, Petrichevich Horváth székfoglaló értekezése Milton *A vesztett paradicsom* című művéről (amely *Az ember tragédiájának* egyik forrása lehetett), s a francia és angol irodalomról szóló írások. Az sem volt eddig köztudott, hogy a Balzacot ismerő, Chateaubriand-t és Byront bálványozó, Heinével rokonszenvező Petrichevich Horváth Lázár mint a világ-irodalom olvasója sokkal nyitottabb ízlésű volt, mint a hazai tárgyú kritikák írója.

Végül, de nem utolsósorban még egy irodalomtörténeti hagyományt kívánok megemlíteni: a Toldy Ferencét, aki, mint ismeretes, Bajzát mint kritikust éppolyan nagyra értékelte, mint Vörösmartyt, a költőt, pedig ismernie kellett az idealizált barát gyengeségeit. Ugyanő megoldatlan rejtélyként hagyta az utókorra a Bajza–Toldy–Vörösmarty „triumvirátus” szerepváltozását és megszűnését, pedig tisztában volt annak titkaival, s szükségképpen elfogult volt az Athenaeum ellenfeleivel szemben. Visszaemlékezései tehát nem voltak tárgyszerűek; az ő irodalomtörténete is ellenőrzendő és kiegészítendő, olykor helyesbítendő forrásként tartandó számon.

Ennek következtében Bajza hosszú ideig a római jellem tökéletességével jelent meg irodalomtörténetünkben, aki elsőként hirdette az „irodalmi reszpublika” alapelveit, aki – mint Toldy írta – diadalmasan verte vissza az Athenaeumot ért támadásokat, s aki – mint a róla írt egyetlen monográfia állítja – „önként szünteti meg a folyóiratot a lelkiismeretesen teljesített kötelesség tudatával”. A kritikátörténet kutatói ízekre szedték és hamisnak tekintik ezt a voltaképpen Toldy stilizálásaira (szigorúbban szólva: elhallgatásaira és kozmetikázására) alapozott képet. Ez azt jelenti, hogy újraírandó a Bajzáról szóló monográfia, újraértékelendő az atheneisták és vitapartnereik története, s helyreállítandó az a kibillent egyensúly, amely legjelentősebb ellenfeleit, főképp Egressy Gábort és Henszmann Imrét érintette hátrányosan. Csakis így rajzolható meg az a filológiaiilag igazolható kép, amely az eddigieknél részletesebben és pontosabban tárja fel a korszak irodalomkritikai gondolkodását.

**A MAGYAR VERSTAN SZEMLELETI KÉRDÉSEI
TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSBEN***

A verstan „alapelveire nézve sem vagyunk még tisztában, s így egymást igen gyakran nem is vagyunk képesek megérteni”. Az idézett megállapítás nem tőlem származik, nem is valamelyik szakmabeli kortársamtól, hanem Torkos László 1877-ben közzétett, *Körültekintés a magyar verstani Bábelban* című vitacikkéből.¹ Mi változott azóta? Tulajdonképpen semmi. „Vitás verstani kérdések”² ma is vannak, és lényegüket tekintve ugyanazok, mint az előző egy-kétszáz évben. És mégis: visszatekintve egyre nyilvánvalóbb, hogy a kérdések mind pontosabb, árnyaltabb és kiélezettebb megfogalmazása, az álláspontok sarkítása és szembesítése igenis közelebb visz a talán soha el nem érhető végleges tisztázódáshoz. Az a jelenség, amelyre egyre többen és egyre többféleképpen tudunk rákérdezni, egyre többet tár fel önmaga lényegéből.

A magyar verselméleti gondolkodás történetének feldolgozása során³ többször is szembesültem azzal a ténnyel, hogy a korunkbeli szakirodalomból és szakmai vitákból ismert egyes nézetek, újnak vélt saját meglátásaimat is beleértve, milyen mélyen gyökereznek a múltban. Elődeink a minket ma foglalkoztató kérdések szinte mindegyikét felvetették, és a maguk látása és meggyőződése szerinti válaszokat is megadták. Az alábbiakban a hazai versészet vissza-visszaköszönő, látszólag helybenforgó témaköreiből kívánok néhányat felidézni, mai szemszögből nézve, saját, ha úgy tetszik, elfogult értelmezésemben, de tényszerű tudománytörténeti összefüggésbe helyezve.

Mi a vers?

Szakterületünk egyes kulcsfogalmainak értelmezéstörténete meghatározó módon és mértékben alakíthatja mai szemléletünket. A művelt magyar közvélemény számára a „vers” – szövegformájától szinte függetlenül – lényegében költői művet, ’költeményt’

* Az MTA Irodalomtudományi Intézetében rendezett Kritikatörténeti konferencián, 1996. június 7-én elhangzott előadás eredeti, teljes szövege.

¹ TORKOS László, *Körültekintés a magyar verstani Bábelban*, Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, X, 533.

² HORVÁTH János, *Vitás verstani kérdések*, Bp., 1955 (Nyelvtudományi Értekezések, 7), 104. Lásd még KECSKÉS András, *Verselméletünk néhány vitás kérdése*, ItK, 1972, 515–525.

³ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 480. A további jegyzetek élén a szögletes zárójelbe [] tett oldalszám e könyv szövegére utal. A megadott helyen az idézett munka részletesebb ismertetése is megtalálható, pontos könyvészeti hivatkozásokkal.

jelent. Az irodalomtudomány szóhasználata némileg árnyaltabb: a *vers* ott valamilyen költői hagyomány szerint, a szótagok szintjéig rendezett szövegforma. A versfogalom összeurópai – és ezen belül hazai – története arra figyelmeztet, hogy ebben a szemléletben egy valójában igen lényeges mozzanat sikkad el: a *versus* mint 'fordulat' eredeti jelentésárnyalata, a *verssornak* első és elengedhetetlen feltételként, „versminimumként” való értelmezése. Az általunk ismert európai nyelvek szóhasználata pillanatok alatt meggyőzhet bennünket e szempont fontosságáról, de a magyar nyelvű előfordulások legkorábbi adatai is ebbe az irányba mutatnak.

Az 1448 előtt másolt Jókai-kódex legendája szerint egy bizonyos ferences testvér „az vigasságban a verset meg nem változtatja vala”, azaz bánatában és örömében is ugyanazt a zsoltvérszet ismételte.⁴ A *vers* itt egyértelműen rím és mérték nélküli, legfeljebb mondat szerkezeti alapon meghatározható szövegegységet, *mondatsort* jelent, éppúgy, mint az 1490 körül másolt Festetics-kódexben, amely félreérthetetlenül *versnek* minősíti a 102. zsoltvár kezdősorát, még hozzá magyarul idézve: „Uram hallgassad meg én imádságomat – és én üvöltésem te hozjad jusson”.⁵ Figyelemre méltó előzmény mai versszemléletünk kialakításához: a fogalom legkorábbi hazai értelmezése párhuzamos mondatso-
rokban énekelt *szabadversre* vonatkozik.

Vers szavunk azonban más fogalmi tartalommal is megjelent a magyar középkorban: klasszikus ókori (elsősorban latin nyelvű) hagyományon alapuló, meghatározott szótag-szerkezetű 'verssor' jelentésben. Szalkai László 1490-ből fennmaradt iskoláskori széljegyzetei őrizték meg a *disztichon* magyar megnevezését: „két számú vers”.⁶ Calepinus több nyelvű szójegyzékének 1592-es kiadása szerint a hexaméter „hatlábú-vers”, a négy soros tetrastichon pedig „négy-vers”.⁷ A *sor*-fogalom elsődlegessége e példáinkban is vitán felül áll. Némileg más a helyzet azokban az esetekben, amelyek a régi magyar énekvers hagyományos, mai szemléletünk szerint ütemhangsúlyos rendszerű szövegeire terjesztették ki a *vers* fogalmát. Minthogy az ilyen típusú énekelt szövegek egybecsengő (rímes) mondatvégekkel is összekapcsolt egységeit akkor Európa-szerte *ritmusoknak* nevezték, a rájuk vonatkoztatott versfogalom nem a dallamsorral is egybeeső „ritmust”, hanem a ritmusokból felépülő nagyobb egységet, a rímes sorkapcsolatot, versszakot, *strófát* jelentette. Gálszécsi István 1536-ban kiadott evangélikus énekeskönyvének előszavában például „az első versnek nótái” kétségtelenül az ének első *versszakához* megadott kottaképet, dallamot jelentik.⁸ Ugyanígy a 16–17. század költői gyakorlatában „a versek feje” (*capita versuum*) nem az egyes sorok, hanem a *versszakok* kezdőbetűit jelenti. A lényeg azonban itt is a mondat szerkezetiileg meghatározott, nagyobb egységek (tehát nem bizonyos szótagkombinációk) ismétlődése.

A verssort elsődleges vonatkoztatási alpnak tekintő versszemlélethez Négyesy László kapcsolt először figyelemre méltó *történeti* szempontot, megállapítva, hogy amint a nyelv

⁴ [54].

⁵ [54].

⁶ [63].

⁷ [64].

⁸ [91–92].

történetében a mondat megelőzte a szót, akképpen a verselés történetében is megelőzte a verssor az ütemet.⁹

A 18. század második felében lezajlott tudatos hagyományteremtés, a *versújítás* résztvevői már azt is tudták, hogy a verselés minden nemzet költészetében „a beszédnek törvényes hangjához” (Rájnis), tehát az anyanyelv által felkínált lehetőségekhez igazodik.¹⁰ Ismereteink szerint Sylvester János fogalmazta meg először „az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát”, hogy ti. nyelvünk a klasszikus időmértékes versformák megvalósítására is tökéletesen alkalmas.¹¹ A versújító törekvések a távlatokat tovább szélesítették: Csokonai már négy, általa is művelt, költői izlés szempontjából egyenértékűnek tartott „versnemet” különböztetett meg (görög szabású, „kádencia”, azaz rím nélkül vagy rímmel, német módú kádenciával, valamint „mérték nélküli”, szintén kádenciával).¹² Ez utóbbi az általa szótagszámláló rendszerének, ma és általunk ütemhangsúlyosnak tekintett hazai versrendszer. Versformáink rendszerezése lényegében ma is ezen az alapon történik, azzal a különbséggel, hogy pontosabban és szakszerűbben próbáljuk néven nevezni a különféle rendszerek anyanyelvi alapját. Erre a legkorábbi kísérlet Ponori Thewrewk Emil nevéhez fűződik: a tekintélyes német fizikus, Helmholtz akusztikai elmélete nyomán ő írt először magyarul a nyelvi és a zenei műalkotások *hangzástervezőinek* (hangerő, hangfok, hangszín, hanghuzam) kifejező és rendszeralkotó szerepéről. *A hang mint műanyag* (vagyis mint a műalkotás anyaga) című értekezését 1866 júniusában tette közzé.¹³

Prozódia vagy verselés?

A versformák rendszerezése mind a világgöltészet, mind a hazai költői gyakorlat vonatkozásában különféle szempontokhoz igazodik. A rendszerezési kísérletek közös buktatója azonban az a tény, hogy míg a versmértékek szerkezeti felépítése szövegtől, sőt nyelvtől független, elvont szinten is lehetséges, addig tényleges, szövegszerű megvalósulása minden esetben az adott nyelv konkrét hangtani és mondattani lehetőségeitől függ. E felismerés jegyében fogalmaztam meg 1980-ban *Ritmuselvek és versrendszerek* címmel, a verstani jelenségek kétirányú (egyfelől a nyelvi lehetőségekre, másfelől az irodalmi hagyományokra vonatkoztatott) értelmezésének szükségességét.¹⁴ Akkori, azóta több változatban is kifejtett javaslatomat szeretném most néhány tudománytörténeti előzménnyel alátámasztani.

⁹ [380]. NÉGYESY László, *A magyar vers*, Eger, 1887, 43–44.

¹⁰ [135–136]. RÁJNIS József, *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz, az az: a magyar vers-szerzésnek példái és régulái*, Pozsony, 1781, 71.

¹¹ [63]. Sylvester János levele Nádasdy Tamáshoz, 1541. jan. 26. ItK, 1893, 91.

¹² [166]. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla, érzékeny dalok három könyvben. Előbeszéd* (1804?).

¹³ [313]. PONORI THEWREWK Emil, *A hang mint műanyag*, Pest, 1866, 5.

¹⁴ KECSKÉS András, *Ritmuselvek és versrendszerek*, Kritika, 1980/11, 21–23.

Köztudott, hogy a *metrika* témaköre az európai művelődéstörténetben hosszú időn át a *grammatika* részét képezte, az adott nyelv hangtani rendszerének sajátos alkalmazási területeként. Földi János 1787-ben még azt hangoztatta, hogy teljes értékű magyar vers-tant csak egységes magyar grammatika birtokában lehetne írni. Tömör és vitathatatlan megállapítása szerint „A régulat formáljuk a nyelvhez, nem a nyelvet a régulához”.¹⁵ Ugyanő 1791-ben egy Kazinczynak címzett levelében azt fejtegette, hogy „a poesisnek belső természete” minden nemzetnél ugyanaz, külső alkata viszont nyelvenként eltérő lehet. Rájnys József *Kalauza* például „sehol sem említi ... a nyelv természetét, az abból folyó analogiát! Micsoda grammatika ez?”¹⁶

A nyelvi alapok és a költői hagyományok elvi szétválasztására való törekvés a versújítás kora óta folyamatosan jelen van a magyar verselméleti gondolkodásban. Első tudományos igényű megfogalmazása a külföldi (főleg német) szerzőkön iskolázott Fejér György *A philológiára egy tekintet* című, 1823-ban közzétett tanulmányában bukkant fel. Ő különböztette meg először a nyelvi szempontú *prozódiát* („hangmérték tudomány”) a *metrika* szövegtől függetleníthető szabályrendszerétől („versmérték tudomány”).¹⁷

A dolog elvi lényegét és tudományelméleti jelentőségét azonban csak Négyesy László ismerte fel. A két fogalom megkülönböztetésének szükségességét 1887-ben vetette fel először, majd később többször, többféle megközelítésben is visszatért első elképzeléséhez. *A magyar verselmélet kritikai történetéről* értekezve mutatott rá Négyesy Kazinczyék tévedésére, akik azt gondolták, hogy a külföldi minták nyomán továbbra is „a honi verseket írják, de mértékkel” megnesesítve, holott valójában „egy egészen új versrendszert honosítottak meg, a nyugat-európai versformákkal ajándékozták meg irodalmunkat”. E jelenségből kiindulva jutott arra a következtetésre, hogy a magyar költészetben „az ó- és újkor valamennyi művelt versének utánzása lehetővé van téve”, ugyanakkor azonban „az idegen verseknek mind egyforma a prozódiaja nyelvünkben, szemben a nemzeti versekével”.¹⁸

Négyesynek *A magyar vers* címmel ugyancsak 1887-ben megjelent alapvető verselméleti tanulmánya tovább finomítja a *verselésnek* vagy *prozódiának* magától a *verstől*, illetve az egyes *versfajoktól* való megkülönböztetését. A verselés szabályai az adott nyelv hangtulajdonságaitól függenek, együttesen képezik a *prozódiát*. A prozódiai jegyek (például – Ponori Thewrewk Emil szóhasználatára utalva – a hang *ereje*, illetve *huzama*) nem magát a görög, német vagy éppen a magyar *verset* különböztetik meg egymástól, hanem csak a *verselést*.¹⁹ Ugyanitt találkozhatunk Négyesynek azzal a történetileg is sokatmondó megfigyelésével, hogy „a ritmikái alakoknak határozott mássai a nyelvtani alakok”. Ugyanezt egy szakmailag kimerült kései tanulmányában (*Ritmus és verstechnika*, 1924) így fogalmazta meg: „a versidomnak tisztán hangbeli része is érezteti a megfelelő

¹⁵ [140]. FÖLDI János, *A versírásról* (1790), Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 21.

¹⁶ [191]. Földi János levele Kazinczynak (1791) = *KazLev* II, 211–212.

¹⁷ [144]. *TudGyűjt*, 1823, I, 57–58.

¹⁸ [371–372]. NÉGYESY László, *A magyar verselmélet kritikai története*, A Kiszalud-Társaság Évlapjai, XXI, 1887, 300–301.

¹⁹ [379]. NÉGYESY László, *A magyar vers*, Eger, 1887, 33.

beszédbeli szakasz szerkezeti képét”.²⁰ A dolog lényege az, hogy Négyesy mind történeti, mind szerkezeti szempontból kölcsönös megfelelést érzékel egyfelől a szó, az egyszerű mondat, az összetett mondat és a körmondat vagy beszédszakasz, másfelől a versütem, a verssor, a sorkapcsolat (periódus) és a versszak (strófa) között. Ezt az ún. „árnyékrajz”-elméletet a közelmúltban Horváth Iván fűzte tovább.²¹

A *versfajoknak a verselő eljárásoktól* (a verseléstől) való megkülönböztetése szolgáltat elméleti alapot a magyar nyelvű költészetben érvényesülő nyelvi lehetőségek, *ritmuselvek*, valamint a költészetünkben kialakult, illetve meghonosodott formakészlet, a különféle *versrendszerek* számbavételére. A szóhasználatot illetően Ponori Thewrewk Emilre is utalhatunk, aki egyetemi előadásai során már használta a „quantitáló elv” vagy *metrikai* verselés, illetve az „accentuáló elv” vagy *rhythmikai* verselés kifejezéseket, sőt tudott a két elv vegyülésével megvalósuló „accentuálólág quantitáló”, illetve „quantitálólág accentuáló” verselésről is (1896).²²

Milyen vers a „magyar vers”?

A magyar verselméleti gondolkodás feltűnő fogyatékosága (vagy csak sokszínűsége?), hogy mindmáig nem sikerült egybehangzóan tisztáznia legrégebnek látszó, bizonyos értelemben „ösi”, eredeti versrendszerünk mibenlétét, nyelvi alapját és szerkezeti rendjét. A kérdés tudománytörténeti megközelítése világosan kirajzolja azokat a kutatási irányokat és módszereket, amelyek hol egymást kiegészítve, hol egymással szembe helyezkedve kialakították és meghatározzák a korábban „nemzetinek” is nevezett magyar ütemhangsúlyos versrendszerre vonatkozó mai szemléletünket. Az alábbiakban e tudománytörténeti folyamat néhány mozzanatát szeretném felvillantani.

Az ütemhangsúlyos versfogalom legkorábban felbukkanó megkülönböztető jegye az egybehangzó sorvégekkel határolt, énekelt szövegegységek, az akkori szóhasználat szerint *rhythmusok* egymásutánja. Ez a kifejezés Európa-szerte ebben az értelmezésben volt ismeretes, magyarországi előfordulásait a 14. századtól kezdve lehet nyomon követni. Eleinte latin nyelvű, majd magyar nyelvű énekszövegek latin nyelvű meghatározásában szerepelt („rhythmi hungarici”), míg 1531-ben megjelent a Thewrewk-kódex egyik magyar nyelvű címléírásában is: „Mind Szent Apostolokhoz Rithmusokban foglaltatott ajétatos imádság”.²³

A régi magyar énekvers másik jellegzetessége, az ismétlődő *szótagszám* is eleinte latin nyelvű meghatározásokban fordul elő („numerus syllabarum”). 1770-ben Kalmár György is latin nyelven határozta meg a magyar felező tizenkettősök jellegzetes vonásait: az ismétlődő szótagszámot, a négy soronként azonos végrímet és – figyelemre méltó új

²⁰ [380]. NÉGYESY László, *Ritmus és verstechnika*, BpSz, CXCV, 1924, 216.

²¹ [397]. NÉGYESY László, *Verstani kérdések: Válasz Torkos Lászlónak*, MNyr, 1890, 19; HORVÁTH Iván, *A vers: Három megközelítés*, Bp., Gondolat Kiadó, 1991, 119–120.

²² [326]. PONORI THEWREWK Emil, *Metrika*, sokszorosított egyetemi jegyzet, Bp., 1895–96, 38–40.

²³ [87].

mozzanatként – a beszédszünettel egybeeső sorközépi metszetet.²⁴ 1779-ben pedig Szlavnicai Sándor István már magyarul is megadta a régi magyar „énekes-versek” avagy „ríthmusok” meghatározását: a sorok „egyenlőképpen végződnek, és mindenik rend egyik a másikkal a szillabákban megegyez”.²⁵

A rímeléshez és az ismétlődő szótagszámhoz harmadik megkülönböztető jegyként csatlakozott a *sormetszet*. A magyar énekversek kapcsán a sormetszet – a klasszikus verstani szabályoktól eltérően – nem egyszerűen csak meghatározott szótaghelyzetben ismétlődő szóközt jelentett, hanem természetes módon, mondatszerkezeti alapon létrejött beszédszünetet is. Közismert Ráday Gedeonnak egy Kazinczyhoz írott levelében (1788-ban) megfogalmazott és azóta is vitatott véleménye, mely szerint Zrínyi verssorait nem szabályos félsorok („hemistichumok”), hanem összetartozó mondatszerkezeti egységek („commák”) szerint kell tagolni.²⁶ 1790-ben készült, de 1962-ig kiadatlan tanulmányában (*A versírásról*) Földi János is rámutatott a beszédbeli „nyugvó pont” és a kötött helyzetű „versmetszés vagy megszakasztás” közötti összefüggésre.²⁷ Csokonai pedig, iskolai használatra szánt, ám töredékben maradt *Magyar poétikájában* (1799) már logikai rendszerbe foglalta és sajátos jelekkel ábrázolta a „sarkalatos versek” tulajdonságait, melyeket szerinte öt tényező alakít: „a szótagok száma, a megszakasztás, a sorok öszverakása, maga a sarkalat és végre a sarkalatok elrendelése”. A „sarkalat” természetesen a sorvégi egybecsengéseket jelenti. Csokonai azt is megfigyelte, hogy minél terjedelmesebb a verssor, annál inkább szükséges benne a „megszakasztás”, mely 12 szótagtól felfelé már egyenesen „elmúlhatatlan”.²⁸

Az énekvers hagyományán alapuló, de a dallamtól már többé-kevésbé elkülönült verssorok ritmikai értelmezésében jelentkezett először a magyar *versütem* fogalma. Fogarasi János *Művelt magyar nyelvtanának* (1843) *Verselés* című cikkelye tartalmazza azt a részfejezetet, amelyet bizvást korszakalkotónak nevezhetünk, hiszen Arany János (és fia, Arany László) verselméletének közvetlen előzményeként először vetette fel a zenei ütem (*üteg, tactus*) versbeli megfelelőjének kérdését.²⁹ Hasonló – alapvetően népzenei – irányban tájékozódott a magyar tudománytörténetből sajnálatosan kiszorult Szénfy Gusztáv is, aki – Erdélyi János lelkes hivatkozása szerint – „a magyar üteny titkát a *Magyar sajtóban* (1855. 39. szám) fölfedezte, s a lábak szerét, módját kimagyarázta”. A „titok” nyitja az eltérő szótagszámú versütemek időbeli egyenlőségének feltételezése, mely szerint „a magyar ütenyben az *idő egysége* uralkodik a szótagok felett”.³⁰

²⁴ [161]. KALMÁR György, *Prodromus...*, Pozsony, 1770, 184–185.

²⁵ [162]. SZLAVNICAI SÁNDOR István, *Előljáró beszéd* (1779) = RABNERnek *Szatírái, vagyis gúnyoló beszédei*, Pozsony, 1786, 360–361.

²⁶ [164]. Ráday Gedeon levele Kazinczynak (1788) = *KazLev* I, 158.

²⁷ [162–163]. FÖLDI János, *A versírásról* (1790), Bp., 1962, 70–76.

²⁸ [165–168]. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Magyar poétika* (1799, töredék). A kikövetkeztetett cím használatát SZUROMI Lajos javasolta: *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából*, II, Bp., 1982, 29.

²⁹ [209]. FOGARASI János, *Művelt magyar nyelvtan*, Pest, 1843, *Verselés*, 336.

³⁰ [302]. ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* (Pesti Napló, 1856) = E. J., *Pályák és pálmák*, Bp., 1886, 420.

A versütem zeneileg értelmezett, pusztán időbeli képzetéhez eleinte legfeljebb a *szóvégek* határjelző szerepe társult, például a Csokonai-rajongó Sebestyén Gábor 1811-ben készült iskolai jegyzetében, ahol is „a sillabás versek schémájában [azaz képletében – K. A.] megtudhatni azt, hogy ti. hol végződjön a szó, mert ott nagyobb húzás vagy on”.³¹ Arany János zseniális nyelv- és versérzéke kellett hozzá, hogy a magyar verselméleti gondolkodásban az ütemhatárt nem zenei, nem is pusztán formális, hanem valóban élő, hallható módon kijelölő „hangsúlyos góc”, az *ütemhangsúly* fogalma is megjelenjék.

Arany *hangsúly* iránti érdeklődésének első megnyilvánulása egy 1856. augusztus 1-jén Tompának írott levél néhány mondata. E levélrészletből kirajzolódik Arany szemléltetváltó felismerése, mely szerint a magyar beszédben nem „grammaticai” szóhangsúly, hanem „szókötési vagy logikai hangsúly”, illetve „hangemelés” érvényesül, valamint hogy „egy szótag sincs, mely néha hangsúly nélkül is ne mondatnék a beszédben”.³² Ezt a felismerését azután részletesen is kifejtette *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló tanulmányában (1856). Szerinte a magyar verssorokban szükséges, hogy „a mondatnak (s így a gondolatnak is) azon részei csoportosuljanak egy ütembe, egy, a sormetszet által elkülönített izbe, melyek egymással legszorosab kapcsolatban vannak”. A magyar ritmusérzék ugyanakkor azt is megkívánja, hogy ezek a szorosan összetartozó mondatrészek „egy góc, a hangsúlyos tag körül” csoportosuljanak. Ez a törekvés magyarázza régi költőink sajátos szórendjét, a névelőket, segédszókat („partikulákat”) gyakran mellőző mondatfűzését. (Arany egyik jellemző szövegpéldája: „Szörnyű halál kit meggyőzött”).³³

Megfigyeléseinek szakszerű nyelvészeti igazolására és fogalmi kifejtésére Arany nem vállalkozott, szóhasználatában, fogalomértelmezésében pedig pontatlanságok, következetlenségek is mutatkoznak (például a „metszet” nála hol egy, hol két ütemet, azaz fél-sort, hol ütemhatárt, szóvéget jelent). Mégis azt kell megállapítanunk, hogy ő ismerte fel eredeti versrendszerünk hangtani alapját, a nem szavanként, hanem mondat szerkezeti egységeként érvényesülő erősségi nyomatékok (*hangsúlyt*), valamint e nyomatékok mondat szerkezeti okát, a hangzásban és jelentésben is összetartozó, folyamatos szócsoportot, mai kifejezésünkkel a *szólamot*, melynek a nyomatékok általi tagolódása hozza létre nemzeti versrendszerünk ritmikai alapegységét, az *ütemet*.³⁴ Az sem került el a figyelmét, hogy „egy sormetszet alá gyakran két zenei ütem is befoglaltatik”, vagyis hogy versrendszerünkben a szomszédos ütemek között szorosabb szerkezeti kapcsolódás is érvényesülhet. Nem kétséges, hogy Arany sejtései egyfelől Vargyas Lajos szólamtagolás-elmélete, másfelől Szabédi László hangsúly- és ütempár-elmélete felé nyitottak távlatot.³⁵

Arany ütemtanában az eredeti magyar versrendszer zeneileg vagy logikailag rendezett leírásának hívei is megtalálhatják a maguk hivatkozási alapját. A négy, öt vagy hat szótagnyi „alapmetszetek” leírását a költő fia, Arany László fejlesztette tovább. Nála jelent-

³¹ [167].

³² [217–218]. AJÖM XVI, 1982, 729.

³³ [220–221]. ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról* (1856) = AJÖM X, 1962.

³⁴ [219]. AJÖM X, 1962, 224.

³⁵ VARGYAS Lajos, *A magyar vers ritmusa*, Bp., 1952, 263; SZABÉDI László, *A magyar ritmus formái*, Bukarest, 1955, 233.

kezett először a négyes alapú szerkezetek „nyugalmasabb”, valamint az ötös alapúak „élénkebb” voltának feltételezése, melyet – Torkos László közvetítésével – végül Horváth János rendszerező megkülönböztetése („lassú” és „gyors” típusú sorok) tett közismertté.³⁶

Arany hangsúlytanában gyökereznek azonban a versrendszerünket elsődlegesen *nyelvi* alapon értelmező későbbi állásfoglalások is. Ezek kulcsfogalma a *nyelvi szólam*, amely mint kifejezés az ugyancsak Arany-kortárs Brassai Sámuel 1888-as, *Szórend és accentus* című tanulmányában bukkant fel. „Egymásra vonatkozó két vagy több szóból álló csoportot, melynek nincs oly teljes értelme, hogy a mondat rovatába illjék, *szólammak* nevezek” – írta Brassai. Később megjegyzi, hogy „alkalmilag egy szó is viselheti egy csoport képét”, azaz egyetlen szó is alkothat önálló szólamot.³⁷ A *szólam* kifejezést ugyan nem használva, de lényegében ugyanezt a jelenséget írta le *A hangsúlyról a magyar nyelvben* című értekezésében a finnugor nyelvész, Barna Ferdinánd is, már 1872-ben. Szerinte a mondatban szorosan összetartozó szavak „hanghordozási tekintetben egyetlen szóznak tekintendők”.³⁸

A szólam fogalmának értelmezését a nyelvészetben Szinnyei József, majd Balassa József dolgozatai fejlesztették tovább,³⁹ később azonban a nyelvészek szóhasználatában ez a kifejezés elsorvadt, hogy aztán – előbb Négyesy László, majd Vargyas Lajos által fellelvenítve – annál jelentősebb szerepet játszhatson korunk magyar verselméletében. Négyesy – *Magyar verstanának* 1898-as második, javított kiadásában – a tagolódás *időbeli* vonatkozásaival egészítette ki a szólamelméletet. Mint írja: „A verselésben a beszéd szólamait egyenlőkre szabjuk, illetőleg akkorákra, amennyi hely a hangritmus szakaszai-ban jut nekik”. Felveti a *nyelvi szólam* és a *versütem* közötti viszony kérdését is, megállapítva, hogy az ütemekbe általában külön szólamok jutnak, de „ugyanazon rend két üteme” közt „átnyúlás” is lehetséges. (A „rend” Négyesy szóhasználatában metszettel határolt, többnyire két ütemnyi terjedelmű félsort jelent.)⁴⁰

Hogyan „verslábazzunk”?

A szótagmérés elvén alapuló magyar időmértékes versrendszer mindkét ága, a *klasszikus* és az *újmértékes* egyaránt külföldről hozzánk származott jövevény, így a rájuk vonatkozó elméleti munkák is jórészt idegen mintákat követnek. Hazai szakirodalmunkban azonban többnyire éppen az átvett nézetek és módszerek különbözősége lett a viták alapja.

³⁶ [229]. ARANY László, *Magyar népmeséinkről*, BpSz, VIII, 1867; TORKOS László, *Körültekintés a magyar verstani Babelban, 1876–1877*, 536; HORVÁTH János, *Rendszerez magyar verstan*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 18–19.

³⁷ [254–255]. BRASSAI Sámuel, *Szórend és accentus*, 1888, 14, 18.

³⁸ [251–252]. BARNA Ferdinánd, *A hangsúlyról a magyar nyelvben* (1872), Bp., 1875, 11–12.

³⁹ [254–255]. SZINNYEI József, *A magyar nyelv rendszere rövid előadásban*, Bp., 1887, 7; BALASSA József, *Ütem és pausa*, Az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye, XXII, 1888, 96.

⁴⁰ [391–392]. NÉGYESY László, *Magyar verstan*, Bp., 1898², 40–42.

Mai verstanaink feltűnő megoszlást mutatnak a klasszikus időmértékes sor- és szakasmértékek leírásában, szerkezeti értelmezésében. Alapvetően két irányzat: a „verslábazás” és a „kólonozás” áll szemben egymással.⁴¹ Tudománytörténeti összefüggésbe helyezve ez a feszültség is feloldhatónak látszik. A versújítás korának törekvéseit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy költőink és verstaníróink a klasszikus formák kapcsán elsősorban latin példaképeket követtek (Horatiust, Ovidiust, Vergiliust), másodsorban a görög és római formakészlet prozódiai szempontból szükségszerűen eltorzult német megfelelőit, miközben az eredeti görög költészetet többnyire csak áttételesen, hírből ismerték. (Kivétel persze akadt: a magyarul és ógörögül egyaránt szakszerűen verselő Ungvárnémeti Tóth László.) A latin költők (és az európai iskolarendszerben évszázadokon át használt latin metrikák) az aiol dalmértékeket is verslábazták, legfeljebb a sormetszet utáni „újrakezdésben” jelentkezett közöttük eltérés. A klasszicizáló német hagyományteremtők ezzel szemben a hangsúlyváltáson alapuló *szólábat* („Wortfuss”) tekintették a verselés szerkezeti egységének. Ez utóbbi szemlélet elméleti háttérében – kimondatlanul, sőt öntudatlanul – ott lehetett ugyan a 2. századbeli alexandriai „skoliaszták” értelmes mondatagokat, „kólonokat” elkülönítő hajdani gyakorlata, az antik formakészlet magyarországi elterjedésében és értelmezésében azonban ez aligha játszott szerepet.

Versújító költőink eleinte némi ingadozást mutattak a latin és a német tankönyvek egymástól eltérő mintáinak követésében, végül azonban a verslábazó latin gyakorlat és metrumértelmezés mellett döntöttek. Idézett szövegpéldáit és versképleteit egyértelműen verslábakra tagolta Baróti Szabó Dávid (1777), Rájnis József (1781), Horváth Ádám (1789), Földi (1790), Kazinczy (1791), Verseghy (1806); a klasszikus verssort önálló különként értelmezte (a fogalom megnevezése nélkül) Révai Miklós (1781); egyes tankönyvekben, iskolai jegyzetekben és verseskötetek előszavában felbukkan a németes szólábazás (2, 3, 4 szótagnyi egységeket különítenek el a klasszikus verssorokban), míg például Virág Benedek kézírataiban akár egyetlen lapon is előfordul egyazon sormérték háromféle leírása, nyilvánvaló szemléleti bizonytalanságról tanúskodva.⁴²

Az időmértékes versrendszer kapcsán még két, önmagában jelentéktelennek látszó mozzanatra hívnám fel a figyelmet. Az egyik: a *dithyrambus* fogalmának értelmezése Pálóczi Horváth Ádám *Magyar Arion...* című, kéziratban maradt zenei-verstani értekezésében. Horváth a dithyrambust egyfelől összetett verslábának tekintí, mely vagy trocheusból és jambusból áll (és így a koriambussal azonos), vagy pirrichiusból és spondeusból (tehát jónikus jellegű). Ugyanaz a kifejezés másfelől egy jellegzetes, többalakú sortípusra vonatkozik, melyben a helyettesítési lehetőségek következtében akár „a lábának a fele is különböz az igaz mértéktől”.⁴³ E tudománytörténeti mozzanat felidézését Áprily Lajos *Március* című költeményének sokat vitatott metrikai értelmezése teszi időszerűvé. A magam részéről, néhány kollégám véleményével szembekerülve, Szuromi Lajos álláspontját szeretném alátámasztani, aki szerint a költőnek nincs igazsága: költeményében egyetlen

⁴¹ SZEPEs Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., Gondolat Kiadó, 1981, 195–196; SZEPEs Erika, *Verslábazon-e a tankönyv?*, Kritika, 1984/10, 23–24.

⁴² [134–142].

⁴³ [175–176]. P. HORVÁTH Ádám, *Magyar Arion...*, kézirat, 1813–1814, *Az Olvasóhoz*.

dactilus sem található. Horváth Ádám nyomán viszont hadd tegyem hozzá: a *dithyrambus* megnevezés, épp ellenkezőleg, nagyon is helyénvaló, hiszen a soronként más-más változatban érvényesülő koriambusi alaplímérték nagyon is jellemző Áprily versére.⁴⁴

Egy másik apróság: a jambusi mértékű verssorok „fellazulásának” értelmezése, az ún. „utolsó tiszta versláb” szabálya. Verstani szakirodalmunk már-már makacs következetességgel Babitsnak tulajdonítja e „szabály” megállapítását.⁴⁵ A tudománytörténet tényei egyértelműen azt igazolják, hogy Babits – széles körű szakmai tájékozottságának megfelelően – nem új szabályt hirdetett, hanem nagyon is régít idézett. Kéziratos verstanában (1790-ben) már Földi János megfogalmazta azt a javaslatát, hogy – szemben a „szoros szökő” versnek minősített, dipodikus szerkezetű jambusi sorokkal – az ún. „rendes szökő” verssor „hosszú lábakat ne éppen csak azon meg határozott páratlan lábokban vehetne fel, hanem akármely helyen is igen ritkán, az utolsó kivül”.⁴⁶ Kazinczy 1802-ben, Virág Benedeknek írt levelében foglalkozott a német költészet erősen fellazult jambusversével, a „jambus liberrimus”-szal, melynek soraiban az utolsó láb „megbocsáthatatlanul tiszta jambus”.⁴⁷ Ugyanő a szonettírás szabályait tárgyalva (1817-ben) arra figyelmeztetett, hogy „az utolsó régióban spondeusz ne foglalja el a rövid syllaba helyét”.⁴⁸ Horváth Andrásnak az ókori drámák hatos jambusversével foglalkozó tanulmánya szerint (1817) „a kettős jambustól fogva a leghosszabbakig az a fő regula, hogy az utolsó láb jambus legyen”.⁴⁹ Ugyanezt írta Vörösmarty az „újabb kor” drámáinak ötös jambusáról: „nehogy a szabadság féltelenségre fajuljon, az ötödik lábnak mindig tisztának kell lenni” (1837).⁵⁰ Arany János nagykorösi tanítványait is arra intette, hogy az „újabb szabású” jambusi versben „utolsó helyen nem lehet spondeust venni”.⁵¹ A sort folytathatnók Makáry Györggyel, Torkos Lászlóval, Négyesy Lászlóval, Ponori Thewrewk Emillel. A két utóbbtól Babits akár személyesen is hallhatta a nevezetes „szabályt”.

Ponori Thewrewk professzornak (1838–1917) egyébként nagy mértékben adósa a magyar versészet. Az általa pártfogolt Négyesy még tudta róla, hogy „nála nyer a magyar rithmika tudományos formát és módszert s lép kapcsolatba az általános rithmikai munkálatokkal”.⁵² Valóban: 1874 és 1911 között, a klasszika-filológia pesti egyetemi tanáraként, a korabeli külföldi – elsősorban német – tudományos elméleteket közvetítve és alkalmazva, szinte felmérhetetlen hatást gyakorolt a magyar verselméleti gondolkodás alakulására. Minthogy azonban összefoglaló, nagy metrikai művet nem írt, egyetemi

⁴⁴ SZEPEs Erika, *Magyar költő – magyar vers*. Bp., Tevan Kiadó, 1990, 35–36; SZUROMI Lajos, *A szimultán verselés*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 271–277.

⁴⁵ [185–186]. SZEPEs Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*. Bp., Gondolat Kiadó, 1981, 251; SZILÁGYI Péter, *Ády Endre verselése*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 232. A hivatkozások alapja: BABITS Mihály, *Magyar ritmus*. Nyugat, 1923. február 1.

⁴⁶ [140]. FÖLDI János, *A versírásról (1790)*. Bp., 1962, 36.

⁴⁷ [187]. Kazinczy Ferenc levele Virág Benedeknek (1802) = KazLev II, 467–468.

⁴⁸ [179]. TudGyűjt, 1817, 44.

⁴⁹ [186]. TudGyűjt, 1817, 59.

⁵⁰ [185]. VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai töredékek*. Bp., Athenaeum, 1937.

⁵¹ [230]. AJÖM XIII, 1966, 167.

⁵² [375]. NÉGYESY László, *A magyar verselmélet kritikai története*. Bp., 1887, 353.

előadásainak sokszorosított jegyzetei idővel feledésbe merültek. Pedig csaknem minden gondolat, amit közvetlen és közvetett tanítványai (köztük Kodály Zoltán, Förster Aurél, Horváth János) később papírra vetettek, csírájában már nála is felbukkant. Verstani szak kifejezéseink közül neki köszönhetjük például az *emelkedő* és az *ereszkedő* lejtés, az *ütemelőző*, a *lúktető* (vagyis iktus) megnevezését.

Mióta van (ha van) költészetünkben „szimultán verselés”?

Horváth János nem túl régen, 1951-ben írta le először – Kiss József és Ady Endre költészetére vonatkoztatva – a „szimultán” jelzöt.⁵³ Azóta már megszületett e jellegzetesen magyar versrendszer átfogó, monografikus igényű feldolgozása, Szuromi Lajos könyve (1990).⁵⁴ Ugyanő e témakör tudománytörténeti előzményeivel is részletesen foglalkozott. Itt és most csupán néhány korábban felbukkant verselméleti fogalom értelmezése kapcsán vetek fel egy-két gondolatot.

Földi János „kétszeres versnek” nevezte a harmadik magyar versrendszert képező rímes-időmértékes formákat (1787).⁵⁵ Révai Miklós szerint, ha a versíró „mind a hangmérséklést, mind pedig a párosvéghangzást megtartja”, már „kétszeres a mesterség”. Ennek első jeleit ő Faludi Ferenc költeményeiben, míg Kazinczy Ráday Gedeonnál vélte felfedezni.⁵⁶ Kiadandó verseskötetéhez 1793-ban készített „előbeszédjében” Dayka Gábor is jónak vélte, „ha két szépséget egybe kapcsolunk, a mértékre vett szótagokat rythmussal [azaz rímeléssel – K. A.] egyeztetvén”.⁵⁷ A szakmailag megalapozatlan közhiedelemmel ellentétben azonban ezek a megállapítások nem a Sík Sándor által „kettős ritmusnak” nevezett jelenségre, nem a mértékkapcsoló elvű *szimultán* versre, hanem a nyugat-európai eredetű, rímelő és verslábazó, *újmértékes* (neometrikus) formákra érvényesek.

Mai versszemléletünk alapján ellentmondásosnak kell minősítenünk az úgynevezett *Ráday-nem* Kazinczy által meghonosított értelmezését is. A rendszerezési javaslat (Kazinczy Virág Benedekhez írt levelében, 1802) ugyanis olyan versformáról szól, amelyben „a vers cadentiákra is vevődik, de egyszersmind skandáltatik is”.⁵⁸ E versnem legkorábbi példajaként tette közzé Kazinczy Orpheusa (1790-ben) Ráday 1735-ben írott *Tavaszi este* című versét a hozzá kapcsolódó *Jegyzésekkel*. Ezekből viszont az derül ki, hogy szerzőjük nem valamiféle „új mérték” megvalósítására törekedett, nem időmértékes sorlejtést kívánt kialakítani, hanem csak a sorvég és a sormetszet lejtésirányára ügyelt, a

⁵³ HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 160–161. A kifejezés szövegkörnyezete: „A »Fantóm«-nak versalakja is – »Mit bánom | én, ha | utcasarkok | rongya« – a Kiss Józsefet jellemző szimultán ritmus körébe tartozik. Maga e szimultán ritmusnak Ady verseiben viszonylagos gyakorisága aligha független Kiss József példájától.”

⁵⁴ SZUROMI Lajos, *A szimultán verselés*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.

⁵⁵ [139]. Magyar Músa, 1787, 241.

⁵⁶ [170–171]. CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, III, Bp., 1886, 36.

⁵⁷ [177–178]. DAYKA Gábor „előbeszédje” kiadandó verseihez (1793) = D. G. *Költeményei*, Bp., 1880, 102.

⁵⁸ [171]. KazLev II, 467.

hagyományos magyar énekversben kereste – német és francia minták nyomán – a korszerűsítés lehetőségét.⁵⁹

Tény viszont, hogy „a nyugot ízlése” később valóban meghatározta Ráday verseit, és rajtuk keresztül is eljuthatott a fiatalabb kortársakhoz. Földi János például „még nem köz-világosságon, nagy embereknél” látott először német minta szerinti „jámбусokat”,⁶⁰ az alig 13 esztendőes Kazinczynak pedig az öreg Ráday „titkos szekrényéből olvasgatta” német, francia és olasz példára „mért lábú” verseit. Elgondolkodtató ezzel kapcsolatban Kazinczy magyarázata. Szerinte Rádayt az a felismerés vezette, hogy „a nem scandált ének örök ellenkezésben van a musikai compositiókkal”.⁶¹

Erre a jelenségre, az „énekelhetőség” szempontjának a magyar versújítók ízlését és költői gyakorlatát befolyásoló szerepére verselméletünk viszonylag kevés figyelmet fordított. Pedig a korabeli megnyilatkozások egész sora jelzi, hogy ebben a törekvésben a magyar verselés történetének egyik leglényegesebb mozzanatát érhetjük tetten. „A taktusokkal megegyező mértékek” elméleti kérdését Horváth Ádám vetette fel először 1787-ben, Vossius latin nyelvű munkája nyomán (1673). Minthogy a zenében „sokféle hosszú és szapora ugrások, taktusok vagynak, ha ezekhez nem alkalmaztatik a szilaba, semmit sem ér az ének”.⁶² 1791-ben Verseggy ugyanezt az igényt így fogalmazta meg: szükséges, hogy „a versekben lévő rythmusok ... a muzsikában lévő rythmusoknak valamennyi nemeivel tökéletesen megegyezzenek”.⁶³ *Magyar Arion...* című, mindmáig kiadatlan kéziratának előszavában (1814) Horváth Ádám – Platón melosztanára hivatkozva – már egyenesen „hármastörvényű” verselésről beszél, amelyben a *logosz* az értelmes beszéd, a *harmónia* a rímelés („kádencia”), a *rüthmosz* pedig a szótagmérés („quantitas”) elvi alapja.⁶⁴ A Faludi verseit méltató Batsányi János pedig így vélekedett (1824): „szükségképpen megkívántatik, hogy a muzsikára s éneklésre szánt költeménynek sorai bizonyos láb mértékre vétetve legyenek”.⁶⁵

Ezek a nézetek azonban még mindig nem a *szimultán*, hanem csak a nyugat-európai mintákat szótagméréssel követő *újmértékes* versrendszerre vonatkoznak. Legfeljebb annyit valószínűsíthetünk, hogy szerzőik – a rímelés és a verslábazás egybekapcsolása során – kimondatlanul és öntudatlanul egy másfajta „kettősséget” is érzékeltek: a hangsúlyos ütemek és az időmértékes verslábak szövegtagoló rendezettségének egyidejűségét. E költői gyakorlat 20. századi csúcsteljesítménye Weöres Sándor zeneileg is értelmezhető, *ütemmérő* szimultán ritmikája.

Az első olyan megnyilvánulás, amely már valóban a *mértékkapcsolás* megsejtésére utal, szintén Horváth Ádámnál, a *Rudolphias* előszavában bukkan fel (1817). A mű 8||7

⁵⁹ [171–172]. Orpheus, 1790, 387–395.

⁶⁰ [173]. Magyar Músa, 1787, 242.

⁶¹ [179]. Erdélyi Múzeum, 1815, II, 126–127.

⁶² [150–151]. Magyar Músa, 1787, 371–375.

⁶³ [177]. VERSEGGY Ferenc, *Rövid értekezések a musikáról...*, Bécs, 1791, XIV.

⁶⁴ [174]. P. HORVÁTH Ádám, *Magyar Arion...*, kézirat, 1813–1814, *Ajánló levél*.

⁶⁵ [341]. BATSÁNYI János, *Faludi Ferenc versei: Bevezető* (1824) = B. J. *Összes művei*, III, 1961, 198–199.

osztású, metszetes, trocheusi alaplejtésű, ugyanakkor négy, illetve három szótagnyi terjedelmű dipódiákra tagolt versformájáról így írt Horváth: „Ez a mérték énekekre igen alkalmatos, és két-három levélnek elolvasása után énektelen beszédben is tapasztalható, hogy szembe tűnőbbben kiadja magát a lábak ugrása ebben, mint az úgynevezett hat vagy öt lábú deák versekben: alig lehet őket úgy olvasni, hogy a hangnyomás ki ne tessen”. Idézett és skandált példasora: „Látom én a’ tódulókat lármásipot fúvatok”⁶⁶ Nos, ez a metrumleírás már joggal idézheti fel számunkra nemcsak Arany János későbbi „megmér-tékelő” módszerét, hanem akár az ütem- és nyomatékkapcsoló trocheusi szimultán vers-sorok Szuromi-féle értelmezését is.

Dayka Gábor – Kazinczy biztatására – időmértékes verslábakra szedte a „régii magyar íz” szerinti korábbi verseit. Ennek során – Henry Home nézeteitől is ösztönözve – különös gondot fordított a „verspauzákra”, azaz a beszédszínnel egybeeső sormetszetekre, valamint a „férfi” és az „asszonyi” rímek váltogatására.⁶⁷ Itt a gyökere annak a versszemléletnek, amely századunkban – Sík Sándor, Horváth János, Babits Mihály, Gáldi László verstani munkáiban kibontakozva – Szuromi Lajos metszetkapcsolás-fogalmához vezetett. Babits ezt a jelenséget így fogalmazta meg: „a szabályos és gyakori cezúra annyit jelent, hogy a hangsúly gyakran esik össze az iktussal s így sok ponton támogatja a jambusi lejtést, s evvel már magyarázatot nyer az a tény, hogy a cezúra a magyar jambusban öntudatlanul is túlnyomó szerepre jut”.⁶⁸

A 19. század utolsó harmadának szakirodalmában azután sorra megjelentek a szimul-tán verselés felismeréséhez vezető további szemléleti mozzanatok. A szótagalkotó ma-gánhangzók hosszúsága, valamint a szótag nyílt vagy zárt jellege (az ún. „positio”) alap-ján már Kazinczy, Fogarasi és Arany is megkülönböztette a szótagok időmértékének négy típusát. Stettner Gyula azonban 1872-ben, *A nemzeti elemről a magyar zenében* című tanulmányában már lényegében véve *szimultán* prozódia szerint minősítette a szó-tagtípusokat: hangsúlyos rövid, hangsúlyos hosszú, hangsúlytalan rövid, hangsúlytalan hosszú. Beszédés szövegpéldája egy ún. „magyar lengedező” (azaz koriambus): „Hull a levél” – ◡ ◡ ◡ –.⁶⁹ Babics Kálmán 1875-ben – a magyar szóhangsúlyról értekezve – meg-említettte, hogy a korabeli magyar költők „a hangsúlyt sokszor az időmértékkel együtt használják”, különösen kedvelik például a hangsúlyra is alapított „szabad choriambu-sokat”. Következtetése: „a két verselési alap egyesítése főleg változatosság kedvéért kívánatos”.⁷⁰ Íme Szuromi Lajos sokat támadott „hangzó verslábainak” több mint száz éves előképe. Azt pedig Greguss Ágost figyelte és fogalmazta meg (1880-ban), hogy a jambusi („menő”) sorokban a koriambus („lengedező”) „nemhogy rontaná menőnket,

⁶⁶ [176]. P. HORVÁTH Ádám, *Rudolphias...*, hang-mértékes és egyszersmind egyező-végezetes versekben írta 1815-ben..., Bécs, 1817, *Az Olvasóhoz* (1815), XV–XVI.

⁶⁷ [178]. DAYKA Gábor *Költeményei*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., 1880, 101–109. Az *Előbeszéd* keltezése: Lőcse, 1793.

⁶⁸ BABITS Mihály, *Magyar ritmus*, Nyugat, 1923. február 1.; *Ua.* = B. M., *Könyvről könyvre*, Bp., Magyar Helikon, 1973, 21.

⁶⁹ [311]. Felsőlövői Tanodai Értesítő, 1871–1872, 14.

⁷⁰ [251]. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, VIII, 1874–1875, 587.

inkább egyik szépsége”. Sőt, a trocheusi („lejtő”) lebegés is „belopózkodhat” a jambusi sorokba, igaz, hogy ez már „a rythmust meglazítja”.⁷¹ No de hát nem éppen ezt fogja-e majd megállapítani Ady trocheusi „zökkentéseiről” Földessy, Babits, újabban pedig Szilágyi Péter és Kövendi Dénes is?

A legpontosabb, szinte prófétikus meghatározást azonban a ma már alig ismert Erődi Dániel adta a szimultán verselésről. „A mértékes-rimes versek pontos metszése a sorközei szünetek által: közeledés az ütemzés felé; az ütemes versek bizonyos időbeli kimért-sége ...: lépés a mértékelés felé”. Lehet, hogy a *méret és ütem, időtartam és a hangerő* egyesítésének kísérlete „meglepő eredményeket hoz még létre” – írta Erődi 1879-ben.⁷² Ady Endre két esztendő volt akkor.

Mióta „szabad” a szabadvers?

Végül pedig a *szabadvers* fogalmának és hazai megnevezésének történetéből szeretnék néhány mozzanatot felvillantani. *Vers* szavunk legkorábbi előfordulását idézve már utaltam arra a tényre, amit Babits Mihály – Kassákkal vitázva – 1916-ban így fogalmazott meg: „szabad vers mindig volt, és mindig csak egy versforma volt a sok közül; egyike a legrégebb versformáknak”.⁷³ Most azonban nem a jelenség, hanem a *kifejezés* történetét firtatjuk.

A „szabad” jelzőt – versekre vonatkoztatva – alighanem Földi János használta először magyarul, *Elmélkedés a zsidó versírásról* című dolgozatában (1792). Az ószövetségi zsoltárversek mondat szerkezeti párhuzamosságon („parallelismus membrorum”) alapuló sajátos ritmusát Földi – Robert Lowth (1753) nyomán – olyan versformaként tárgyalta, amely „magát a gondolkozást szabad szárnyán feljebb emeli”.⁷⁴ A magyar „lowthianus iskola” történetét Horváth Iván részletesen feldolgozta és értékelte.⁷⁵

Pindarosz sorváltó, Rájnis által „elegyes versnek” nevezett versformáit követve, két-nyelvű (görög–magyar) verseskötetének jegyzetében (1818) Ungvárnémeti Tóth László így jellemezte saját költői gyakorlatát: „a magyar pindari ódák ... magának a költőnek szabad versalkati”.⁷⁶ Erdélyi János Heine-kritikájában pedig (1847) már szinte verstani szakkifejezésnek hat a teljes jelzős szerkezet: Heine *Éjszaktengeri képei* „teljesen szabad versekben írvák, s csak alig hallható rhythmusokban különböznek a szokott költői prosától”.⁷⁷

⁷¹ [298]. GREGUSS Ágost, *Magyar költészettan*, Bp., 1880, 59.

⁷² [283]. ERŐDI Dániel, *Petőfi költészetének nemzeti idomairól*, Sopron, 1879, 111–112.

⁷³ BABITS Mihály, *Ma, holnap, és irodalom: Ars poetica forradalmár költők használatára*, Nyugat, 1916, 17. szám; *Ua.* = B. M., *Irodalmi problémák*, Bp., Athenaeum, 1924², 262.

⁷⁴ [186]. Magyar Hirmondó, 1792, II, 910.

⁷⁵ HORVÁTH Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földitől Aranyig). Generatív verselméleti kérdések I.*, ItK, 1972, 290–305.

⁷⁶ [199]. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Görög versei magyar tolmácsolattal*, Pest, 1818, 48–49.

⁷⁷ [343]. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, 368–369.

Rájnis József kéziratban maradt *Mentő* írásában (1803) védelmébe vette Plautus és Terentius túl szabadon kezelt drámai jambusait Horatius bírálatával szemben. Saját vígjátékában pedig arra törekedett, hogy „szabados jámbusi” versei „hasonlók légyenek a közbeszédhez”.⁷⁸ Hasonló, ám a modern európai költészetből ismert jelenségre vonatkoznak Greguss Ágost fejtegetései (1880) a „szabad menő” és a „szabad lejti” sorokról (amelyeket később, *Magyar verstanának* 1898-as kiadásában Négyesy László már „szabadsorú jambus és trocheus” néven tárgyalt). Az ilyen típusú (mai szóval élve „lazított”) versben „a sorok nem egyenlő hosszúak, a kettestől kezdve a hetedfelesig valamennyi váltakozhatik egymással, némely rövid sor ereszkedővé is alakul, és a rímek is különféle-képpen sorakoznak”.⁷⁹

Ahhoz képest, hogy a „szabad vers” („vers libre”) fogalmi megnevezését Európa-szerte Gustave Kahn francia költőtől származtatják és legkorábban 1884-re teszik,⁸⁰ az imént felsorolt hazai példák világviszonylatban sem érdektelenek. Zárópoénként még egy adatot hadd ajánljak a művelt Európa felé tekintető mai magyar közvélemény szíves figyelmébe. A szabadvers huszadik századi, avantgárd hulláma köztudottan Amerikából indult: a „csobbanást” Walt Whitman 1855-ben megjelent *Fűszálak* (*Leaves of Grass*) című kötete okozta. Imre Sándor hajdani kollégánk 1897-ben (!) közreadott tanulmánykötetében pedig nem kis meglepetéssel bukkanhatunk egy *Whitman és Petőfi* című kritikai dolgozatra. Igaz, a méltatás kissé elmarasztaló, hisz az amerikai költő, kinek ritmusát – saját állítása szerint – „a természet adja”, verssorait „rím vagy alliteratio nélkül, legfől-jebb azonos terjedtségű mondatokban némi rhythmussal” írja.⁸¹ Tudomásom szerint ez az első, megkésettnek aligha nevezhető hazai állásfoglalás a mondatsoros új szabadvers jelenségéről. Mai versészeink közül azok, akik a szabadverset versnek tartják,⁸² Imre Sándor tanulmányában az *összehasonlító verstani szemlélet* egyik korai jelentkezését értékelhetik.

⁷⁸ [187]. RÁJNIS József, *A' magyar Parnasszus. Az az: A' magyar Helikonra vezérlő Kalauznak második ki adása* (kézirat), Győr, 1803, 70–71.

⁷⁹ [298]. GREGUSS Ágost, *Magyar költészetten*, Bp., 1880, 63.

⁸⁰ *Enquête internationale sur le Vers libre*, Milano, Éd. Poesia, 1909, 66–68. Gustave KAHN szabadversei kötetbe gyűjtve 1887-ben jelentek meg először (*Les Palais nomades*). E versek második kiadásához (1897-ben) írott előszavában a szerző így utal vissza korábbi szóhasználatára: „Les Palais Nomades ... furent, il y a dix ans, le livre d'origine du vers libre, ... il a donné le signal et l'orientation de ce mouvement poétique. ... Nous maintenons cette étiquette, vers libre; d'abord parce que ce fut celle qui s'imposa d'elle-même, spontanée, à nos premiers efforts; elle dit mieux le sens de notre essai de rajeunissement que cet affreux mot, vers polymorphe, inventé par la critique hostile...” (*A Palais Nomades* című könyv jelentette tíz évvel ezelőtt a szabad vers kezdetét, ... jelet adott és irányt szabott ennek a költői áramlatnak. ... Megtartjuk a szabad vers megjelölést, főképpen azért, mert első próbálkozásaink kapcsán ez adódott magától, önkéntelenül. Jobban kifejezi megifjodási törekvésünk értelmét, mint az ellenséges kritikusok által kitalált rettenetes szó, a „polimorf vers”). Gustave KAHN, *Premiers poèmes précédés d'une étude sur le vers libre*, Paris, Société du Mercure de France, 1897². A modern európai szabadvers kezdeteiről lásd még Robert GOFFIN *A költészet Ariadné-fonala* című könyvének (*Fil d'Ariane pour la poésie*, Paris, 1964) ide vonatkozó fejezetét (magyarul: Bp., Gondolat, 1972, 291–303).

⁸¹ [365–366]. IMRE Sándor, *Irodalmi tanulmányok*, I–II, Bp., 1897, II, 242–244.

⁸² A szabadvers vers voltát tagadja SZEPEs Erika és SZERDAHELYI István idézett *Verstana*, 167–169.

ONDER CSABA

„RÓMÁT, ATHENÁT, SPÁRTÁT ÁLMODTAM...”
(Palinódikus szerkesztés és „barokk eposz”
Berzsenyi 1816-os verseskötetének Második Könyvében)*

I. Bevezetés

Berzsenyi és a „poétai román”

Berzsenyi 1813-ban és 1816-ban kiadott verseskötetének recepciója egy tapodtat sem mozdult el Kölcsey 1817-es recenziója óta.¹ Kölcsey olvasatában a versek együttese, azaz a szövegek elrendezése, felosztása semmiben sem különbözött a horatiusi mintát követő (opera omnia-szerű), a klasszicista poétika normatív szempontjait érvényesítő verseskötetek tagolásától. Kölcseynek természetesen igaza volt/van. Berzsenyi kötete *így is* olvasható. Az alábbiakban Berzsenyi 1816-os kötetét alapul véve, azt olvasva és olvasgatva szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy ez a kötet a normatív (klasszicista) elvárások² mellett megenged egy másfajta, leginkább *narratív*nak nevezhető olvasatot is.

Csokonai a *Lilla* elé írt *Előbeszédében* szóba hoz egy, a korabeli (és a későbbi) esztétikák számára tudtommal ismeretlen fogalmat: a *poétai románt*. „Nem is voltak ezek az én verseim soha olyan céllal íródva, hogy belőlük egy és egymással összefüggő kis Poétai Román kerüljön: egyszer egyik darab készült, másszor másik, és nem is azzal a renddel, amilyennel e Könyvben látni”.³ Mivel a kontextusban Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelem* című műve is szóba kerül, Csokonai az előbbi sorokkal akár erre is utalhatna. A szöveg egy későbbi helyén azonban ezt írja: „Az én Lillámnak kezdete s folyásának nagyobb része örvendetes, a vége pedig orvosolhatatlan szomorú...” – amivel itt

* Ez az írás egy hosszabb, még lezáratlan dolgozat részlete, amely Berzsenyi Dániel 1816-os verseskötetével és a poétai románokkal foglalkozik.

¹ A verseskötetről mint egységes kompozícióról nem születtek olvasatok. Merényi Oszkár és Csetri Lajos (MERÉNYI Oszkár, *Utószó = BERZSENYI Dániel Összes művei*, szerk. Uő., Bp., 1979, 201; CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek*, Bp., 1986, 219) a horatiusi variabilitás-elv megvalósulását vélik felfedezni, de nem elemzik sem az 1808-as „öskompozíció”-t, sem az 1816-osat. Elemzésében BÉCSY Ágnes is (*Magány és közösség: Berzsenyi 1808-as pályafordulatának értelmezéséhez*, It, 1987/1988, 176) csupán az 1808-as kötet keretverseinek funkciótöbbletét vizsgálja.

² Vö. Kazinczy javaslatával: „Három könyvre osztatom fel a’ könyvet, mert a’ versek ennyi felé oszlanak dem Tone nach”.

³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla: Érzékeny Dalok III Könyvben*, szerk. DEBRECZENI Attila, Bp., 1996, 53–54.

egyértelműen a *Lilla* történetközpontúsága hangsúlyozódik.⁴ A kötet borítóján viszont, az itt kiemelt poétai románnal szemben, az „Érzékeny Dalok” megnevezés olvasható. A paratextus egésze révén létrejövő műfaji paktum⁵ olvasatomban a *Lillának* csak látszólag ad kétféle, differensnek tűnő meghatározást. Az *Érzékeny Dalok* daloskönyvre (dalokat, dalciklusokat tartalmazó verseskötet) való utalása és a poétai román regényt (történetet) feltételező megnevezése nem zárják ki egymást, együttes említésük olyan vers-együttest jelöl, ahol a szerkesztői szándék az önállóan is olvasható (esztétikailag autonóm, időben szétszórta keletkezésű) szövegeket narratív eszközökkel egy fikciós történet keretébe illeszti. Úgy gondolom, hogy Csokonai ezzel a *Lilla* kétféle, egymástól eltérő olvasatát engedi meg: a *szelektív* és a *narratív*. A poétai románt az olvasó verseskönyvként *is* és regényként *is* olvashatja (vagy akár ezek kombinációjaként *is*), attól függően, hogy melyik műfaji verziót tartja relevánsnak, a maga számára érdekesebbnek stb. A regényszerű (narratív) olvasat a szövegek lineáris olvasása során jön létre, miközben a válogató (szelektív) olvasási mód is eredményre vezethet. A poétai román tehát mindkét műfajt az *olvasás* felől teszi egyszerre lehetővé, miközben maga nem válik kanonikus műfajjává. A poétai románnak nincsenek rögzített szabályai, sem meghatározott formája. A pusztá fogalom sem más, mint a *Lilla* paratextusából kiolvasott, a rendszerező, normatív poétikák elvárásai horizontján kívül eső, onnét tekintve fiktív kifejezés. Az az eljárás, amivel egy későbbi szerkesztői szándék eseménysort alakít ki az önállóan is olvasható versekből (megnyerve ezzel a történeteket kedvelő nagyszámú olvasóközönséget), miközben igazodik a hagyományos elvárásokhoz is (daloskönyv), nem egyszerűen alternatívát kínál a regénnyel vagy a nagyobb lírai szövegegységeket kezelő normatív és elegyes szempontú szövegszervező eljárásokkal szemben, hanem kibújik mindkét érvényben lévő műfaji rendszerből, részesévé válva mindegyiknek, egyedül a befogadás felől téve értelmezhető eseménnyé önmagát. A poétai románnak ezt a koncepcióját alapul véve Kisfaludy *Kesergő szerelem* című dalciklusa azért nem tetszik Csokonainak, mert a narratív szerkezet mellett a dalok homogenitása unalmas és fárasztó verseskönyvet (akárcsak a petrarcai *Canzoniere*) eredményez a szelektív olvasás számára. Ezeket figyelembe véve úgy gondolom, hogy Berzsenyi 1816-os kötete olyan poétai román, amelyben az alapvetően normatív, műfaji szempontú (opera omnia-szerű) rendszerezés mellett (ami a szelektív olvasás számára nagyfokú változatosságot nyújthat) a lineáris olvasás számos, a narratív szerkesztésre jellemző mozzanatot találhat. Verseskötetének paratextusaiban Berzsenyi ugyan nem köt semmiféle műfaji paktumot, hallgatása azonban nem jelent némaságot: a verseskönyv általa kialakított elrendezéséhez közvetlen ragaszkodik. A verseskönyv narratív olvasata szempontjából fontos autorizációs problémák (például Kazinczy befolyása, a kompozíciós időszak, vagyis az 1810 után beillesztett versek kérdése) részletes összefoglalására itt most nincs mód. Mindenesetre azáltal, hogy Berzsenyi a második, általa javított kiadásban nem változtatott az első kiadás verseinek

⁴ Vö. *Az eposziáról közönségesen* című értekezésében írottakkal: „Részemről örömet csak azt nevezném epicumnak, amelyben a poeta valamely – igaz vagy költött – történetet beszél el kurtán vagy hosszan, ilyen vagy amolylan formában, akárminémű stílussal.”

⁵ Vö. Gérard GENETTE, *A szerzői név*, Helikon, 1991, 526.

sorrendjén, gyakorlatilag a magáénak ismeri el ezt a könyvet.⁶ A továbbiakban a verses-könyv egy részletét szeretném újraolvasni és értelmezni, a Második Könyv verseinek narratív olvasatával mutatva be a Könyv szerkezeti felépítését és az itt megfogalmazódó közösségkoncepció elemeit, amihez előbb néhány megjegyzést fűznék.

Berzsenyi 1816 előtti közösségeszményéről

Kis János visszaemlékezései alapján bizonyíthatóan csak a *Romlásnak indult...* kezdetű óda került el 1803-ban Kazinczyhoz. Őszintén szólva számomra szimpatikus Váczy Jánosnak az az „elképzelése”, amely szerint *A' Reggel* és a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* című versek is ott lapultak még az elküldött levélben, még ha nem is igaz, mert hipotetikusán ugyan, de a lényegre tapint, amikor ezekkel a versekkel reprezentáltatja Berzsenyi költészetét. Hasonló tapintattal szeretnék én is eljárni akkor, amikor Váczy fikciója alapján emelem egymás mellé a *Romlásnak indult...* kezdetű és a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* című közösségi tárgyú ódákat. (Közösségi tárgyon a nemzeti, a művelődési témájú és a személyhez szóló verseket értem.) Azért ezt a két verset választottam, mert velük együtt láthatató Berzsenyi közösségeszményének a későbbiekben is felbukkanó két tartós eleme.⁷ A *Romlásnak indult...* kezdetű ódájában az a *virtuseszmény* körvonalazódik, amely Berzsenyi szótárában állandóan a nemzeti létet megtartó *ősi, közösségi harci erényt* jelenti. Virtuseszménye a spártai erkölcs társadalom- (és ember-) eszményét ötvözi a (gyöngyösis) rendí-nemesi virtuszszemlélet hagyományos elemeivel.⁸ Ódájában ekkor (és később is) erkölcsvesztésen elsősorban az ősi harci erények (spártai, közösségi virtus) elvesztését, múltba tünését érti.⁹ Közösségeszményének másik fontos eleme a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* című ódájában bukkan föl a *műveltség* és *tudomány* eszményében, amit részletesen az erényes fejedelemtől alkotott koncepciójában bont ki:

⁶ Az egyetlen verscsere (a *Féltés* és a *Téti Takács József*hez című versek helycseréjéről van szó), illetve a Negyedik Könyv kialakítása nemcsak megerősíti ezt a szándékot, de nagyfokú tudatosságról is árulkodik. A Negyedik Könyv kapcsán a kiadástörténet egyébként indokolatlanul és ráadásul tévesen tulajdonít túl nagy jelentőséget Helmecczinek (lásd legutóbb KÖRIZS Imre, *Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc összes versei; Berzsenyi Dániel művei*, ItK, 1996, 352–355), aki ugyan valóban javaslatot tett az újabb szövegek csoportjának elnevezésére („Ne nevezzük a most küldött új darabokat 4-dik könyvnek?”), de ha bármi lehetősége is lett volna a szövegek elrendezését illetően, ahogyan azt Kőrizs valószínűleg Merényi után állítja, akkor ma az alábbi javaslata szerint nézne ki Berzsenyi kötete: „Megtartsuk-e az első kiadás rendjét 's nem volna-e jobb külön választani a mért verseket a' rímeseiktől juxta ordinem chronologicum 's ezt te magad tudod a legjobban.” A genetikusan kontra kompozíciós kiadásokról részletesebben lásd ONDER Csaba, *Szegény, szegény Ber'senyi Dániel (Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc összes költeményei; Berzsenyi Dániel művei)*, Határ, 1995/4, 183–190.

⁷ Vö. CSETRI, *i. m.*, 56; Uő., *Egység vagy különbözőség?*, Bp., 1990, 336.

⁸ Vö. Uő., *i. m.*, 1986, 51; Uő., *i. m.*, 1990, 335. Lásd még JENEY István, *Késő barokk elemek Berzsenyi Dániel korai ódáiban = Irodalom és nyelvtudomány*, Nyíregyháza, 1987, 28.

⁹ Lásd itt és a továbbiakban CSETRI, *i. m.*, 1986, 51–286; Uő., *i. m.*, 1990, 335–336.

Pallás 's Apolló nemzik az istenibb
Bóltset s erősebb bajnoki lelkeket
Ők nemzik a Márs pallosával
Birmi tudó fejedelmi embert.

A jó fejedelem (a nemzet legfőbb vezetője) *Pallás* műveltség-tudáserényét egyesíti magában *Apolló* virtuserényével. Mátyás egyszerre „Helicont idéző” Corvin és „Árpád szerencsés fegyverivel” rendelkező Hunyadi. „Márs, tudomány, hatalom” együtt virágzó szimbiózisa nagygyá teheti a fejedelmet, akinek „szárnyai alatt” a „Haza” „Rómát és Athenát”, vagyis világhatalmat és kulturális virágzást mutathat egyszerre. A műveltség-tudomány eszménye tehát a tudásban, a bölcsességben, a műveltségben, az észben, a tudományban, illetve az ezek használatában rejlő erényt jelenti, amely erény a magánvirtussal egyesülve a közösséget vezető „bölc s vitéz” fejedelem princípiuma. Eredetét tekintve platonista/plutarkhista tudomány/műveltség- és északultuszról beszélhetünk.

Mivel most nem céloz Berzsényi közösségeszményének „határozatlanságáról”, „konzervatív” és „felvilágosult” elemeinek keveredéséről értekezni az 1809–1810-et megelőző ódák kapcsán, mindössze annyit rögzítenék, hogy Berzsényi társadalomeszményében a nemzeti létet megtartó közösségi *erkölcs* két fő alkotó elemét az Apolló allegorizálta (*apollói*) *harc* (vagy *vitéz*) *erényben*, illetve a *tudás* *Pallás* allegorizálta (*pallási*) *erényben* látjuk, ahol a közösség alapszerkezetéből (egyén-közösség) következően a közösség *harc* *erényére* az együttes (spártai típusú) közösségi tett, míg a tudással párosult *harc* *erényre* az egyéni szerepvállalás a jellemző.

Az itt felsorolt és körülírt alapelemekben 1809–1810 tájékan módosulás következik be, ami röviden az alábbiakban foglalható össze: a közösségi létet meghatározó két erény jelenléte továbbra is megfigyelhető az ekkori szövegekben, ugyanakkor Berzsényi tudománykultuszának már meglévő elemei a felvilágosodás tudománykultuszával egészülnek ki, egyértelműen hangsúlyossá téve a tudás erényének fontosságát. Berzsényi „felvilágosult fordulat”-át illetően Csetri Lajossal érthetünk egyet, aki Berzsényi tudománykultuszának régi és új elemei, illetve a konzervatív és felvilágosult elemek közt „ellentmondásmentes összetartozás”-t lát. Egyrészt a felvilágosodás (új) tudománykultusza nem írja felül a korábbi, hanem kiterjeszti, bővíti szerepét. Nemcsak a szótár korszerűsödik ezáltal, hanem a választott, a tudomány és virtus kettős erényét magukra öltő hősök repertoárja is, ahol a fejedelem mellett megjelennek a vezető szerepre szánt arisztokraták, a királyok mellett a „modern” államférfiak. „Ész s erkölcs”, „lélekkel s erővel teljes”, „okossággal párosult virtus” régi-új fogalompárjai már a jó hazafit definiálják, Festetics és Teleki László mellett a költő Kazinczyt is.

A közösségi, spártaias életeszmeny megvalósítására Berzsényinek igazából csak magán-szférájában (önmagában és családjában) van módja. Nemesi közösségével kapcsolatos illúzióvesztése és csalódása után csak az ősi, *harc* *erények* nosztalgija és a romlásuk feletti kesergés marad. Hazafias, a közösségi *harc* *erényekre* buzdító ódái tehát elveszítik szerepüket. „Nékünk már most egyéb nem kell – írja Horvát Istvánnak 1811. június 15-én –, csak fabrika, manufaktúra, pénz, sőt egyéb luxus is! Ezekről pedig én ódázni nem tudok, s kö-

vetkezéséppen hallgatók.” Az elhallgató közösségi költő azonban talál majd magának feladatot, mégpedig „a nép boldogságának eszközlésében”, ennek szolgálatába állítja az 1810-es évek elején (felvilágosult) költészetét, s ennek jegyében készül majd a Kazinczy sugallta új költői szerepére is.¹⁰ Az itt felvázolt szerepvesztés és/vagy szerepváltás megragadható a verseskönyv kompozíciójában is: a Második Könyv végén ugyanis az egykori váteszköltő belátja szerepének és „hangjának” illuzórikus voltát, amiről lemondva előbb visszalép a bizonytalan, rezignált és fájdalmas jövőjű magányába, hogy a Harmadik Könyv végén (és majd a teljes Negyedik Könyvben) immár tudós, közösségi költőként villantja fel (és fogalmazza meg) új szerepét.

2. A Második Könyv¹¹

A palinódikus szerkesztés

A verseskönyv elején álló *Ajánlás* című vers státusza igen izgalmas: Kazinczy szerint ez még „nem tartozik a 'Versek' Corpusához”, tehát még a paratextus részének tekinthető. Ha feltételesen elfogadjuk Kazinczy álláspontját, de a verset nem egyszerűen kötelező formális gesztusként olvassuk, hanem magyarázó, értelmező, bevezető szöveggént, akkor az *Ajánlás*, különösen annak első versszaka, nem lesz más, mint a verseskötet informális prologusa:

Mint a' világnak hajdani díszei,
Csendes meződben rejtet el éltedet,
Hogy ott magadnak 's Nemzetednek
Élj Eratód' arany Édenében,¹²

A külvilágtól magát elrejtő költő egy, a szerelem (Erósz) ihlette és teremtette fiktív világot hoz létre *csendes mezőjében*, ami értelmezésében nem más, mint Berzsenyi költői Arcadiája, itt maga a verseskönyv. A költői szövegek alkotta Arcadia két nagyobb

¹⁰ Vö. BÉCSY, i. m., 108; MARTINKÓ András, *Berzsenyi időszerűsége egy időszerűtlen költeménye tükrében (A Fohászzkodás körbejárása)*, ItK, 1977, 7.

¹¹ *Virág Benedekhez; A' Tudományok; Görög Demeterhez; Orczy' Árnyékához; A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...); A' Megelégedés; Felsőbüki Nagy Pálhoz; Az Ulmai Ütközet; Féltség; Horatiushoz; Az Élet' dele; Kishez; Bucszás Kemenes-Aljától; Keszthely; Bacchushoz; Téti Takács Józsefhez; A' Felkölt Nemességhez (Mint majd midőn...); Herczeg Eszterházy Miklóshoz; A' Magyarokhoz (Forr a világ...); A' Felkölt Nemességhez (Él még...); Wesselényi hamvaihoz; Gróf Festetics Lászlóhoz; A' Balatoni Nympha Gróf Teleki Lászlóhoz; Báró Prónay Sándorhoz; Barátimhoz (Én is érzem...); Fohászzkodás.* BERZSENYI Dániel, *Versek 1816*, szerk. ONDER Csaba, Bp., 1998.

¹² A verseskönyv keletkezéstörténetére részletesen nem térek ki, de az *Ajánlás* (és az ezt követő *Küprishez*) kapcsán annyit érdemes megemlíteni, hogy a vers első két versszakának megírása a verseskönyv kompozíciós időszakával (1810 nyára) esik egybe: azaz Berzsenyi a készülő/csaknem kész könyv *ismeretében* fogalmaz.

idillikus/idealizált részre bomlik: a magán és a közösségi (nemzeti) élet témáira. Berzsenyi ars poeticájának az a többször is hangoztatott vallomása, miszerint költészetének célját a „használás”-ban és a „tanítás”-ban látja, leginkább (nemzeti) közösségi tárgyú ódáira igaz, ahol valóban a váteszi típusú költő hangján, a nevelés (tanítás és használás) szándékával szól közösségéhez.¹³ „Tanítása” kifejtésekor különösen kedvelt didaktikai fogása volt az ellentétekben való láttatás, a „negatív serkentés”, az eszményítés s nem utolsósorban a látomásos prófétizmus, amelyek segítségével „titkos intéseit” és „buzdításait”, nemzete sorsa, annak jövője felett érzett aggodalmát leginkább hangoztatni tudta. *A Romlásnak indult...* kezdetű, *A' Magyarokhoz* című ódájában jól látható említett módszereinek egyik igen jellemző eleme, az értékszembesítésből építkező ellentétezés rendszere, ahol az értékhiányos (A) és értékteltett (B), egymással szemben álló egységek egymást váltó (A-B-A-B) sorozatának végén, az értékhiányos (A) egységek dominanciájával, a vers általános („negatívan serkentő”) szentenciával zárul és távolodik el konkrét tárgytól (A-B-A-B-C).¹⁴ Ez a fajta szerkesztésmód és a már-már didaktikus váteszi pozíció a verseskönyv Második, közösségi tematikájú Könyvében versek egész sorozatára kiterjedve manifesztálódik. Olvasatomban a verseskönyvnek (a címlapon szereplő szerző mellett) van egy szerkesztő-narrátora (elbeszélő), aki a versek sorozatából alkotott elbeszélésekben (kötetfikció) mindig más és más megszólalónak enged teret: az Első Könyvben az amathusi ódaköltőnek, a Második Könyvben a közösségi *váteszköltő*nek, a Harmadik Könyv hőse a dalköltő arcas, a Negyediké pedig a nyilvánosság elé lépett tudós költő. A szerkesztő-narrátor a könyv meghatározó pontjain reflektál a hősei által elbeszélte történetre, megerősítve vagy éppen megcáfolva az elbeszélteket. Hogy a verseskönyvben elbeszélte történet és a Berzsenyi Dániel nevű szerző feltételezett pályaképe, illetve az empirikus szerző története közötti rés nagysága mekkora, az meghatározhatatlan. A helyzet ugyanakkor egyedi, ugyanis a verseskönyv megjelenése egybeesik a szerző első nyilvános fellépésével, vagyis a poétai román elbeszélője, az elbeszélés hősei és a Berzsenyi Dániel nevű szerző ekkor egy pillanatra azonosulni látszanak. Mindez nem tart sokáig, mivel a megjelenés után nem sokkal a szerző már új szövegekhez adja nevét, elbeszélője időben, könyvének hősei pedig fikciójukba zárkózva maradnak hátra. A Második Könyv mottóverse a *Virág Benedek*hez szóló óda.¹⁵ A mottófunkcióba állított verssel az elbeszélő a váteszköltő pozícióját és beszédmódját határozza meg. Az Első Könyv felől olvasva ugyanis Amathus személyes, elzárt világát Arcadia közössége követi, ebben az ódában pedig Virág elhagyja Tíbur völgyeit, és a *Hon* költőjeként, *koszorús vezér*ként, vagyis a közösség költőjeként definiálódik szerepe. Ezzel a szereppel azonosul a váteszköltő, ezért olvasható éppen ez az óda a Második Könyv élén. A Könyv ódáival kialakított szövegtér *palinódikus* szerkesztésmódját tehát a váteszköltői pozíció alakítja ki. A palinódikus szerkesztésmód képlete valahogy

¹³ Vö. CSETRI, *i. m.*, 1986, 55, 119; BÉCSY, *i. m.*, 177.

¹⁴ Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Berzsenyi Dániel 'A magyarokhoz' című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei*, ItK, 1979, 384.

¹⁵ Azért merem használni ezt a megnevezést, mert ez a vers is (mint ahogy az összes többi a Könyvek élén álló vers) tipográfiailag is jól elkülöníthető az utána következő versektől. Mottófunkciója ennél fogva kihatással van/lehet az egész Könyv értelmezésére.

Így néz ki: állítás (A), ennek visszavonása (B), majd a visszavonás visszavonása (C), amely sem A-val, sem B-vel nem azonos. A Kőnyv első felében jövőjét, sorsának alakulását tekintve *romló közösséggel* (értékhiányos) egy aranykora felé tartó, *virágzó közösség* (értékeltített) áll szemben. A palinódikus szerkesztés azonban nemcsak egyszerű szembenállást jelent, hanem a valamivel szemben kialakuló ellenállást is. A Kőnyv elején exponált romló közösség világa egy, a közösség sorsának (létének, jövőjének) szempontjából fontos, meghatározó érték hiányával írható csak le. Ez a *hiány* hívja életre a virágzó közösséget, így ez a közösség a romló közösséghez képest (csak azzal összemérhetően) lesz hiánytalan. A romló közösség apokaliptikus víziójával szemben a váteszsköltő az eszményített, a jelen és a múlt értékeiből egyaránt táplálkozó közösség aranykorának látomasát kínálja alternatívaként. A váteszsköltő elbeszélésében a virágzó közösség csak a múlt értékeinek jelenbe applikálásával válhat tökéletessé. A régmúlt megidézésekor a váteszsköltő az eposzok narrációs szerkesztésmódjával él. Az eposzi világ (ezen belül is a barokk eposz) rendelkezik ugyanis olyan sajátosságokkal (távoli múlt, értelmében és értékében befejezett, átértelmezhetetlen), amelyekre a virágzó közösségnek szüksége van. A romlásnak való ellenszegülés által létrejött törekeny egyensúly azonban nem fixálódik: a Kőnyv végén az elbeszélő (*Barátimhoz, Fohászkodás*) a zordon jelenvalónak enged teret. A romló közösség víziója ezáltal a szomorú valósághoz lesz hasonló, míg a másik, az egykori „arany világ” folyton visszasóvárgott, tűnékeny illúzióvá válik.

A közösség értékösszetevői

A közösségi értékek leírásakor használt terminusokat a Második Kőnyv szövegeiből kölcsönöztem, feltöltésük is értelemszerűen onnét történt. Eszerint a közösség létének meghatározó értéke az *erkölcs*. A *közösségi erkölcsnek* két összetevője van, a *harci erény*, illetve a *tudás erénye*. Az erények megtestesítői a Második Kőnyvben *Apolló* és *Pallás*, velük érhető el Spárta közösségi harci erénye, Athena kulturális virágzása és Róma világhatalma. *Apolló* az ősi harci erények, az egyéni és a közösségi vitézség és bátorság allegóriája (a továbbiakban ezek leírásakor a *virtus* fogalmat alkalmazom majd). *Apolló* magában egyesíti a spártai típusú közösségi harci erényt és az egyéni vitézséget és bátorságot. *Pallás* az ész, a tudás (tudomány), a bölcsesség megtestesítője. A Kőnyvben ábrázolt közösségek egyéneiben „komolyabb” *minervai* vagy „vidámabb” *múzsai* alakváltozatában lelhető fel. A Második Kőnyv közösségeinek világát tehát *Pallás* és *Apolló* egymást kiegészítő és egymást feltételező együttese igazgatja, megléttük vagy hiányuk meghatározó az adott közösség sorsára nézve.

A romló közösségben *Pallás* (múzsai) jelenléte mellett *Apolló* hiányát észleljük. Ebben a közösségben *egyvén* és *közösség* viszonya kiegyensúlyozatlan. Ugyan az egyének minden cselekedete a közjóra irányul, de erkölcsös cselekedeteiknek csak múzsai princípiuma van jelen. *Pallás* bármennyire is eredője minden cselekedetnek és letéteményese a jövőnek (lásd a közösségek világát nyitó és záró verseket), önmagában mégsem képes ellensúlyozni a másik erkölcsalkotó és közösségmegtartó összetevő (*Apolló*) hiányát. A romló közösségből

tehát hiányoznak a nemzetfenntartó (ösi) harci erények, az alkotó-tanítók mellől a közösséget, Pallást és Apollót erényekben egyesítő vezetők (a fejedelem, a hadvezér-államférfi). A *virágzó közösség* bemutatásakor a váteszköltő rögtön a másik közösségből hiányzó Apollót mutatja, a felmutatás gesztusával teremtve meg a két közösség közti feszültséget, megadva egyben (a hiányzó tartalmak beemelésével) a virágzó közösség épülésének programját is, Pallás és Apolló egymást kiegészítő kettősében villantva fel annak alappilléreit. A virágzó és a romló közösség egyénei kétféleképpen lehetnek, attól függően, hogy minervai „komoly” vagy múzsai „vidám” bennük az „aetheri rész”, illetve hogy Pallásuk párosul-e Apolló magánvirtusával. A közösségben így megtaláljuk az *alkotó-tanítókat*, akik Múzsájuk birtokában művükkel és személyes példájukkal használnak közösségüknek, felmutatva az „ész s érzés” (Pallás és Apolló) egységében rejlő bölcsességet és erőt. A közösségnek ugyanakkor *vezetői* (vezérei) is vannak, akikben Pallás Minervája és Apolló magánvirtusa, vagyis az államférfiúi bölcsesség erénye és a vitézi erény karöltve egyesül, így téve méltóvá és alkalmassá a vezetőket közösségük irányítására.

A közösség létének záloga azonban nemcsak az egyének lelkében, tudásában, erkölcsiében lelhető fel. A virágzó közösségben a közösségért való tettnek együttes, közösséget igénylő formája is létezik, ami a közösségi virtus (spártai típusú) harci erényében található meg. A közösségi virtusban az egyén közössége alá rendelődik, ahol az egyének alkotta közösség összefogását kiváltó ok vagy cél a közösség egészét érinti. Ilyen a birodalomteremtő vagy azt *védelmező* harc, amelyben a védelmező közösség virtusának együttes fellépésére van szükség. A virágzó közösségben a közösségi és egyéni szerepvállalások harmonikusan fonódnak egybe, mint ahogy a sereg önnön vezérével, a vezér az őt és a közösséget nevelő alkotó-tanítókkal.

Az erények múltbéli előképeiből a virágzó közösség megerősítést és a jövő szempontjából példaértékű üzenetet nyerhet. A múltban (amely az antik, de leginkább a magyar régmúlt) az ösi harci erények még maradéktalanul megvoltak, ezért a *múlt* a közösségek számára mindig a *példaértékű* aranykort jelenti. A romló közösségből hiányzik a közösségi és magánvirtus egykori értékeinek jelenbeli megfelelője. Virágzó közössége számára Apolló jelenből kivesztett erényeit a múltból veheti. A váteszköltő mozdulata, amelylyel az eszményítés és a látomás segítségével teljessé teszi a virágzó közösséget értékhiányos párjával szemben, távolságot is teremt: a romló és virágzó közösségek közti távolság a valóság és az eszmény (nosztalgia, vágy, képzelet, álom stb.) közötti távolsággal lesz egyenlő.¹⁶

¹⁶ Vö. Friedrich SCHILLER, *A naiv és a szentimentális költészetéről* = Uő., *Válogatott esztétikai írások*, szerk. VAJDA György Mihály, Bp., 1960. Berzsenyi Második Könyve a schilleri terminológia szerint a szatirikus költőt idézi, ugyanis Könyvének tárgya „a valóság ellentmondása a természettel”; Könyvében, vagyis „a szatirában a valóságot mint hiányt” helyezi szembe az eszménnyel „mint legfőbb realitással.”

A romlásnak indult közösség

A romló közösség világát alkotó versek csoportja (*A' Tudományok, Görög Demeterhez, Orczy' Árnycárhoz, A' Magyarokhoz [Romlásnak indult...]*) nyitó- és zárópontján a közösségi erkölcs két alappilléreit láthatjuk. *A' Tudományok* a Könyv első verseként, kettős funkcióban áll a nyitó helyen. Pallás, vagyis az általa képviselt tudomány- (ész-, bölcsesség-, felvilágosodás-)kultusz a Könyvben ábrázolt világok minden pontján vezető helyzetben található. Az itt megfogalmazottak tehát az egész Könyvre érvényesek, ugyanakkor a vers a romló közösség világának nyitóverse is egyben, tisztán a közösségi erkölcs pallási erőit hangsúlyozva. Pallás szerepe és befolyása óriási: „a bölcsesség dicső szövétékeivel” viszzahozható az aranykor, „Kronos boldogabb Századja”, és az általa kiválasztottak („Kikben tüstént gyúladt az aetheri rész”) felismerhetik „minden közjó az egyesből” eredő voltát. A Pallás hatalmát hirdető reményteljes gesztussal a váteszköltő *A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...)* reménytelenségét, az aranykorral a pusztulás képeit szegezi szembe, az elrendezéssel (ellentétpár) is azt sugallva, hogy a közösség boldogságának eléréséhez nem elegendő csupán Pallás, a bölcsesség, a tudás, a felvilágosult ész, mindehhez az elveszett-elveszöben lévő apollói virtuserkölcsek is szükségesek. A romló közösség világában tehát Pallást látjuk és Apolló teljes hiányát. *A' Magyarokhozban (Romlásnak indult...)* nem említtetik Pallás, mint ahogy *A' Tudományok* sem említi Apollót. A váteszköltő pedig mindkettőnek fontos szerepet szán eszményi közösségében, ezért bármelyikük hiánya romlásba döntheti a közösséget. A romló közösség lassan kiépülő világából (ahol Görög a közösségének bölcs uralkodót nevelő tanító, Orczy pedig a „Haza” „diadalmi bért” érdemlő „Lantosa”) hiányzik Apolló, Pallás Minervája és Múzsája pedig alkotó-tanítókkal egymaga nem képes a közösségi feladatok ellátására, az értékmentők egy pusztuló világ romjai felett élnek. Ennek a közösségnek nincsenek olyan vezetői (csak kialakításuk lehetősége és eszméje), akik bölcsességük mellé „spártai férjfi kar”-t növelhetnének, hogy közösségüket vezetve feltámasszák „A Nemzet örlelkét”. A romló közösség példájával a váteszköltő az erények egymásra utaltságának fontosságát hangsúlyozza. A romló közösség világának alaphangulatát megszabó hiány definiálja romlóvá a versekkel formálódó közösség képét:

Mert régi erkölcs 's Spártai férjfi kar
Küzdött 's vezérlett fergetegid között;
[...]
Most lassu méreg, lassu halál emészt.

A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...) nemcsak meghatározza és zárja, de egyben jelképezi is ezt a világot. A romlás tendenciájának negatív vízióját a vers, a Könyv kompozíciójában, saját világán túlra is kisugározza, önmaga hiányát kihívássá téve:

De jaj, csak így jár minden az ég alatt!
Forgó viszontság' járma alatt nyögünk,

Tündér szerencsénk' kénye hány, vet,
Játszva emel 's mosolyogva ver le.

(Erre a hiányra, a hiány kihívására válaszolva kezdi meg kiépülését, formálódását a „virágzó közösségnek” definiált világ.)¹⁷

Az „arany világ” előképei

Ez a távolság a két közösség szembeállításának kezdetén még nem érzékelhető. A *Felsőbükki Nagy Pálhoz* és *Az Ulmai Ütközet* című ódák már egyenként is palinódiái lehetnének *A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...)* című ódának, mivel bennük azonnal a romló közösségből hiányzó tartalompárt: Apolló közösségi virtuserényét és a fejedelem Minervát Apolló magánvirtusával egyesítő koncepcióját látjuk. A párba állításukkal kialakult koncentrációjuk (és sorrendjük) tudatos, ideális együttesük éles distanciát jelent a romló közösséggel szemben, erőteljesen jelenítve meg az abból hiányzó értékeket. Párosuk másrészt a mögöttük következő virágzó közösség előképeként is felfogható. Felsőbükiben a virágzó közösség (egyik lehetséges) vezetőjének ideáltípusára ismerhetünk („Hazánk kormányt vezető tanácsán”), akiben Minerva és Apolló erénye egyesül:

Látalak fényes hadi öltözetben.
Látlak Országunk' ragyogó gyűlésén;
Ott merő Hectort 's Kinizsit mutattál:
Itt Cicerónk vagy.

Felsőbükii egyszerre mutat „Hectort s Kinizsit”, majd „Ciceró”-t, azaz bátor vitézt és bölcs államférfit. Az egy személyben egyesülő kétféle erény az idő múlásával is marandóságot biztosít a hős érdemének.

Az Ulmai Ütközet című ódában (amelynek idehelyezésével a vateszköltő hiányt és követelményt egyszerre fogalmaz meg) Apolló spártai, közösségi virtuserénye kerül a középpontba. A bátorságra és önfeláldozásra buzdító „Menj” és „Merj!” a múlt (Zrínyi) megidézésével a közösségi virtust élesztik.¹⁸ Az ódában megjelenő, veszélyhelyzet teremtette kihívást nem *A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...)* aggodalma követi, hanem annak holtpontháról való kimozdulás, a virtus visszanyerésének reménye. A vers nyitva hagyja a harc kimenetelét:

Menj, most mutasd meg Zrínyi' lelkét
Zrínyi' dicső remekét, halálát!

¹⁷ Vö. BÉCSY, *i. m.*, 1987/1988, 180. „A magyarokhoz (Romlásnak indult) nem a költői én amathusi világa áll szemben, hanem a nemzeti múlt idealizált képe.”

¹⁸ MEZEI Márta, *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás korában*, Bp., 1958, 38. „Zrínyiiben a hősi halál dicsősége magasztosul fel.”

Merj! a' merészség a' fene fátumok'
Mozdíthatatlan zárait ált'üti,
'S a' mennybe gyémánt fegyverével
Fényes utat tusakodva tör 's nyit.

A nyitott képi zárlat megnövelt „jelentéskisugárzása”¹⁹ a későbbiekben nyer majd funkciót. A múltidézés hatására az ég felé fordult tekintet kimerevedik, és csak akkor válik elevenné ismét,²⁰ amikor A' *Felkölt Nemességhez* (1805) látomásában a „Magyar” meglátja majd az égből (vagyis tekintetének irányából) leereszkedő és küzdelmébe beavatkozó régmúltbéli (Apolló virtuserényeit még tisztán őrző) seregeket. A két ódát A' *Megelégedés* és a *Féltés* című versek fogják közre. A' *Megelégedés* éles kontrasztban áll a megelőző *Romlásnak indult...* kezdetű ódával. A' *Magyarokhoz* végének lebegtetett bizonytalanságát tartósítja ez a vers, mint ahogyan a *Féltés* is az előtte álló *Az Ulmai Ütközet* című óda felfokozott, várakozó pillanatát zárja le úgy, hogy eközben mégis fenntartja a feszültséget, hiszen a *Féltés* szerelme ugyanolyan militáns erőként van ábrázolva, mint az előzőben a háború:

A' tündér szerelem befedi a' napot
'S Argus' száz szemeit; majd lebegő Zephyr
Majd szélvész 's fenevad. Fojtva erősödik,
Mint a' puskapor és harag.

A virágzó közösség: az alkotó-tanítók

Az ezt követő versek csoportja (a *Horatiushoz* címűtől a *Báró Prónay Sándorhoz* címzettségig) formálja meg a virágzó közösség világát. A közösségben az egyéni vagy közös szerepvállalásnak megfelelően háromfelé csoportosíthatóak a versek. Az elsőkben az alkotó-tanítók együttesét láthatjuk, az ő közösségi erkölcsöt támogató erényük a Múza. A következő csoport jellemző erénye az Apollóban megtestesülő közösségi és magánvirtus. A harmadikban a közösség vezetőinek alakjait láthatjuk, ők már a jövő emberei, nem fejedelmek, hanem vezető arisztokraták, a „bölcsmagzatok”, akik erkölcsükben a *Felsőbüki Nagy Pál*-hozban már látott erényeket egyesítik.

Az alkotó-tanítók (a *Horatiushoz* című verstől a *Téti Takács Józsefhez* címűig) egyikére a *Horatiushoz* című versben ismerhetünk. A világtól Tiburjába visszahúzódó költő a marandó értékeket nem a közösségi (történelmi) érvényű cselekvésben (szerepvállalásban) látja, hanem Horatius példáját követve a költészet (Múza) szeretetében, a bölcs megelégedésben és középszerben. A közösségtől való eltávolodást, a semleges szemlélődést előtérbe helyező költői magatartással, a kompozíció elrendezésében is megnyilvánulóan, *átellenben*

¹⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus*, Bp., 1980, 103.

²⁰ MEZEI Márta, *Időszemlélet és nemzetszemlélet Berzsenyi ódáiban*, It, 1976, 768. „Felszólításában a cselekvés most kezdődik, folytatásra vár.”

(vagy szemközt) áll a közösség igazi költőtípusa, a Téli Takács-féle. Ez a költőtípus nem a közösségtől való elvonulást hirdeti, hanem a költészettel való közösségi szerepvállalást. Téli Múzsája nem „üresen csapongó Lepke”, költészete „mint a méh”, „Mézet és nektárt” szedeget, munkája gyönyörködtet (Lepke), de közössége javát is szolgálja egyben (méh). Magasztos célja „szívet és elmét” (Apollót és Pallást) magaszt úgy, hogy „széppel köti össze a jót”. Gyönyörködtet és tanítva használ. A horatiusi költészettan érzelem és értelem egységét hirdető elve a másik horatiusi attitűddel, az elvonulóval párosul, de az elrendezés mintha az előbbire helyezné a hangsúlyt. Ha az elrendezés diakrón sugallatára hallgatva az elől álló *Horatiushoz* felől haladunk az olvasásban a *Téli Takács Józsefhez* irányába, azt láthatjuk, hogy a horatiusi típusú, visszahúzódó, a közösség szempontjából passzív költői magatartás előbb aktívvá válik (lásd a *Kishez* című verset), majd rátalálva a középpútra, Tétiben jelöli meg mintáját. A *Horatiushoz* című verset követő három vers hangsúlyos-rímes verselésű. Az *Élet' dele* és a *Bucsuzás Kemenes-Aljától* fogják közre a *Kishez* című verset. Ezt a három verset nemcsak azonos formájuk, hasonló tartalmuk, de a kompozícióban elfoglalt helyük is megkülönbözteti a többi verstől, mivel nemcsak a Második Könyvnek, hanem az egész kötetnek is a geometriai középpontjában helyezkednek el. Mindez persze csak az első három Könyv, vagyis Arcadia relációjában igaz (eredetileg ez a három Könyv jelent meg az első kiadásban). A sorsfordító erejű személyes élmény megjelenése a *Horatiushoz*t követően nyer értelmet, hiszen a váteszköltő korábbi elvonuló, magányos életét múltra és jelenre osztó, további sorsát befolyásoló élmény fordulópontján Kis János áll. Egy olyan költő, aki egyesíti magában a legfőbb erényeket („az igazi virtust”-t és a „Bölcs”-et), aki az „észt az érzéshez” remekül csatolja, aki felfedi „Az álorcás bűnnek ... rút képét”, s aki „Kizárja örömit a ragyogó napnak: Az áldást Úgy terjeszti”. A közösségi költőideált mutatja a váteszköltő Kisben. Ez az élmény hozza meg költői létének szerepváltását is, hiszen a horatiusi Tiburból. a múlt elzárt magányából Kisen, az ő (közösségi) költői példáján keresztül vezet az út a váteszköltő számára Kemenesaljáról (az amathusi Arkádiából) Keszthelyre (*Keszthely*), a Nemzet (közösség) Heliconjába. A váteszköltő önmaga nemzeti-közösségi költővé érésének stádiumait, ívét beszéli el ezekkel a versekkel. A közösségi-hazafias ódákat egybegyűjtő Második Könyvben a tematikailag és formailag eltérő versek besorolásának okát a közösségi költőszerep ábrázolásának szándékában találjuk, mivel az alkotó-tanítóknak helyük van a virágzó közösségben.

A múltat megidéző eposzi szerkezet

A továbbiakban egy olyan, a versek sorával kialakított „elbeszélő költeményről” lesz szó, amely tárgyi és szerkezeti tulajdonságai alapján leginkább a barokk eposzokra emlékeztet (másképpen, mivel a látomással a régmúltból a virágzó közösség *jelenébe* – a romló közösséggel szemben álló idealizált jelenbe – invokálódó eseménysorról van szó, ez már a regények világa felé való elmozdulást is jelentheti).²¹ Az eposz tárgya a hősi nemzeti múlt

²¹ Vö. Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény = Az irodalom elméletei*, III, Pécs, 1997, 39.

virtuserényeinek megelevenítése, a romlásba dőlő közösséggel szemben a virágzó közösség megsegítése. *A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...)* című ódában az erkölcsök romlásáról, azaz Apolló közösségi virtusának, az ősi harci erényeknek az elveszéséről, hiányáról már értesültünk. A virágzó közösség idealizáló-eszményítő látomásában ez a hiány nem állhat fenn. A váteszköltő (a közösség pallási, annak is műzsai fele mellett) ezért bemutatja ennek a közösségnek az apollói oldalát is. A közösség számára nélkülözhetetlen virtuserényt a váteszköltő a közösség régmúltjában találja meg, a virágzó közösség teljessé tételéhez ezért a múlt felé fordul, látomásában a régmúlt időtlen és örök érvényű értékei *áthelyeződnek* a jelenbe. *A' Felkölt Nemességhez 1805.* című ódával kezdődő és *Wesselényi hamvaihoz* cíművel (illetve a kettős zárlat miatt ide tartozik a *Gróf Festetics Lászlóhoz* is) záródó csoport verseinek narratív olvasatát az eposzi világ jellemzői és az eposzi szerkesztésmód határozza meg. Az Apolló virtuserényét megjelenítő versek már egyenként is palinódiái *A' Magyarokhoz* (Romlásnak indult...), de egybegyűjtésük és elrendezésük tovább fokozza a palinódiikus hatást. Az a válságos (történelmi) pillanat, amely a közösség létét eldönteni látszott *Az Ulmai Ütközet* végén, most *A' Felkölt Nemességhez 1805.* című ódával kezdődően ismét megelevenedik. Ezt követően világosan kivehető az ősök látomása, megidézése, a bennük meglévő virtus virágzó közösségbe való beolvasztása.²² A régmúlt változatlan értékeivel rendelkező, reálisan ábrázolt eposzi világ egy *monumentális látomás* során kel életre és kapcsolódik össze a jelennel, párosukkal eszményi közösséget alkotva. Az eposzi régmúlt világa az eposzi szerkesztés (in medias res, propozíció, invokáció, deus ex machina, enumeráció, részletezés) segítségével alakítja cselekményessé a versek sorát. A (barokk) eposz végső tanulságaként (*Barátimhoz*, *Fohászzkodás*) rádöbbenhetünk az idő mulandó, látszatot és lényegét, álmot és valóságot elválasztó tulajdonságára. A *nagy ősi vér háborgásáról* és a *héroik lelkek ostromáról* szóló látomás ugyanis bármikor megszűnhet. Ezzel együtt eltűnhet a virágzó közösség eszménye is, hiszen a közösséget identifikáló teljesség helyén újra a fenyegető hiány áll majd elő. *A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...)* jelentette fenyegetettséggel, annak elégikus fájdalomával tehát csak egy konstruált, eszményített és illuzórikus, „csak a múlt tényleges eseményeit és alakjait eszményítő fantáziatévékeny-ség”²³ által létrehozott közösséget tud szembeállítani a váteszköltő.

Az Ulmai Ütközet című ódában a váteszköltő a Magyar sorsát függőben hagyta, nem tudósított arról, hogy a közösség felvette-e hősi harcát a túlerővel szemben vagy sem. A kötetfikcióban rálelünk a folytatásra. Az utolsó felszólítás („Merj”) a földről az ég felé fordította a tekintetet, majd (az eposzi terminológiát kölcsönvéve) azt láthattuk, hogy *Az Ulmai Ütközet* nyitányát (in medias res: „Mit hallok! Árpád honja határain Álgjuk dörögnek!”) és tárgymegjelölését (propozíció: „rettenetes veszély zúg”, „Látom Hazámnak fegyveres öreit Rémmült futásban”), vagyis a közösség létét fenyegető veszély exponálását a „Nincs hát remény már?” lebetegtetett bizonytalansága követte, ami egyszerre rejtette magában a végső lemondás rezignáltságát és (Zrínyi virtuserényének felidézésével) a múlt tiszta eszményeibe vetett hitet. A kérdés a romló közösség alapvető problémájára (vagyis a ve-

²² MEZEI, *i. m.*, 1976, 773.

²³ CSETRI, *i. m.*, 1986, 76.

szélyre) utal, konkrét cselekvés és összefogás elé állítva a közösséget. A kihívásra a virágzó közösség a maga eszményítő módján adja meg a választ: a közösség létét biztosító virtust nem önmagából, hanem a múltból meríti. „A helytállás és áldozat” kínálta jövő nem más, mint visszatérés „az eszményi értéktelenség tiszta és biztonságos világába.”²⁴ *A' Felkölt Nemességhez* (1805) látomásos nyitányában²⁵ nem a jövő sorsát eldöntő jelen tér vissza a múlthoz, hanem a múlt támad föl és ereszkedik a jelenbe, magával hozva minden erényét:

Mint majd midőn lángszárnyakon eljövend
A' Nagy Birónak Cherubim angyala,
És kürtje' harsány hangja a' mély
Sírba leszáll hidegült porukhoz;

Mindenfelé dob 's tárogató riad.
Úgy tetszik elhunyt párduczos Őseink
Támadtanak fel hamvaikból
Véreiket fedező karokkal.

A feltámadó seregekről szóló jövendölés *Az Ulmai Ütközetet* követően, az abban szorongatott helyzetben lévő tétova sereg égre tekintő csodavárása után következik. Az erőteljes látomásos kezdés rányomja bélyegét az utána következő versekre, ráadásul a csoport záróverse, a *Wesselényi hamvaihoz* szintén látomásosan zárul. A látomás segítségével a múlt hősei (azok virtusa) megidézhetők, akik aztán égi seregükkel a jelenben veszélyben lévő magyarság segítségére sietnek.²⁶ Beavatkozásukat (Deus ex machina) a veszélyhelyzet indokolja, jelenbe szállásuk (a versek egymásutánja) szabályos cselekménysort alkot. Az ossziáni költészet valóságot és vízióit (látomást) egybemosó technikájával a váteszköltő „...az ősök és utódok szellemi és valóságos” erejét egy seregben egyesíti, „múlt és jelen vitézsége és erénye egyszerre 'él' a megénekelte hősökben.”²⁷ A látomásban felvonuló seregek roppant tömegének ábrázolása teljesen valóságyszerű:

Toldulva jönnek bajnoki népeink:
Erdély' kegyetlen Székelyi, a' fene
Hajdúk, az áldott tér mezőkben
Meggfeketült haragos Kunokkal;

²⁴ MEZEI, *i. m.*, 1976, 765.

²⁵ CSETRI, *i. m.*, 1986, 129.

²⁶ Lásd pl. Virág Benedek versét, *A győzedelmeskedő magyar seregekhez a török háborúkor*: „Oh nagy Zrínyiek!... oh dicső Nádasdiak! Bátor Kemények! Hunyadyak! borostyán ágokkal ékes régi vitézeink! Ama dicsőség szent palotáiból Tekintsetek vidám szemekkel Mostani hív onokáitokra.”

²⁷ MEZEI Márta szerint (*i. m.*, 1976, 773) a korabeli magyar irodalomban egyedül Berzsenyi költészetében érhető tetten ez a technika.

A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...) című ódában mutatott virtushiányt, a romlás apokaliptikus vízióját csak egy hasonló méretű és erejű, de ellentétes (idő)irányból érkező látomás (vízió) ellensúlyozhatja. A valóság-hű leírás²⁸ elfeledtetni velünk a látomásos jelleget. A következő óda a *Herceg Eszterházy Miklóshoz, midőn a' Szombathelyi táborban commandérozá a' Nemességét* című, amely a kompozícióban elfoglalt helye alapján nem más, mint az előbbi óda párverse. Az abban enumerált és lelkesedve leírt hadak vezére, „Árpád virágzó magva”, a „fő Magyar” Eszterházy, aki félistenként tűnik föl, s akít a „hatalom s tudomány” dicsfénye övez. Apolló magánvirtusa Minerva „komoly” felével egyesül benne, az államférfinak testet öltő hadvezér méltó és felkészült vezére lehet a seregnek:

Téged hatalmas Herczeg! az Istenek
Fő polczra tettek, véreidet segéld!
Vidd a' dicsőség templomához:
'S ajtaja' zára lehull előtted.

A nyolcadik versszak *A' Tudományok* megismérlése; Pallás nemcsak „Minden Nagy és Szép”, „Bajnok, dicsőség, fényes ország, A tudomány gyönyörű gyümölcse”, hanem „Róma fejét ez emelte égre.” Pallás tehát olyan hatalom, amely Apolló hatalmának is forrása. Ezzel a felismeréssel indítja útjára a váteszköltő a vezért, immár a jövő felé tekintve.

A látomásos seregek beavatkozása *A' Magyarokhoz (Forr a' világ...)* című ódában következik be. A sereg és annak (a jövőre vonatkozó jótanácsokkal ellátott) vezére után a váteszköltő előbb a háború képeit sorakoztatja („Vér festi a Cordillerákat...”), majd a heroikus, harci erőnyeket látjuk *Az Ulmai Ütközet végéről*:

Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!
Ordítson orkán, jöjjen ezer veszély;
Nem félek. A' kürt' harsogását,
A' nyihogó paripák' szökését

Bátran vigyázom.

Mindez a „Nem sokaság, hanem lélek” eszménye, amellyel a gigantikus párviadal kiemelése ezen örök és sajátosan magyar virtuserény hordozói javára dől el. *A' Felkölt Nemességhez, a' Szombathelyi táborban* már nem más, mint a csatából táborába visszavert győztes sereg büszke szemlézése és a diadala felett érzett öröm illetve megkönnyebülés:

²⁸ Lásd erről OROSZ László, *Berzsenyi Dániel*, Bp., 1976, 77.

Él még Nemzetem' Istene!
Buzgó könnyeimen szent öröm ömledezz!

Az ezt követő sorok *Az Ulmai Ütközetben* és *A' Magyarokhozban* (*Romlásnak indult...*) előállt fenyegetettség elmúltát nyugtázzák:

Állsz még, állsz szeretett Hazám!
Nem dőlt még alacsony porba nemes fejed!
Méltán búslakodnám előbb,
Hogy Héró Eleid' nyomdokiból kitérsz,
'S régen-félt veszedelmidet
Rád huzzák netalán majd buta korcsaid.

A' Magyarokhozra (*Romlásnak indult...*) való konkrét utalás azt jelzi,²⁹ hogy a romló világot a régmúlt jelenbe idézett értékei, a közösségi és a magánvirtus együttese képes felvirágoztatni, egyén és közösség múltban harmonikus viszonya a jelenben is megélhető, és a jelen értékeivel kiegészítve felépíthető a jövő virágzó közössége. A csodás beavatkozás megtette hatását, a virtus ősi erénye (a hősiesség, bátorság) életképes a jelenben, és a jövő sem lehet más, mint ezen értékek továbbvitele. A diadal enumerációja igazi ellenéneke a romló közösség sugallta jövőnek:

Nem szállt Trója alá soha
Illy szép Spártai had, [...]

A zárlat jóslatában a vezér Eszterházy alakjában fölsejlik a jövő:

Míg Hérói bibor süveg
Tündöklük fejedén Hunnia' csillaga,
Eszterházy dicső Magyar!
Míg győző Eleid' pallosa czombodon
Csattog: győzni fog a' Magyar,
'S Andrásnak ragyogó napja le nem menend!

A nemzetmegtartó értékek virtuserényének különös, látomásos-eposzi történetként való beilleszkedése a virágzó közösség világába itt éri el csúcspontját. A *Wesselényi hamvaihoz* a váteszkiöltő látomásos történetének egyik zárópontja. A hős siratásában az előbb látott csata hősi halottjára ismerhetünk („Leomlom én is szent porodon, nemes!”), aki a látomásos világban valódi Héroszként tűnt fel:

²⁹ Lásd erről CSETRI, *i. m.*, 1986, 112.

Te, mint az orkán 's mint az Olympi láng,
Megráztad a' gőztorlatok' álpesit;

A váteszköltő a vers végén mitikus szerepet szán halott hősének:

Tekints le hozzánk hős Eleid közül!
Lebegj körülünk, légy szeretett Hazád'
Védlelke, 's oh add vissza fényes
Díszeidet deli magzatodban!

Az utolsó másfél sorban megfogalmazott kívánság a párversnek számító *Gróf Festetits Lászlóhoz* címzett ódába nemcsak átvezet, de ott be is teljesül, hiszen Festetits, Wesselényi örököseként, egyesíti magában a régi és az új örökségét, Apollót és Pallást, méltó vezére lehet majd hazájának:

Dicső előkép várja figyelmedet.
Nagyságra hívnak minden előjelek,
'S nem kétli Pannon, hogy te léssz majd
Legnemesebb fíja, híve, dísze:

Akár szilaj mén vért' s hadi port dagaszt
Alattad a' megtört csatarend előtt,
Akár mosolygó Keszthelyedben
Élj az igaz Nagyok' enyhelyében.

Ezek az eszmények már nem a régmúlt emlékeiként bukkannak föl, hanem a virágzó közösség részeként. A tökéletes vezér, a váteszköltő elképzelése szerint, örököse a múlt értékeinek és azok jelenbeli továbbvivője, ugyanakkor nem feledi Pallás mindent befedő „gyémánt aegisét” sem.³⁰ Az ezt követő két óda a virágzó közösség két alakját állítja elénk: Teleky (*A' Balatoni Nympa Gróf Teleky Lászlóhoz, midőn a' Balatonra szállott*) a sokoldalú arisztokrata, akit múltja, neveltetése és műveltsége képessé tesz a tudás szükségességének végső felismerésére. A *Báró Prónay Sándorhoz* címzett óda a közösségi tudós-tanító költő (vagyis a virágzó közösség Flaccusa, *maga a váteszköltő*) Exegi monumentuma, aki meglegelte helyét közösségében, és ettől a közösségtől „erkölcsalkotó” mivoltában is megdicsőült.³¹ A virágzó közösség rajza a vezér és az alkotó-tanító optimista képet mutató párversével zárul.

³⁰ BÉCSY, *i. m.*, 1987, 182.

³¹ Vö. Uő., *i. m.*, 197; NÉMETH László, *Berzsenyi* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., 1983, 299.

Zárlat: a palinódia visszavonása

A virágzó közösség rajzában a váteszköltő előbb Pallás bölcs és múzsai Athenáját mutatja, majd Apolló múltból feltámadó ősi, harci virtusában Spártát, arisztokratáiban a fejedelmi erényeket őrző embereket, akik képesek Róma Athenát Spártával egyesítő nagyságát újrateremteni. A romló és a virágzó közösség egymásnak feszülő látomássora itt azonban megszakad. A köztük lévő harc nem dől el, hanem láthatóvá válik a világ reális, illúziótlan arca. A *Barátimhoz* a verseskönyv kompozíciójában elfoglalt helye alapján több lesz annál, mint a többször is előforduló látomások egyike a költő röptéről (ilyen az *Amathus* az Első Könyvben, *A' Reggel* a Harmadik Könyvben), „vadoni jelene” nem az *Amathus* című versben elutasított külvilág.³² A Második Könyv zárlatában álló vers a *Fohászokodás* cíművel párban az előttük lévő Könyv, a közösségi Arcadia megidézése, elmúlásának bejelentése. A vers múlt idejű emlékként együtt, egyszerre jeleníti meg a camenai-küpriszi-amathusi idill Első Könyvben látható életkört és a nemzeti ódából formált virágzó közösség Második Könyvbéli Arcadiáját. A vers elbeszélészerű múltidézésében a jövőt a „kényszerű, kietlen véglegesség váltja föl”.³³ Az ötödik versszak leplezi le a közösségi aranykor álmait. A szörnyű ébredésben az aranykor visszavonja magát, látomásos, álomszerű létének szétfoszló vonásai mögül *A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...)* fenyegető víziójánál is zordabb idők látomása tűnik föl:

Álmaim tűnnek, leesik szememről
A' csalárd fátyol, 's az arany világnak
Rózsaberkéből sivatag vadon kél
Zordon időkkel:

A vers utolsó szakasza már a követendő magatartást is kijelöli. A „letapodott virtust” és „a bűnnek koronás hatalmát” látva az elbeszélő, lemondva életének közösségi (váteszköltői) szerepéről, elfordul a világtól:

Látja, és keblét szomorún bezárja.
Nem szeret semmit, de nem is gyűlölhethet...
Szíve óhajt még, de üres vodonba
Hal ki nyögése.

A világtól elfordult, „nem szeret, de nem is gyűlölhethet” köztes, átmeneti állapota enerváltságot és rezignáltságot mutat, a terméketlenség és mozdulatlanág reménytelen világát, amelyben nem maradt (és nem jöhet) más, mint:

³² BÉCSY, *i. m.*, 1987, 193.

³³ Uő., *Halljuk, miket mond a lekötött kalóz*, Bp., 1985, 53.

Isten! kit' a Bölcs' lángeze fel nem ér,
Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:

A Könyv végén az elbeszélő, magára maradva, „Keblét szomorúan bezárja”. Ebben a közegben hangzanak el a *Fohászkodás* szavai. Az elbeszélő nem „privát ügyeivel 'tolakszik' Isten elé”,³⁴ himnusza a kompozíció epizód sorában a romló közösségéért mondott fohásként fogható fel. Az *Ulmai Ütközet* felszólítása („Merj!”) nem érte el célját, *A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...)* Magyarja nem volt képes önmagából nyerni bátorságot. A virtus feltámaszthatóságába vetett maradék hit elmúltával a jövőndől sorsa felé sodródó közösség („Róma s erős Babylon leomlott”) jövőjéért immár tehetetlen elbeszélő erejéből már csak erre az óvó himnusza futja. A közösségéért mondott himnuszt a vers második részében a közösségtől és múltjának titkos-termékeny világától elszakított elbeszélő vallásos elégiája követi:³⁵

Buzgón leomlom színed előtt Dicső!
Majdan ha lelkem záraiból kikél,
'S hozzád közelb járulhat, akkor
A' mi után eped, ott eléri.

A' Magyarokhoz (Romlásnak indult...) című ódából kicsengő „optimizmusnak” itt már nyoma sincs. A sztoicista örök történelmi körforgásból csak a sztoikus lélekállapot és a végérvényes hanyatlás élménye maradt, s annak bizonyossága, hogy az álmok csak a halálón túl valósulhatnak meg.³⁶

³⁴ MARTINKÓ, *i. m.*, 10.

³⁵ Uő., *i. m.*, 8.

³⁶ A *Fohászkodás* „rokontalansága” (vö. MARTINKÓ, *i. m.*, 2) a verseskönyv zárlatában megszűnik. A meglehetősen lehangoló zárattal nem ér véget Berzsenyi poétai románja, hiszen mindezt a Harmadik Könyv követi, amely csekkel a Múzsához intézett sorokkal kezdődik (akár folytatva, reflektálva az előzőekre): „Mind-den gyönyörű Tempéink / Lassanként elhervadnak, / Legforróbb képzeményeink / Egyszerre majd megfagynak: // De te, kegyes Tündér, végig / Ragyogsz bús éjszakánkon, / 'S a' Léthe' csendes révéig / Kisérsz setét pályánkon.” (*A' Múzsához.*)

MŰFAJ ÉS SZÖVEGTÉR

(*A tót atyafiak – A jó palócok értelmezéséhez*)

A tót atyafiak és *A jó palócok* sajátos műfajiságának újragondolhatóságát a kilencvenes évek magyar prózájának néhány alkotása, s részben az e művek kapcsán kibontakozott műfajpoétikai diskurzus vetette fel. A mikszáthi novellaciklus egy műfaji paradigma kezdőpontjaként, talán elindítójaként határozatják meg Bodor Ádám *Sinistra körzetének* egyik kritikusanál, valószínűleg nem véletlenül éppen a 18–19. századi magyar irodalmat kutató Szilágyi Mártonnál: „a novellafüzérnek ez a poétikai megoldása nem független az epikai tradíciótól: a 19. század végének elbeszéléskötetei gyöngébb változatban (Gárdonyi Géza: *Az én falum*) és remekmű szintjén (Mikszáth Kálmán: *A jó palócok – A tót atyafiak*) kidolgozták ennek a köztes műfajnak a lehetőségeit.”¹ A novellaciklus műfaja tehát egyszerre folytatódik és konstruálódik újra egyes kortárs szerzőknél, kissé megvalósítva, de egyben az irodalmon belülről utalva az 1987-es Mikszáth-konferencia előadásait tartalmazó kötet recenzense, Csűrös Miklós által a Mikszáth-kutatásból hiányolt megközelítési módot, vagyis azt, hogy az „utókor, a mai magyar irodalom felől vessünk pillantást”² Mikszáthra és műveire. Hasonló ellentmondásról beszél Szilágyi Márton is a nyolcvanas évek magyar prózájában és részben az egykorú irodalomtudományban lezajlott paradigmaváltás kapcsán: míg az ún. „új próza” írói, s közülük is elsősorban a vezéralaknak tekinthető Esterházy megteremtte önmaga számára „egy ilyen formában korábban nem létező tradíciót”, s ennek a hagyománynak része lesz Mikszáth, Kosztolányi, Csáth, Ottlik, Mándy, Mészöly, addig az irodalomtudományban – hiába merül fel az „irodalomtörténeti kánon újrendezésének lehetősége is az új irodalom nézőpontjából”³ – éppen Mikszáth lesz az a szerző, akinek átértékelése „jóformán teljesen elmaradt”.⁴ Nemcsak új Mikszáth-monográfia nem született, de az új megközelítési módot alkalmazó, valamely művet vagy részproblémát feldolgozó tanulmányok száma is meglehetősen kevés. Az egyes Mikszáth-műveket vizsgáló, új szempontú, módszerű munkák létrejöttét sürgeti a már említett konferencia bevezető előadását tartó Kerényi Ferenc, s az öt idéző Csűrös Miklós is: „az elsiertett szintézis helyett most egyre növekszik a jelentősége a »részproblémák, új megközelítési szempontok« keresésének”.⁵

¹ SZILÁGYI Márton, *A tárnicsgyökér fanyar illata* = Sz. M., *Kritikai berek*, Bp., 1995, 114.

² It, 1991, 426; a recenzéált kötet: *Mikszáth és a századvég–századelő prózája*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1989.

³ SZILÁGYI Márton, *Együtt – egy másért? (A nyolcvanas évek prózája és a kritika)* = Sz. M., i. m., 31.

⁴ Uo.

⁵ Kerényit idézi: CSÜRÖS, i. m., 425.

A kilencvenes évek prózájából általunk kiválasztott három novellaciklus (Bodor Ádám *Sinistra körzete* mellett Gion Nándor *Mint a felszabadítók* és Lázár Ervin *Csil-lagmajor* című műve) a mikszáthi novellaciklus műfajának folytatásával és újraírásával *A tót atyafiak* és *A jó palócok* köztes műfajiságának és a novellák műegésszé szerveződésének kérdését veti fel. Az 1992-ben megjelent *Sinistra körzet* már alcímével (egy regény fejezetei) önmaga köztes, ambivalens műfajiságára mutat rá, s a Bodor-könyvet vizsgáló munkákban is központi kérdésként fogalmazódik meg, hogy a művet „remek novellák füzéréként” (Margócsy István),⁶ közös motívumokkal átszőtt, ciklussá szerveződő írássokként (Reményi József Tamás),⁷ regényszerű novellaciklusként vagy „szétrobbant” regényként (Bán Zoltán András)⁸ kell-e olvasnunk. A *Sinistra körzet* műfaji konstrukciójának paradoxitását legpontosabban talán Simon Attila fogalmazza meg: „Egyrésztől tehát, legalábbis a szerzői intenció szerint, *regényt* olvasunk, egyetlen, koherens epikai alkotást, másrésztől viszont egy megalkotandó, a befogadó által létrehozandó egész *kis-epikai* formákba zárt részelemeit.”⁹ A bodori novellafűzér (s tágabb értelemben valamennyi, az elbeszélések lineáris egymásutánjából paradigmaticusan szerveződő szöveg-egésszé, ciklussá formálódó mű) legfontosabb műfajpoétikai sajátosságaként éppen azt jelölhetjük meg, hogy az egység megkonstruálása nagy mértékben a befogadó feladata lesz, vagyis a konstrukció az olvasóban épül föl a „közös helyszín, a főbb szereplők, a sűrű szövésszerű motívikus háló, a gyakori leírások ismétlődő részleteinek”¹⁰ felismerése és egységbe rendezése révén. A *Sinistra körzethez* hasonlóan megkonstruált novellaciklusok egységgé válását tehát nem valamiféle lineáris történet-sorozat biztosítja, sőt Márton László szerint Bodor műve esetében „a fejezeteket vezérfonalként összekötő cselekmény mindenképp a könyv gyenge oldala marad, sőt az utolsó néhány fejezetben már egészen mondvacsinálnak érződik”.¹¹

Gion Nándor életművében kitüntetett, központi szerepet kap a novellaciklus műfaja: nemcsak a szerzői intenció szerint „elbeszéléseket” tartalmazó kötetek (mint az *Angyali vigasság* és a *Mint a felszabadítók*), de valamelyest a gioni *regények* is ennek a köztes műfajnak a sajátosságait viselik magukon.¹² A regény és a novellaciklus gioni változata között műfaji szempontból azért nincs jelentős különbség, mert az önállóan is olvasható történeteket a szerző mindkét esetben a narráció (leggyakrabban egy történeteket mesélő énelbeszélő lesz a narrátor) és a motívum- illetve metaforarendszer segítségével szervezi koherenssé. A novellaciklus poétikai tradícióját a narrátor személyének vonatkozásában jelentősen újraírta Gion és Bodor prózája a kilencvenes években: Bodor a „rávetített humanisztikus, erkölcsi töltésű viselkedési normától” fosztja meg a narrátort, lehetővé

⁶ 2000, 1994/2, 61.

⁷ Kortárs, 1992/6, 93.

⁸ Kritika, 1992/7. 46.

⁹ Alföld, 1992/9, 70.

¹⁰ *I. m.*, 71.

¹¹ Holmi, 1992/12, 1875.

¹² ODORICS Ferenc állapítja meg a *Latroknak is játszott* című Gion-regényről, hogy ez a mű „novellák sorozatának is tekinthető”. Részletesebben: Forrás, 1982/11, 91.

téve ezzel az „elbeszélő amoralitásának ábrázolhatóságát”,¹³ Gion pedig sajátos módon egy „áradó közvetlenséggel”¹⁴ mesélő elbeszélőre és egy voltaképpen „írasképtelen”, legalábbis állandóan a megírhatóság kételyével küszködő íróra választja szét a narrátor figuráját. Úgy tűnik tehát, hogy a kortárs próza novellaciklusai elsősorban a koherenciát biztosító motívumrendszer ciklust konstruáló erejét őrizték meg a műfaj poétikai tradíciójából. Gion életműve azonban még egy szempontból rendkívül tanulságos: mintha azt bizonyítaná, hogy a novellaciklus önálló, öntörvényű műfaj, nem valamiféle átmeneti, „hamar elmúló” állapot a novellák véletlenszerűen, akár a keletkezés időrendjében egymást követő sorozata és a regény között. Hiszen könnyen lehet, hogy éppen Mikszáth alkotói pályájának sematizált alakulása, vagyis a különösebb sikert nem hozó, önállóan megjelent novellák, majd az országos népszerűséget kiváltó két novellaciklus, végül pedig a regények időbeli és részben kauzálisnak is tekintett egymásutánja adja az alapot arra, hogy az irodalomtudományi „közvéleményben” látenszen folyamatosan jelen legyen az a vélekedés, hogy a novellaciklusok egy író pályáján voltaképpen csak a regény megszületését készítik elő.

A mikszáthi novellaciklus műfaji hagyományaitól a három kortárs novellafűzér közül Lázár Erviné távolodik el legkevésbé. Elsősorban is azért, mert itt teljesen hiányzik az elbeszéléseket összefűző cselekménysor, vagyis a linearitás helyett a paradigmátikus rendet alkotó tematikus, szüzsés, szó szintű motívumok, illetve a visszatérő szereplők biztosítják az egységet, továbbá pedig azért, mert a Mikszáth-műhöz hasonlóan rendkívül fontos szerepet kap a *Csillagmajorban* a már Bodornál is kiemelten hangsúlyos, ott is címbe emelt táj, az a sajátos epikai- vagy szövegtér, amely a „tétélezett egység legfontosabb konstituáló tényezője”¹⁵ lesz. Kritikájában Fráter Zoltán is a Mikszáth-ciklushoz kapcsolja a Lázár Ervin-kötetet, igaz, kissé nehezen definiálható szempontok alapján, leginkább valamiféle értékítéletet adva ezzel a zárómondatával: „Utoljára a jó palócokról született ilyen egységes, belülről látó és bensőségesen ábrázoló novellaciklus, ilyen fokú lelki és stílári azonosulással írt elbeszélésfűzér, Mikszáth tollából.”¹⁶

A mikszáthi novellaciklusok belső koherenciájának kérdése a Mikszáth-szakirodalomban (ideértve a kortársak kritikáit is) valójában csak *A jó palócok* kapcsán fogalmazódik meg. *A tót atyafiakról* szinte egyöntetűen az a vélemény, hogy csupán a két középső novella alkot valamelyest egységet,¹⁷ s az első (*Az aranykisasszony*) és az utolsó elbeszélés (*Jasztrabék pusztulása*) nem egyszerűen „nem illik”¹⁸ a kötet két „remekművéhez”,

¹³ SZILÁGYI Márton, *A tárnicsgyökér fanyar illata*, i. h.

¹⁴ DOMOKOS Máttyás kifejezése: Jelenkor, 1991/5, 470.

¹⁵ SIMON, i. h.

¹⁶ Kortárs, 1997/4, 107.

¹⁷ Reviczky Gyula a „kötet bélése” (357) nevezi a középső két elbeszélést, Szana Tamás pedig ezt írja róluk: „Az a fekete folt és Lapaj, a híres dudás sok tekintetben rokon termékek. Mindkettőn valami csendes borongás ömlik el, s mindkettő érzelmes oldaláról mutatja be a tót természetet.” (359.) Itt és a továbbiakban csak oldalszámmal hivatkozunk a következő kötetre: MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, szerk. BISZTRAY Gyula, KIRÁLY István, 32. kötet, *A tót atyafiak, A jó palócok*, szerk., jegyz. BISZTRAY Gyula, Bp., 1968.

¹⁸ A kötet bírálói a *Jasztrabék pusztulását* műfaji meghatározásokkal is igyekeznek elkülöníteni a másik három elbeszéléstől: Ambrus Zoltán „jelentéktelen apróságnak” titulálja (míg a másik három elbeszélésnek –

de esztétikai értéke is sokkal csekélyebb, s különösen a *Jasztrabék pusztulása* „nem méltó az előbbiekhöz”.¹⁹

A *jó palócok* belső egységessége a Jókai-val való szembeállításban határozottan meg a kötet sajátosságaként Porzsoló Kálmán Figyelő-beli cikkében: „míg Jókainál a nagy tárgy lazán szétterjeng, addig Mikszáth kis meséje kerek kompozícióba gyűl” (388). Ambrus Zoltán „csak a tárgyban, a hangban és az előadási módban” lát a „különálló egészek” közt „némi rokonságot” (377). Rubinyi Mózesnél már felbukkan kettő *A jó palócok* szakirodalmában mindmáig leggyakrabban emlegetett, koherenciát biztosító tényezők közül, vagyis a „közös hely” és a „közös alakok”, amelyeknek köszönhetően „mintha azonegy regénynek önállósult genre-képei volnának e rajzok”.²⁰

A kötetkompozíciók megváltoztathatatlanságáról tanúskodik a kritikai kiadás szöveg-gondozását végző Bisztray Gyula álláspontja is, aki nem az egyes darabok megjelenésének időrendjében, hanem a „két nagy hírű gyűjtemény változatlan egységében közli Mikszáth írásait”, s ezt a hangsúlyozottan kivételes eljárását a következőképpen indokolja meg: „Olyan tartalmi (témabeli) és formai egység – vagy legalábbis valamelyes belső egységre törekvés – mint ebben a két kötetben: sem korábbi, sem későbbi gyűjteményeiben nem található” (205).²¹

Mindezek alapján kissé meglepőnek tűnhet, hogy egyet kell értünk az egyik legfrissebb Mikszáth-tanulmány szerzőjével, *A jó palócok* kompozícióját vizsgáló Vadai Istvánnal abban, hogy „ezt [a kompozíció kérdését – Sz. Zs.] valamilyen érthetetlen oknál fogva a szakirodalom ez idáig igencsak elhanyagolta”.²² Hiszen ahogy az idézett megállapítások is jól mutatják, a „valamelyes” egység konstatálásánál alig lépett tovább a Mikszáth-kutatás; a legalaposabban kétségtelenül Bisztray Gyula tárta fel az egység néhány fontos tényezőjét a kritikai kiadás szerkesztőjeként, így például *A jó palócok* seregszemléjét adva rámutat a több novellában is visszatérő, már Rubinyi által is emlegetett „közös alakokra”. Vadai a novellák kettős olvasatának lehetőségét hangsúlyozza, vagyis azt, hogy „kiragadva”, egyenként és együttesen, egy „tematikusan erősen szervezett novella-fűzér” elemeiként is olvashatók *A jó palócok* darabjai, s emellett felveti az ún. „naiv olvasat” feltételezhetőségét is, amely „regényként is érzékelheti Mikszáth művét”.²³

361); Reviczky Gyula és Szana Tamás pedig „jóízűen kibővített” (357), illetve „inkább csevegéssé, mint rajzzá bővített” (358) adomának nevezi.

¹⁹ Jól példázza ezt a valóban szinte általánosnak mondható vélekedést *A tót atyafiakat* a Koszoruban méltató Szemere Attila eljárása, aki a kötetből – ahogy Bisztray Gyula megállapítja – „csak a két remekművet elemzi, a másik kettőt annyira gyöngének tartja, hogy – baráti tekintetből – nem is szól rólok.” (368.)

²⁰ RUBINYI Mózes: *Mikszáth Kálmán élete és művei*, Bp., 1917, 30.

²¹ A regényszerűséget, sőt a két ciklus elválaszthatatlanságát hangsúlyozza *A tót atyafiak – A jó palócok* egyik legújabb kiadásának szerkesztője, Praznovszky Mihály is, a mindenkori olvasó és a kiadó szempontjából közelítve a Mikszáth-műhöz: „mindenki együtt olvassa a kettőt; egy könyvnek, mi több, egy regénynek tartja, amelynek 19 fejezete van. A kiadók rendszeresen együtt jelentetik meg a kettőt.” MIKSZÁTH Kálmán, *A tót atyafiak – A jó palócok*, szerk., utószó PRAZNOVSZKY Mihály, Bp., 1993, 225.

²² VADAI István, *A majornoki hegyszakadék (Mikszáth Kálmán: A jó palócok)*, Tiszatáj, 1997/1, 67.

²³ *I. m.*, 68. Ezt a „naiv olvasatot” rcalizálja az a húszas években megjelent Mikszáth-kötet is, amely a következő címet viselte: *A jó palócok: Regény*, Bp., [192?].

A két Mikszáth-ciklus köztes műfajiságának pontos fogalmi definiálhatatlanságát jelzi az, hogy Vadai *A jó palócok* esetében a *regény* meghatározást (jogosan) a „naiv” befogadás körébe utalja, a *novellafűzér* definíciót pedig láthatólag nem érzi kielégítőnek, ezért írja le a kötet műfaját a terminusnak már nehezen nevezhető „tematikusan erősen szervezett novellafűzér” műfaji definícióval.²⁴

Vadai tanulmánya hármasszempontrendszerben szemléli *A jó palócok* kötetkompozícióját, az általa „gyanútlan olvasónak” nevezett befogadóban megkonstruálódó egység magyarázatát keresve, s alapos filológiai és részben szövegelemző vizsgálódásai alapján azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy „sem az időben, sem a térben, sem az alakok között nem sikerült természetes rendet találnunk.”²⁵ Hiszen a novellaciklusban szándékosan össze van zavarva az időrend; az első kiadásban közölt illusztratív térkép nem a szerzői elgondolás része, mivel a ciklus cselekménytere nem azonosítható a tényleges Palócfölddel; a kötet szereplői nem etnográfiai pontossággal megrajzolt palócok. Vadai mindezek alapján azt állapítja meg, hogy mintha Mikszáth „tudatosan törekedett volna arra, hogy ezek a novellák laza rendben maradjanak, nem szötte olyan szoros rendbe a szálakat, hogy regénnyé szerveződjön a szöveg.”²⁶ Ez a megállapítás is csak a regényhez képest tételezi meghatározhatónak a novellaciklust, holott a regényként történő befogadás az előzőekben már a „naiv olvasó” hatáskörébe utaltatott; eléggé nyilvánvaló az is, hogy *A jó palócok* akkor sem vált volna regénnyé, ha az időrendben, a cselekménytérben és a palócok megrajzolásánál alkalmazott etnográfiai következetességben nem bukkannak fel a Vadai által is szándékosnak, tudatosnak minősített ellentmondások. A tanulmány legfontosabb tanulsága tehát nem ez az állítás, hanem az a pusztán látszólag negatív eredmény, amihez Vadai a kötetkompozíció vizsgálatával jut el. A novellaciklus műfajának öntörvényűsége az egyik ki nem mondott állítás, amelyet Vadai elemzésének „negatív eredménye” generálhat. S talán még ennél is fontosabb az, hogy vizsgálódásának „eredménytelensége” rámutat arra, hogy *A jó palócokat* (s véleményünk szerint vele együtt *A tót atyafiakat*) nem egyszerűen (s talán nem elsősorban) a palócokat (tótokat) bemutató novellafűzérként kell olvasnunk, vagyis a ciklus referenciája nem pusztán a valóságban is létező Palócföld („Tótország”), hanem legalább ennyire a szöveg által teremtett önnön szövegtér, vagy – ahogy Vadai István mondja – „sajátos palóc mitológiai tér”, következésképpen ezt a két Mikszáth-kötetet autoreferenciális szerveződésként is kell olvasnunk.²⁷

²⁴ Vadainál is felmerül a mikszáthi novellaciklus műfaji paradigmát elindító szerepe: „Olyan tematikusan erősen szervezett novellafűzérnek elődje, mint amilyen majd Kosztolányi *Esti Kornélja*, vagy Krúdy *Szindbádja* lesz.” I. h.

²⁵ I. m., 74.

²⁶ I. h.

²⁷ Ezt már csak azért is fontos leszögeznünk, mert számos Mikszáth-kortárs és -követő csak a referencialításra koncentráló olvasata indította el a múlt század nyolcvanas éveitől az elbeszélő irodalomban a regionalizmusnak azt a divathullámát, amelynek veszélyeire már 1885-ben Szana Tamás s az őt idéző Dobos István is figyelmeztet. Lásd DOBOS István, *Alaktan és értelmezéstörténet: Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*, Debrecen, 1995, 59.

A *szövegter* fogalmát itt az orosz (pontosabban a tartui–moszkvai) szemiotikai iskola egyik legjelentősebb alakja, a sok szempontból egyedi elméleti rendszert építő V. Ny. Toporov nyomán kíséreljük meg bevezetni.²⁸ A szöveget mint *szervezett szemantikai teret* a toporovi felfogásban a hagyományos szemiotika, illetve a narratológia által tételezett lineárisan, az időben kibomló szöveggel szemben egyfajta paradigmaticus rendezettség jellemzi. Ez a paradigmaticusság azt eredményezi, hogy a műalkotásban a különböző szövegszinteken realizálódó motívumok segítségével rekonstruálható valamiféle, akár a szüzsének vagy a narrációnak ellent is mondó, gyakran mitikus *belső szöveg*. Ezt az igen jelentős elméleti és szövegvizsgálati eredményeket felmutató megközelítési módot azonban a Mikszáth-ciklusra való alkalmazhatósága szempontjából megkíséreljük több ponton is tovább-, illetve újragondolni. Hiszen ez a felfogás elmosza a műfajhatárokat, esetünkben pedig éppen egy műfaj önállóságának körülírhatósága látszik az egyik fontos feladatnak; voltaképpen teljesen ignorálja az egységet biztosító tényezők közül az elbeszélőt, a mikszáthi novellaciklusok esetében azonban az elbeszélő koherenciateremtő szerepe nem kérdőjelezhető meg. A novellaciklus egységét biztosító tényezők között a narrációval, az alakrendszerrel és a motívumhálóval kell elsősorban számolnunk. E két utóbbi tényező esetében a paradigmaticus rend vizsgálata mellett mindenképpen tekintetbe kell vennünk a motívumoknak, illetve az egyes szereplők felbukkanásának lineáris sorrendiségét is, hiszen ha a mikszáthi ciklust pusztán térszerűségében vizsgálánk, ezzel azt is állítanánk, hogy a ciklusban felcserélhető az egyes novellák sorrendje – aligha tagadható azonban, hogy például a visszatérő alakok ismételt megjelenésekor a hősök alakjának „olvasatát” első előfordulásuk már előzetesen meghatározza.

A továbbiakban tehát a szövegegész paradigmaticusságát²⁹ bizonyító sokrétű motívikus háló szerepét kívánjuk megvizsgálni a két Mikszáth-ciklusból létrejövő közös egységben. A célunk azonban nem valamiféle rejtett, *belső szöveg* feltárása, hiszen – a toporovi felfogással ellentétben – úgy véljük, az irodalmi műben a szüzsé, a narráció és a motívumrendszer nem egymástól elkülönítve létezik, így a három szövegszint együttes és egyidejű vizsgálatával történhet csak a műelemzés. A novellaciklus sajátos műfajiségének meghatározásakor a különböző szövegszinteken (a téma, a szüzsé vagy akár a szó szintjén) realizálódó motívumok vizsgálatával látszik bizonyíthatónak a térszerűség és

²⁸ Toporov elméletét lásd В. Н. ТОПОРОВ, *Миф, ритуал, символ, образ: Исследования в области мифопоэтического*, Moszkva, 1995.

²⁹ A Belkin-elbeszéléseket, a mikszáthi novellaciklushoz műfaji értelemben közelálló puskini ciklust vizsgálva Wolf Schmid, a nyugat-európai russzisztika egyik vezéralakja, a linearitást a próza-, a paradigmaticusságot pedig a versnyelv sajátosságaként határozza meg. Schmid rendszerében azonban nem valamiféle strukturális fogalom a próza és a vers, hanem sokkal inkább sajátos érték kategória: ilyen értelemben valamennyi irodalmi szöveg a próza és a vers közötti skálán mozog, tehát a próza is mutathat paradigmaticus rendezettséget (ilyen Schmid szerint pl. a puskini próza), vagyis kiléphet a mondatok és a szavak szintaktikai egymásutánjából és a motívumok révén létrehozhat egy új, paradigmaticus rendet, vagy másképpen szólva egy sajátos, „lirizáló” prózaszöveget. Schmid elképzelése így ellentétben áll a lotmani felfogással, amely szerint a prózában nem érvényesülhet a versnyelvre jellemző paradigmaticus rendezettség. Schmid gondolatrendszerét lásd Wolf SCHMID, *Puškins Prosa in poetischer Lektüre: Die Erzählungen Belkins*, München, 1991; В. ШМИД, *Проза как поэзия: Статьи о повествовании в русской литературе*, Szentpétervár, 1994.

tűnik elkülöníthetőnek ezáltal a műfaj a „nagy narratívától”, hiszen bár ott sem csekélyebb a motívumok szerepe, a novellaciklusban a linearitás korlátozottabb szerepe és az egységes szűzsé hiánya miatt még nagyobb jelentősége lesz a paradigmaticus szöveg-szerveződés egységkonstruáló erejének. (Az egység létrejöttében természetesen igen fontos szerep jut a visszatérő szereplőknek is, a ciklus megszerveződésének ezt a vonatkozását azonban külön nem tárgyaljuk, hiszen az alakrendszer feltárását már rendkívül alaposan elvégezte Bisztray a kritikai kiadás jegyzeteiben, illetve Vadai István a már idézett tanulmányában.) Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a magyar irodalomban a vélhetően Mikszáthtól induló novellaciklus műfaji paradigmájában, úgy tűnik, két markánsan elkülönülő műfajváltozat figyelhető meg: *A tót atyafiak*–*A jó palócok* esetében a térszerűség az uralkodó, s így a paradigmaticus rendben elhelyezkedő motívumok talán még a narrációnál is fontosabb szerepet kapnak az egység megteremtésében; *Szindbád* és az *Esti Kornél*-típusú novellafüzérben azonban a linearitás is igen hangsúlyos szerepet kap, az elbeszéléseket összefűző főhős-narrátornak köszönhetően. A mikszáthi novellaciklus egységének vizsgálatában nem kap minden egyes novella azonos hangsúlyt, sőt néhány elbeszélést egyáltalán nem említünk meg. Ezzel semmiképpen sem valamiféle értékrendet szeretnénk sugallni, pusztán az általunk kiválasztott, az egység létrejöttében kiemelt szerepet játszó motívumkörök mentén közelítünk a ciklus darabjaihoz; természetesen a motívumrendszer további feltárásával a novellák összefűzésének s a most kevésbé vizsgált novellák műegészbe kapcsolásának új szempontjai is felmerülhetnek majd.

A két ciklusból létrejövő közös szövegteret vizsgálva mindenképpen szembe kell néznünk azzal, hogy *A tót atyafiak* négy elbeszélése nem egyenlő mértékben kapcsolódik be a paradigmaticus rendbe: a „kötet béle”, vagyis az *Az a fekete folt* és a *Lapaj, a híres dudás* motivikusan számos ponton elválaszthatatlan *A jó palócok* darabjaitól, *Az aranykisasszony* és a *Jasztrabék pusztulása* azonban szinte nem is látszik a szövegteréből kiszakíthatatlannak. A két utóbbi elbeszélésnek a szövegegészben játszott szerepét azonban csak akkor tudjuk megragadni, ha eltekintünk a (valóban aligha tagadható) „minőségbeli” és műfaji különállásuktól, tehát a két ciklus közös egészét megbonthatatatlannak tételezzük fel,³⁰ és a kötet látszólag „gyöngébb” darabjainál is megkíséreljük az egészben betöltött lehetséges funkciót megtalálni.

Az aranykisasszony számára mindenképpen kitüntetett szerepet biztosít a lineáris rendben elfoglalt pozíciója. Mivel a paradigmaticus rend csak a lineáris sorban történő befogadás után konstituálódhat meg, az egymásutánosságban éppen ezért kulcspozícióba kerülhetnek a nyitó-, illetve zárónovellák, voltaképpen esztétikai önértéküktől függetlenül.³¹ Ennek a nyitóelbeszélésnek tehát a novellafüzér egészében (a továbbiakban már

³⁰ Ezért nem tartjuk elfogadhatónak Vadai István felvetését, aki *A jó palócok* elbeszéléseiről azt mondja, hogy „számukat akár szaporítani is lehet, hiszen írt [Mikszáth – Sz. Zs.] három olyan novellát is, amelyek minden további nélkül beilleszthetők a kötetbe.” *I. m.*, 74.

³¹ Ez történik például a Lázár Ervin-kötetben, amelynek nyitódarabja, *Az óriás*, nem tartozik ugyan a *Csillagmajor* legsikerültebb darabjai közé, de mindenképpen kulcsfontosságú a novelláskötet egésze szempontjából, hiszen itt szembesülhetünk néhány, a ciklust egészében meghatározó tényezővel, így a narrátor

egy egységként emlegetjük a két ciklust) talán az a legfontosabb, bár nem könnyen felfedezhető funkciója, hogy a szövegre magára, a történetek keletkezésére és irodalmiságára hívja fel az olvasó figyelmét, szinte „beléptetve” őt a szövegtérbe: Csutkás tanár úr és Luppán lovag alakjában a talán legsajátosabban mikszáthinak tartott két elbeszélői mentalitásjegyet személyesül meg és válik ezáltal ironikussá – az anekdotikusság, a töredezettség, illetve a valóságos, megtörtént események irodalomba emelése. Csutkás és Luppán a történetmesélő, pontosabban a mindig ugyanazt az *egy* történetet mondó elbeszélő két alakváltozata: Csutkás Petőfi „regényes selmebányai legendáját” meséli el úgy, hogy „mindig olyan messze távozik el az alapgondolattól, melyből kiindult, hogy mire oda visszatérne, addig elálmosodik” (14),³² Luppán pedig felesége és gyermekei halálát mondja el „a meghatottság legőszintébb jeleivel”, tökéletesen hitelesen és valóságghűen, holott „az egész dologból egyetlen szó sem történt meg” (14). Azt is mondhatjuk tehát, hogy történet és elmondhatóság, valóság és fikció kérdését állítja előtérbe az elbeszélés szereplőiben megtestesülő kétféle elbeszélésmód, s egyben az *egész* ciklus autoreferenciális jellegét és irodalmi voltát mutatja meg. Különösen a Luppán alakjában perszonalifikálódó problémakör fontos *A tót atyafiak–A jó palócok* vizsgálatok, hiszen ez a figura ugyanazt „mondhatja el” az olvasónak, mint a szövegfilológia nyelvén Bisztray Gyula a kritikai kiadás jegyzeteiben: „hosszú éveken át végzett filológiai munkálataink arra az eredményre vezettek, hogy bizony ezeknek az »epikai hitelű« felső-magyarországi és palóc történeteknek egy része nem ott történt, nem így történt vagy meg sem történt, bár – Ady szavaival élve – ott is és »így is történhetett« volna...” (209).³³

A tót atyafiak utolsó elbeszélése nem pusztán egy ciklus záródarabja, de voltaképpen be is vezeti *A jó palócok* történeteit, ironikussá téve a több elbeszélésben felbukkanó csoda, legenda tematikus motívumot. Hiszen míg Gerge István csendbiztosról az terjed el, hogy „megkente szemeit a Szent György-napja előtt talált százesztendő gyík májával,

pozíciójával, a cselekménytér sajátosságaival, a novellák ambivalens, mese és valóság határán egyensúlyozó szövegvilágával. Részletesebben: SZILÁGYI Zsófia, *Csöndpuszta*, Alföld, 1997/3, 77.

³² Érdemes itt felidézni, hogyan mutatja be Mikszáth sűrített formában ezt a folyton elkalandozó elbeszélői technikát, parodisztikussá téve ezzel az ún. anekdotikus elbeszélésmódot: „évek óta mindig szőnyegre kerül a Petőfi múltjának ezen kalandos és homályos része, bele is kezd az érdemes férfiú, mindannyiszor elmondván, hogy a boglyas Petrovics ott lakott a liceum fölötti hegyen az öreg Muszurnál, a kamarai hajdúnál, akinek nemrég jött meg a fia Olaszországból a légiótól, honnan kitüntetésül vizit-kártyára ragasztva egy darab tépést hozott abból a rongyból, mellyel a megsebesült Garibaldí véres lábát borogatták. Micsoda? Hát lehet ennél különb érdemrend? Vagy van-e Garibaldinál nagyobb hős akár az ó- akár az új-világ történetében? Nincs, ki mondja, hogy van? Senki sem meri mondani. De nem is tanácsolná Csutkás úr, mert annak övele, az ő argumentumaival gyűlnék meg a baja. Mert az argumentumok nagy fegyver... Aki nem hiszi, annak ezt be is bizonyítja. Nézzük pl. Katalin cárné egy esetét...” (13–14.) Az asszociációs sor tehát a következőképpen írható le: Petőfi – az öreg Muszur – Muszur fia – Garibaldí – argumentumok – Katalin cárné.

³³ *Az aranykisasszony* funkciójáról elmondottak kissé megcserélhetik Csűrös Miklós szavait: „Mindazonáltal modernebb, korszerűbb (és egyre korszerűbb) írónak tartom Mikszáthot, mint amit olvasok róla. [...] Mikszáth nem csevegő, nem anekdotista, nem az epizódokat felületesen összeszövő bűvész. Akkori korszerűségének és mai aktualitásának lényegét abban sejtem, hogy érdeklődése a cselekménytől az elbeszélés mikéntje – módja, technikája – felé fordul, hogy szándékosan választ jellegtelen, ismétlődő, közismert, akár parodiálható témát; csak a megírás érdekli.” *I. m.*, 426.

azokkal az emberi testen keresztül belát a szívekbe s ott elolvassa a láthatatlan betűket, melyekkel a cselekedetek vannak felírva” (91–92), addig pusztán arról van szó, hogy „beépített emberén”, Matyejen keresztül tudja meg Jasztrabék viselt dolgait; míg Jasztrab ördögnek látja Gerge uramat, hiszen „nem fogja a golyó”, addig a csendbiztos pusztán egy cselnek és „bámulatos lélekjelenlétének” köszönheti, hogy sebezhetetlennek tűnik. *A Jasztrabék pusztulása* így *A kis csizmákban*, *A bágyi csodában*, a *Gálandané asszonyomban*, *A gőzoni Szűz Máriában* megjelenő csodamotívum befogadását szinte előzetesen meghatározza, ezektől a megmagyarázhatatlannak tűnő, csodás történésektől elválaszthatatlan lesz a kétféle olvasat, hiszen egyszerre láthatjuk bennük a „túlvilágiságot” és a csoda „reális” magyarázatát. Legszebben talán a csodát címszereplővé emelő elbeszélés példázza ezt, hiszen úgy tűnik, akkor következhet be a „bágyi csoda”, vagyis a patak visszafordulása, ha Vér Klára szíve „elfordul férjétől” és odaadja magát Gélyi Jánosnak, valójában azonban azért fordul vissza a bágyi patak, mert a Vér Klárára vágyakozó Gélyi János megvesztegeti a molnárlegényt, hogy állítsa meg a malomkereket, s így a víz átcsap a gáton. Ok és okozat tehát felcserélődik, a „csoda” nem előzménye, hanem mintegy következménye lesz a házasságtörésnek. S hogy még egy példát idézzünk, hasonlóképpen változik a „csoda”, vagyis Szűz Mária megjelenése „valósággá”, Szűz Mária Kovács Marissá *A gőzoni Szűz Mária* című elbeszélésben.

A Jasztrabék pusztulása azonban *Az aranykisasszonyhoz* hasonlóan a ciklusról mint szövegről, irodalmi alkotásról szóló metaszöveggé is olvasható: Gerge uram a tót nép szemszögéből úgy íratik le, hogy „belát a szívekbe, s ott elolvassa a láthatatlan betűket” (92, kiemelés tőlem – Sz. Zs.), s ez a meghatározás lehetőséget ad arra, hogy Gerge alakjában a metaszöveg síkján az emberi lelket titokzatosan, túlvilági segítséggel feltáró „írót” lássuk megszemélyesülni (hiszen Gerge nem pusztán „olvas”, de utána el is mondja az „olvasottakat”) a tót nép mint „befogadó” nézőpontjából. A csodát azonban pusztán furfanggal és egy szemtanú segítségével előidéző Gerge egyidejűleg a saját élményeit, tapasztalatait, de legalábbis a hiteles szemtanú által látottakat történetté, tágabb értelemben irodalmi szöveggé formáló író figuráját is megtestesíti, megszemélyesítve ezáltal a novellaciklus narrátorának, s talán egyben a Mikszáth által önmagából megkonstruált íróalaknak a kettősségét, az egyszerre titokzatos és „életközeli” író.

Részben a lineáris sorban elfoglalt különleges helyzete miatt kap kitüntetett jelentőséget a Bisztray által a „kötet legkevésbé igényes és jelentős darabjának” (343) tartott *Hova lett Gál Magda?* című cikluszáró elbeszélés is. „Összefoglaló szerepét” megemlíti már Bisztray is, s valószínűnek tartja, hogy ezt az elbeszélést Mikszáth „közvetlenül a gyűjtemény kötetzáró darabjául írta” (343). Ez a novella kulcsszerepet játszik a linearitás paradigmatis renddé változtatásában azáltal, hogy a szerelem, a bűnbeesés tematikus és szüzsés motívumának a ciklusban előforduló eseteit *visszamenőleg* egy motívumkörre rendezi, s így egyrészt az egész szöveg újraolvasását (vagy legalábbis újragondolását) generálja, másrészt pedig kiemel egyes elbeszéléseket a lineáris sorból, és egy új, paradigmatis rendbe illeszti őket: „Olyan vékony itt a fehérnép erkölce, mint a suhogó nád, koronája hajló, töve mocsárba vész. S ennek is csak, váltig bizonyítom, az a kút az

oka. [...] *Ott van, hogy ne is említsem Vér Klárát, Péri Juditot... elég abból a szelíd Gál Magda esete.*" (168, kiemelés tőlem – Sz. Zs.)

A *bűnbeesés*, a *szerelem*, az *erotika* tematikus motívuma azonban nemcsak a Vér Kláráról és Péri Juditról szóló elbeszélésekben bukkan fel, hanem az egész cikluson végigvonul, tehát a három pont (...) grafikai jel itt utal mindazokra a nem említett, de a motívumkörbe feltétlenül bekapcsolandó elbeszélésekre, amelyekre Négyesy László megjegyzése vonatkozhat: „A mesék erotikuma forró, egészséges, éreztetése kissé érzéki.” (400.) A szerelem motívumát kibontó elbeszélések körén belül egy még szorosabban összetartozó novellacsoportot kell látnunk: azt az öt elbeszélést, amelyben a különböző alakváltozatokban élénk lépő elcsábított, bűnbeesett fiatal lány története, vagyis Olej Anika, a kislányát Lapajra hagyó névtelen öngyilkos anya, Péri Judit, Filesik Terka és végül Gál Magda „esete” köré szerveződik a szüzsé.

A *tót atyafiak* két elbeszélésére a név említésével nem utal ugyan vissza a *Hová lett Gál Magda?* szövege, de a novella (s így egyben az egész ciklus) utolsó mondata a *leány* és a *madár* motivikus összekapcsolásával szinte előhívja a szó szintű madármotívummal többszörösen összekapcsolt Olej Anika alakját, megmutatva az adott tematikus motívumkör műbéli kezdőpontját: „No, csak kár azzal a kúttal dicsekedni a bodokiaknak. Jobb bizony, ha behányának, betaposnák a földre... Hogy alant repültek, sok apró *madárnak* lett a temetője... temetőnél rosszabb sok bodoki *lánynak*.” (173, kiemelés tőlem – Sz. Zs.)

Anika a szövegben először apja hozzá intézett válaszában, megszólításként nevezetik „madárnak” („kis fecském”³⁴), majd saját, az elbeszélő által idézett gondolataiban, végül Olej Tamásnak a herceghez szóló szavaiban: „A leány arra gondol, minek is van a világon herceg, mikor olyan szép az, hogy a *gerlicemadár* nem mondhatja párjának: különb *madár* vagyok, fényesebb tollam van, nem szerethetlek. Olyan nagyon szép az, hogy a *gerlicemadár* mind egyforma *madár*.” (52, kiemelés tőlem – Sz. Zs.) „Azt akarom mondani, hogy ott az akol környékén vadászat ezentúl, bár a puskáját csak *madársöréttel* tölti, könnyen megeshetik, *madár* helyett medvével áll szemben.” (53, kiemelés tőlem – Sz. Zs.)

Ez a leány–madár azonosítás természetesen nem a szereplők, még csak nem is az elbeszélő megnyilatkozásainak szintjén alkot motívumkört, hanem a megnyilatkozások *poétikai funkciójának* (ahogy a nyugat-európai és orosz russzisztikában mostanában ezt a rendkívül megterhelt fogalmat használva mondják, a *diskurzusnak*) a szintjén, ezért vonhatók egy körbe ezek a megnyilatkozások szintjén különmeműnek látszó példák. (Bár, ahogy a példákban látható, nem egyszer maguk a szereplők vagy az elbeszélő is szimbolikus értelemben használja a *madár* szót.) S így kapcsolható még ide a *Péri lányok szép hajáról* egy mozzanata is:

³⁴ Vö. a következővel a *Hová lett Gál Magda* című elbeszélésből: „a verebet, *fecskét*, ha nem magasan röpköd el fölötté, megkábítja, megfojtja, úgyhogy az halva bukdácsol le a levegőből.” (167, kiemelés tőlem – Sz. Zs.)

„Judit leoldá a fejeről a kendőt és a fészekre terítette. [...] Pista azonban elvette onnan és a keblébe rejté. Beh édes kendő volt. Égette, csiklandozta. Rajta volt még a kis *madárfiak melege* s annak a *selyemhajnak az illata*. [...]

– De jó dolga is van a *madárnak!* – sóhajtott fel Pista. Judit nem kérdezte meg, miért van jó dolga. Hallgatott.

– Más *fészket rakhat*, ha az egyiket megunta.” (108, kiemelés tőlem – Sz. Zs.)

A *madár* mint a fiatal lány motivikus párhuzama az idézett részletekben szinte kibontja önnön műbéli jelentését: egyik attribútuma a fészekrakásra való képesség lesz, így válik a házasság előtt álló lányok szimbólumává, a másik pedig az elkerülhetetlen pusztulás,³⁵ s így lehet a nem feleséggé, hanem szeretővé tett, elcsábított lányok jelképévé. S a hasonlítóként, a megnyilatkozások szintjén vagy az egyes elbeszélések szűzséjében előkerülő madarakra mindig valamilyen külső erő (pl. a kút) hozza a pusztulást, nem egyszer éppen abban a férfiban megszemélyesülve, aki a lányok csábítója lesz, megerősítve ezzel is a madár–lány összekapcsolást. (Gondoljunk csak Pistára, aki lekaszája a madaraknak védelmet nyújtó bűzát, majd még az időlegesen árnyékot adó kendőt is elveszi, illetve a hercegre, akinek madársöréttel töltött puskája van.) A madarakat elkábító és megfojtó kút tehát párhuzamba kerül a csábító férfiakkal, akik azért hoznak hangsúlyozottan vagy sejtetőleg tragikus véget a lányokra, mert nem veszik/vehetik őket feleségül, hiszen vagy „fiatal uraságok” (ahogy Nyilasy Balázs mondja, „más szférából, magasabb társadalmi rétegből”³⁶ jöttek) vagy nők emberek. A lányok sorsának hasonlóságát és így a csábítás szűzsés motívummá válását erősíti meg *Az a pogány Filcsik* ciklusba került, végleges és első, folyóiratban megjelent változata közti különbség is, hiszen az első verzióban Filcsik Terka feleségül ment a város írnokjához (a „bűne” itt pusztán annyi volt, hogy ahhoz ment hozzá, akit szeretett, és nem ahhoz, akinek az apja szánta), a ciklusban azonban a szolgabíró szeretője lett.³⁷

Az elcsábított lányok története köré szerveződő novellák szűzséje voltaképpen egymást értelmezi, egészíti ki: *A tót atyafiak* két elbeszélése esetében ez olyannyira igaz, hogy az Olej Anika jelenét, vagyis a csábítás megtörténtét középpontba helyező *Az a fekete folt* után következő *Lapaj, a híres dudás*ban szinte Anika tételezhető múltja és lehetséges, tragikus jövője villan föl. A Lapajnál hagyott kislány és Anika párhuzamként jelölhetjük meg az anya hiányát, a hallgatag, zordnak látszó (nevelő)apát, az állatok (bárányok, kecskék) és a gyermek szinte testvéri viszonyát. A két alak összekapcsolását erősítheti meg az elemzőben (s a ciklus hajdani első kiadásának olvasójában) a *Lapaj, a*

³⁵ Nemcsak az *Az a fekete folt*ban emlegetett madársöréttel megtöltött puskára és az apró madarat elkábító, majd megfojtó savanyúvizes kútra kell itt gondolnunk, hanem a Péri Judit kendőjével betakart, pusztulásra ítélt madárfiókákra is: „Karikában nyiszál a sarló az aratók kezében, ropog a kalászszar, nagyobbodik a tarló s nyitva marad rajta a madárfészek; a picike sárga fűrjek kíváncsian nézegetik, hova lett az árnyékos szalmaerdő? Hát még szegény anyjuk, hogy elcsodálkozik majd!” (107–108.)

³⁶ NYILASY Balázs, *A jó palócok, tót atyafiak*, Tiszatáj, 1997/1, 63.

³⁷ A két verzió különbségére KIRÁLY István is rámutat (*Mikszáth Kálmán*, Bp., 1952, 96), azt bizonyítva ezzel, hogy a főhős, Filcsik a második változatban már nem komikus figura.

híres dudás későbbi kiadásából Mikszáth által kihagyott, de a folyóiratközlésekben és az első kiadásban egyaránt szereplő záróbekezdése:

„És azóta sok év múlt el, de a Lapaj kunyhója most is ott áll a hlinai lazokban. A halina is rendesen ott függ a homlokzatán, a pásztortűz is ott ég előtte, esténkint s az öreg Lapaj ül mellette meg egy szép karcsú leány, öreg napjainak két szemevilága.

Lassankint a többi pásztortűz is kigyúl az öreg Fátra mentén, a Lapaj dudájától elszokott néma táj megtelik dallal, költészettel, messze elhangzó pástorfurulyák méla szavával. Száz epedő szerelmi vallomás: egytől egyig annak a délceg hajadonnak szól, ki még olyan nagyon, nagyon kis lány, hogy csak az ő édesapját, a Lapajt szereti. Talán azért is szólnak oly szomorún a furulyák, amiért olyan kicsi még!” (267.)

Anika lehetséges tragikus jövőjét pedig az öngyilkos fiatal anya alakja mutatja meg, akit vélhetőleg a „fiatal uraság” csábított el, ejtett teherbe és kergetett ezzel a halálba:

„Meg ne dézsmáld a fiatal uraság barackfáját a »Tövises«-ben, mert meg van olvasva! – A fiatal uraságét? – kacag föl a leány fájdalmasan, görcsösen. – Verje meg őt az Isten, amikor ébren van és amikor alszik!” (75.)

„Istók azon vette magát észre, hogy gondolkozik s hogy visszaidézi a lány szavait. Mondta, hogy hosszú útra megy (Igaz a!), *megátkozta a fiatal uraságot (már hiszen ezt sem valami nehéz megfejteni)*” (76, kiemelés tőlem – Sz. Zs.).

A novellák szüzséje alapján úgy tűnhetne tehát, hogy pusztán a szerelem tragikuma kapcsolja össze az elbeszéléseket (ebben a vonatkozásban természetesen idevonható Vér Klára és Timár Zsófi története is), s nehéz nyomát találni a Négyesy László által emlegetett erotikumnak, érzékiségnek. Az erotika, a szexualitás, a szerelmi aktus valóban nem a szüzsé szintjén realizálódik, hanem a ciklus szövegébe épülő folklórszimbólumokban. A búza ilyenfajta szimbolikus jelentéstartalmára a *Péri lányok szép hajáról* szövegében egyértelmű utalást találunk, ahogy ezt Hódosy Annamária is kiemeli,³⁸ hiszen Pista a következőt gondolja az első csók után: „ha már egyszer peregni kezd a kalász szeme, megérett egészen” (108). A búza, s vele együtt a többi kalászos Vargyas Lajos kutatásai szerint a női genitáliák jelképeként szerepel a magyar népdalokban, valószínűleg a „képi emlékezés”, „képi hasonlatosság” miatt. Ahogy Vargyas a népdalokról megállapítja, „ha egy úgynevezett »természeti kép« vagy valami más olyan dolog szerepel az első sorban, aminek a közönséges fogalmak szerint nincs kapcsolata az egész versszak mondanivalójával, de abban szerelmet, szeretőt emlegetnek, akkor az első sor bizonyára valami – nekünk rejtett – erotikus-szerelmi kapcsolatban van az utána következővel, tehát erotikus szimbólumot tartalmaz.”³⁹ Vargyas a következő népdalrészleteket hozza fel példaként a búza erotikus szimbólum voltának igazolására:

³⁸ Hódosy a következőt írja: „az aratás csak és kizárólag a defloráció előrejelzésévé válik, amit a szöveg azzal is nyomatékosabbá tesz, hogy a Judittól kicsikart első csókról Pista a következőképpen elmélkedik: »Ha már egyszer megérett a búza szeme, peregni kezd egészen.«” HÓDOSY Annamária, *Mixát: Hair*, II, 1994, 7. Hódosy az általam kiemelt Mikszáth-mondatot ebben a formában, tévesen idézi.

³⁹ VARGYAS Lajos, *Szerelmi-erotikus szimbolika a népköltészetben = Erősz a folklórbán: Erotikus jelképek a néphagyományban*, szerk. HOPPÁL Mihály, SZEPES Erika, Bp., 1987, 29.

Kipattant a búza szeme,
Nem tom rózsám, szeretsz-e te
Így tedd rá, úgy tedd rá.

Kipattant a búza szeme.
Gyere babám az ölembe.⁴⁰

A búzaszem kipergése a lány érettségét,⁴¹ „ esetleg a szerelem megtörténtét”⁴² is jelzi, az aratás pedig magát a szerelmi aktust is jelképezheti:

A szuhai kertek alatt
Barna legény zabot arat.
Zabot arat a lovának,
Szeretőt keres magának.⁴³

Azt is mondhatjuk tehát, hogy a Mikszáth-elbeszélésben az aratás és a hajlevágás válik a szerelmi aktust jelképező kettős szimbólummá, hiszen a novella szövegében a búza és a szőke haj (Pista Judit iránti vonzalmának legfőbb oka) szinte azonosítódik, nemcsak az olvasó, de maga Pista számára is: „kibontott úszó haja is éppen olyan volt káprázó szemében, mintha aranyfelhővé változott búzakéve lenne”; „Aztán meg a búzakévék lettek olyanok, mintha mindenik a Péri Judit szőke haja volna” (107). A hajlevágás és az aratás párhuzamát a másik Péri lányról, Katáról szóló elbeszélői megnyilatkozás is megmutatja, amely pusztán hasonlatból a búza és haj levágását összekapcsoló szimbolikus kijelentéssé válik a megnyilatkozások poétikai funkcióinak diszkurzív szintjén: „lehajtott a szép fejét, mint a búzakaralász a sarló alá.” (110.)

A *Hova lett Gál Magda?* című novellában az eltört korszó lesz a szerelmi aktus szimbolikus realizációja – a korszót a lány, sőt a női szeméremtest jelképeként határozza meg munkáiban Lükő Gábor⁴⁴ és Vajda Mária.⁴⁵ Lükő az „addig jár a korszó a kútra, míg el

⁴⁰ *I. m.*, 30.

⁴¹ A búza hasonló szimbolikus jelentést kap a Mikszáth-kötetnél alig pár évvel korábban született *Tengerihántásban*, aminek fölidézése már csak azért is indokoltnak látszik, mert *A jó palócok* elbeszéléseit igen gyakran érezték a balladákhoz közelállóknak:

„Deli karcsú derekában a salló,
Puha lábán nem teve kárt a talló;
Mint a búza, piros, teljes,
– Téli a hold, most búvik fel –

Az egész lány ugyan helyes.” ARANY János *Összes költeményei*, I, Bp., 1967, 383.

⁴² VARGYAS, i. h.

⁴³ *Magyar néprajz*, V, *Népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., 1988, 490.

⁴⁴ LÜKŐ Gábor, *A magyar lélek formái*, Bp., 1942, 151.

⁴⁵ Vö. a következővel: „A női szeméremtest »fedőneve« a vizet, tejet, nedvet tartalmazó edény: findzsa, csupor, köcsög. Pl. »az anyja köcsöge«. Nagymártonfalván még ma is gyakran odakiáltják a kocsisnak, ha nőket visz – »de sok findzsát felraktál a szekérrel!« Az egyik tréfás balmazújvárosi mesében így fejezi ki az

nem török” közmondást is úgy magyarázza meg, hogy a kút mint a lányok és legények „rendes találkozóhelye” maga is szerelmi jelképpé válik, s ott sokszor „baj” történhetett a lányt szimbolizáló korsóval. Az elbeszélés, amelyet Bisztray Gyula éppen azért tart a „kötet legkevesébé igényes és jelentős darabjának”, mert „végeredményben nem egyéb, mint egy közmondás illusztrálása” (343), ilyen értelemben nem egyszerűen „illusztrál” egy közmondást, hanem – ha hihetünk Lükő Gábor magyarázatának – visszaállítja a közmondás eredeti, a szerelmi szimbolikában gyökerező kontextusát.⁴⁶

A *Timár Zsófi özvegyességében* elsődlegesen a szöveg maga ad lehetőséget a *torony* motívum szerelmi szimbólumként való értelmezéséhez. Timár Zsófi férje a két asszony (a feleség és a szerető) közül egyet lenne kénytelen választani, s így először a feleséget hagyja el a szeretőért, majd a szeretőt a feleségért – ezt a döntésképtelenséget szimbolizálhatja a Péter lezuhanását megelőző történés leírása:

„– Ide most azt a keresztet! – kiáltá aláhajolva –, hadd tegyem föl szaporán. [...]

Amott jön! Zsófi az!

Szíve nagyot dobban, majd összeszorítja valami, keze megreszket, szeme elhomályosul.

– Hohó, Péter! Föltetted-e már?

Zavartan, remegő hangon felel vissza:

– *Melyik gombra tegyem föl?*

A vén ács elsápadt a torony-ablakban, keresztet vetett magára s szomorúan dübnyögé:

– Teheted már akármelyikre!

Nem volt ott több gomb egynél. Azt a szédülő ember láthatja csak kettőnek, háromnak.” (118, kiemelés tőlem – Sz. Zs.)

A jelenet jelképi ereje aligha tagadható: a csak a szédülő ember szemében többnek látszó egyetlen templomtorony a Péter által egyszerre szeretett feleség és szerető szimbólumává válik. A *torony* asszonyszimbólumként való szerepeltetése meglepőnek és egyedinek tetszhet, Lükő Gábor azonban idéz a könyvében olyan népdalt, amelynek alapján kijelenti, hogy „a magyar népköltészet és díszítőművészet jelképrendszerében a templom, illetőleg annak a tornya [...] az embert, helyesebben a lányt és az asszonyt jelöli”.⁴⁷

Felsőöri magas torony,
Beleakadt az ostrom,
Akaszd ki kedves angyalom,
Sej, piros orcád megcsókolom.⁴⁸

anya, hogy lánya elveszítette a szüzességét: »olyan csuprot tört el, amit nem lehet megcsinálni.«” VAJDA Mária, *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről*, Kecskemét, 1988, 15.

⁴⁶ LÜKŐ a következő szokást is felidézi álláspontja alátámasztásául: „Ezt [a közmondást – Sz. Zs.] jelképezi az a szokás is, hogy lakodalom másodnapján vizet hozatnak a kútról az új menyecskével, s közben igyekeznek összetörni a korsóját. Nagy öröm aztán, ha a menyecske mégis hazaviszi a korsót.” I. h.

⁴⁷ LÜKŐ, *i. m.*, 275.

⁴⁸ *I. m.*, 276.

Nem tűnhet meglepőnek, hogy a legtöbb erotikus szimbólum éppen a két elbeszélésben is szereplő „forróvérű szépasszonyhoz”, a szép molnárnéhez, Vér Klárához köthető. Először *A bágyi csoda* című elbeszélésben találkozunk vele, amelynek helyszíne, a malom és általában a molnár munkája, a búzaörlés (amelyet Vér Klára irányít katonáskodó férje helyett) egyaránt többretegű szerelmi szimbólum, hiszen egyrészt „a dörzsölés és a nyomában kifolyó liszt adta a képi párhuzamot” a szerelem és a malom szoros kapcsolatahoz, másrészt azonban azt is megkockáztatja Vargyas, hogy „valóságos társadalmi alapja is lehetett a malom ilyen jelentésének”, hiszen „a malom az összejövétel, a hosszú, üres várakozás, az időtöltés helye volt” (ahogy ezt a Mikszáth-elbeszélésben is látjuk), tehát „lehetett alkalom a szerelemre is”.⁴⁹ A második Vér Klárához kapcsolódó erotikus szimbólum a már az elbeszélés szövegében is hangsúlyozottan jelképpé váló bágyi patak (hiszen a patak megfordulása voltaképpen Gélyi János és Vér Klára szerelmének beteljesültét jelzi, s a *visszafordulás a régi szeretők újbóli egymásra találását is szimbolizálja*), vagyis a folyó víz, amit Vajda Mária a magyar folklórban „gyakran előforduló szexuális szimbólumként” határoz meg.⁵⁰

A *Szegény Gélyi János lovai* című elbeszélésben címszereplővé tett lovaknak a női princípiumot, a testi szerelmet szimbolizáló voltát szintén felfedezhetjük külső kontextus bekapcsolása nélkül is: „Maga nevelése mind a négy, a szemei előtt nőttek fel ilyen gyönyörűségnek, [...] kis-csikó korukban meg is csókolgatta. Most már nem csókolja, mióta menyecske került a házhoz. [...] Kilenc vármegyében tudják, ötvenkettőben mesélik a lovaik szép növését, vékony lábaikat, módos csípőiket, gyönyörű nyakukat.” (159.)

Az elbeszélés szövegében tehát mintegy Vér Klára szimbolikus alakmásaivá válnak a lovak, s ezt még a szüzsé szintjén különösen megerősíti a lovak és az asszony sorsának végzetes összefonódása, együttes halála is – a halálba vágatás voltaképpen Gélyi János halálba forduló, szenvedélyes szerelmének jelképe lesz.⁵¹ A ló hasonló erotikus jelentéstartalma nem ismeretlen a magyar folklórban, sőt Lükő Gábor egyenesen azt állítja, hogy „nálunk a ló mindig szerelmi jelkép és azonos az egyik szerelmmel. A másik szerető a ló gazdája vagy lovasa.”⁵²

Az *Az a fekete folt* című elbeszélésben a szexualitás szimbólumává a herceg már emlegetett madársöréttel töltött puskája válik, s ez a puska a herceg legfontosabb attribútu-

⁴⁹ VARGYAS, *i. m.*, 36; vö. még a következő népdallal (Vargyas idézi ugyanott):

Dunaparton van egy malom
Bánatot örölnék azon, ihaja
(Búbánatot örmek azon)
Nékem is van búbánatom,
Odaviszem, lejáratom. lhaja.

⁵⁰ *I. m.*, 15.

⁵¹ A Mikszáth-elbeszélésben semmiképpen sem a cselekmény szintjén kell a lovak asszonyt helyettesítő szerepét keresnünk, tehát még véletlenül sem valamiféle „nemí eltvelyedésre” kívántunk itt célozni, már csak azért sem, mert Gélyi János négy lóva hangsúlyozottan nem kanca, hanem esődör.

⁵² *I. m.*, 89.

ma Anika és Olej számára is.⁵³ Anika és a herceg szerelmének szimbóluma pedig a magyar folklórban is gyakori szerelmi jelkép,⁵⁴ a *tűz* lesz: a herceg először Anika szívét „gyújtja fel” „égő tűzből szőtt” szavaival, majd – szimbolikus értelemben – ez a tűz nő még nagyobbra, és pusztítja el a brezinai aklot. A tűz tehát a halálba vágató lovakhoz hasonlóan a „halálos”, vagyis halált hozó szenvedélyes szerelem jelképe lesz,⁵⁵ és ebben a jelentésében szorosan összefonódik az egész cikluson végigvonuló, külön kiemelésre is méltó motívumkörrel, amelyet a *fekete* és a *vörös* (veres, piros) színjelölő szavaknak az egyes novellákban történő felbukkanása alakít ki.

A színeknek a népi szokásrendszerben, hiedelmekben, népdalokban tapasztalható jelképi ereje a folklórkutatás gyakran vizsgált területe. A vörös és a fekete szín szimbólumalkotó képessége a Mikszáth-ciklusban sem kétséges – nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy a műegészben a vörös és a fekete színt mint két, a szövegben előforduló motívumot kell megvizsgálnunk, vagyis nem a két szó által az olvasóban előhívott színeképzet a fontos elsősorban, hanem a két színjelölő szónak a műegész alapján kibontható szemantikai tartalma, s ennek érintkezési pontjai a vörösnek és a feketének a folklórkutatók által föltárt jelentéstartományával.

A *fekete* és a *vörös* mint két végpont jelenik meg az *Az a fekete foltban*: a *veres* fedelű akol, Anika lakhelye, a tűz hatására *fekete* folttá változik. A vörös, amely gyakran a tűz és a szerelem jelképe egyszerre, a halált, a pusztulást jelképező feketévé változik az elbeszélésben – a szerelem és a halál már több vonatkozásban tárgyalt műbéli elválaszthatatlanságát mutatja meg a két szín *együttese*, amelyről a népi színszimbolikát vizsgáló egyik alapmunkában is azt olvashatjuk, hogy „tragikusan drámai jel lehet.”⁵⁶ A fekete és a vörös, illetve a halál és a szerelem összefonódását láthatjuk a *Timár Zsófi özvegységében* is, ahol maga az elbeszélő hívja fel a figyelmünket a fekete kendő jelképpé válására.

⁵³ Vö. Olej Tamásnak a madármotívum kapcsán idézett szavaival és azzal, hogy a herceg megjelenése Anika számára a hajdani Szent György-napi ólomöntéskor kirajzolódott dudás figurát *visszamenőleg* puskás alakká változtatja:

„– Nem is dudu volt – ellenvété Anika –, hanem...

– Hanem? – hörgé Matyi.

– Puska, ha éppen tudni akarja kend.” (45.)

„– Nem megyei úr az, nagyon fiatal ő még ahhoz. Olyan az arca, mint a patyolat, tán még szél sem érte.

– Van-e puskája? – kérdé a bacsa.

– De még milyen!” (46.)

A VAJDA Mária kötetében található parasztvallomásokban a *lövés* is szerepel a szerelmi aktus eufemisztikus megnevezéseként: *i. m.*, 69.

⁵⁴ LÜKŐ a következő közismert népdalt hozza fel példaként (*i. m.*, 28.):

Megrakják a tüzet	Rakd meg babám rakd meg
Mégis elaluszik	Lobogó tüzedet
Nincs az a szerelem,	Hadd melegítsem meg
Aki el nem múlik.	Gyöngé kezeimet.

⁵⁵ Az *égető* szerelem képzete az *Az a pogány Filcsikben* is megjelenik: „A szerelem éget csak, őt már elégette, a szeretet melegít s ő sohasem fázott ilyen nagyon.” (123.)

⁵⁶ ERDÉLYI Zsuzsánna, *Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához*, Ethnographia, 72(1961), 414.

A novella elején még akár pusztán a tetszenivágyást is kifejezheti az, hogy az állandóan fekete kendőt viselő Zsófi a Péterrel való találkozáshoz „piros olajos” kendőt köt fel („ez Péter kedvenc színe”), az elbeszélés végére azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a két szín ezúttal is szimbólummá lett: „Mégis csak a fekete kendőt kellett volna elhozni ehhez a találkozáshoz”, jegyzi meg az elbeszélő Péter lezuhanásának kapcsán. S az elbeszélőnek ez a mondata már felidézheti az olvasóban, hogy voltaképpen már a novella elején sem volt a két különböző színű kendő csupán „ruhadarab”, hiszen a piros kendőről már itt is azt olvashattuk, hogy „illőbb is ehhez a szép naphoz”. Zsófi piros kendője tehát a szerelem napjának *jele* lehetett volna, a szerelem azonban gyásszá változott, s ennek már a fekete szín a szimbóluma. A *Két major regényében* a két családfő gyűlölködése akadályozza meg a két fiatal szerelmét, s okozza tulajdonképpen a szerelmesek halálát – a Bisztray által a *Rómeó és Júlia* „falusi változatának” titulált történetben a két szembenálló apa a *fekete*, illetve a *vörös* major juhásza. A fekete és a vörös együttes felbukkanása tehát valamennyi novellában a tragédiát hozó szerelem jelképe lesz, talán nem utolsósorban azért is, mert a vörös szín már önmagában is ambivalens jelentéstartalmú, hiszen nemcsak a szerelem, de az ördög, a vér, sőt – éppen a tótoknál és a palócoknál⁵⁷ – a gyász színe is lehet.

A vörös színnek éppen ez az ambivalens jelentéstartalma bomlik ki Vér Klára alakjához kapcsolódva. Az asszony veres haja egyrészt Gélyi János iránta érzett szerelmének legfőbb oka („Verje meg hát az Isten azt a csillogó, veres hajadat, mely a nyugalmamat megint elsöpörte” – 129), másrészt a voltaképpen a közvéleményt megszemélyesítő Pillérné szemében Vér Klára „rosszféleségének” *jele* lesz: „Ámbátor a molnárnéért magam sem teszem a kezem tűzbe, mert a veres haj... hej, az a veres haj...” (127.) Ez a vélekedés valójában a „vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy se jó” megfogalmazásban ismert népi bölcsességet ismétli meg, amelynek magyarázatát Fél Edit szerint abban kell keresnünk, hogy a vörös a kísérteteknek,⁵⁸ az ördög ruházatának, a boszorkány hajának vagy harisnyájának színeként szerepelt a népi hiedelemvilágban.⁵⁹

A veres haj, Vér Klára legfőbb attribútumaként, az önmagát és másokat is elpusztító, szinte „túlvilági” vonzerő és szerelem jelképe lesz, s egyben az asszony nevének szemantikai tartalmát ismétli meg,⁶⁰ hiszen a vörös egyrészt a vérrel áll rendkívül szoros

⁵⁷ FÉL Edit, *Adatok a gyászszínekhez és párhuzamok*, Ethnographia, 46(1935), 10; MANGA János, *Palóc-föld*, Bp., 1979, 152.

⁵⁸ Vér Klárát, meglepő módon, éppen kísértet alakjában látjuk először a ciklusban, hiszen a lineáris sorban *A bágyi csodát és a Szegény Gélyi János lovait* is megelőző *Az a pogány Filcsik* című elbeszélésben a következőt olvashatjuk: „a majornoki hegyszakadéknál (ott, ahol éjente, mint mondják, a Gélyiné lelke nyargal megriadt lovakon) megbotlott valaminben a gyalogúton.” (125, kiemelés tőlem – Sz. Zs.) Vadai egyébként ezt a szövegrészletet említi a ciklus alakrendszerében megfigyelhető szándékos ellentmondások közül legfontosabbként.

⁵⁹ *I. m.*, 14.

⁶⁰ Nagy Miklós Mikszáth írói névadásáról szóló munkájában az író kevés számú beszélő nevet viselő hőseinek egyikeként említi Vér Klárát. A „beszélő név” meghatározás azonban csak a fogalom erőteljes kitégítése esetén alkalmazható e név esetében, hiszen ez az elnevezés sokkal inkább szimbolikusnak tekinthető. Vö. NAGY Miklós, *Mikszáth írói névadása*, ItK, 1987/1988, 451.

kapcsolatban (pl. a vörös gyász esetében a vörös a vér színe), másrészt pedig „jelképe a napnak, tűznek, villámnak”,⁶¹ s a Klára név jelentése: világos, fényes, ragyogó.⁶²

A Vér Klára alakja, sorsa, neve és legfőbb attribútuma közti szoros és motivált kapcsolat jól példázza a Mikszáth-ciklusnak azt a sajátosságát, amelyet talán a nevek újraszemantizálódásaként határozhatnánk meg. Hiszen ha elfogadjuk a Mikszáth-filológia és Mikszáth Kálmánné által is gyakran hangoztatott, s valóban nehezen cáfolható állítást, hogy az író ebben a művében az alakok többségét nem kitalált, hanem a valóságban is létező nevekkel látta el,⁶³ akkor azt mondhatjuk, hogy számos figura esetében Mikszáth megteremtette az alak és neve közti motivált, nem véletlenszerű kapcsolatot, vagy másképpen szólva, olyan művilágot hozott létre, amelyben helyreállt az ember és neve közti eredeti, motivált szemantikai viszony. A Péri név esetében (alapvetően az apához kapcsolva ezt a vezetéknevet) Hódosy Annamária beszél a hős és a neve közti viszony motiváltságáról: „a »Péri«, a novellabeli Atya neve, aki mintegy ítéletszerűen kimondja azokat a szavakat, amelyek a Létező és a Fogalom között szentesítik a szakadékokat, a mesék *Gonosz szellemének* török megfelelője.”⁶⁴ A Péri név azonban nem pusztán (s talán nem is elsősorban) az apa, hanem a lányok nevéként szerepel az elbeszélésben, s éppen ezért az általa a műben aktivizált mitológiai képzetkör még tovább bővíthető. A *péri* számos keleti nép (iráni, török, kaukázusi) mitológiájában a szellemek egyike, az égből lezuhanó, leggyakrabban rendkívül szép nőnemű lény, aki elbűvöli az embert, sőt szexuális kapcsolatba is léphet vele.⁶⁵ Péri Juditnak, s különösen a hajának égi, emberfölötti voltáról a következőket olvashatjuk: „azt hitte volna a föld, ahova leesett egy-egy szál, hogy *mennyei fű*” (107); „Bosszúálló kéz feldobta az egész csomót a levegőbe, szellő felkapta s *mintha egy széthasogatott üstökös csillag foszlányai lennének*, pajkosan szétszórta a hajszájakat.” (109, kiemelések tőlem – Sz. Zs.) A *péri* gyakran szerepel zoomorf alakban, leginkább szép madárként (gondoljunk Péri Judit és a többi elcsábított lány, illetve a madár közti szoros motivikus kapcsolatra). S a bűnbeesett lánybukott angyal párhuzam érdekes módon még egy ízben felbukkan a ciklusban, Filcsik Terkával kapcsolatban: „Egy a földtől búcsúzós angyal. Vajon hová siethet? Hiszen az égből már lebukott egyszer!” (125.)

⁶¹ FÉL, i. m., 14.

⁶² LADÓ János, *Magyar utónévkönyv*, Bp., 1982, 72.

⁶³ Lásd pl. a kritikai kiadás jegyzeteiben: BISZTRAY, 208; illetve a már idézett 1993-as Mikszáth-kiadás utószavában: PRAZNOVSZKY, 227.

⁶⁴ HÓDOSY, i. m., 8.

⁶⁵ *Mitológiai enciklopédia*, II, Bp., 1988, 138, 308, 524. A *perik* szerepelnek az 1854-es Ipolyi Arnold-féle *Magyar mythológiában* is mint az emberekhez leszálló, velük elvegyülő „ártatlan vagy megtért” keleti tündérek. Érdekes módon Ipolyinál szinte egyértelműen pozitív alakokként szerepelnek a *perik*, míg a *Mitológiai enciklopédia* hangsúlyozza negatív vonásaikat is. A mitikus alak mikszáthi realizációja tehát érezhetően közelebb áll az Ipolyi-könyv felfogásához, amit egyébként valószínűleg Mikszáth maga is ismert. Lásd IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, Pest, 1854 (reprint kiadás), 57–58, 67–68.

A Péri vezetéknev tehát a keleti mitológia segítségével⁶⁶ szemantizálódik újra a ciklusban, több szereplő nevéként, igen sokrétűen. Kissé más a helyzet Baló Ágnes esetében, akinek a keresztnéve kap a szövegben motivációt: az Ágnes névnek két lehetséges származtatása ismeretes, a görög *hagnosz* szó jelentése szent, tiszta, szemérmes, szűzies, a latin *agnus* pedig bárányt jelöl.⁶⁷ Aligha lehet véletlen, hogy nem a bárány gazdája viseli az Ágnes nevet, hanem az idősebb lány, hiszen míg Baló Borcsának „csak” bánatot okoz az állat eltűnése, addig Ágnes és a bárány sorsa szinte végzetesen fonódik össze, csaknem egymást ismétli meg. A bárány pusztulásával egyidőben eltűnő láda talán visszafordíthatatlan változást okoz Ágnes sorsában, hiszen a láda számára a házasság záloga, s láthattuk: a mű világában a lányok számára igen gyakran a halált jelentheti, ha valamilyen okból nem mennek férjhez.

Galandáné címmé is tett nevének legfőbb sajátossága az, hogy voltaképpen nem is magára a „boszorkány hírében álló” özvegyasszonyra, hanem – az asszonynev szerkezetéből következően – a férjére utal. Galandáné azonban az elbeszélés jelen idejében nem valamiféle Galand vagy Galanda, hanem szegény Palyus „felesége”, azaz nem is annyira az övé, mint inkább a ruhájáé: „Ez a Galandáné mosott a szegény Palyusra. Ez a szó *mosott*, nem jelent talán a szalonokban semmit, de a köznépnél az egy viszony. Aki az agglegényre mos, az annak az agglegénynek a mindene, az a kíséző árnyéka: megbecsüli, ha él, megsiratja, ha meghal. Egy házasság ez, melyet nem az eskü, hanem egy csomó gúnya köt össze.” (138.)

Galandáné nevének ’zsinór, keskeny szalag, paszomány’ jelentésű, így szorosan a ruházódáshoz kötődő *galand* eleme⁶⁸ tehát, úgy tűnik, éppen ezt a sajátos, a „gúnya” segítségével megkött házasságot jelzi.

Jasztrab betyár esetében tulajdonképpen beszélő névvel van dolgunk, hiszen a név és az alak kapcsolata az eddig feltártaknál kevésbé összetett, a sajátossága pusztán az, hogy ez a név nem magyarul, hanem szlovákul „beszél”: a *jastrab* szó ott héját jelent. (Hasonló a helyzet Lapaj neve esetében, amelynek szlovákul csibész, csirkefogó, huncut a jelentése.) Beszélő névnek azért nevezhetjük, mert nem a szöveg, a név és az alak kölcsönös egymásravezettségéből, hanem magából a névből olvasható ki a jelentés – igaz, a csak magyarul tudó s a név lehetséges jelentését nem firtató olvasó számára ez a név is „néma” marad, a véletlenszerűség azonban aligha tételezhető fel a kétnyelvű környezetből származó Mikszáth művében.

A Jasztrab-héja, Ágnes-bárány, továbbá madár-lány, ló-asszony párhuzamok már utaltak az állatok kiemelt szerepére, nem pusztán a ciklus cselekményében, szűzségében, de szövegterében, a diszkurzív rendben is – különösen igaz ez *A tót atyafiak* két középső elbeszélésében. Az állati léttel azonos ritmusban folyó emberi élet, az állat- és emberala-

⁶⁶ Az életműben nem egyedülálló a keleti mitikus és folklórképzetek felbukkanása, ahogy ezt Scheiber Sándor e témának szentelt kötetéből is tudhatjuk: SCHEIBER Sándor, *Mikszáth Kálmán és a keleti folklore*, Bp., 1949.

⁶⁷ LADÓ, *i. m.*, 18.

⁶⁸ *Új magyar tájszótár*, II, Bp., 1988, 588; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I, Bp., 1967, 1017.

kok közelsége változtatja szinte időn kívülivé a ciklus szövegterét – ha Bodor Ádám művében „történelem utáni” tájjal találkozunk,⁶⁹ akkor itt csaknem történelem előtti vagy történelmen kívüli epikai térben mozgunk, a politika csak dalokban, a „levegővel” szivárog be ebbe a világba. Mind Lapajhoz, mind Olejhez közelebb állnak az őszinte, könnyen megismerhető állatok a kiszámíthatatlan embereknél – a természet rendje szerint viselkedő Olej Tamás „Anikát ugyan nem sokkal szerette jobban, mint kedvenc bárányát, de azért ha már egyszer az Isten nyakában felejtette a kis porontyot, nem tehetta ki a farkasoknak, a gyepre, dajkát fogadott mellé és fölnevelte” (40); Lapaj hasonló természetességgel vállalja a ráhagyott gyermeket: „szeme merően szegeződött a földre, a néma fekete rögre, mintha attól akarna tanácsot kérni, ki az eldobott búzaszemre ráborul, fölneveli.” (82.) A ciklus egészét tekintve egy sajátos, hármas tagolású világgal van dolgunk, ahol egymásra épül, de egyben elválaszthatatlanul össze is fonódik a három szint, vagyis a természet, az emberi és az emberfölötti világ. Ez a túlvilág jól kivehető módon a keresztény és a népi, mitikus képzetek szövedékeként jön létre: megjelenik a novellákban Szűz Mária és a haragvó Isten, de egy boszorkány, a Pokolka nevű bárány bőréből készült csaknem „túlvilági” erejű dudu, Vér Klára kísértete s a Palyussal „kontraktust” kötő ördög is. Ebben a különös (Vadai kifejezését kölcsönözve) „mitológiai térben” az emberi lét alapvetően a természet ciklikussága szerint tagolódik, de a túlvilág is általában természeti erők vagy állatok képében mutatja meg magát: gondoljunk csak a Bizi apó keresztjét összetörő villámra, Pokolka bárányra vagy a boszorkányt kutyák alakjában szétszaggató ördögre.⁷⁰ S ezt az időtlenségbe fordult világot kívülről érkező emberek rombolják vagy rombolhatják szét: különösen nyilvánvalóvá válik ez Olej esetében, hiszen az ő világának végleges eltűnését jelképi erővel is jelzi a birkák pusztulása.

Azt is mondhatnánk tehát, hogy ez a ciklikusságon alapuló, de az emberi idő linearitásából teljesen kilépni nem tudó sajátos epikai tér szinte leképezi a linearitást paradigmatiszta renddől fordító, de a linearitást természetesen soha feladni nem tudó novellaciklus műfajiságát – talán az epikai tér és a műfaj voltaképpen egyenlőségűsége is indokolja *A tót atyafiak–A jó palócok* műfaji paradigmát indító erejét.

A kortárs irodalom és irodalomtudomány felől nézve tehát sajátos ambivalenciát mutat a novellaciklus műfaja: míg az irodalomban a műfaj folytatódni látszik, addig a kritikákban és tanulmányokban megkérdőjelezzük a műfaj önállósága, és voltaképpen hiányzik pontos fogalmi definíciója is. Ez az ellentmondás vélhetőleg összefügg azzal is, hogy mind a Mikszáth-mű, mind a kortárs irodalom három említett novellaciklusa esetében az *elbeszélések* vagy a *novellák* szerzői meghatározás szerepel a kötetben (ha tartalmaz ilyen egyáltalán), vagyis a szerzők nem segítenek a terminus megtalálásában, nem utalnak rá, hogy önálló műfajjal kellene szembesülnünk. S ha az általunk is csak *novellaciklus*, *novellafüzér* meghatározásokkal illetett műfaj lehetséges új elnevezését ugyan nem sikerült megtalálnunk, a műfaj öntörvényűségének bizonyításához remélhetőleg sikerült hozzájárulnunk.

⁶⁹ MÁRTON László megállapítása: Holmi, 1992/12, 1873.

⁷⁰ Barta János a ciklus mesei szemléletének egyik gyökereként nevezi meg az animizmust, a *Lapaj, a híres dudást* említve példaként. Lásd BARTA János, *Mikszáth-problémák* = B. J., *Költők és írók*, Bp., 1966, 177–178.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

EGY FALUDI FERENCNEK TULAJDONÍTOTT VERS SZERZŐJE:
BÍRÓ ISTVÁN

Gálos Rezső 1937-ben Faludi Ferenc ismeretlen verseként közölte a *Tavaszi üdő* című költeményt,¹ amely *A Parnassus Hegyén zengedező Magyar Músának szószati, ... 1781.* című megzenésített énekgyűjteményből került elő. A Verseghy Ferenc ifjúkori verseit tartalmazó gyűjtőkötetben több Faludi-vers is szerepel.² A könyvekre osztott kézirat a magyar rokokó költészet és a zenetörténet számára egyaránt fontos forrás. Az első könyv Faludi-versekkel kezdődik: *Virágok' tántza* (= *Tündérkert*), *Erdők' boldogsága* (= *Erdő*), *Hajnali üdő* (= *A hajnal*), aztán jön a *Tavaszi üdő*, majd a *Sokféle szíveknek vágyódási* (= *Phyllis*), de a továbbiakban is akadnak még Faludi-versek a kötetben. A felsorolt verseknél (a *Tavaszi üdő* esetében is!) Faludit szerzőként tünteti fel a kézirat. Gálos szerint Faludi szerzősége mellett szól a megelőző és hiteles Faludi-versekkel azonos barokk mitológiai világ is. Megjegyzi azonban, hogy a *Tavaszi üdő* versformája eltér azokétól, inkább a *Clorindára* emlékeztet, sőt azt is, hogy a vers Faludi saját kezűleg írott kézírataiból hiányzik.

Az újabb Faludi-kiadások a költeményt besorolták Faludi versei közé.³

Bíró István jezsuita szerzetes (1724–1782) és gróf Lázár János levelezésében az 1760-as években gyakran van szó költészeiről, versekről.⁴ Az egyik levélben, melyet Bíró a kassai jezsuita kollégium miskei házából keltezett 1767. [1762?] április 12-én, húsvéti jókívánságait megtoldotta egy általa írott magyar nyelvű verssel.⁵ A vers címe:

¹ GÁLOS Rezső, *Faludi Ferenc egy kiadatlan költeménye*, ItK, 1937, 297–299.

² A kézirat lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár, Ms. Mus. 1824, ff. 5v–6r. A kézirat többi részét ismerteti és a kötetből más verseket is közöl Gálos az ItK következő évfolyamában (1938, 165–177, 286–293).

³ FALUDI Ferenc, *Fortuna szekeirén okossan ülj*, vál., bev. VARGHA Balázs, Bp., 1983, 88–90; AMADE László és FALUDI Ferenc *Versei*, utószó MEZEI Márta, Bp., 1996 (A Magyar Költészet Kincsestára), 182–183.

⁴ A témával más alkalommal részletesen foglalkozunk. A leveleskönyv egy másolata megvan az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Jelzete: Quart. Lat. 758.

⁵ „...Pro autem cum mihi nihil suppeditaret, quod Tuae Excellentiae Paschalis ovi viceni offerre possem, accinxi me ad condendam odam vernaculam, illectus veris Novi gratiis atque ut ea Excellentiae Tuae arideret, omnes in ea verni temporis, aut prope omnes elegantias depinxim. Offero igitur eam Tuae Excellentiae, cui quantumlibet nihil ab arte, ingenio, aut opere; ab animo tamen meo pretium quodpiam succedit, qui in minimis etiam studet esse Tuae Excellentiae Servus devinctissimus P. Stephanus Biro S. J.” [Ezt követi a vers.] Uo., ff. 178v–182.

OVUM Paschale az az Magyar Ode a ki Keletről. Szövege az alább közölt strófák és néhány sor elhagyása kivételével megegyezik a Faludinak tulajdonított, *Tavaszi üdö* címmel Gálos által közölt verssel. A levélben Bíró István egyértelműen állítja, hogy a verset ő írta, s ennek valóságtartalmát nincs okunk kétségbe vonni. Ezek alapján a verset törölnünk kell Faludi szerzeményei közül.

A Lázár János leveleskönyvének másolatában lévő változat 8 soros strófákra bontott írásképpel van írva (Gálos szövegének 3. és 6. sora két-két sorban). Bőségesen akad nyelvjárási különbség és néhány szövegvariáns is, ezeknek a feltüntetését azért mellőzzük, mert remény van az eredeti levél, s ezzel együtt a vers autográf kéziratának megvizsgálására is.

A leveleskönyvből hiányzó versrészlet: 4. strófa 4–6. sor: Amott ... illatoznak.

A leveleskönyvben többlet (a 10. strófa – A gonosz ... csúfolódnak – után):

Keresi párját
s el veszett Társát
Az Gerlitzeis
Nyögvén 's sirván.
Kegyetlen sorsát
's el mult tavaszszát
Orves férjének
meg gyászolván.

Kristály pataknak
Tiszta forrásnak
Vizit zavarja
Keservében
Zöld fákat kerül
'S aszszu ágra ül.
Bujját mulatván
ki keletben.

MIKOR KEZDETT EL VERSET ÍRNI ORCZY LÓRINC?

Arany János megállapítása az 1718. augusztus 9-én Tarnaörsön született Orczy Lőrincről, hogy ha előbb kiadja verseit, tőle számitanánk a felvilágosodás korát,¹ jellemző Orczy egész működésére. Költészetéről éppúgy, mint közéleti tevékenységéről megfeledezett az utókor, pedig mindkét területen jelentőset alkotott. Költészetének verstörténeti jelentőségén túl ő az első filozófus költőnk, aki kora színvonalán álló, nagy műveltséggel párosuló, önálló kritikai felfogással rendelkezett. Életét a filozófiai szkepszisnek, „az erkölcsösen és jól élni” elvének megfelelően igyekezett berendezni. Életeszménye a nagy műveltségű ember, aki jót cselekszik és jól él; ha kellett, fegyvert fogott vagy több kortársához hasonlóan saját költségen fegyverzett fel katonákat; vagy nagy lelkiismeretességgel látta el főispáni, folyamszabályozási és egészségügyi² biztosi tisztét is. Irodalompartoló tevékenysége³ sem kevésbé jelentős; öregségére igen nagy tekintélynek örvendett az írók között; „irodalmi udvar” alakult ki körülötte, az írogatók igyekeztek műveikkel nála jelentkezni. Kiváló gazdaként igazgatta „házi gazdaságát”, hogy az anyagi alapja is meglegyen a jócselekedeteknek. Szeretettel nevelgette egyre népesebb családját – 1784-ben, a főispánságról leköszönő beszédében harminchárom élő unokát említ⁴ –, és kikapcsolódásként verselgetett. A levéltári anyagban az első verse, amely ránk maradt, és

¹ ARANY János, *Báró Orczy Lőrinc*, Koszoru, 1863; *Ua.* = A. J. *Válogatott művei*, IV. *Tanulmányok, cikkek*, Bp., Szépirodalmi, 1953 (Magyar Klasszikusok). Orczy első verseskötete 1787-ben Pozsonyban, Révai Miklós kiadásában *Költevényes holmi egy nagyságos elmétől* címmel jelent meg; de a versek jó része 1772 előtt íródott.

² Főispánságának iratai az Országos Levéltár, P szekció. 520, Miscellanea, Acta comitatus Abaujváriensis = ACA Nr. 1–847, 1725–1807, 1–5. csomóban (továbbiakban ACA és szám); egészségügyi és folyamszabályozási biztosságának iratai: P 520, 19. csomó, *Negotium sanitatis* = St. Nr. 1–133, 1766–1771, és ugyanitt a *Regulatio fluviorum superioris Hungariae* = RF Nr. 1–130, 1773–1799. A levéltár külön felhívja a figyelmet, hogy a látszólag hatalmas terjedelmű anyag igen hiányos. Mi hozzátehetjük, hogy az elrendezése is igen sajátos elvek alapján történt. Pl. a 14. csomó anyagába, a „*Militaria Baronis Laurentii Orczy* = MBO 1–40, 1742–1781”-be, mely a jászkun huszárak összeírásait, katonai iratait tartalmazza, beosztották fiai néhány levelét is, pedig ezek inkább magánjellegetek. Ez az elrendezés az egész Orczy-levéltárra jellemző.

³ Orczy Kazinczyt, Batsányit partoló tevékenysége ismert. Például Illei János 1766. évi Boethiusfordításának kiadását pénzzel támogatta Orczy. Révai Miklós nemcsak Orczy verseit adta ki, hanem szintén kapott tőle anyagi segítséget. Fejér Antal, a Haller család irodalommal foglalkozó ügyvédje is elküldi műveit Orczyhoz.

⁴ Ekkor öt gyermeke volt életben: Anna, József, László, Mária és a második házasságából Teréz. László fia házassága gyermektelen volt. A beszéd lelőhelye: ACA 826.

egyik kötetében sem jelent meg nyomtatásban,⁵ az 1754-es dátumot viseli. Valószínűleg ennél az időpontnál is korábban kezdhetett el verset írni, hiszen ekkor már 36 éves, de ezek a korai próbálkozások nem maradtak fenn.⁶ Barkóczy Ferenc (1710–1765)⁷ egri püspököt, 1761–65-ben esztergomi érseket szokás Orczy verselgetésre biztatójaként számon tartani,⁸ különösen szem előtt tartva azt a tényt, hogy Barkóczy 1756 körül állított könyvsajtót Egerben. De talán nem helytelen megemlíteni az Orczy nővérét, Zsuzsannát (?–1730) 1729-ben feleségül vevő és a családban nem sok jó emléket hagyó Amade Lászlót (1703–1764), aki kora híres-hírhedt verselőjeként maga is felkelthette sógorának írogató kedvét, aki ekkoriban ugyan még csak tizenkét éves kisfiú.

Orczy Lőrincnek ez a legelső fennmaradt verse Alexander Pope (1688–1744) angol költő francia nyelvre lefordított költeményének⁹ saját kezű másolata és fordítása. A lap hátoldalán a *Richvaldszki Prepost úrnak, Egerbenn 15 October[en]. 1761* című vers prózában írt fogalmazványtöredéke olvasható, mely Orczy 1787-ben megjelent kötetében található verses változatban. A versről Fest Sándor mutatta ki,¹⁰ hogy Pope verse, a *Windsor-Forest*¹¹ hatott rá. A fogalmazványtöredék keletkezhetett jóval korábban, mint a verses változat, melynek nincs levéltári nyoma. A lap másik oldalán álló, alább közölt szöveg 1754-ből keltezett. A másolás, illetve átköltés 1754-es időpontja mellett szól az is, hogy a kéziratok között található a „21-a Junij. Ex Horatio Flacco. 1754.” és egy egyelőre ismeretlen eredetű francia szöveg „28. Júll. 1754.” dátummal. Amennyiben a vers dátumát Orczy kezdési időpontjaként kezeljük, akkor Horváth János és mindazok

⁵ Révai Miklós sajtó alá rendezésében 1789-ben Pozsonyban látott napvilágot Orczy második verseskötete *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* címmel. Barcsay Ábráhámmal váltott episztoláit is tartalmazza.

⁶ Az Országos Levéltárban megtalálható az Orczy család levéltára a P szekció 518–531. anyagában, mely igen sérült és hiányos. Fontos részek semmisültek meg többszöri költözések és tűzvészek következtében. Így pl. a P szekció, 520, 13. csomó anyagában elhelyezett „Functiones honoratioris = FH. Nr. 1–34, 1710–1794”, mely a családtagok egyes tisztségek iránti folyamodványait, illetve az elnyert tisztségek utáni taksák kifizetéséről szóló nyugtákat, gratuláló leveleket tartalmazta; vagy a 18. csomóban lévő „Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy = Jelzet nélkül, Nr. 1–98, 1774–1787” főleg korabeli írók leveleit tartalmazta. Így a kéziratok versanyag is hiányos, és többek között Orczy idősebbik fiának, Józsefnek a verseit is tartalmazza.

⁷ Barkóczy Ferencről lásd BITSKEY István, *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 333–367.

⁸ Lásd az előző jegyzetet, valamint BÖHM Dezső, *Orczy Lőrinc élete és költészete*, bölcsészdoktori értekezés, Kolozsvár, 1909; CLAUSER Mihály, *Báró Orczy Lőrinc*, Bp., 1940 (klny. az It 1940/1. számából); CSÁSZÁR Elemér, *Orczy Lőrinc*, ItK, 1916, 403–440; HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás, i. m.*; MEZEI Márta, *Korszerű költészet a felvilágosodás korában = Mesterség és alkotás: Tanulmányok a felvilágosodás és reformkor magyar irodalmáról*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1972, 33–65.

⁹ Pope verseinek létezik pl. 1739-ből francia nyelvű kiadása: *Les Principes de la morale et du goût*, par Mr. DU RESNEL, Abbé de Sept-Fontaines, de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Amsterdam et Leipzig, 1739; vagy a szintén DU RESNEL fordította és kiadta *Oeuvres diverses de Pope*, Amsterdam et Leipzig, 1749. Az említett, illetve felhasznált Pope-művek lelőhelye minden esetben: Berlin, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz.

¹⁰ FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., 1917.

¹¹ Első kiadása: 1713; a vers első részét Pope 1704-ben írta.

feltételezése beigazolódik ezzel a verssel, akik Orczy költői működésének kezdetét 1755 előttre tették. Horváth János arra is jól érzett rá, hogy francia nyelvből fordíthatott.¹² Bár Horatius esetében inkább latinból, mert a levéltári anyagban található versmásolatok mind latin nyelvűek. Nem zárhatjuk ki azonban, hogy ismerhetett illetve birtokolhatott francia változatokat is.

A következő probléma ezzel a verssel, melyet Orczy saját kezűleg másolt, majd rögtön a lap alsó harmadában fordított is, hogy ebben a formában nem Pope verse. Csak feltételezhetjük, hogy Orczy maga „állította össze” Pope *An Essay on Man* című művének Du Resnel abbé által készített, *Les Principes de la Morale ou essai sur l'Homme*¹³ című fordításából. Hogy milyen elv, meggondolás vezette a sorok kiválasztásában, nem tudjuk. Az összesen húsz sor tematikában, hangulatban illik Orczy Boethius-fordításához,¹⁴ melyben a szerencsének, a boldogságnak, a legfőbb jónak nagy a szerepe. A „fordítás” Orczy gyakorlatának megfelelően inkább átdolgozást jelent, hiszen még ezt az igen „átalakított” (az eredeti négy hosszú episztolából áll) szöveget is átformálta: nem fordította le teljesen, az 5–6. sort kihagyta, és a sorrendet is megváltoztatta: az utolsó nyolc sor a francia változatban az első rész.

Miután a kéziratoldal hasonmását itt közlöm, nem látom szükségesnek az Orczy által leírt francia szöveg betűhű átiratát adni. Helyette inkább Du Resnel fordításának 1749. évi kiadásából kerestem ki és ottani szövegük szerint közlöm az Orczy kéziratában összemásolt sorokat. A római számokkal a fejezetet, az arab számokkal a verssort jelöltem.

De Mr. Alex. Pope. 1754.

	IV, 349	L'état le plus abject, comme le rang suprême,
	IV, 350	Sont les dehors de l'Homme, et non pas l'Homme même.
	II, 333	Qui conduit les Guerriers? c'est la témérité.
	II, 334	Qui fait fleurir les Arts? souvent la vanité.
5	IV, 315	Des Parlemens entiers, á la honte des Loix.
	IV, 316	Ont quelquefois vendu leur criminelle voix:
	IV, 145	La Fortune en suivant un aveugle caprice
	IV, 146	Aux Bons comme aux Méchans peut se montrer propice;
	IV, 137	Ces biens qui du bonheur portent le caractere,
10	IV, 138	Sont la fanté, la paix, le simple nécessaire.
	IV, 113	A ses adoreurs la Fortune propice
	IV, 114	Dispense ses présens au gré de son caprice;

¹² HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás. i. m.*, 658–714.

¹³ *Oeuvres diverses de M. Pope*, Amsterdam et Leipzig, Chez Arkstée et Merkus, 1749, Tome Troisième. Nouv. ed., T. 1–8, Amsterdam et Leipzig, 1867. Az *An Essay on Man* 1734-ben jelent meg.

¹⁴ Anicius Manius Torquatus Severinus Boethius (480 k.–524) tragikus sorsú római költő, filozófus és államférfi. Leghíresebb művéből, a *De consolatione philosophiae*-ből Orczy átköltött 23 metrumot, melyek 1787-ben, a *Költeményes holmi egy nagyságos elmétőlben* megjelentek.

De Mr. Aley. Page 1754.

Le plus abject comme le sang de perne
Lui la dehois de l'Homme & non pas l'homme même
Qui conduit les foueres d'eff la temerite
Qui fait fleurir les arts sous la vaute
Des parlemens entiers a la fin de ses loix
Ont quelquefois vendus leur annuelle voix
La fortune en souvant une aveugle caprice
Aux bons comme aux mechauffs peut se montras propice
Les biens qu'on bonheur portent le caractere
Lui la sante la paix le simple necessaire
A sey adviateur la fortune propice
Digne de ses presens au gre de son caprice
Un possedeur de seuy droit qui possede une boni coeur
A dont du troppe Jude la terre de bonheur

Ne es peunda vertus dans un degre d'excès
Peu des vices suffi pour porter a l'extreme
Mais toujours notre coeur au dedans du de
De vice & de vertus se trouve compote
Et qui pour un mortel la science d'excès
Et enfin de savoir se consoler en même

Avah d'excès enich vâk az apând chad...
Watt se quâzotten van Sebâd brinde...
Ki bi hâ ebneul ajogon gi huc...
az erkoloparem quâz bÿen fêlê poly...
Evetket seu...
Salâhennel pey...
Ovner...
BASZCZOS IFFELIEN
P. BARCIN
31

	IV, 59	Qui possede un sens droit qui posse de un bon coeur,
	IV, 60	A dans son propre fond la source du bonheur,
15	II, 307	Il est peu de vertus dans un degré suprême;
	II, 308	Peu de vices aussi sont portés a' l'extrême;
	II, 309	Mais toujours notre coeur au-dedans divisé,
	II, 310	De vices, de vertus se trouve composé.
	IV, 664	Et que pour un Mortel la science suprême,
20	IV, 665	Est enfin de savoir se connoître soimême?

Majd így folytatódik a kézirat közvetlenül a francia szöveg alatt:

A vak szerencsének vak az ajándéka
jok[na]k s-gonoszokb[a]nn van szabad birtoka.
Ki bir jo elmével és vagion jó Szive
az maga magáb[an] fő jot el erhetete.
az erkölts nem juthat igen felső pólczra
az vétket sem viszük első Garadicsra
így vagion mi Szívünk adva és olly moddal teremtvé
abban mindenkor az rosz joval van Keverve
halandoknak pedig ez fő tudománya
ösmerjük meg Istennek minő alkotmánya.

mind az alacson rend mind az méltóságok
nem maga az ember hanem csak ruhájok.
az hadakozokat viszi vakmerőség
az fő mesterségeket hivság és fősvényseg
Tegj bár arany óltart a vak Szerencsének
adgja/osztya meg is javát gjorsnak ugj mintt restnek
hijáb[an] aldozol ezen vak Istennek
ma jó tapasztalod holnap K[...]retlennek

KAZINCZY KLÁRA – ÉS FÉRJE

A 18–19. század fordulóján, amikor – a prózaírók után – a nőköltők először váltak az irodalmi közélet részeseivé, első lépéseiket ez úton a férfi pályatársak karján tették meg mint levelezőtársak vagy mint tanítványok. Kevés fogalmunk van azonban arról, milyen jellegű volt a férfiak befolyása a nőköltők verseinek szövegére, milyen mélységig avatkoztak be a versekbe, hogy azokat „gáncsaikból kitisztazzák” s a maguk eszményéhez igazítsák.

Azok, akik az egyik ilyen költőnői csoportosulással, a Göcseji Helikkal foglalkoztak,¹ egyéb forrás híján a Pálóczi Horváth Ádám leveleiben található adatokat használták bizonyítékként. Pedig hát Pálóczi Horváth Ádám – mint érdekelt fél – alighanem elfogult tanú. 1814-ben Kazinczyhoz írott leveleiben rendre beszámolt „poetriái” életéről, s mutatványul meg is küldte néhány versüket; utóbb már csak nevelt lánya, később felesége, Kazinczy Klára munkáiról tudósította a nagynevű pályatársat és barátot.

E levelekben Pálóczi Horváthot két ellentmondó cél befolyásolta: bizonyítania kellett poetriái tehetségét, költői rátermettségét, de egyúttal önnön vezetői, irányítói szerepét is. Ez utóbbira Horváth fölöttébb büszke volt, alighanem Kazinczy széphalmi szerepe lebegett előtte. Tettetett szerénységgel írta: „A poézist nemcsak gyakorlom, hanem egy Göcseji Helikon felállíthatása reménysége alatt szoros kötelességemmé is tettem”; „Ezek ugyan mind olyan Horváth Ádámos versek (amint itt nevezik). Ilyeket írnak többnyire, nemcsak az én tekintetemért, hanem leginkább azért, mivel az ilyen soroknak, négyesben, egynehány tetszetes áriájok van; legkönnyebb is rajta levelezni.”² Túl nagy hatást azonban nem tulajdoníthatott önnön tevékenységének, hiszen akkor a költőnők nagyságát csorbította volna. Annyit ismer hát el e levelekben, hogy a versek *nyelvi és technikai megvalósítását* javítgatta: „mutatóul ide zárok [...] mindenikéből egyet-egyet úgy, amint ők készítették, csak némely vidékbeli visszaéléseket az írásban megigazítva”;³ „Klárának még a mechanizmusa hibázik, igazgattam is benne képesint(!); de az éliből kivenni nem akartam.”⁴

A valóságban azonban ez az irányító-javítgató szerep alighanem másmilyen lehetett. E költőnőket nem ő inspirálta a versírásra, hanem az érettebb korú, már kétszeres özvegy

¹ ABAFI Lajos, *A Göcseji Helicon*, Figy. 1882 (XIII), 1–12; RÁCZ Mária, *A Göcseji Helikon költőnői*, Bp., 1913; PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám levelezése „poetriáival”*, Zalaegerszeg, 1973; Uő., *A „Götsei Helicon” köre = A nő az irodalomban*, Zalaegerszeg, 1984.

² KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János (a továbbiakban: KazLev), XI, Bp., 1901, 2636. sz.

³ Uo.

⁴ KazLev XV, Bp., 1905, 3439. sz.

Dóczy Terézia.⁵ Költői tekintetben Dóczy Terézia meg is őrizte függetlenségét, s noha számos verses levelében hálálkodott kedves bátyjának ilyen-olyan szívességeiért, a birtokügyekben élvezett pártfogásáért, mint költő, a kálócfai Melpomené mindig egyenrangúnak tekintette magát Arionjával. A Tuboly-lányok apjával szintén szoros kapcsolatot ápolt Horváth, s noha a közösen építendő ház terve végül is füstbe ment, a vidéki társasélet eseményei, a névnapok, a közös ismerősök sok szállal fűzték össze őket. Ám a Tuboly-lányok erősen antikizáló versei nem estek egybe Kazinczy és Horváth eszményével, s Horváth mentegetni kényszerül őket: „A helikoni nimfák hogy verseikben mitologizálnak, annak egyik oka az: mert versfaragó mesterségjeket a *Magyar mitológia* olvasásán kezdik [...]; más az, hogy némely kimondásaik hazafiasak és kelletlenül keményebbek lévén, szükségem van a Nimród, Ammon stb. köpönyegekre.”⁶ Tehát ha nyelv, versforma tekintetében befolyásolta is őket, teljesen nem tudta a maga képére formálni. Csupán egy költő akadt, akinél Horváth hatása teljes mélységében érvényesülni tudott: a lányának hitt, s 1806-ban örökbe fogadott Kazinczy Klára, akiről anyja (bölcs anyai gondosság) csak 1817-ben, halálos ágyán árulta el, hogy mégsem Horváth gyermeke, így nevelt lányból feleséggé léphetett elő.⁷ Klára nevelt lányágának tizenkét éve alatt Horváth befolyása maradéktalanul érvényesült. Klára Horváth intenciói szerint tanult és olvasott (és az ő kedve szerint lett jó leány és gondos házvezetőnő). Költőnévé Horváth alighanem nem akarta nevelni; de ha már költőné lett, ő büszkén élvezte a költőné-feleségre szórt bókákat:

De nagy boldogság, Horváthom! olly feleséggel bírom,
Ki, ha magad nem érkezel, képes verseket írni...
Az ily feleség ölében az órák szépen mennek,
Óh, mint gyönyörködik a szív diskurzusiban ennek...⁸

Horváth maga is beismerte, hogy Klára verseibe itt-ott beavatkozott, méghozzá mélyebben a pusztá verstechnikánál: például a szintén túl szókimondóan hazafiasnak talált „Gyenge nimfák...” kezdetű versben a „Tudnak urok példájára nyeret rakni más hátára” sort a semleges „Az Encelád példájára” formára igazította.⁹ Költői eredetisége nimbuszát azonban mindig megővta: „A »Gyenge nimfák...« Klári munkája; és éppen ez ollyankor készült, mikor arrul gyanú sem lehetett, hogy neki segíthettem volna; t. i. itthon

⁵ „A Helikon pedig így kerekedett: Dóczy Trézsi, nekem földim és Bajomban osztályosom, férje halálakor szomorú verseket írt: sem én, sem más nem tudtuk azelőtt ebbeli tehetségét. [...] Az én egy és barátom két leányinknak ez ösztönt adott megpróbálni, ha csak férjfit illet-é a poézis?” (KazLev XI, 2638. sz.) „Klárinak és ama két leány barátinak Trézsi szomorú versei adtak alkalmatosságot a verselésre.” (KazLev XI, 2678. sz.)

⁶ Uo.

⁷ Ezt a „románt” Horváth éppolyan tettetett szerénységgel vallja meg, mint helikoni vezető szerepét, gyónásnak álcázott dicsekvéssel, lásd KazLev XI, 2678. sz.; XVI, Bp., 1906, 3646. sz.

⁸ Kornis Sámuel prédikátor levele Horváthhoz, Csákvár, 1819. dec. 10. Pálóczi Horváth Ádám halála után hagyott munkái, MTAK Kézirattár, M. Irod. R. ú. írók, 4-r., 41/II, 109a–109b.

⁹ KazLev XI, 2678. sz.

nem létebben, midőn a múlt karácson előtt kevéssé engem gr. Szapáry Péternél egy hebehurgya árvíz berekesztett Szécsiszigetbe.”¹⁰

Ami a verses „házi levelezést”, a névnap-i köszöntőket illeti, azt Klára minden bizonynyal valóban önállóan végezte. De már a Kazinczynak megküldött verseket Horváth átjavítgatta, és mikor Klára lehetőséget kapott a keszthelyi georgikoni szereplésre, Horváth nem szándékozott semmit a véletlenre bízni. Maga készítette egy prózai fogalmazványt, amelyet Klára úgy verselt meg, mint egy házi feladatul kapott poétikai témát. Horváth hagyatékában, amelyet az özvegy Klára gyűjtögetett, rendezgetett s az öccsével másolatott össze, mindkét változat fönmaradt, Horváth fogalmazványa a II. kötet 52a–52b, Klára verse a 125b–127b lapokon:

Horváth Ádám:
*Isishez*¹¹

Kazinczy Klára:
A Keszthelyi Georgicon innepére
20. Mai. 1817.

Isis te A' regiek titkos Istennéje!

szabad e' nekünk hogy emlékezettel tisztelnünk; és mikor rollad mint a' szántóve-

Isis te a' kenyér anyja,
Földnek eleven aránya.
Kit az egész föld világnak,
Minden edgy részénn ímádnak:
Tsak hogy titkod hártájának,
Sok külömbb nevet adának,
Céres, Io, Proserpina.
Demeter és Eleuzina,
Szent titkaid' takarói,
'S neved számos imádói,
Valami égít mutatnak,
'S tiszteletedre noggatnak,
Ama képzelt feslettséget,
Kit Roma gyanú alávett,
Innepedről félnem tenni,
'S mint irigy vádat úgy venni,
De szabad e' hát szentséged,
Áldanunk, 's tisztelnünk téged,

¹⁰ Uo. Kornis Sámuel levelének tanúsága szerint ez a gyanú többekben fölmerült: „Ezt én midőn néme-lyeknek mutogattam, nem hitték, / Hanem azok készítését tereád általvitték [...] / De én hiszem – mert viseli nagy Kazinczynknak nevét” (az idézett kézirat os forrásban, 109a–109b). Figyelemre méltó, hogy e gyanúval, miszerint a nevükben férfiak írják a verseket, meg kellett küzdenie Dóczy Teréziának és Vályi Klárának is. Dóczy Terézia esetében: „a versek is olyanok voltak, hogy nehéz volt az ő csinálmányjának hinni; én hát reá kértem, hogy levelezzen velem versekben” (KazLev XI, 2638. sz.). Vályi Klára egyik versének ez az argumentuma: „Sokan nem adván hitelt, hogy magam szülném csekély verseimet, arra való nézve egynéhány urak szemek előtt ezen verseket írtam hamarjában Jánosiban.” *Magyar Tempe*, Vác, 1807, 143.

¹¹ Horváth prózaszövegében egy gondolati egység helyét megváltoztattuk (a vers gondolatmenetével hoztuk megfelelésbe): az általunk zárójelbe foglalt két tagmondatot a (...) jellel jelzett helyről hoztuk előbbre.

tők' angyaláról, valamely szent hálá-
adással emlékezünk; nem vétkezünk e' az
edgy örök Istennek tiszta ismérői ellen.

Bizonyosan nem mért Te a' tenyésző
természetet ábrázolod, amely pedig edgy
értelmes örök hatalomnak kiszivárgása.

Atyánknak, és Jóltévőinknek kezeiket
szoktuk csokolni, tiszteljük jó aka-
rattyát;

semmivel sem tselekeszünk többet, mikor
az Isteni hatalomnak bőkezűségét Isis név
alatt köszöntjük, és köszönjük:

szabadon szentelünk hát neked boldog
Isis; közönséges Anya, (emlegettyük meg-
köszönhetetlen szorgalmadat, hogy az em-
beri nemzetet legelőszőr, a' földművelés-
re tanítottad;)

edgy fényes Georgikoni innepet; (...)

Abel az első szántóvető, kedves volt Isten
előtt, és a' mesés ruhába öltözött, Isisnek
Ábelének kellett lennie.

Szentek a' te titkaid Isis, és mi szentebb
áhitatossággal tiszteljük azokat, mint a'

Ma is midőnn tisztán látunk. –
És tsak edgy Istent imádunk. –
A' tenyésző Természetnek,
Edgy örök emlékezetnek,
Talpkövénn oltárt emelnünk,
'S fényes innepet szentelnünk,
Óh mért ne Téged úgy nézlek,
'S hasznaidat, mint a' mellyek,
Tiszta forrásából folynak,
Edgy örök fő hatalomnak,
Anyánknak, 's jóltévőinknek,
Táplálónknak, 's nevelőnknek,
Kezeket szoktuk tsokolni,
'S teszen e' ez bálványolni. –
Tetszik hát az is istennek,
Ha bő kezűségét ennek,
Isis név alatt köszöntjük,
Innepellyük, és köszönnyük,
Isis Anyánk, hát légy áldott,
'S a' Te legelső munkádat,
Emlegesse, mint állandó,
Jót az utolsó halandó. –

Mi is e' fényes innepbenn,
E' tisztes gyülekezetbenn,
Találmányodat ditsérjük,
'S titkaid közlését kérjük,
Isis, vagy Czéres légyen bár,
Ditső neved kezdetben már,
Ábelének lenned kellett, –
Az Éden falai mellett,
A' zsenge áldozatjának,
Jó illati felhatának,
mennybe hát nints munka ennél,
Elsőbb, 's kedvesebb Istennél. –
Mi tehát áldott Nevednek,
Ez remek leleményednek,
Jelentését nyilván látván,
Emlegetünk Istent áldván,
Tisztelünk a' valóságban,
Buzgóbb áhitatosságban,

régiek, a' magok előtt is homályos hárt-
tyák alatt.

Boldogíts bennünket nagy emlékezetű
anya, földmívelők Angyala,

áraszd bővonn áldásodat azokra, 's külö-
nösen, a' mi Georgusunkra, a'kik, a te
hasznos találmányodat gyarapítják, és a'
titkokba beavatatott szegényebbeket gyá-
molítják.

Mint titkaid lantornáji,
Alatt nagy Neved szolgálai,
A' te tiszteleted végett,
Buzgólkodó régiséget,
Vetekedünk meghaladni,
A' való hálát megadni.

* *

Palatin hegyen oltára,
Voltt elébb mint Roma vára,
'S Palotáji épülének,
Szántóvetők Istenjének,
A' Numitor felesége,
Kuria serény hivsége,
Tette azt edgy fa szobába,
Evánder kiseded várába.
E' kies Georgikonba,
Nints Palatin hegy azomba,
Szenteld azzá a' melly hantot,
Palatinus hertzeg szántott.
Fényt ád az Isis titkának,
Hogy a szántók asztallyának
Sorsosi a' fejedelmek,
Innepnapot rendellyenek,
Áldásod áraszd azokra,
A' neved magasztalókra,
Kik nevedbenn ágyat vetnek,
A' tenyésző természetnek.
Éllyen, éllyen a' felséges,
Szántó vető, és földmives,
Éllyen Isis pártfogója,
Georgikon alkotója. –

A tanítvány remek munkát végzett: minden valamirevaló ötletet, gondolatot átemelt a
versbe. Ez persze így nem az ő *költeménye*, csak az ő *verse*; de éppen emiatt föl tudjuk
mérni, mi az, amiben eltér az elébe tett szövegtől: mi az, ami egyéni leleménye.

Az egyik jellegzetesség az erősebb mitologizáló hajlam. Az egy gesztussal összefogott
öt istennőre, a Róma által képzelt feslettségre, a korai római kultuszra Horváthnál még
utalás sincs. Alighanem Klára gondolata az is, hogy Isisben a különböző meghaló és
feltámadó istennők és misztériumvallások kultuszai egyesülnek; különböző nevek alatt
ugyanaz a természetimádat lappang. A földmívelő–Georgus szójátékot viszont a Palati-
nus hegye–Palatinus herceg szójátékkal helyettesítette: ez az eszmetársítás nem intellek-
tuális, hanem érzéki jellegű, a hangzásvilágból származik.

A másik jellegzetesség a jóval erősebb képszerűség. Horváth megszólításait, kifejezéseit metaforákkal helyettesíti vagy bővíti: „Isis, te, a régiek titkos istennéje” – „Isis, te, a kenyér anyja, földnek eleven aranya”; „szabad-e tisztelnünk” – „szabad-e... egy kegyes emlékezetnek talpkövéen oltárt emelnünk”; „a tenyésző természet... egy értelmes örök hatalom kiszivárgása” – „hasznaid... tiszta forrásából folynak az örök fő hatalomnak”; „áraszd... áldásodat azokra... akik a te hasznos találmányodat gyarapítják” – „áldásod áraszd azokra... kik nevedben ágyat vetnek a tenyésző természetnek”. Még ahol a mintát használja, ott is erősebb töltésű stilisztikai eszközöket talál: „Bizonyosan nem” – „Oh mért ne?”; „atyánknak és jóltévőinknek” – „anyánknak s jóltévőinknek, táplálónknak s nevelőnknek”; „emlegetjük..., hogy az emberi nemzetet legelőször a földművelésre tanítottad” – „a te legelső munkádat emlegesse mint állandó jót az utolsó halandó”; „homályos hárták” – „titkaid lantornái”; „Georgus” – „felséges szántóvető és földműves”. Ábel pusztá említését apró képpé bontja ki (az Éden falai, a zsenge áldozatjának mennybe ható, jó illati). Amennyire a szövegekből következtethetünk, Horváth prózáján a retorika uralkodik, Klára versén inkább a képszerűség; Horváthén a didaxis, Klaráén a pátosz.

Fölöttébb történetetlen volna fölteni a kérdést, mi lett volna, ha Horváth nem csak igazítgatja Kazinczy Klárát, de tiszteli is benne az övétől eltérő költői tehetséget, és természetesen nem is teszem föl. Klára őszintén szerette „a Papát”, s mikor rövidke házasságuk után 1820-ban elveszítette, nemcsak a gondviselő hiányát panaszolta föl verseiben, gyászolta az elvesztett költővezetőt is: „nincs többé Apolló, aki Pithia fején lantját igazgatná, nincs ösztön, mely lelkemet buzdítná az ilyesekre.”¹² Özvegysége másfél évtizedét férje hagyatéka rendezésének szentelte, s akár szimbólumértékűnek is találhatjuk: életének utolsó ismert adata az, hogy 1835. március 24-én átadta a két kötetnyi kéziratot Döbrentei Gábornak, s ezzel ajánlotta a munkákat „a Mélt. s Tek. Tudós Társaság vizsgálata alá, hogy őket az örök semmiségtől megmentené.”

¹² KazLev XVII, Bp., 1907, 3879. sz.

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

EÖTVÖS JÓZSEF FIATALON ELHUNYT GYERMEKÉNEK ANYAKÖNYVI ADATAI

A vásárosnaményi báró Eötvös család történetével foglalkozó – a 19. század második felétől kezdve egészen napjainkig megjelent – genealógiai szakirodalomban a politikus és író Eötvös Józsefnek és nejének, Rosty Ágnesnek négy gyermekéről történik említés.¹

Ezek a következők:

Ilona (Pest, 1846. május 21.–Földeák, 1924. október 7.)

Jolán (Buda, 1847. július 14.–Budapest, 1909. március 19.)

Loránd (Buda, 1848. július 27.–Budapest, 1919. április 9.)

Mária (Buda, 1851. szeptember 10.–Wien, 1928. október 4.)

Ez idáig egyetlen olyan családtörténeti feldolgozás sem született, amely akár csak említés szintjén is megemlékezne egy ötödik gyermekről. Az Eötvös József életéről készült legismertebb és legrészletesebb monográfiák sem térnek ki erre a gyermekre.²

A valóságban azonban az Eötvös házaspárnak egy Andor nevű fia is született. Ez utóbbi létéről Eötvös József feljegyzéseiből, illetve a Szalay Lászlóval folytatott levelezéséből szerezhetünk tudomást.

Fennmaradt Eötvösnek egy Szalay Lászlóhoz, Pesten, 1854. június 24-én írt levele, melyben röviden közli gyermeke születésének tényét: „...Feleségem kis fiut szült...”³

A következő e témát – Eötvös Andor halálát – érintő levelet Szalay írta Eötvöshöz 1854. augusztus 27-én, Bernben: „...Tegnap érkezett tudomásunkra a’ hír, – volna bár hazug! – hogy Te, lelkem barátom, Andor fiadat elvesztetted. Hitvesem, ki a’ kedves gyermeket nem győzte dicsérni, mélyen megilletődött; ’s én kinek édes mindene családjában, gyermekeimben áll, ’s kit a’ jelen év’ szenvedései érzékennyé tettek a’ tulságig, elgondolhatom fájdalmadat. Vigasztaljanak, a’ kik vigasztalhatnak: az elhunyt testvérei ’s anyjuk a’ ki áldás Néked és nekik!...”⁴

Ez utóbbi levélre Eötvös 1854. szeptember 12-én válaszolt és megköszönte Szalaynak a fia halálára írt kondoleáló sorait: „...Fogadd köszönetemet a’ baráti szavakért mikkel vigasztalsz, ’s hidd el, fájdalmaim között a’ legnagyobb bizonyosan az, hogy hasonló

¹ GUDENUS János József, *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, I, Bp., 1990, 340; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, III, Bp., 1912, 444–445; *Magyar nemzeti zsebkönyv: Főrangú családok*, Bp., 1888, 322–323; NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest, 1858, 51.

² FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József*, Bp., 1903; SCHLETT István, *Eötvös József*, Bp., 1987; SÓTÉR István, *Eötvös József*, Bp., 1967.

³ EÖTVÖS József, *Levelek*, szerk. OLVÁNYI Ambrus, Bp., 1976 (a továbbiakban: Eötvös lev.), 246; NIZSALOVSZKY Endre, LUKÁCSY Sándor, *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, Bp., 1967, 216.

⁴ NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY, *i. m.*, 220; SZALAY László *Levelei*, szerk. SZALAY Gábor, Bp., 1913, 251.

körülményekben többé vigasztalásra szükségem nincs. Ha előbb hasonló csapás ér, egy évig nem hegedett volna be sebem, most alig érzem azt. Negyven egy évi tapasztalás után nem olly kellemetes dolognak találtam az életet, hogy azt, ki nyugodni ment, mielőtt még kifáradt, 's a' boldog vacatiot elérte annélkül, hogy az élet kemény oskolájában megkínózták, sajnálni tudnám... 'S valjon nem igaz é ez minden gyermekről talán, de olyan-nál bizonyosan, kit az ég Agneshez hasonló anyával áldott meg. Kisfiam a' hat hét alatt, melyet e' világon töltött, több szeretetben részesült, mint sok ember hatvan éves koráig, 's bizony nem rossz dolog átmenni e' földön annélkül, hogy valakinek szeretetét elvesztettük, 's más, mint jó embereket esmertünk volna..."⁵

Ugyancsak fia haláláról – és így magáról a létezéséről is – emlékezett meg Eötvös az 1864. november 2-án írt feljegyzésében: „Kinn voltam a sírkertben, s körüljártam barátaim hantjait. Maholnap több lesz ott, mint a városban. Anyám, fiam, Reguly, Eckstein, most Szalay. Mennyi pótolhatatlan veszteség!...”⁶

Sajnálatos azonban, hogy a fenti forrásokban a gyermek születésének és halálának pontos adatai nem szerepelnek. A szerkesztők által írt jegyzetekben is mindössze annyit olvashatunk, hogy Eötvös József Andor nevű fia 1854-ben született. Az egyik helyen a néhány hónapos korában elhunyt gyermek születési dátumát májusra,⁷ a másikban a – helyesen – hathetesnek mondott kisgyermek születését júliusra⁸ teszik.

A budapest-szentistvánavárosi (lipótvárosi) római katolikus plébánia anyakönyveiben azonban sikerült rátalálnom báró Eötvös Andor keresztelési és halotti bejegyzéseire. A következőkben ezzel a két – ez idáig még publikálásra nem került – dokumentummal ismerkedhetünk meg.

A latin nyelvű keresztelési anyakönyvi bejegyzés fordítása a következőképpen szól:⁹

A születés dátuma:	1854. június 10.
A keresztelés dátuma:	1854. június 15.
Neve:	Andor Dénes József Ignác.
Törvényessége:	törvényes.
Neme:	fiú.
Szülei:	Báró Eötvös József és nemes Rosty Albert lánya, Rosty Ágnes.
Lakhelye:	Új tér 10. ¹⁰
Keresztapja:	Báró Eötvös Dénes. ¹¹
A keresztelő pap:	Szántófy.

⁵ Eötvös lev. 247–248; NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY, *i. m.*, 218.

⁶ EÖTVÖS József, *Vallomások és gondolatok*, szerk. BÉNYEI Miklós, Bp., 1977 (a továbbiakban: Eötvös vall.), 594.

⁷ NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY, *i. m.*, 200, 216.

⁸ Eötvös vall. 868.

⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL), X-2016, A budapest-szentistvánavárosi római katolikus plébánia anyakönyveinek mikrofilmmásolatai, Kereszteltek anyakönyve, IV. kötet, 77. oldal, 161. fsz.

¹⁰ A mai Erzsébet tér korabeli neve.

¹¹ Báró Eötvös Dénes (Buda, 1817. május 7.–Budapest, 1878. augusztus 23.), a megkeresztelt nagybátyja, Eötvös József öccse.

Ugyancsak a szentistvárvárosi plébánia anyakönyvében található meg az alig másfél hónapot élt gyermek halotti bejegyzése is. A szintén latin nyelvű forrás a következő adatokat tartalmazza:¹²

A halálozás ideje:	<i>1854. július 23.</i>
A halott neve:	<i>Báró Eötvös Andor.</i>
Családi állapota:	<i>József birtokos főnemes fia.</i>
Lakhelye:	<i>Új tér 10.</i>
Kora:	<i>6 hetes.</i>
A halál oka:	<i>torokgyík.</i>
A temetés helye:	<i>Köztemető.¹³</i>
A temetés ideje:	<i>1854. július 24.</i>
A temetést végző pap:	<i>Simon.</i>

¹² MOL, X-2016, Halottak anyakönyve, XVII. kötet, 55. oldal, 127. fsz.

¹³ Kerepesi temető, mai nevén a Fiumei úti Nemzeti Sírkert.

SÁROSI GYULA KÉT VERSÉNEK ÚJABB VARIÁNSAI

Sárosi Gyula neve mindenekelőtt az 1849 utáni megtorlás időszakában kibontakozó nemzeti ellenállással forrt össze. Az *Arany trombita* szerzője maga is hosszú rejtőzködés után börtönbe jutott 1852-ben, ahonnan 1855-ben amnesztiával szabadult. 1859-ben újabb összetűzésbe került a hatalommal, melynek nyomán Budweisba internálták. A személyes életút maga is memento lehetett a kor embere számára, ösztönözve az 1848–49-es eszményekhez való hűségre, de egyes költeményei, mint például a *Drótos tót*, a *Bujdosó dala*, *Tavaszi*, *Egy fa története*, *Babylon imája*, *Börtöndal*, *Éjjel*, *Verhőr* – leginkább az anonimitás leple alatt – a hatalommal való szembenállás szellemét ébren tartó, féltve őrzött, rejtve kézről-kézre adott kéziratos irodalom standard darabjait képezték.¹ Sárosi politikai tartalmú, hazafias költeményei majd csak halála (1861) után jelenhettek meg nyomtatásban. Először Abafi (Aigner) Lajos adta ki őket 1881-ben, majd Bisztray Gyula 1954-ben. Bisztray a rendelkezésre álló kéziratok alapján korrigálta a szövegeket, és igyekezett azok keletkezési sorrendjét rekonstruálni. Ahol azonban nem állt rendelkezésére kézirat, ott természetesen átvette az Abafi által közölt szöveget, a jegyzetek között jelezve az esetleges, attól eltérő szövegváltozatokat is.²

A jelen tanulmány két vers esetében kíván újabb szövegváltozatot közölni. Forrásként a korabeli rendőrségi jelentések mellékletei szolgálnak, hiszen az egyes házkutatások alkalmával lefoglalt tiltott irodalom szövegét a legtöbb esetben legalább másolatban csatolták a jelentésekhez. Efféle mellékletben találhatunk rá két Sárosi-vers, a *Hol vagy isten?* címmel ismert költemény, illetve az ún. *Krinolin-vers* az 1850-es években lejegyzett szövegére. Természetesen ezek a változatok nem tekinthetők a hiányzó hiteles, eredeti költői kézirat helyettesítőinek, hiszen e szövegek „létezési módja” a kéziratos másolás volt, s a másolati lánc során az akár tollhibából, akár szándékos változtatásokból eredő eltérések már elindították e műveket a kollektív népköltészeti alkotások útján, ráadásul a jelentésekhez csatolt másolatok készítői, általában rendőri alkalmazottak, katonatisztek nem is minden esetben tudtak megbízhatóan magyarul, s ez további torzulások lehetőségét rejti magában. Ugyanakkor nem elhanyagolható ezen másolatok forrásértéke, hiszen a későbbi szövegkiadások nagy részben szintén hasonló, eredetileg nem

¹ Sárosi 1850-es évekbeli életútjáról a 2. jegyzetben jelzett kötetek bevezetőjén, illetve jegyzetein kívül lásd a *Ponyvára került Arany Trombita*, az örök igazság parancsolatjára mondvacsinálta SÁROSI Gyula, bev. és jegyzetekkel közléteszi BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai Kiadó, 1951. című kötet bevezetőjét.

² SÁROSY Gyula *Arany trombitája s egyéb hazafias költeményei*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., [1881]; SÁROSI Gyula *Kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése*, közléteszi BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai Kiadó, 1954 (a továbbiakban: BISZTRAY 1954).

Sárositól származó kéziratokra támaszkodnak, amelyek keletkezési ideje ráadásul nem is határozható meg pontosan, ahogy az sem, hogy Abafi végzett-e korrekciókat a rendelkezésre álló szövegeken. A rendőrségi jelentésekhez csatolt változatokról pedig legalább annyi megállapítható, hogy a költemények születését követő néhány éven belül kerültek lejegyzésre.

Az itt tárgyalásra kerülő első költemény *Hol vagy isten?* címmel jelent meg a szövegkiadásokban. Bisztray Gyula kiemelkedő szerepet szánt a költeménynek Sárosi életművén belül „a benne megnyilatkozó szenvedély és kifejezés erejénél fogva, de főleg döntő állásfoglalása miatt”. Sárosi „felszámolni készül a vallási mítosz mindazon elemeit, melyek nála addig is jóformán csak a romantika örökségeként szerepeltek” – írja, a verset a deizmust is elvető ateista gondolkodás jeleként értelmezve.³ Abafi a szöveg kiadásának alapforrásaként egy a Nemzeti Kaszinó könyvtárában fellelhető kéziratra utal, Bisztray pedig jelzi, hogy egy nyilvánvaló nyomdahiba korrekcióján túl Abafi változatát vette át, azaz nem sikerült múlt századi kézíratos változatot találnia. A költemény azonban felbukkan az államrendőrség aktái között. 1855 tavaszán a kassai rendőrigazgatóságra bejelentés érkezik, miszerint a környéken többen Kossuth-dollárok terjesztésével foglalkoznak. Az ügy vizsgálata során májusban házkutatást rendelnek el Rudolf Zuan cukrász eperjesi házában. Az ott lefoglalt iratok között szerepelt *Indulat-roham* címmel a költemény egy változata.⁴ A szöveg az Abafi által közölttől csak néhány ponton tér el, hiányzik belőle a 13. versszak, s a 10. versszaktól kezdve a versszakok sorrendje más. Egyes nyelvi alakjai (kimondád – kimondottad) archaikusabb állapotot tükröznek. Van azonban egy jelentős eltérés az eddig ismert változatokkal szemben: az Isten létét megkérdőjelező, keserű emberi szózat után következik egy másik rész, Isten válasza e szózatra, ami viszont alapvetően „áthangszereli” a művet, s megkérdőjelezi annak ateista jellegét. Természetesen nem zárható ki, hogy e hozzátétel eredetileg nem Sárositól származik, e tekintetben nem kívánunk állást foglalni, hiszen ezt gondos filológiai vizsgálatnak kell eldöntenie. A magunk részéről a szöveg közlésére hagyatkozunk, az irodalomtörténészek számára meghagyva a további vizsgálat feladatát. A szöveget a lejegyzés tollhibáit is érintetlenül hagyva, betűhíven közöljük.

Indulat-roham

Hol vagy te most, kit Isten név alatt
Itt a' nyomorral küzdő nép imád!?
Nem hallod az elfojtott fájdalom!
Sohajtan' feléd küldött bús szavát?

³ BISZTRAY 1954, 49–50.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Außenministerium, Informationsbüro, BM 1855: 1591, fols. 727–728.

Nem halgatod meg a Nép milliók'
Ajkán titokban elhaló panaszt;
Hogy annyi Arczon forró köny reczeg
Egynek kedvéért békén tűröd azt?

Istenségedről nefelejdkezel
A' bosszúállás, nints hatalmadban?
Hogy a' pokolba vesd a' vérszopót
Ki népet gyilkol szörnyű jogtalan

Midőn az embert megteremtéd
Az volt célod hogy boldog legyen;
A' boldogságnak látsz e' most nyomára?
Csak egy nyomot látsz e' az emberen?

Az állatokon Úrrá tetted őt,
Ki mondad neki hogy szabad legyen;
És mit kimondál neki akkoron;
Örökre elfelejted e' szavad?

Az állat, mint érez úgy tehet,
megtudja védelmezni ön magát;
A' gerle bűg, a' pacsirta énekel.
A mint érez úgy zengi dalát. –

De nézzd az embert, itt áll szótlanúl,
Halgat, mint néma, mintegy kődarab
Bár keblében, zajong az érzelem
Nem szólhat ő, mert teste lelke rab.

Nem szólhat ő, mert a ki úgy beszél
Mint a' miként érezni megtanúlt;
Nevedben Isten, véres bárd alatt,
A' Végetlenség, mély sírjába hull.

Honában a Nép, szolga bujdosó
Kebelébe zár bűt, 's keserveket,
Csak akkor sír, mikor nem látja más
És ezt te Isten, békén tűrheted?

Vagy óh tán, a fájó szív dobbanás
És sohaj, a te kedves éneked?

Gyönörködtett, 's azért' elvégezed
Hogy szent füledben, végkép zengene?

A' jogtalan kiontott honfi vért,
Melly boszút kérve felkiált hozzád,
Kedvtelve nézed hullámlásiban,
Vagy ezzel fested, trónod bitorát?

Mosolygva nézed mit tesz a Király
Óh mert Nevedben tesz, a mit csak tehet,
Hogy is büntetnéd őt a' Zsarnokot,
Híven viselvén földön képedet!

De mit Isten hozzád beszélek én,
Kit nékem, csak a képzelet teremt!
A képzelet miként felépít
Lerontya, büszke tronot oda fent.

És itt, alatt, ki képed viseli
A Millióknak felkent Gyilkosát
Majd, megfeszíti, a nép egykoron
's őn fejére tesz, maga koronát.

Isten felelet

Ki az, ki ott a' föld Golyóbisán,
Vélem vakmerő Nyelvvel perbe száll:
Ki minden inség, nyomor kútfejének
Hazug ajakkal engem kiabál.

Ki vádol engem, hogy a népeket
Zsarnok ellen, nem óltalmazom;
Egynek kedvéért a Milliókat
Büntetlenül elnyomatni hagyom?!

Ki fest engem, mint Vérszopók barátját,
Mint sohaj, nyögésben gyönörködöt
Mint Tigrisnek körmei közzül
Mikor tehetném, meg nem mentem őt?!

Hah az ember az, az én legdicőbb
Teremtényem, a föld golyóbisán
Ő emelte fel szavát ellenem
Mért nem segíték nyomorú sorsán?

Ő zúgolodik, miért hogy teremtő
Czélomról, könnyen megfelelekzem,
És őt, Úrrá, szabaddá, boldoggá,
Mikor tehetném, miért nem teszem?

És még kész engem megtagadni,
Kész engem, képzelt lénynek tartani
's fenyegetődzik, hogy majd trónusom
Itt alant ő lefogja rontani.

Jőjj hát vakmerő és perelj velem
's ha van, mutasd meg igazságodat
Felelj meg rá, mit tőled kérdezek
'S ha nem, ismerd el balgatagságodat.

Nem adtam é minden főbe észet?
Erényt a szívbe, nem plántáltam é?
Nem két kart, nyert é tőlem az ember?
'S erőt, karokba nem adtam é?

Több észet adtam é a' zsarnokokba,
Mint a' menyivel Milliók bírnak?
És karjaikban több erő van é
Mint azokban, kik alattok sirnak?

Valljon Mostohán bocsátám é ki
Kezeimből a' Népet, a melyly sir.
Nem több észet adtam é soknak
Köztök, mint megnyit minden zsarnok bir.

Hol van hát az ok, hogy egy Vérszopó
Még is olly könnyen tipor népeket,
Hogy esik, hogy egy szívtelen zsarnok
Jogot, Nyomort, Nyögést ki nevet.

Ember egyedül benned az ok,
Mert rút, önző vagy, erkőlcstelen;

Némúlj meg, óh nép, mert ha jó volnál
Nyögni, sirni nem volnál kénytelen.

Ha nem állitnál, rangot, czimeket,
Ha a' Mammon, nem volna Istened
Ha nem akarnál magasra mászni
Ha nem gyűlölnéd saját véredet;

Ha a' szabadság égi Angyalát
Hazád, Nemzeted, szívből szeretnéd,
Ha az érzéki gyönyör csábjait
Mint férfiakhoz illik, megvetnéd.

Akkor te egy szív, egy test 's kar lennél
Akkor te lennél egy nagy Óriás,
Buzgányod minden zsarnokot lezúzna,
Nem hallatnék e' földön elnyomás. –

Akkor te, boldog, szabad Úr lennél
Megtudnád, hogy én jó 's bölcs vagyok;
'S abban, mi téged boldoggá tehet
Semmi kívánni valót, nem hagyok.

De te erényt, és hazát megtagadsz
Lelkiisméret nevetség neked;
És csak érte jól megfizessenek
Te kész vagy elárulni istened! –

Te csúszol, mászol, mint a hitvány eb
A' kényasztalokról hulló, morzsaért,
Te kész vagy meggyilkolni véredet
Egy hivatal, egy czudar rangjelért.

Kikből telik ki, hohér, poroszló?
Nem de, azok a' te híveid é?
Ki épít basztílt, Ágyukat ki önt,
Kiket nemzettél, nem de azok é?

Ki borúl Arczra a kény úr előtt
Nem te vagy é gyáva, tettető?
Ki hazudja ők földi istennek?
Nem te é, oh Gyönyör-Kints-szerető!?

Oh szégyenelj, hát romlott, gyáva nép
Panaszt emelni, földön ellenem,
És tud meg, hogy míg gyáva, romlott tész
Addig, én reád szemem sem vettem.

Sőt tudmeg hogy én romlottságodnak
Gyógyszerül adtam a' Zsarnokot. –
Hogy ha nem hajlál erény szavára
Nyomor, és inség legyen sorsod.

De nem haragszom, én mind örökké
Szeretlek téged' tévedt fiamat;
Csak jobbulj mai meg, csak térj eszedre
Reád fordítom nagy irgalmamat –

Csak tánd fel nékem szívvel ajtaját
Én abba mindjárt bele költözöm,
Ész erő velem együt lesznek
Te lesz templomom, legjobb Örömmöm.

És arczám előtt minden Zsarnokok
Mint Pogány, bálvány porba omlanak;
És a szabaddá lett boldog néppel
Nevemnek örök hálát mondanak.

A másik vers, melynek korabeli, a keletkezési dátumhoz egészen közel eső lejegyzett változata ott lapul a kor iratanyagában, az Aradon 1859-ben keletkezett, híres *Krinolin-vers*. Először Abafi tette közzé, ezt vette alapul Bisztray Gyula is, de kitért arra, hogy Abafi kiadása után több mint egy évtizeddel a verset „mint addig kiadatlant” megjelentette egy ismeretlen szövegközlő is az Aradi Közlöny 1893-as évfolyamában. Ez a változat – Bisztray értékelése szerint – „jócskán” eltért az Abafi által közölt változattól. Bisztray feltételezte, hogy mivel a közlő valószínűleg emlékezetből vagy valamely egykorú följegyzésből adta ki a szöveget, az közelebb állhatott az eredeti variánshoz.⁵ A rendelkezésre álló rendőrségi iratok részletesen beszámolnak a keletkezéstörténetről. Sárosi 1859. június 20-án érkezett meg Aradra, egy fogadóban szállt meg, ahol már egy helybeliekből álló, népes társaság várta. Az összejövetelel elhangzottakról nem sikerült semmit sem megtudni, de nagy éneklés és nevetés folyt. Egy – a jelentést tevő szerint valószínűleg az itáliai hadieseményekre utaló – dal hangzott el: „A bőrrel kereskedik vén Áron”. Az állítólag ittas Sárosi a lapszerkesztő Óvárynak lediktálta egy versét, mely oly felségsértő

⁵ BISZTRAY 1954, 312, 532.

tartalmú volt, hogy a nagyváradí rendőrigazgató elrendelte Sárosi lefogását.⁶ A következmények már jól ismertek, az események további követését nem tekintjük feladatunknak. A vers szövege azonban teljesen egykorú lejegyzésben rendelkezésre áll. Egy Alexander Bach belügyminiszterhez, július elején intézett jelentés melléklete ugyanis megőrizte azt számunkra.⁷ Ez a változat valóban közelebb áll az aradi szövegközlő változathoz, mint Abafiéhoz, de egy tekintetben különbözik mindkettőtől. Utolsó három sora ugyanis egyik változatban sem szerepel. Bisztray gyűjteményében azonban rábukkanhatunk e hiányzó három sor egy változatára *Derék menyecske... (Töredék)* címmel.

Derék menyecske volt Julis
Adott biz' ő magátul is

.....

Bisztray jegyzetei szerint a töredéket kéziratból közli, korábban nem jelent meg, de annak harmadik sorát nem itéli nyomtatásban megjelentethetőnek, ezért kihagyja. Rákosi László visszaemlékezésére hivatkozva elmondja a szöveg keletkezésének történetét is: Börtönévei alatt az Újépületben Sárosit egyik szobatársa több ízben is azzal zaklatta, hogy elhalt felesége számára fabrikáljon egy sárversikét. Sárosi „hamarjában és haragjában” költötte a három sort, mire a „megrendelő” „a palatáblát földhöz vágta és három hónapig hozzá sem szólt.”⁸ Ebbe a kontextusba helyezve valóban igen sikamlósnak minősül a harmadik sor, ugyanakkor az alább közölt *Krinolin*-szövegváltozat mutatja, hogy Sárosi – valószínűleg futó ötletként – felhasználta ezt a néhány sort a későbbiekben, immáron más szövegösszefüggésbe helyezve s átértelmezve azokat. A Bachhoz intézett levél írójának legalábbis ez volt a véleménye: „A krinolin nyilvánvalóan Franciaország, mely ütő, azaz Magyarország nélkül is beharangoz a fekete-sárga színnek, amiből a rendőrség arra a következtetésre jutott, hogy mindez egy álcázott figyelmeztetés arra, hogy várni kell még, s egyelőre nem szabad felkelést szítani. Az utolsó három obszcén sort, amit Sárosi a dáridó hevében költött, a rendőrség teljesen ártalmatlannak tartja, szerintem viszont Magyarország hajlandóságát jelképezik azok az ütő, azaz Anglia elfogadására.”⁹ „És azután mondja még valaki, hogy a Bach-huszárok nem voltak szellemes rébuszfejtő uri emberek...!”¹⁰ – kommentálta Sárosi perbe fogását egy kortárs visszaem-

⁶ A nagyváradí kormányzósági osztály elnökhelyettesének jelentése, Nagyvárad, 1859. július 8. MOL, D 44, 1859: 1042.

⁷ Eugen Freiherr von Friedenfels levele Bachnak, Nagyvárad, 1859. július 7. ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Nachlass Bach, Briefe.

⁸ BISZTRAY 1954, 248, 509–510.

⁹ „Krinolin offenbar = Frankreich, welches auch ohne Schwengel. also ohne Ungarn – die schw[arz]. g[elbe]. Farbe einläuten wird, woraus die P[olizei]. direkt den Schluß zieht, d[a]ß dieß eine verkappte Warnung sei, zuzuwarten und vorläufig sich nicht zu erheben. Die letzteren drei obscänen Zeilen in deren Fabsatzung [!] S[árosi]. zufällig während des Gelages verheitert [!] wurde, scheinen den P. Behörden unverfänglich, mir scheinen hier erst die Anzüglichkeit auf Ungarn's jetzige Bereitwilligkeit zu beginnen, u[nd]. den Schwengel = England zu nehmen sein.”

¹⁰ Dr. BÜSBACH Péter, *Egy viharos emberöltő*, Bp., Kilián Frigyes, 1898–1899, II, 98.

lékező. Valóban távolról sem biztos, hogy az interpretáció minden részletében helytálló, a vers „üzenetét” azonban nem volt nehéz megérteni, s annak lényegét minden bizonnyal jól „dekódolták”, ahogy a közvélemény is, mely a verset a maga informális csatornáin keresztül nagyon gyorsan az egész országban ismertté tette.

A Bachhoz elküldött szövegvariáns a következő volt:

Mi a színe a magyarnak?
Most fekete sárga szín.
Mi tetszik a magyar hölgynek?
Nem egyéb mint krinolin.
A szél gyakran föl is hajtja
Tréfából a krinolint,
'S ekkor megláthatni rajta
A fekete sárga színt. –
'S meddig uralkodik rajtunk
A fekete sárga szín? –
Beharangoz ütő nélkül
Annak majd a krinolin.
Derék menyecske volt Julis
Adott biz ő magától is
Előlről 's hátulról is ...

ARANY JÁNOS KÉT KIADATLAN LEVELE LAUKA GUSZTÁVHOZ

„Azt hiszem, Lauka Gusztávot soha életében senki sem vette komolyan, de nem is tartott igényt arra, hogy komolyan vegyék.”¹ Az irodalomtörténet-írás Laukát főleg humoros beszéleyei, az almanachlírát követő vagy parodizáló versei és kordokumentum értékű, gyakran erősen személyes hangvételű visszaemlékezései (pl. *A múlttól a jelennek*) révén ismeri. A sajtótörténet pedig őt tartja az első vicclap szerkesztőjének: a *Charivarit* 1848-ban indította, de az három hónap múlva meg is szűnt; majd 1861-ben *Ördög naplója* címmel próbálkozott egy másik vállalkozással, de ez is csak négy hónapra át létezett.

Könnyed, szellemes egyénisége és műveltsége hamar közkedvelté tette a magasabb irodalmi és politikai körökben. Jó barátságban volt Petőfivel, Arannyal, Vörösmartyval (aki komoly költői tehetségnek remélte²); az 1840-es években akadémiai írnok, a 47-es országgyűlésen az ellenzék jegyzője, majd a szabadságharc idején az Országos Honvédelmi Bizottmány jegyzője és Kossuth főfutárja. A neoabszolutizmus idején ismét hivatalhoz jutott, és közel egy évtized vidéki (Szatmár, Nagyvárad) beamterség után, Sennyey Pál hívására 1860-ban Pestre költözött. Állami szolgálatba jutván, a helytartótanácsnál nyert állást, ahol hamarosan a sajtóosztályt vezette. Közismert segítőkészsége komoly hasznára volt a korabeli lapoknak. 1867-et követően ismét a sajtóügyekért volt felelős.

Arany Jánossal 1848 májusában ismerkedett meg.³ Kapcsolatuk ettől fogva baráti: egy Petőfinek írt 1848. júniusi levelében Arany üdvözlését küldi Laukának,⁴ 1861-ben műveket kér a Szépirodalmi Figyelőbe; és ott meg is jelennek munkái: versek (*Románcz*, 1861. március 13.; *Régen és mostan*, 1861. július 11.) és beszélyek (*Egy újkori amazon*, 1861. május 30.; *Egy nyár Pesten*, 1861. október 24., 31.; *Művészet-ragály*, 1862. szeptember 18., 25., október 2.).

A következő levél azt igazolja, hogy Lauka nem csak mint szerző, de hivatalos minőségében is segítette Arany lapjainak működését.

¹ HEGEDŰS Géza, *Arcképvázlatok*, Bp., é. n., 108.

² „Vörösmarty Laukából költőt remélle egykor” – írta Szemere Miklós Tompának 1851 végén. TOMPA Mihály *Levelezése*, I, Bp., 1964, 153.

³ Arany levele feleségéhez 1848. május 18-án: „Kedden délután több írival részint találkoztunk [Petőfi kíséretében], részint látogatást tettünk náluk”. *AJÖM* XV, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Bp., 1975, 209.

⁴ *Uo.*, 213.

Az első levél szövege:

Pest, nov. 4^{en} 1862.

Édes Gusztim!

Kerestelek tegnap – én, a te örökös alkalmatlanságod – s nem találtalak persze. Az idő szorít, *nyomatnom kellene a programmot*, de nem merem addig, míg a *czimben* szándékolt változtatás iránt megnyugtató választ nem kapok. Nem szeretné üres erszényem, ha *confiscálnák* az előfiz. felhívást csak egy pár ezer példányban is. Azért kérlek nagyon szépen, tudasd velem egy-két sorral, miben áll már a dolog. A *szépirodalmi* cím igen szűk a programhoz: okvetetlen el kell dobni: különben óriás in consequentia lesz a legelső lépten is.

Legszivesb üdvözzel!

barátod
Arany J [egyb.⁵]

A levél magántulajdonban van; fehér, „ARANY JÁNOS.” vízjeles, nyomatos (oroszlán és unikornis által közrefogott címer, koronás címerfővel) lev. papír; 23,7×15,1 cm; 2 fol., 1. l.: lev. szöveg, 2–3. l.: üres, 4. l.: címzés:

„Tekintetes *Lauka Gusztáv*
urnak tiszt

Pesten.

Uri útca [egyb.] 5 szám 3^k emelet”

A 4. lapon vörös viaszpecsét.

Magyarázó jegyzetek:

a czimben szándékolt változtatás: Arany a Szépirodalmi Figyelőre emlékeztető Szépirodalmi Koszorú néven tervezte új lapját megjelentetni, amire 1862. október 9-én meg is kapta az engedélyt Worafkától, a pesti rendőrfőnöktől; valószínűleg már ekkor is kérte Lauka közbenjárását: „én, a te örökös alkalmatlanságod”.

confiscálnák: elkoboznák, betiltanák.

miben áll már a dolog: Worafka 1862. november 8-án engedélyezte – Koszorú néven – az új lap megindítását.

a szépirodalmi cím igen szűk a programhoz: az előfizetési felhívásban „szépirodalmi s általános műveltség terjesztő” lapot ígért Arany.

A második levél szövege:

Pest dec. 9. 1863.

Édes lelkem!

Én nem annyira mogorva voltam, mint fél szemem a correcturán csüggött melyet asztalomon láttál, s melyért a gyermek, minden perczben remegtem, hogy jó. Azután a nem

⁵ egyb. = egybeírva.

kevés beszédű R.... érkezése tette még távolibb kilátásba[!] munkám folytatását. Kérelmed szívesen teljesítem, s idezárva küldöm a 20 ftot. –

Készíts érte valamit és küldd el. –

Üdvözöl

b[ará]tod
Arany János [egyb.]

A levél magántulajdonban van; fehér, nyomatos (oroszlán és unikornis által közrefogott címer, koronás címerfővel) lev. papír; 23,7×15,1 cm; 2 fol., 1. l.: lev. szöveg, 2–3. l.: üres, 4. l.: címzés:

„Tek. Lauka Gusztáv úrnak
Helyben”

A 4. lapon piros viaszpecsét.

Magyarázó jegyzetek:

nem kevés beszédű R....: valószínűleg Rózsáagi Antal (1829–1886), író, szerkesztő, majd gimnáziumi tanár. A Győri Közlönyt (1857) és a szépirodalmi és divatlap Gombostút (1816–1862) szerkesztette. Ekkoriban gyakran tűnt fel Arany János környezetében.

Készíts érte valamit: Laukától a Koszorúban már nem jelentek meg munkák. Hogy milyen formában szolgálta meg a 20 forintot, nem tudjuk.

Ezúton köszönöm meg a kéziratok tulajdonosának, hogy lehetővé tette a levelek közlését, amelyek így szerepelhetnek majd Arany János *Összes műveinek* XVIII. kötetében is. Ennek a kiadványnak a sajtó alá rendezése – az 1862 és 1865 közötti levelezést fogja tartalmazni – az OTKA támogatásával, az MTA Irodalomtudományi Intézetében zajlik.

UTÓHANGOK THOMAS MANN ELSŐ BUDAPESTI LÁTOGATÁSÁHOZ

1913. december 5–8-a között időzött Thomas Mann első ízben Budapesten. Halasi Fischer Ödön (1885–1955) nagykereskedő és újságíró, a Világ munkatársa kezdeményezte ezt a látogatást, hogy a magyar főváros irodalomkedvelőivel egy fölolvásóest keretében megismertesse kedvenc íróját, akit az év augusztusának második felében fölkeresett Münchenből délre, a bajor Alpok lábánál fekvő Bad Tölz-i otthonában. A fölolvásásra december 6-án este került sor a Zeneakadémia kistermében.¹

A korabeli lapok tudósítása szerint sikeres volt a telt ház előtt tartott fölolvásás. Hazatérte után három nappal pedig ekként foglalta össze az író itteni látogatását Jakob Wassermann-nak, akivel Bécsben volt együtt, mielőtt Budapestre érkezett volna: „Pesten nagyszerűen ment a dolog: életemben így még nem ünnepeltek és hordtak a tenyerükön. Maga a kultuszminiszter is fogadott...”

Ugyanezen a napon köszönőlevelet írt a budapesti fölolvásást kezdeményező Halasi Fischer Ödönnek is. Ez a mindeddig ismeretlen és a Mann valamennyi fölillehető levelét regesztaszzerűen közlő, ötkötetes kiadvány² által sem regisztrált levél nemrég bukkant föl, és került vásárlás útján az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába.

BAD TÖLZ, DEN 11. XII. 13.
LANDHAUS THOMAS MANN

Lieber Herr Fischer:

In meine Tölzer Klausur zurückgekehrt, möchte ich Ihnen noch einmal von Herzen für die wahrhaft großartige Gastfreundschaft danken, die Sie mir in Budapest gewährten. Diese Tage mit Ihren [!] Bekanntschaften, Ihren [!] Gesichtern und Erlebnissen waren mir ein wirklicher Gewinn; ich werde sie immer in dankbarer Erinnerung bewahren.

Gleichzeitig mit diesen Zeilen lasse ich das Buch von Alberts an Sie abgehen. Es enthält, wie gesagt, manches Thörichte, aber auch allerlei Ansätze zu besserer Kritik.

¹ A fölolvásást és annak előzményeit illetően lásd GYÖRI Judit, *Thomas Mann Magyarországon (Fölolvásóestjeinek története és sajtóvisszhangja)*, Bp., Akadémiai, 1968 (Modern Filológiai Füzetek, 4), 7–27; SCHWEITZER Pál, *Thomas Mann feljegyzései első budapesti fölolvásásáról*, It, 1972, 478–482; *Thomas Mann und Ungarn: Essays, Dokumente, Bibliographie*, Hrsg. Antal MÁDL, Judit GYÖRI, Bp., Akadémiai, 1972, 14–15, 276–289, 495–496; *Thomas Mann és Magyarország*, vál., szerk., előszó MÁDL Antal, GYÖRI Judit, Bp., Gondolat, 1980, 10–11, 37–54, 352–354; SCHWEITZER Pál, *Thomas Mann két magyar irodalmi vonatkozású levele 1913-ból*, ItK, 1981, 458–463.

² *Die Briefe Thomas Manns: Regesten und Register*, I–V, bearb. und hrsg. unter Mitwirkung von Yvonne SCHMIDLIN von Hans BÜRGIN und Hans-Otto MAYER, Frankfurt/M., S. Fischer Verlag, 1976–1987.

Ich bitte Sie, meinen neuen Freunden in Budapest, namentlich Herrn und Frau Kostolanyi, meine besten Grüße auszurichten und ihnen allen in meinem Namen für die freundliche Aufnahme zu danken. Sagen Sie auch der allerliebsten kleinen Frau Kostolanyi, daß mein ältestes Töchterchen sich über das Kettchen ungeheuer gefreut hat.

Ihr ergebener
Thomas Mann.

Magyar fordításban:

Bad Tölz, 1913. XII. 11.

Kedves Fischer úr!

Tölzi remetelakomba visszatérve szeretnék Önnek még egyszer köszönetet mondani azért a valóban nagyszerű vendéglátásért, amiben Budapesten részletetett. E napok, az akkor szerzett ismeretségekkel, látványaikkal és élményeikkel, igazi nyereség nekem, amelyre mindig hálával fogok emlékezni.

E sorokkal egyidejűleg küldöm Önnek Alberts könyvét. Amint mondtam, van benne sok ostobaság, ugyanakkor azonban a színvonalas kritika irányába mutató kezdeményezés is.

Kérem, adja át a legszívélyesebb üdvözetemet új budapesti barátainak, különösen Kosztolányi úrnak és feleségének, továbbá mondjon köszönetet a nevemben mindnyájuknak a baráti fogadtatásért. A roppantul kedves kis Kosztolányinéval pedig tudassa, hogy legidősebb leánykám rendkívül örült a kis láncnak.

Szívélyesen üdvözli
Thomas Mann

Wilhelm Albertsnek a levélben említett, 189 oldal terjedelmű könyve, a *Thomas Mann und sein Beruf* 1913 őszén a lipcsei Xenien-Verlag kiadásában látott napvilágot, és nyitotta meg az írónak szentelt monográfiák azóta már úgyszólván áttekinthetetlenül hosszúvá vált sorát. Amint a róla írtakból is kitűnik, Mann fölöttébb vegyes érzelmekkel fogadta alkotói egyéniségének a szerző nyárspolgári ízlésére valló jellemzését. „Ebben a művészetben – olvasható előlegezett összefoglalásként a könyv 6. oldalán – a szeretet, az eleven szívjóság fagyos és elviselhetetlen hidegséggel váltakozik. [...] Amikor épp a legmélyebb meghatottságot érezzük, hirtelen olyasmibe botlunk, ami fölháborít és undorral tölt el.”

Kosztolányi munkásságáról már ideérkezését megelőzően is volt valamelyes fogalma a német írónak. Halasi Fischer ugyanis megküldte neki a magyar kollégája novelláiból nem sokkal azelőtt a heidelbergi Saturn-Verlagnál *Die magische Laterne* címmel megjelent német nyelvű válogatást. „Roppant friss, eleven, zamatos írások” – e szavakkal mondott köszönetet a könyvért és a szerző által beleírt, szívélyes hangú dedikációért a

megajándékozott. Személyes megismerkedésükre december 6-án került sor, és a Kosztolányi házaspár a következő napon is együtt volt Mann-nal.³

Bár Kosztolányiné a férjéről írott életrajzában szentel néhány sort ennek a találkozásnak,⁴ de arról nem szól, hogy milyen ajándékot küldött a Mann-gyerekeknek, amelyet aztán közülük a legidősebb, az akkor nyolc esztendőös Erika kapott meg.

Ugyancsak 1913. december 11-e a dátuma Thomas Mann egy Budapesten szerzett másik ismerőséhez írott levelének. A címzett ezúttal Rippl-Rónai József, akinek budai műtermébe négy nappal korábban kalauzolták el az író ttheni vendéglátói, majd ugyanaznap este a „Művészház”-ban szintén együtt volt a festővel. Ennek a levélnek eredetije sajnos nem áll rendelkezésre: lappang vagy megsemmisült. Csupán magyar fordítása ismeretes Gerlőtei Jenőnek⁵ *Thomas Mann levele Rippl-Rónaihoz* című gépiratos cikkéből.⁶ Az Irodalmi Ujságnak szánt, de ott elkészült szedése ellenére sem közölt cikkének gépiratát az írója 1956. február 4-én küldte meg Kosztolányi Dezsőnének, mivel annak férjéről igen nagy elismeréssel szól benne. (Valószínűleg ez volt a cikk elutasításának oka is.) Az áll a cikkben, hogy Thomas Mann levele a címzett egyik rokonának tulajdonában van. Lássuk tehát a levél magyar fordítását.

Alig érkeztem meg Münchenbe, telefonon máris felhívtam Langheinrich urat a „Jugend” hetilapnál; a közlésre váró anyag túlságos torlódása akadályozta meg eddig, hogy képét közlétegyék. De a szerkesztő biztosított afelől, hogy megjelenése most már nem sokáig késik. Kétségtelenül megküldik majd Önnek a lap támpéldányait.

Azok az órák, kedves Mester, amelyeket az Ön műtermében és este az Ön társaságában tölthettem, valóságos nyereséget jelentenek a számomra, és mindig nagyon kelleme-sen emlékezem majd vissza rájuk.

Tisztelő híve
Thomas Mann

Ezek szerint a festő megkérte Münchenben, illetve annak környékén lakó új ismerősét, hogy sűrűsítse meg egy képének közlését az ott megjelenő irodalmi és képzőművészeti folyóiratban. Ez a folyóirat, a Jugend nevezetes orgánuma volt a századforduló körüli évek során kibontakozó új törekvéseknek mind a két művészeti ágban. Olyannyira, hogy a magyarul „szecesszió”-ként emlegetett stílusirányt Németországban gyakorta illetik a „Jugendstil” névvel.

Gerlőtei azt állítja, hogy a Jugend hamarosan közölte is Rippl-Rónainak 1911-ben festett, *Boulevard Montparnasse* című képét. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. A hetilap 1913. évi két utolsó számában és a következő évi számaiban nem található

³ Kosztolányi haláláig tartó kapcsolatuk összefoglalása: RÉZ Pál, *Thomas Mann és Kosztolányi Dezső*, Világirodalmi Figyelő, 1959, 390–403.

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Révai, 1938, 208.

⁵ Gerlőtei Jenő (1908–?) irodalomtörténész, gimnáziumi és egyetemi magántanár. GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, X, Bp., Argumentum, 1992, 787–788.

⁶ Az MTA Könyvtárának kéziratára, Ms 4635/108–109.

reprodukció a magyar mester egyetlen alkotásáról sem. A Mann által említett Franz Langheinrichről azt írja a folyóirat monográfiája, hogy az ő „feladata volt a képek kiválasztása, de közölték néhány versét is”.⁷

Ami a magyar festő és a német író ismeretségét illeti, erről az utóbbi csupán egy alkalommal tett említést. Második budapesti látogatásakor, 1922 januárjában a Magyar Hírlapnak adott interjúban mondotta: „Mikor ezelőtt két [!] évvel Budapesten jártam, két nagyon érdekes ismeretségre tettem szert, melyeket továbbra is ápolni akarok: Kosztolányi Dezső és Rippl-Rónai József ismeretségére.”⁸ A festő vonatkozásában ezt bizonyára csupán udvarias gesztusnak szánta. Semmilyen adatunk sincs arra nézve, hogy újból találkoztak vagy levelet váltottak volna.

⁷ Linda KORESKA-HARTMANN, *Jugendstil – Stil der „Jugend“: Auf den Spuren eines alten, neuen Stil- und Lebensgefühls*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969, 45.

⁸ *Thomas Mann és Magyarország*, i. m., 72.

500 MAGYAR LEVÉL A XVI. SZÁZADBÓL. CSÁNYI ÁKOS LEVELEI NÁDASDY TAMÁSHOZ 1549–1562

Kiadta Öze Sándor, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, I–II, 355, 463 l.

Történelmi forrásaink közlése mindig nehéz feladat elé állítja a kutatókat, mivel igen kevés az a segédlet, ami a szövegköz-
lő számára irányvonalul szolgálhat. Ezért mindenkinek, aki források közzétételére vállalkozik, az adott iratanyag jellegének, típusának figyelembevételével kell egységes elveket kidolgoznia. A jelen mű kiadója a betűhív átírás módszerét választotta, ennek módosításait pedig a kiadás elveiben indokolta. Az iratok mellett, hogy történelmi források, egyben a 16. század közepéről származó nyelvemlékek is. Betűhű közlésük nyelvtörténelmi vizsgálódásokra ad lehetőséget.

Az eddig megjelent Mohács utáni levelezés is bebizonyította már, hogy a missilisek a történetírás kimeríthetetlen kincseshányái. Az Öze Sándor által közreadott ötszáz magyar nyelvű levél a végvári dicsőség évtizedeibe kalauzolja el az olvasót. A török elleni megfeszített védekezés, a szervezési nehézségek megelevenednek, s a személyes hangvételen keresztül érezhető közelségbe hozzák számunkra is a 450 évvel ezelőtti eseményeket.

Csányi Ákos kanizsai tisztartóként 1549–62 között rendszeresen küldött leveleket urához, Nádasdy Tamáshoz, aki házasság révén szerezte meg a Kanizsai birtokokat. A Csányiak hosszú idő óta szolgálták már a főúri családokat, a Nádasdyakhoz valószínűleg rokoni szálakkal

is kapcsolódtak. Csányi Ákos egy kevésbé ismert zalai köznemesi család tagja, aki nagyúri familiárisként járult hozzá a családi felemelkedéshez. A Hahót-Buzád nemzetségből származó nemes család őse a 13. század közepén élt Csák tárnokmester és bán volt. Ákos apja Balázs, zalai követ az 1505. évi országgyűlésen, később II. Lajos tanácsosa. Csányi Ákos felesége nevét nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy három gyermekét nevelte fel. Ő maga 1510 körül születhetett, s az 1540-es években szegődött Nádasdy szolgálatába. Ettől kezdve látott el gazdasági feladatokat, s idővel Nádasdy legfontosabb tisztviselője lett. 1575-ben már nem élt. Csányi Ákos iskolázatlan köznemesként írásaiban az élőbeszéd stílusjegyeit őrizte meg számunkra. A több mint egy évtizeden keresztül, nagyrészt Zalacsányon keltezett levelek teszik ki a két kötetes mű nagyobbik részét. Öze három csoportba sorolja a Csányi–Nádasdy missiliseket. Az első korszakban, 1549–1554 között viszonylag kevés levél íródott. Az 1557-ig terjedő időszakban Csányi a nemzetközi összefogásban reménykedik, ezt követően viszont már csak saját erejében bízik, ezért a Kanizsára épített védelmi vonal erősítésén fáradozik.

A bevezető tanulmány rövid fejezetekre tagolódik, ezek címeit a tartalomjegyzék nem tünteti fel. Részletesebb tartalmi mu-

tató jobban ráirányította volna az olvasó figyelmét a mű bevezetőjére. Annál is inkább, mivel az rengeteg értékes adatot tartalmaz.

A szerző röviden bemutatja a dél-dunántúli védelmi rendszer kiépülését, amely Szenyér és Kanizsa kettős vonalára támaszkodik. A térség geológiai helyzetét felvázolva rámutat a Balaton környékének előnyös földrajzi fekvésére, a kiterjedt mocsárvilág természetes védelmére. Sorra veszi az itt épült magánvárak tulajdonosait, utal a várak megerősítésének problémájára. Zrínyi Miklós horvát bán, Báthori András országbíró, Nádasdy Tamás főkapitány, majd nádor mellett a zalai főispánok, a Bánffyak a térség legnagyobb birtokosai. Magas pozíciójuknak megfelelően a török elleni harcok irányítóivá is ők válhattak. Uradalmaik mellett püspöki birtokok (Sümege) és királyi várak (Tihany) tarkítják a vidék birtoktörténeti térképét. Őze megkísérli megállapítani a végvidék változó katonai létszámát is. Ezekkel a had-, a birtok- és az építészettörténet számára ad értékes információkat. Külön alfejezet foglalkozik Kanizsával, a védelem középpontjával. Ennek kapcsán tér ki a szerző a vár tisztségviselőinek bemutatására. A kapitány, a várnagy a vár katonai parancsnoka, felel az erődítmény felszereléséért, javításáért, de igazgatási feladatokat is ellát. Kanizsán mindezeket Magyar Bálint tartotta kézben. Fontos szerep jutott az udvarbíróknak (provizor), aki gazdasági problémákat, uradalmi ügyeket intéz. 1555-től Szele Jakabé e tisztség, aki mellesleg Csányi unokaöccse volt. Mivel Magyar Bálint birtokaira húzódott vissza, így Csányi Ákos számára nem okozott nagy nehézséget, hogy kanizsai tisztartóként (prefektus) az uradalom legfőbb írá-

nyítójává váljék. A tisztségek azonban nem választhatók el élesen egymástól, hatáskörük gyakran összemosódik. Társadalomtörténeti kutatások hasznosíthatják a hajdúk, végváriak és a vár környezetében lakók kapcsolatairól szóló adatokat éppúgy, mint a katonák és familiárisaik viszonyát. Ugyanakkor a gazdaságtörténészek sem hagyhatják figyelmen kívül e fontos forrást. A szőlőtermelés, a lótenyésztés, a Balaton közelsége miatt a halászat, illetve a halastavak létesítésének körülményei is érdekes adatokat rejthetnek. Megjelennek a só-, a bor- és a marhakereskedelem jellemző elemei, az adózás, a zsoldfizetés helyi sajátosságai.

Nádasdy Tamás nádorrá választását követően (1554) Csányi szerepe nő, feladatai bővülnek. Az igazgatási, védelmi tevékenységén kívül megismerjük azt a kémhálozatos is, amely az ő irányítása alatt áll. A hírszerzés vagy a foglyok kínzása vagy a pribékek beszámolóí útján történt. Az 1555–1556-os dunántúli várháborúkról kevés adatot őriznek ezek az iratok, de a 12 éves levelezés rengeteg országos jelentőségű politikai eseményt egészít ki. Számos művelődéstörténeti, néprajzi elem gazdagítja az anyagot. Zichy Istvánnak, a nádori seregek vezetőjének a menyegzőjéről is olvashatunk. E házasság azonban nem született szerencsés csillagzat alatt, mivel egy év múlva az ifjú feleség temetését kell Csányinak intéznie. Mint a 23. levél is mutatja, a szertartás kellékeinek beszerzése nem bizonyult könnyű feladatnak. A török–magyar harcok szünetelésekor vadászatokra is sort kerítettek. Kanizsa nem bővelkedett ugyan vadban, de Csányi több alkalommal is tudott urának özet, fácánt küldeni. Csányi Ákos egyéni stílusú levelei személyes félelmekről, Erdély, Lippa

elvesztéséről is szólnak. De még olyan, korántsem jelentéktelen információt is megtudunk, hogy Csányi nem tud latinul, mert az ily módon írt levelek elolvasása nehézséget okoz számára. A családi események kapcsán értesülünk a nádor fiának születéséről vagy Csányi gyermekének haláláról is.

Ilyen mennyiségű iratnál még a számítógépes feldolgozás ellenére is, vagy éppen azért rengeteg szerkesztési hiba követhető el. A jegyzetek elcsúsztatása, a levelek helytelen számozása inkább esztétikai, s reméljük, nem olvasati probléma. A le-

véltári mikrofilmszámok jelölését indokolatlannak tartom, zavarólag hat az iratok olvasása közben. A Dél-Dunántúlra vonatkozó legújabb irodalom összeállítása viszont a további eligazodást segíti. A szerző felhívja a figyelmet néhány, e művel párhuzamosan használható forrásközlésre is (például Szakály Ferenc Horváth Márkról közreadott regesztáira). E kiterjedt levelezés adatai sokféle kutatási területen hasznosíthatók, az itt felsorolt példák mindennek csak töredékei.

Borbás Emese

BITSKEY ISTVÁN: HUNGARIÁBÓL RÓMÁBA. A RÓMAI COLLEGIUM GERMANICUM HUNGARICUM ÉS A MAGYARORSZÁGI BAROKK MŰVELŐDÉS

Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 267 l. (Italianistica Debreceniensis: Monográfiák, 2).

Művelődéstörténeti közhely, hogy a külföldi egyetemjárásnak és tanulmányutaknak minden korszakban fontos szerepe van az európai látókör és a korszerű gondolkodás terjesztésében. A nemzetközi hatások feltárása, a művelődés egyéni és intézményi közvetítőinek számbavétele Magyarországon több mint száz éve tart, s a különböző diszciplínák részeredményeinek felhalmozódása időről időre megkívánja egy-egy korszak vagy témakör összegző feldolgozását. Ma már nem vonható kétségbe, hogy a 16–17. századi magyarországi kultúra két fő európai hatóterülete az olasz és a német, s a barokk művelődés forrásai között kiemelkedő hely illeti meg a különböző egyházakhoz kapcsolódó felsőfokú oktatási intézményeket. Ugyanakkor nem hagyható említés nélkül, hogy e korszak és a nemzetközi hatások

kutatása egy időben háttérbe szorult, s a 16–18. századi művelődéstörténeti vizsgálatok hiányosságai különösen az egyházi, a vallásosságtörténeti gyökerekre visszavezethető jelenségek terén szembe tűnnek. Ehhez járul, hogy összességében jóval több ismerettel rendelkezünk a protestáns diákok egyetemjárásáról, mint a katolikusokéről, s olyan nézet is megfogalmazódott, amely szerint a katolikusok külföldi egyetemjárásánál jóval nagyobb jelentőséggel bírt a protestáns diákok hagyományos külföldi útja. E szemlélet jegyében jó ideig nem volt „divatos” téma a katolikusok külföldi tanulmányainak kutatása a 16–18. században, a továbbra is meglévő arányeltolódás mellett azonban ez a fajta szembeállítás ma már teljes egészében idejétmúltnak tekinthető.

Az olasz egyetemek kiemelkedő szerepe a magyar kultúra történetében általában ismert, jelentőségéhez mérten azonban viszonylag keveset tudunk a barokk Róma oktatási intézményeinek kisugárzásáról. Köztudomású, hogy az ellenreformáció kibontakozása idején Róma a reformációval szembeszálló katolikus értelmiség képzésének központjává vált, s a különböző nemzetek számára alapított pápai kollégiumok a 17–18. századi európai kulturális megújulás fontos tényezőinek számítottak. A közép-európai művelődés szempontjából kiemelkedő hely illeti meg az 1578-ban alapított Collegium Hungaricum és a már korábban fennálló Collegium Germanicum 1580-ban bekövetkezett egyesítésével létrehozott Collegium Germanicum Hungaricumot, amely – a két korábbi intézmény hallgatóit is ideszámítva – 1559–1782 között a több mint ötezer német diák mellett hatszáznál több magyarországi alumnusnak adott rövidebb-hosszabb tanulmányi lehetőséget. A hazatért alumnusok többsége különböző területeken tevékenykedve jelentősen hozzájárult az itáliai kulturális hatások közvetítéséhez és a magyarországi barokk művelődés formálódásához.

Ez a felismerés volt az egyik fő ösztönzője Bitskey István monográfiájának, amely jól áttekinthető rendszerbe foglalja a római magyar teológusképzés sajátosságait, s kijelöli azokat a kereteket, amelyek között a római felsőfokú oktatás hatásai eljutottak Magyarországra. A munka további előzményei között említhető Andreas Steinhuber száz évnél régebbi, döntően egyháztörténeti szempontú monográfiája a Collegium Germanicum Hungaricum történetéről, Veress Endre e század eleji matriculakiadása, valamint Peter Schmidt

döntően hermeneutikai és statisztikai módszerek kombinációjára építő, egyház- és társadalomtörténeti szempontokat előtérbe helyező 1984-es monográfiája a kollégium egyházpolitikai jelentőségéről, valamint a német hallgatóság összetételéről és szerepéről. Az említett német feldolgozásokban azonban a magyar részvétel a háttérben marad, illetőleg nem a valóságos helyzetnek megfelelő megvilágítást kap. Azt is meg kell említeni, hogy az anyaggyűjtést és a feldolgozást Bitskey István jórészt akkor végezte, amikor nem volt különösebben támogatott téma az egyházi gyökerekre visszanyúló művelődés vizsgálata. A mintegy tíz évi kutatás részeredményei a korábban napvilágot látott előtanulmányok révén nagy várakozást keltenek. Ezt fokozta, hogy az 1991-ben megvédett akadémiai doktori értekezés megjelenése öt évig váratott magára – igaz, hogy most a magyar kiadás mellett olaszul is megjelent. A kézirat lezárása óta eltelt időszakban Bitskey István tovább dolgozott a kérdéskörben, s e kutatások némely eredményei időközben ugyancsak napvilágot láttak (így például *Bellarmino-Rezeption und Antibellarminismus in Ungarn 1590–1625 = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Hrsg. Dieter Breuer, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 809–815).

A komparatív célkitűzésből és a szintézisre törekvésből adódóan a felhasznált szakirodalom és a források köre rendkívül széles. A feldolgozások közül ki kell emelni a kollégiumból hazatért személyek működésével kapcsolatos igen sokrétű és terjedelmes irodalmat, melynek nem elhanyagolható része a II. világháború előtti időből származik, s csak nehezen hozzáférhető. A forráskiadások közül Veress

Endre már említett, s Bitskey Függelékben közölt névsora révén az alumnusok számát tekintve teljesebbé tett munkája mellett megkönnyítették a feldolgozást többek között Lukács László monumentális forráskiadvány-sorozatai, a szegedi Adattár-sorozat kötetei, valamint egyes részkérdésekben a Pázmány-levelezés és Vanyó Tihamér két forráskiadványa. A szakirodalom és a forráskiadás hiányainak pótlására Bitskey István kiterjedt forráskutatást végzett, így mindenekelőtt a jezsuiták központi levéltárában a német, az osztrák és a római provinciáknak a kollégiumra vonatkozó iratanyagában, valamint a hazai egyházi levéltárakban. Ez utóbbiakból a jelenlegi részleges feldolgozottság és rendezetlenség miatt még számos, a téma szempontjából figyelemre méltó dokumentum előkerülésére lehet számítani. A nyomtatott források közül kiemelkedik a volt alumnusok irodalmi munkásságának számbavétele.

A magyarországi diákok késő középkori és 16. század eleji római tartózkodását, a 16. században újonnan alapított római kollégiumok, köztük a Collegium Germanicum Hungaricum megalakulásának történetét bemutató fejezetek után a könyv két nagy részre tagolódik. Az első korszakokra bontva tárgyalja a magyarországi alumnusok részvételét és sorsának alakulását a kollégium életében. A második rész tematikus csoportosításban mutatja be a Rómát járt növendékek magyarországi tevékenységének hatását az egyházi élet, a képzőművészeti mecenatúra, az oktatás- és könyvtárügy, valamint az irodalom és a zene területén. Az anyag elrendezését és a feldolgozás módszerét sokoldalú megközelítés és magasfokú rendszerzőképesség jellemzi. Az alap gondolat

megvalósítását szolgálja az egyes tudományágak részadatainak következetes egyeztetése és egységbe foglalása. A koncepció további erénye, hogy folyamatában és egységében veszi számba az elért eredményeket, láthatóvá teszi a hiányosságokat, s természetes kapcsolatot teremt a régebbi és az újabb vizsgálódások, a szakirodalom és az újonnan feltárt források között. A szerző tisztában van azzal is, hogy a gazdasági, társadalmi változások, valamint az egyháztörténeti és -politikai összefüggések figyelembevétele nélkülözhetetlen feltétele az irodalmi, a képzőművészeti, a tudományos és más vonatkozások beillesztésének a korszak összehasonlító eszme- és művelődéstörténetébe.

A kezdeti nehézségek (1580–1600), viták (1601–1637) és a konszolidáció (1637–1685) korszakai után a római stúdiumok fénykorát Bitskey István különböző szempontok alapján 1686–1773 között határozza meg, amit a jezsuiták nélküli, jórészt domonkos irányítás alatt álló (1773–1782) és a páviai (1783–1798) időszak követett. A körültekintő korszakbeosztás és az említett periódusok árnyalt bemutatásának köszönhetően nyomon követhető a folyamat, melynek során a kezdetben polgári, lelkipásztori tájékozódású kollégium különböző okok következtében nagyjából a 17. század első harmadának végére nemesi jellegű intézménnyé vált, majd az 1740-es évektől kezdve ez a vonás némileg visszaszorult. A kollégium szellemi életének meghatározó sajátosságai közül a jezsuita nevelési elvek és a világi klérus oktatási igényei közti kompromisszum, a hangsúlyos nemzetközi jelleg, valamint a teológiaoktatás és a humanista erudíció szoros kapcsolata emelkedik ki, amelyekhez az 1740-es évektől a pol-

gári tájékozódású tendenciák, illetőleg a felvilágosodás némely kísérőjelenségének lehetséges hatása társult.

A kollégium magyarországi hatásának jelentőségét önmagában is mutatja az a megfigyelés, amely szerint a 17–18. századi főpapi kinevezések mintegy 60%-ában volt római alumnusokra esett a választás (szemben a német birodalmi egyházmegyék 18, illetőleg a Habsburg-koronához tartozó nem magyarországi egyházmegyék 29,5%-ával), s hogy a 16–18. századi művelődés egész sor jelentős alakja töltött rövidebb-hosszabb időt a kollégiumban. A Collegium Germanicum Hungaricum a vizsgálatok alapján jóval több volt nemzetközi jelentőségű oktatási intézménynél, mivel a pápai udvari kultúra illetőleg a jezsuita rend által meghatározott, egységes eszmerendszert, szemléletmódot és magatartásformát sugárzott, több mint kétszáz éven át megszakítás nélkül a katolikus egyházi értelmiség felső szintű képzési központja volt, s földrajzi elhelyezkedése, infrastruktúrája és tágabb szellemi környezete révén fontos szerepet játszott az antik, a középkori és a humanista hagyományok közvetítésében. Ehhez járul, hogy a szűkebb teológiai, vallási ismeretanyagok közlése mellett, illetőleg azokkal párhuzamosan és szorosan összefonódva a kollégium tág lehetőséget adott a történeti, az irodalmi, a képzőművészeti, a zenei stb. műveltség fejlesztésére, s a különböző előképzettséggű növendékeket egységesítő hatása mellett az adott kereteken belül teret biztosított az egyéni hajlamok és képességek kibontakoztatására.

Amikor Bitskey István a kollégium egykori növendékeinek megnyilvánulásai-
ban kimutatja a közös gyökereket, tisztában van azzal, hogy a minták és hatások

csak bizonyos feltételek mellett, nem mindenre egyformán és változó intenzitással hatottak. A különbségek azonban másodlagosak a katolikus vallásos kultúra terjesztésének alapjában egységesnek tekinthető eszközei és megnyilvánulásai mellett. A kollégium hatásának további fontos sajátossága, hogy a teológiával kapcsolatos tudományokon túl a művelődés szinte minden területét átfogta, s a klérus Rómához kötődésének a 17. század végétől kezdve fontos szerepe volt a bécsi abszolutisztikus törekvések mérséklésében.

A római iskolázottságú klérus főpap-
ságra emelkedett tagjainak az elemzések szerint meghatározó szerepe volt Magyarország 18. századi újjáépítésében, a papképzés újjászervezésében, könyvtárak alapításában és a barokk művelődés központjainak számító egyházmegyei székhelyek kiépülésében. A képzőművészeti mecénatúra vizsgálatokor Bitskey jóval több itáliai, ezen belül római hatásra hívja fel a figyelmet, mint amennyit a művészettörténet eddig számon tartott. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a kollégium egykori növendékei főpapi mecénásként nem átlagos szintű mestereket, hanem többnyire európai rangú művészeket kértek fel elképzeléseik megvalósítására. Mecénási tevékenysége mellett, azzal szorosan összefonódva számos egykori római alumnus maga is aktív művelője volt a tudományok és a művészetek valamelyik területének; többen közülük különböző kegyességi munkákat szereztek, illetőleg az európai vallásos irodalom jeles műveit fordították magyarra. Az irodalomtörténet szempontjából külön figyelmet érdemelnek azok a részek, amelyeket a szerző több kollégiumi növendék Árkádia-tagságának, valamint a nagyszámú pálos alumnus római

képzésével szorosan összefüggő írói munkásságának szentelt.

Összefoglalóan megállapítható: a Rómában végzett magyarországi egyházi értelmiségnek mint jelentős anyagi, erkölcsi és szellemi befolyással rendelkező, önálló kultúráközvetítő rétegnek a meghatározása, e réteg társadalmi összetételének és sokrétű művelődéstörténeti szerepének összefüggő bemutatása, valamint az olasz-magyar kulturális kapcsolatok eddig homályban hagyott fejezetének megvilágítása Bitskey István könyvének legfőbb érdeme. A könyv nyomán módosításra szorulnak az olyan sommás nézetek, hogy például a

jezsuiták és a világi főpapok a feudális rendi dualizmus változatait képviselték, s árnyaltabban látjuk az olyan általános megállapításokat is, hogy a katolikus klérus a 18. században a magyar feudális uralkodó osztályt képviselte. A kötet által kijelölt, mielőbb elvégzendő feladatok közül megemlíthető az egyházi értelmiség önszemléletében és irodalmi tudatában megfigyelhető változások és e változások összetevőinek tisztázása, valamint a székeskáptalanok mint másodvonalbeli vezető-, alkotó- és mecénásréteg művelődéstörténeti jelentőségének a feltárása.

Tüskés Gábor

TÓTH ISTVÁN: PHOEBUS FORRÁSA. A VÁRADI LATIN NYELVŰ HUMANISTA KÖLTÉSZET ANTOLÓGIÁJA Nagyvárad, Literator Könyvkiadó, 1996, 450 l.

Tóth István irodalmi munkásságának évtizedek óta szerves része a műfordítói tevékenység. A kiváló erdélyi költő sokat fordított a huszadik századi – elsősorban kortárs – francia költészetből; erről tanúskodnak a hatvanas-hetvenes években megjelent fordításkötetei (*Jó reggelt, Párizs!*; *Írásjelek a földön*; *Eugène Guillevic legszebb versei*), de a román költészetnek is avatott tolmácsolója (népdalok és népballadák, M. Eminescu, M. R. Paraschivescu, Al. Andrițoiu versei). Mindemellett figyelme már régóta a latin nyelvű (15–18. századi) erdélyi-magyarországi humanista költői hagyományok felé irányul, aminek számottevő bizonyosságai az *Alkinoosz kertje* (1970) és a *Múzsák fellegvára* (1977) című antológiák, legutóbbi könyvében pedig Nagyvárad egykori latin nyelvű poézisével ismerteti meg olvasóit. Várad tudvalevően nemcsak a 20.

századi magyar irodalmi-kulturális élet megújulásában játszott kezdeményező szerepet (Ady és a holnaposok révén), hanem az előző évszázadokban is egész nemzeti kultúránknak – és főleg a polgárosodásra fogékony szellemiségnek – egyik fontos centruma volt. Azzá vált először a Hunyadiak korában, különösen Vitéz János püspöksége idején, aki – mint Hunyadi János diplomatája és szellemi támogatója – az itáliai gyökerű reneszánsz és humanista műveltséget ezen a tájon meghonosította. „Vitéz leveleiből állt össze az első tudományos könyv – olvassuk a kötet előszavában –; tudományos érdeklődése és tájékozottsága folytán európai rangú könyvtárat létesít a várban, ahonnan a pápa is (!) kölcsönkér könyveket. Ő állította fel az első csillagvizsgálót a városban, és ugyancsak ő segítette Galeottót természettudományos munkája kiadásá-

ban, amely csírájában már tartalmazza a kopernikuszi elméletet.” Tóth István jól ismeri a város múltját és kultúrtörténetét, hiszen ennek a vidéknek szülötte (Tenkegörbed), itt diákoskodott annak idején, majd a kolozsvári egyetem bölcsészeti karának végzettjeként több évre mint tanár ugyanide került vissza. A szűkebb pátria nyújtotta gyermek- és ifjúkori természet-élmények, a paraszti sors és a szülőfalu sokszínű emlékei mellett épp a váradi szellemi hagyományok jelentették saját költészete számára is a fő inspirációs forrásokat; nagyrészt ezek hatására vált poeta doctusszá, a klasszikus és modern kifejezésformáknak egyaránt magabiztos kezelőjévé. Erről a gondolati-érzelmi kötődésről vall egyébként az antológia bensőséges hangú lírai prológusában, disztichonos nyitóversében is (*Ajánlás*), többek között a nagy poétaelőd, Janus Pannonius emlékét idézve:

Árad a párás váradi fürdő ősi időktől,
 benne dobog melegen Melpomené szive még.
 Tarka, zajos nép jár az örök kútők közelében,
 nem sejtven, hogy a víz múzsák könnye lehet.
 Melpomené égszín szeme éppúgy néz a kutakból,
 mint amikor Janus nézte a kék habokat.
 Páránál lebegőbb dalait tél vitte világgá,
 s gyógyvíz illataként visszajön újra a vers.

Rendkívül gazdag és sokrétű irodalmi-filológiai anyagot tartalmaz a könyv: közel negyedfélszáz versfordítást (amely már önmagában is impozáns teljesítmény), több tucat – szakmailag alaposan dokumentált – kisesszét a 15–18. században kialakult latin nyelvű szellemi műhelyekről, meggyőzően hiteles portrévázlatokat azokról az írástudókról (Janustól Csokonaiig), akiknek életpályájuk egyik-másik szakaszában „Szent László városá”-hoz

valamilyen közük volt. Tanulmányértékű utószavában Tóth István – az antológia belső koncepcióját ismertetve – két alkotói típusba sorolja őket. Megkülönböztet „igazi reneszánsz költők”-et (pl. Janus Pannonius, Oláh Miklós, Kassai Zsigmond Dávid, Debreczeni János, Beregszászi Péter) és „inkább csak humanista versírók”-at (Thurzó Zsigmond, Magyi Sebestyén, Károlyi Péter, Medgyesi Pál stb.) – aszerint, hogy (itt elsősorban 15–16. századi alkotókról van szó) milyen mértékben lépték túl a középkori egyházi-vallásos felfogást s az antik kultúrára épülő humanizmus kereteit, mennyiben fogadták el és vallották magukénak a reneszánsz élet- és világszemléletet (amelynek természetesen a humanizmus és a reformáció is összetevője lehetett), azaz – voltak korszerűek és eredetiek, világibb gondolkodásúak, mint általában a humanista műveltségű katolikus papok vagy a protestáns prédikátorok. A korszerűség és eredetiség elvi-filozófiai mércéje, alapkritériuma ebben a korban az újplatonizmus volt – hangsúlyozza Tóth István –, egy olyan új típusú ember szemlélete, aki „szemben a középkor emberével, érzékenyebb, fogékonyabb a természet, a művészet, a földi élet szépségei, örömei iránt (...), nem valamilyen geometrikusan elvont világba, hanem egy tökéletesen spiritualizált univerzum felé vonzódik, ahol tökéletesebben, sokoldalúan kiélheti összes szellemi igényeit, Marsilio Ficino és Pico della Mirandola újplatonista bölcséleti és lélektani elképzelésé”-nek megfelelően. Nos, ennek az új (reneszánsz) szemléletmódnak és emberideálnak kétségtelenül első jelentős váradi (s egyben magyarországi) képviselői Vitéz János és Janus Pannonius voltak, akik nyomán később a kultúra valamennyi te-

rületén létrejöhett „egy önálló, egységes nemzeti esztétikai értékrendszer”, s akiknek példamutató, ösztönző hatása – több írástudó-poéta-nemzedék közvetítésével – a latin nyelvű költészetben is egészen a felvilágosodás koráig sugárzott. Főként a 16–17. században kialakult Janus-kultusz és -filológia révén; ugyanis lényegében „Janus műveinek újrakiadása, kommentálása, követése egyet jelentett mindenütt a reneszánsz irodalom lombosodásával vagy meggyökerezésével”.

Összefüggésben a kor sorsdöntő eseményeivel (Dózsa-háború, török- és Habsburg-hódoltság, egyházi-vallási mozgalmak, függetlenségi törekvések stb.), ez a poézis – akárcsak az időközben kibontakozott (Bornemisza, Balassi, Szenci Molnár, Zrínyi fémjelezte) magyar nyelvű költészet – számos korabeli filozófiai-vallásbölcseleti (ciceroniánus, erasmista, puritánus, karteziánus stb.) nézetet megszólaltató alkotásaiban, művészi-formanyelvi tekintetben pedig felhasználta a későreneszánsz és a manierizmus, majd a barokk és a klasszicizmus jellegzetes eljárásait, eszközeit. Alapvetően azonban megőrizte a reneszánsz-humanista poétikai hagyományokat, és azokat a jobbra konvencionális műfajokat kedvelte (epigramma, elégia, episztola, himnusz, epitáfium stb.), amelyek az időszerűség vagy az alkalmiság eszmei-erkölcsi követelményeinek leginkább megfeleltek. Az antológia költemé-

nyeinek többségében antik (ógörög és latin) időmértékes versformákat alkalmaztak a szerzők (disztichon; anakreóni, alkaioszi, aszklépiadészi strófák, sorszerkezetek), amelyeket példaértékű művészi tökéletességgel éppen Janus Pannonius honosított meg, érvényesített elsőként a magyarországi latin nyelvű költészetben. Nem véletlen tehát, hogy Tóth István éppen tőle fordított a legtöbbet (szám szerint hatvan verset), az eddigi Janus-fordítók hosszú sorához méltó színvonalon (Áprily Lajos, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Berczeli A. Károly, Kálnoky László és mások); igazi költői ihletettséggel és mesterségbeli tudással fürkészve a magyarul legmegfelelőbb, nyelvi-stiláris árnyalataiban is minél pontosabb megoldásokat.

Íme egy szép részlet a *De se aegrotante in castris (Midőn beteg volt a táborban)* című elégia fordításából:

És ti, barátaim, ássatok egy sírt, hogyha kimúltam,
 Merre kővér földből hajtnak a zsenge füvek;
 Zöld erdők közepén viruló, szép tarka mezőben,
 Melyen a nimfacsapat táncai lengenek át,
 Hol szakadatlan fűjnek lágyan a lenge zefírek,
 És panaszos dalukat zengik a bús madarak.
 S hogy ne legyek név nélkül a csendes hamvveder alján,
 Meghagyom, ékítse hamvaimat ez a vers:
 „Janus nyugszik e helyt, ki az ősi Dunához először
 Hozta a szép Helikon zöld koszorús szüzeit.”
 Ezt a felírást hagyj legalább a halottnak, Irigység:
 Nincs az irigységnek helye a sír fenekén.

Máthé József

**RUDOLF WITTKOWER–MARGOT WITTKOWER:
A SZATURNUSZ JEGYÉBEN. A MŰVÉSZ SZEMÉLYISÉGE
AZ ÓKORTÓL A FRANCIA FORRADALOMIG**

Fordította Pap Mária, Budapest, Osiris Kiadó, 1996 I. (Osiris Könyvtár:
Művészettörténet).

„Ebben a könyvben ... megkíséreljük nyomon követni ... a művészek jellemével és magatartásával kapcsolatos vélekedéseket a romantika kezdetéig. Kérdésünk az, hogy miben gyökerezik az a szakmai és laikus körökben egyaránt elterjedt hiedelem, miszerint a művészek jobban elütnének a többi embertől, mint más foglalkozási csoportok. Vagyis elsősorban az érdekel bennünket, hogy hol, mikor és miért alakult ki az emberek tudatában a tipikus művész képe, melyek ennek a képnek a megkülönböztető jegyei, s hogyan változott ez az idők folyamán...”

Érdekes kérdés, művészettörténettel foglalkozók számára (a művészetbe beleértve az irodalmat is) kardinális kérdés. Tudniillik nyilvánvaló, hogy a művészt alkotó belső komponensek megismerhetetlenek és kutathatatlanok, csak a külső, a kép áll rendelkezésünkre. Egyáltalán nem közömbös tehát, hogy ez a kép milyen eredőkből jött létre. Más tekintetben a külső komponensek azok, amelyek a környezettel, a társadalommal a kapcsolatot tartják, amelyeken keresztül a társadalom hatni tud a művészre, ha egyáltalán van valami, amelyen keresztül ezt megteheti.

A kérdés önmagától folytatódik tovább, tudniillik azt nemcsak a szakemberek és a laikusok, hanem maguk a művészek is fölteszik, és a szóban forgó hiedelem bennük is él. Bennem viszont régen gyökeret vert az a gyanú, hogy van művész, nem is kevés, akiben a készségek és képességek belső (talán egy szóval tehetségnek nevez-

hető) organizmusa és az ehhez illőnek vélt külső magatartásforma olyan komplexumot alkot, amely csak teljességében képes mozogni, és ha egyetlen, akár belső (lényegesnek gondolt), akár külső (formálisnak látszó) darabkája eltörik, az egész működésképtelenné válik. Valószínű, hogy ha valaki egy éjjel titkon levágta volna Liszt haját, ő másnap egy hangot sem tudott volna leütni a zongorán. Azt hiszem, hogy amikor Rimbaud belecsömörlött a Verlaine-nel való barátságba, többé valóban nem volt képes verset írni. Ez természetesen nemcsak a művészekre áll, hanem mindenkire, akinek az élete valami különös adottságra épül, mely adottság valami különös formát kíván, és enélkül nem tud létezni. Biztos vagyok benne, hogy Sámson története mély lélektani megfigyelésen alapszik. Ha tehát a művészt tudományos kutatás tárgyává akarjuk tenni – és ugyan mi értelme lenne egyébként az irodalomtudománynak? –, magatartásának külső jegyei a rendelkezésünkre állnak, és ezek a komplexitás következtében valamilyen mértékben hozzásegíthetnek a belső jelenségek és folyamatok megismeréséhez. Persze ha kiderülne, hogy a magatartásformát nem a művész választja magának, hanem a környezet kényszeríti azt rá, akkor a vizsgálat nem az alkotó megismeréséhez vezetne; akkor legfőképpen is csak arra adhatna választ, hogy a társadalom miképpen próbálja a tehetséget a maga hasznára fordítani.

Annak a követelményrendszernek a

magja, amely a művészegyéniséggel szemben megfogalmazódott – akár a szakmabeliek, akár a civilek fogalmazták is meg –, elég egyszerűen kirajzolható, mindössze annyiból áll, hogy a művész ne legyen normális a szó köznapri értelmében. A művész legyen excentrikus. Vajon tehát a közönség vont-e le tapasztalatot a művészek megfigyelése nyomán, vagy a művész kívánt-e eleget tenni a közönség óhajának? És ha ez az utóbbi áll, akkor vajon mi készíteti a közönséget arra, hogy ilyen szokatlan követelménnyel lépjen elő? Erre vártam választ a Wittkower szerzőpáros-tól. Mondhatom, hogy nem kaptam, ellenben elolvastam egy kitűnő könyvet, remekül szórakoztam, és rengeteget tanultam.

Ahogy az olvasó a tartalomjegyzéken végigfut, a bűnös és torz tulajdonságok, magatartásformák tömegével találja magát szemben, mintha valami régi festményen a pokolban szenvedő lelkeket látná, mellettük a hullámvonalú téglalapocskában: lustaság, varázslás, örültség, melankólia, öngyilkosság, nőgyűlölet, kicsapongás, homoszexualitás, obszcenitás, gazember-ség, megbízhatatlanság, pontatlanság, bohémság, csalás, álság, tolvajlás, csábítás, fősvénység, tékozlás, szerencsejáték, góg, rangkórás, féltékenység, gyanakvás, vetélkedés, gyűlölködés, hipochondria, hogy ne folytassam, mert vannak még mindenféle mániák, hobbik, örömök és kínok, gusztustalan szokások, betegségek és szenvedélyek. Mindegyik cím alatt néhány név. A különöcség a jelek szerint csak negatív tartalmú lehet. Leonardóról látjuk, hogy „zárkózott”, amely tulajdonság erkölcsi tekintetben semleges is lehet, illetve lehetne, de később aztán megtudjuk, hogy ez bizony nem más, mint embergyűlölet; ami viszont mégis pozitív, mert ez mentette

meg őt a homoszexualitástól, amelyre természete egyéb összetevői folytán hajlamos lett volna. „Baccio Bandinelli igé-nyei” – mondja a fejezetcím tartózkodóan, ámde ha közelebről megismerkedünk ezzel a Bandinellivel, nyomban kiderül, hogy öntelt, becsvágyó, hencegő, kapzsi-sága közmondásos, fősvény, csaló, hazug, hetvenkedő, mindenki szívből utálja, és mindezek tetejében tehetségtelen; akadé-miát is azért alapít, hogy legyen egy szemétdomb, ahol ő kukorékolhat. Ezek sze-rint a feltett kérdésre már a tartalomjegy-zék megadja a választ: a szóvá tett hiede-lem távolról sem alaptalan, nem is hiede-lem, hanem maga a szomorú valóság. Igen ám, csak hogy ezek az extremitások nem mutatnak egy irányba. Van művész, aki hallatlanul fősvény, van másik, hallatlanul tékozló.

A könyv zömében művészetrajzokat tartalmaz, részletesebben vagy százat, az életút fontosabb állomásainak jelzésén túl mindenekelőtt a hős furcsa szokásaira, jellemének nem mindennapi, elsősorban – mint láttuk – negatív összetevőire kihe-gyezve. Valóságos anekdotagyűjtemény, számtalan adalékkal, forrásszöveggel, a szóban forgó személyről vallott egykorú és későbbi ítéletek, néhol orvosi, pszichiátriai szakvélemények ismertetésével. Remek al-kalom arra, hogy mélyen bepillantsunk, de akár be is illeszkedjünk egy értelmiségi kör mindennapjaiba. Magyar vonatkozás-ként említem, hogy egy hosszabb fejezet a Pozsonyban letelepedett Messerschmidt személyiségével, pontosabban elmeállapo-tával foglalkozik, noha eredményre nem jut; meglehet, hogy örült volt, de az is, hogy ő csinálta a látogatóiból és a kritiku-saiból bolondot. Az adattömeg (csak a forrásjegyzék 4–500 tételt tartalmaz), a

sok száz név magával sodorja az olvasót, a szerzőket is, azt a hitet ébresztve, hogy az a koncepció, amelyet ilyen hatalmas mennyiségű bizonyíték támaszt alá, csak helyes lehet. Valójában azonban minél előbbre haladunk, annál bizonyosabbá válik, hogy itt bizony nem fog kibontakozni semmiféle koncepció; a szerzők pompásan szórakoznak, újra meg újra feldobják a kérdést, minden oldaláról megforgatják, és fenn hagyják a levegőben. Az anyag nem is alkalmas arra, hogy koncepciózus egészé álljon össze. A felhozott példák az elméleti teljességnek csak ezrelékkel mérhető részét képviselik. A „Thieme-Becker”-be foglalt több tízezerhez képest a célzatosan ideválogatott száz – akármilyen sok is – korántsem elegendő ahhoz, hogy a gondolatmenetből a vizsgált anyag belső tendenciája kibontakozzék, vagy megállapítható legyen, hogy egyáltalán van-e ilyen. Magyarán szólva, nem vagyok meggyőződve arról, hogy néhány tucat furcsa fickó valóban a művész társadalom egészét képviseli, és hogy hasonló jelenség nem volna-e kimutatható bármely foglalkozási ágban, a tűzoltók vagy a könyvelők között is. Ráadásul a vizsgált személyeknek csak egy kis hányada üti meg a zseni mércéjét, a többség ilyen-olyan színvonalon dolgozó mesterember. Egy nagy csoport éppen azal szerzi meg magának az excentrikus jelzöt, hogy szerény tehetsége ellenére a legnagyobbnak kiáltja ki magát. Két merőben különböző tárgykör van itt egymásba tolva: a zseni problémája és a megélhetés. A tehetség – gondolom – nincs korhoz kötve, a lángész az ókorban is az volt, és ha ehhez ma tartozik valami különös magatartásforma, akkor minden időben tartozott. Az ókori festőkről, szobrászokról

éppen elég feljegyzés maradt, annak azonban nincs nyoma, hogy ehhez a mesterséghez különös jellemet, extrém viselkedést társítottak volna.

Az anyag is szembeszegül ezzel a föltevessel. Tudniillik nagyobb mennyiségben csak a reneszánsz korától kezdve áll a szerzők rendelkezésére. Az ókorral a 20–26. lap foglalkozik, a 36. lapon pedig már Cenninivel és Ghibertivel találkozunk. Meglehet, hogy a válasz éppen a tárgy tekintetében véletlennek látszó, csak kutatásmetodikai szempontból fontos körülményben, a forráshiányban van elrejtve. A könyv egészen áthúzódik és a portrék mozaikkockáit egybefogja egy másik vonal, az, amelynek mentén a képzőművészet és művelője az idők folyamán egyre magasabbra emelkedik a társadalom hierarchiájában. Az ó- és középkor közvéleményét nem érdekelte a művész személyisége, besorolta őt (mármint a képzőművészt) a kézművesek közé. Innen a forráshiány. A változás a 15. században kezdődik, a tudósítások száma is ez időben ugrik meg. És ez az a pillanat, amelyben minden előzmény nélkül felbukkan az excentrikus művész. Úgy gondolom, a jelenség gyökérének is itt kell megbújnia valahol, ama többi jelenség között, amellyel először ekkor találkozunk. A művész rangjának váratlan emelkedése, személyiségének hirtelen előtérbe kerülése minden bizonnyal kapcsolatba hozható azokkal a társadalmi, azon belül is politikai változásokkal, amelyek például a hatalmi struktúra átrendeződéséhez vezettek. Egy frissiben trónra került zsoldosvezér lovasszobrának megformálásához más művészegyeniség kellett, mint a katedrálisok szörnyeikhez és szentjeikhez. Valahol itt keresném a megoldást. De mindenekelőtt elválaszta-

nám egymástól a zsenit és a képzőművészt.

A szerzők dicséretére legyen mondva, nem is állítják, hogy választ adtak a föltett kérdésre. Alighanem már az első sornál

tudták, hogy könyvüket Turner szavaival fogják zárni: „A művészet különös foglalkozás.”

Kulcsár Péter

PETŐFI SÁNDOR: IBOLYÁK

Hasonmás kiadás, utószó Szekeres László, Budapest, Argumentum–Kortárs Kiadó, 1996, 27 + 31 l.

1996 március idusának hírlapi szenzációja lett Petőfi autográf, letisztázott versfüzetének felbukkanása. Mondhatjuk az év szenzációjának is, hiszen a szóban forgó hasonmás kiadás decemberben megjelent, és mihamar felkúszott a karácsonyi könyvvásár sikerlistáján.

Petőfi kéziratának sajátos sorsuk van. Nagyon keveset ismerünk belőlük. Arra kevés remény lehet, hogy a reformkori divatlapok nyomdáinak leadott verskéziratok valaha is felbukkanjanak. A múlt század második felében a barátoknak ajándékozottak közül viszont számos autográf előkerült, közölték is őket, ám a korszak szemlélete a már publikált művek kéziratait kevés figyelemre méltatta – így jó néhány újra alámerült a szervezett, intézményesített Petőfi-kultusz évtizedeiben is, talán örökre. De a legújabb kor szintén szolgált extrém esetekkel. A selmeci evangélikus líceum Magyar Társaságának érdekműve, benne *A hűtelenhez* című költeménnyel, a legkorábbi, ismert Petőfi-versautográffal 1919 és 1973 között lapangott (mondjuk így) magánörizetben, mielőtt az Evangélikus Országos Múzeumba került volna. Az *Ibolyák* füzetét Mészáros Vince muzeológus valamikor az 1970-es évek elején vette ismeretlentől. Falun és városon a nagy bontások, hagua-

tékfelszámolások és építkezések időszaka volt ez; sohasem fogjuk megtudni a kézirat provenienciáját, hiszen új tulajdonosa is egykorú másolatgyűjteménynek tekintette, és nem vizsgálta(tta) meg írásszakértővel vagy kéziratárossal, nem kérdezte ki eladóját vagy legalábbis nem rögzítette értesüléseit.

Ha ezek után valaki azt a kézenfekvő kérdést teszi fel, hogy elképzelhető vagy netán várható-e még újabb Petőfi-kéziratok felbukkanása a jövőben, határozott igennel kell válaszolnunk. Az *Ibolyák* helyét a kutatás pedig szinte ki is jelölte korábban, hiszen a kortársak emlékezései ismételten utaltak meglétére, Petőfinek arra a törekvésére, hogy versei szaporodó gyűjteményéből kötetet állítson össze. (Összefoglalóan: Petőfi Sándor *Összes költeményei, I [1838–1843]*, kritikai kiadás, s. a. r. Kiss József és Martinkó András, Bp., 1973, 134.)

A kíméletlen igazmondásáról ismert poétának már fiatalkori megnyilatkozásait is kéretik komolyan venni. A Szeberényi Lajosnak, a hajdani líceumbeli társnak írt pápai, 1842. július 7-i levelet Petőfi mint „(jövőben) Sió színész és líterator” írta alá. A „líterator” pontosan igazolja vissza a levélnek azt a bekezdését, hogy az Atheneumban már verset közölt ifjú a keveset

jövedelmező líra helyett a korábban lenézett próza felé fordul. És valóban, ez nem szenvedés: a hat vers mellett két rövid elbeszélést olvashatunk itt; félévvel azelőtt, hogy prózafordításokból próbál majd megélni. Éppúgy ismeretlenek, mint az *Engesztelés* és a ++ *Színésztársamhoz*. A négy ismert költemény (*Kakasszóra hajnal ébred*, itt: *Népdal*; *Pálnapkor*, *Az első dal*, *Disznótorban*) itteni szövege variánsnak tekinthető. Az eltérések nem döntő fontosságúak, de érdekesek. A *Disznótorban* kezdősora az *Ibolyákban* („Csend körülünkben, csend és Figyelem!”) még közvetlenebbül őrzi az alkalmi költészet felvállalt vershelyzetének hangulatát, mint a véglegesített, irodalmiasabb változat („Nyelvek és fülek... csend, / Figyelem!”). *Az első dalban* itt a jó és erkölcsös színésznek a hon áldása és az *édes* öntudat *boldog* jutalmat ad, a néhány héttel későbbi, második és eddig ismert kéziratban, valamint a kiadásokban a jutalom lesz *édes* és az öntudat „nyúgot!”.

Teljes mértékben igazat adhatunk a mértéktartó, ugyanakkor szempontgazdag utószót író Szekeres Lászlónak, hogy a versfüzet tisztázatlansága, gondosan kalligrafált címdala, a Vörösmarty-móttó (*A magyar költő* című, 1827-es versből) és a tartalomjegyzék egyértelműen a kiadás szándékára mutat az ekkor Kecskeméten színészként működő Petőfi részéről. Ami a datálást illeti, szerinte „az *Ibolyák* című kéziratgyűjtemény összeállítását legkésőbb 1843 márciusában, esetleg április első napjaiban zárta le” a városból április 7-én távozó színész-költő. Egyetértve abban is, hogy meg kell különböztetnünk a megírás és a leírás/egybemáolás időkorét, az utóbbit pontosabban körülhatárolhatónak tartjuk. A versfüzet darabjai közül a

Pálnapkor 1843. január 25-hez köthető. Mivel a gyűjtemény nem kronologikus elrendezésű (versünk például megelőzi benne az 1842 novemberére–decemberére tehető, székesfehérvári *Disznótorban* című költeményt), ennél korábbi az összeállítás nem lehet. *Az első dal* 42. sora terminus ante quemmel is szolgál. Petőfi az erkölcs-telen, hivatására alkalmatlan színész lelkére az *Ibolyákban* a „hitvány föld” metaforát alkalmazta. 1843. március 5-én, a Szeberényi Lajosnak küldött levél mellékleteként a költő lemásolta a verset a később véglegessé vált „romlott föld” változattal. A harmadik ismert kézirat Bajza József számára készült, 1843. március 14-én. Itt Petőfi tolla „megbotlott”, elkezdte írni a korábbi verziót, majd kijavította a véglegesnek szánt formára. Tehát: „<hitv> romlott föld.” Az *Ibolyák* egybemáolásának, az elszigetelődött első változattal így március 5-ig be kellett fejeződnie; az tehát 1843. január 25-e és március 5-e közé tehető.

A versek megírásának időkerete ennél tágabb. A füzet erős színészeti tematikája (*Az első dal*, a ++ *Színésztársamhoz* című vers és *A bajazzo* című „beszély”) a post quem-terminust legalábbis 1842. november 4-ig viszi vissza az időben, amikor a pápai kollégiumot végleg odahagyott diák Székesfehérvárra csatlakozott Szabó József és Török Benjámin társulatához. Akár elfogadjuk Szekeres László hipotézisét *A párbaj* című novella Ostffyasszonyfához és a Petőfi kontra Orlay Petrics Soma vetélkedéshez kötését a szép, szőke Tóth Róza vonzalmáért (1839), akár – szemben Szekeresrel – időtlenebb helyzetdálnak és nem személyhez kötött évődésnek tekintjük az *Engesztelést*, a versek keletkezése akár 1839-ig is kitolható.

A hasonmás kiadás mellett nyomtatott változatban is olvashatjuk az *Ibolyák* szövegeit. Az egyetlen olvasati tévedést, a ++ *Színésztársamhoz* 13. sorában az s-nek olvasott o indulatszót szótagszám-módosító következménye okán a versmondó színész, Papp Zoltán vette észre és tette szóvá az irodalmi hetilap hasábjain (*Ismeretlen Petőfi, vagy Színésztörténetek, Élet és Irodalom, 1997. január 17.*) – anélkül azonban, hogy az átiratot a kézirat hasonmásával egybenézte volna. Érdekesebb viszont másik kérdése, amit a szóban forgó versben a változó szótagszám kapcsán vet fel, és amit – óvatosan bár – hibának ró fel. Tágabb értelemben a kérdés úgy hangzik: kísérletezik-e, s ha igen, hogyan a 20 éves Petőfi?

A ++ *Színésztársamhoz* 9×4 verssorból áll, négy soros strófákból építkezve, alapvetően 11/6/11/6 szótagszámmal. Ez csupán a 4. és az 5. versszakban változik meg, itt a szótagszám 11/6/11/10 – 11/10/11/6-ra bővül. Hiba ez, mint Papp Zoltán véli, avagy tudatos kísérlet? Petőfi a versben a rendezett családi élettel nehezen összeegyeztethető vándorszínész-lét ritka kivételként csodálja társa (minden bizonnyal Szuper Károly) boldog házasságát. A vitatott két strófában így:

Övé a nő... o hogyha volna hangom
Megénekelni őt!

Szép, mint a fátyol, mellyet bíborújjal
Május koránya a napútra szőtt.

Miként az erdők rejtezett lakói,
A bút panaszló gerlicék, szelíd;
S jó?... de hová? csak a rá gondolás is
Szívet vért melegít.

Az már első pillanatra szembeszökő, hogy a két versszak szótagszámváltása szimmetrikus. Magyarázata, „dramaturgiája” pedig nagyon is tudatos: ott nő meg az igénybevett szavak száma, két romantikus-konvencionális kapcsolattal egyébként, ahol a poéta kevésnek érzi verbális eszközeit a női szépség leírására, és ott zökken vissza, ahol félbeszakítja önmagát, gátat vetve ömlengésének.

A „dramaturgia” emlegetése egyébként is indokolt: a színész-költő ilyen teatrális effektusokkal nemcsak ebben a versben dolgozik, hanem elsősorban a két, eddig ismeretlen novellában, amelyek jelenetekre bontottak, leírásaik a színpadi utasítások szűkszavúságát idézik, s ezekkel a (prózai balladákat ígérő) megoldásokkal éles ellentétben állnak a domináló párbeszédek, amelyek viszont a romantikus drámák átlagdialogusait nem haladják felül. Akárhogy is: megvan a hiányzó láncszem a regényfordítások és *A hóhér kötele* jobb megértéséhez.

Az *Ibolyák* persze nemcsak megvilágosít, hanem feladatokat is kijelöl. A kiadástörténeti kísérlet egyeztetése a narratív forrásokkal, a személyhez kötés problémaköre, az új szövegek műfaj történeti helyének meghatározása az életmű egészében – néhány a filológiai teendőkből. A hasonmás kiadás dicséretesen gyors és igényes megjelenése nemcsak a könyvespolc állományát gyarapította egy ritkasággal, hanem mindezekhez megteremtette az időközben magántulajdonba került kézirat reprodukálásával a kutatási lehetőségeket. Mivel a most folyó kritikai kiadás túlhaladt az 1843. éven (ezek a versek az 1973-ban megjelent első kötetben olvashatók), az ehhez viszonyított tudományos feldolgozás eredményei a III. kötet Pótlásaiban

olvashatók: Petőfi Sándor *Összes költeményei, III (1844. szeptember–1845. július)*,

kritikai kiadás, szerkesztette Kerényi Ferenc, Bp., 1998, 181–192.

Kerényi Ferenc

MIKSZÁTH EMLÉKKÖNYV (TANULMÁNYOK AZ ÍRÓ SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA)

Szerkesztette Fábri Anna, Horpács, Madách Kiadó, 1997, 208 l.

Értekes és sokszínű kiadvánnyal gyarapodott a Mikszáth-szakirodalom a jubileum alkalmából. Fábri Anna átgondoltan kért fel kezdő és beérkezett irodalomtörténészeket, hazaiakat és külföldieket, s egyeztetette a témákat oly módon, hogy az általánosabbak, átfogóbbak s a részlettanulmányok kiegészítsék egymást. A szerzők (szerencsére) nem érzik kötelességüknek, hogy az évforduló alkalmából „megemeljék” hősiüket, a kötet olvastán mégis többnek és másnak látjuk Mikszáthot, mint annak előtte. Senki nem törekszik erőltetett aktualizálásra, mégis mai és a mának szóló kötet született.

Németh G. Béla például azt emeli ki Mikszáth Jókai-életrajza kapcsán (tehát érdemben szól Jókairól is), amit fontosnak és időszerűnek vél: az „ideológiai értékei” folytán az elmúlt évtizedekben favorizált *A kőszívű ember fiai*, a *Rab Ráby* helyett az epizód, az életkép művészet (*Két író egy tükörben – Mikszáth Jókai-életrajza*). Egyébiránt az egymásban tükröződő két életmű váratlanul és páratlanul gazdagon magyarázza egymást e tanulmány lapjain. Kozma Dezső (a Mikszáth-életmű és a Mikszáth-szakirodalom egyik legjobb ismerője) látszólag a régi romantikus–realista kettősség mentén tekinti át az életművet, valójában megújítja ezt, amikor a mesével a megfigyelést, a fantáziával az élethűséget állítja szembe, amikor Mik-

száth fejlődéstörténeti funkcióját utódaitanítványai felől láttatja (*Mese és megfigyelés, fantázia és élethűség Mikszáth prózájában*).

Széles Klára dolgozatának ugyan *Mikszáth lélekrajzáról* a címe, voltaképpen azonban a *Hova lett Gál Magda?* elemzését adja. Méghozzá a született irodalomértő finom megfigyeléseivel, s azzal a lényeglátó megállapítással, mely szerint Mikszáth nem „fogalmazza meg, fejezti ki belső monológban, mondatja ki monológban, párbeszédben stb. azt, hogy mi történik hősei lelkében. Mozdulatok, gesztusok, magatartások árulkodnak csupán erről, s ezek a külső jelek is szűkösek. A beszéd sokszor inkább csak takarója vagy leple szándékok, akaratok, érzések létének vagy változásainak. Embereinek nagy része nem ura a nyelvi kifejezésnek. Nemcsak az írásbeliség előtti világ eszközeivel élnek, hanem még az orális kultúrát, a szót is megelőző formákkal.” (27.) Mikszáthnak ezt az elemzést, kauzális logikát félrehárító módszerét (Nagy Miklós nyomán) a *Beszterce ostromából* vett idézettel is illusztrálhatjuk: „Hiszen csak az kell nekem, hogy mi történt, s nem, hogy miért történt.” (Nagy Miklós roppant érdekes, meggondolkodtató kommentárja szerint: „Míg a nagy Palóc olykor könnyedén bánik a pszichológiai levezetéssel, Jókai igazából lemond róla.”)

Nagy Miklós cikke (*A korba való beilleszkedés és Mikszáth alakjai*) az idővel, a távoli korok szembeállításával jelentékeny emberi tartalmakat és írói telitalálatokat hordozó Mikszáth-művekről szól, főképpen Jókai-analógiák segítségével. Eközben (természetesen) kitűnő distinkciós érzékel különíti el a változatokat, hiszen a „kései oligarchák” nem „régimódi emberek”, ahogy a „jelen tagadói” (a terminusokat Nagy Miklós alkotta) sem feltétlenül Don Quijoték. (Ez utóbbiak esetében nem is az időbeli szembeállítás, hanem a morális értékválasztások játsszák a fő szerepet. Nem véletlen, hogy a kortársi világirodalom talán legművészebb Don Quijotóját, Dosztojevszkij *A félkegelműjének* Miskin hercegét – a szerző vallomása szerint – a Búsképű lovag mellett Krisztus ihlette.)

Kovács Anna *A különc pokoljárása (A pályakezdő Mikszáth motívumvilága)* című tanulmányában azt mutatja ki, hogy a legkorábbi művekben milyen sok minden benne van már az érett Mikszáthból: nemcsak témák (vármegyei figurák, különcök), hanem az alakteremtés és a modor mikéntje is. Kósa László (*„Nemzetes uraimék” – Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere*) a regény világát szembesíti történeti, szociológiai mozzanatokkal, a kisenemesség életformájával (pl. tegeződés-magázódás), történeti tudatával, műveltségével stb. Baranyai Zsolt kollektív szimbólumokat és nemzeti sztereotípiákat mutat ki (*Mikszáth magyarságképe*), teljesen új szempontból búvárolva át az életművet, s új következtetésre jutva: nem tanítani akart Mikszáth, nem is tagadta meg totálisan a hagyományos értékeket, csak finom iróniával, de határozottan figyelmeztetett: „lejárt az idő, amikor az évszázados tradíciókra hivatkozva mindent változatlanul folytatni lehet.” (81.)

Kiss Gy. Csaba izgalmas, kissé kényes témát választott: *Mikszáth szlovák világából (A „Beszterce ostroma” interetnikus olvasatban)*. Tárgyilagos hangnemben cáfolja Mikszáth, a „magyarul író szlovák író” hipotetikus tételét anélkül, hogy tagadná az író szlováksághoz kötődő rokoni, nyelvi, kulturális kapcsolódását. (Eközben érinti a Mikszáth-életmű szlovák recepcióját is.) Elméleti hozadéka a cikknek az „interetnikus olvasat” terminusának bevezetése. Annak a befogadói pozíciónak a rekonstruálása ez, amely otthonos a felvidéki nyelvi és etnikai közegben, eltérően attól az olvasótól, aki nem tartozik a „beavatottak” közé. Kovács András *Mikszáth Budapestje* című munkája arra biztosit, hogy az olykor alábecsült tematikai megközelítés (Mikszáth fővárosélménye) mennyi szellemi izgalommal, életrajzi érdekességgel szolgálhat. Domahidy András Bálint (*Mikszáth és a parlament*) a képviselő viselkedését, karcolatait, sőt regényeit vonja be vizsgálódási körébe, s ezzel (kimondatlanul is) bizonyos művek „előszöveg”-eihez visz közelebb.

Fábi Anna, Mikszáth kiváló ismerője (nyilván éppen ezen oknál fogva) olyan témát választ *A titkos könyv* címmel (valamint *Mikszáth és a természet* alcímmel), mely már csak kidolgozatlanságánál fogva is rengeteg új észrevételt enged meg. Brassai Zoltán tanulmánya (*„Eltűnt évtizedek színes kavicsai”*) úgy indul, mintha az író utolsó évtizedéről kívánna szólni, s csak utóbb derül ki, hogy Mikszáth „irodalomtörténete” a tárgy. Az 1904-ben, a Franklin Társulat által indított Magyar Regényírók Képes Kiadásához (melynek szerkesztője is ő volt) írt előszavakból kibontakozó kép tudósít a nagy regényíró irodalomszemléletéről, elődeihez és kor-

társaihoz fűződő viszonyáról. Brassai Zoltán éles szemű megfigyelője és jellemzője az irodalomtörténész és kritikus Mikszáthnak, egy-egy megjegyzéséből vaskos tanulmány születhetne. (S remélhetőleg születik is majd.) Rokon témával, a Singer–Wolfner-féle kiadó 1887-ben induló, Mikszáth által szerkesztett *Almanachjával* foglalkozik Sánta Gábor: *Egy „öreg herold” a kürtjébe fúj (Mikszáth és az Almanach)*. Mind a válogatás (mely – derül ki a cikkből – nem is igazán a Mikszáthé talán), mind az előszavak az író irodalomfelfogásához nyújtanak értékes adalékokat. Praznovszky Mihály (*Mikszáth regénytöredéke: Az amerikai menyecske*) egy csakugyan kivételes írói ötletet s egy műfajtörténetileg, sőt elméletileg is egyedi alakzattal kommentál. Mikszáth egy amerikai özvegyasszonynak udvarló horvát képviselő sztorijával kívánta a magyar–osztrák–horvát közjogi viszonyokat a külföld számára megvilágítani.

A kötetet záró tanulmányok (stilszerűen) az életmű utóéletével foglalkoznak. *A Mikszáth-dramatizálások néhány tanulságában* Kerényi Ferenc úgy követi végig a színpadra alkalmazások történetét, hogy ezzel izgalmas fejezetét nyújtja a magyar kultúrtörténetnek, mentalitástörténetnek: attól a korszaktól indulva, melyben még az Osztrák–Magyar Monarchia operettlibrettistái próbálták népszerű műveket produkálni Mikszáth nyomán, a magyar vígjáték hagyomány útján járó átdolgozásokon át egészen a szocialista korszakban született átiratokig. Simona Kolmanova *Mikszáth Csehországban* című áttekintése nemcsak a művek fordításait és fogadtatását veszi számba, hanem (a magyar olvasó számára) újszerű és érdekes összevetéseket ad a korabeli cseh prózával, a cseh

írók, például Jan Neruda humorával. A változatok sokfélesége, a befogadás ellentmondásai (a magyarok iránti érdeklődés, illetve a cseh írók magyarellenessége) a legújabb korig vezetnek Simona Kolmanovát: a Mikszáth-művek az 1960-as évektől különösen otthon érezhetik magukat a sajátos kelet-közép-európai világban, „az abszurdumig terjedő humor, szatíra és komikum” közepette. A cseh írók közül a magyar olvasónak is ismerős Bohumil Hrabal és Ladislav Fuksot emelem ki. Ezek a (mai szemmel) a közelmúltra reflektáló művek továbbviszik a mikszáthias, szintén abszurdumig fejlődő világot, mintegy tovább éltetik a mikszáthias kort, a sajátosan „befejezetlen” valóságot (175).

Oplatka András *„No, most aztán kászmálódjék föl nagyuram is” (Mikszáth németül – Gondolatok és vázlatok)* címmel mint az író német fordítója értekezik arról, hogy miért is nehéz, szinte lehetetlen (ennek példája *A fekete kakas* címbe emelt, s lényegében lefordíthatatlannak minősített mondata) németül megszólaltatni Mikszáthot. Az okok között nem éppen meggyőző is szóba kerül. Oplatka András is előítéletnek nevezi azt a hiedelmet, hogy a „németes” irodalomfelfogás jegyében „annak a műnek, amelynek nem szerves részei elvont filozófiai fejtegetések, aligha lehet helye a magas irodalmi szférában” (183). Hiszen ha ez igaz volna, akkor nehéz volna megmagyarázni Gogol vagy Hrabal sikerét német nyelvterületen. Inkább arról van szó valóban, hogy „sem Mikszáth tárgyi és társadalmi világának, sem nyelvének nincs német megfelelője.” (182.) A műfordítói műhelymunkába is bepillantást engedő, s a Svájcban megjelent Mikszáth-művek fogadtatásának írásos és szóbeli nyomait sorjázató cikk a

befogadástörténet hallatlanul érdekes fejezetét adja. Anélkül egyébként, hogy a recepcióesztétika terminusait előtérbe helyezné.

Egyetlen tanulmány van, az Eisemann Györgyé, mely programmá avatja az egyik legradicionalisabb magyar epikusnak, s az irodalomtudomány újfajta nomenklatúrájának egyeztetését. Tegyük hozzá nyomban: kivételes sikerrel. A *Történetiség és fikcionalitás a Mikszáth-prózában* című írás arra ad példát, hogy miképpen lehet megszabadulni bizonyos sztereotípiáktól, s mire lehet menni a szaktudomány friss terminusaival. A *beszélő köntös*, amelyet idáig az érdektelenebb művek közt tartottunk számon, váratlanul komplikálttá vagy legalábbis izgalmassá válik: „Mikszáth kisregényében tehát a beszélő köntös eredeti alakja és másolata mint egy »eredeti« szöveg olvasása és újraírása szembesül, aminek következtében az újraírás némának bizonyul az eredetileg beszélővel ellentétben. Itt tehát létezik egy eredetinek minősített »beszéd«, egy eredeti szöveggel reprezentált olvasat, melynek áttétele egy újabb szövegbe sikertelen. Vagyis a másik féllel közös olvasatnak egy újabb írással való fenntartása lehetetlennek mutatkozik. Lestyák Mihály így nem pusztán másolt, hanem újraalkotott valamit az eredeti köntöshöz képest. Megírta az olvasatot (azaz önkéntelenül átírta a szöveget) a maga nyelvezete szerint, felmutatta a maga jelét a félreértésben lebegő közös jelentéshez – s ezzel a félreértést nyilvánvalóvá tette. De mint vérbeli szerző, büszke a munkájára, a másolatra: a saját művére, mesteri alkotására.” (60.) Egy évszázadon át az avult romantika kései megnyilatkozásának tekintették ezt az egyébként lebilincselően érdekes és megejtően kedvesen

elbeszélt történetet, mely Eisemann értelmezésében egy hermeneutikai csapdát illusztrál: „De amit a szabómester nem vett figyelembe, az a megértésben rejlő szükségzerű félreértés, melyet itt éppen a másolás gesztusa nyomán az azonosítás próbája leplez le. Vagyis a másolás szándéka önkéntelenül is átírást eredményezett, mely felborítja az olvasat és a jelentés közösségét, hiszen a török fél részéről új olvasatot kényszerít ki.” (60.)

Eisemann György tanulmányát azért minősíthetjük különlegesen érdekesnek, mert nem teóriát erőszakol rá műre, hanem a szöveg faggatása vezeti el új felismerésekhez: „S ha a másolat – az új műalkotás – szükségképp nem az írás, hanem az olvasás reprodukciója, akkor, történetünk metaforájával szólva, minden másolatból hiányzik legalább egy írásjel. És ez az írásjel éppen a »szentség« jele, az eredetiség jele, mivel a másolat (az újraírás) új eredetiség-jellet hoz létre.” (61.) Szerzőnk nem esik az intertextuális vizsgálatok túlhajtóinak hibájába, akik nemigen törődnek Nietzsche (szerzőnk által itt is idézett) óvásával: „ha a tárgyakat nézzük a tükörben, akkor nem láthatjuk a tükröt.” Egy-mást kizáró narratívák egyidejűségének fantasztikumba hajló példáját látja az *Új Zrínyiászban* (a Bibliától, a feltámadást jelző trombitahangoktól egészen addig, hogy a feltámadt szigeti hősök Dombóváron megnézik Jókai drámáját, a *Szigeti vértanúkat*, „melyről a fővértanú csak ennyit mond: egy szó sem igaz az egészről”), de oly módon, hogy a „tükröt”, a mű nem tűnik el, nem válik másodrangúvá. Éppen ellenkezőleg: a „szövegek párbeszéde” magát a regényt, a regény befogadását gazdagítja: „mivel az elbeszélés végső mozzanata nem egy történelmiként

rekontextualizált témához, hanem a *Szigeti veszedelem* hangsúlyosan költői narrációjához köti vissza kifejtését, ezért Zrínyiék sem Szigetvár történelmi falai alá kerülnek vissza a második kirohanás után, hanem a költői eposz szövegébe. S a *Zrínyiászból* ekként lett *Új Zrínyiász*, vagyis olyan szövegviszhang, mely önmagát és ön maga előzményét nem történelmi események, hanem történelmi szövegek imitálásának állítja.” (64.)

Már direkt módon a posztmodern próza kategóriái kerülnek elő az *Új Zrínyiász* vendégszövegeiről (a Bibliából és Zrínyi eposzából átvett idézetek, illetve álidézetek: újsághírek, parlamenti hírek) szólva, aminek köszönhetően tökéletesen új kép alakul ki (az egyébként hagyományosan az életművön belül nem sokra tartott) *Új Zrínyiászból*: „nem különül el élesen az autonóm szövegalkotás elve (mely külsőnek tételezett forrásból idéz) az önmagát eleve idézetként meghatározó konstituálástól. Mindkét koncepció nyomai felfedezhetők, így mindkettő relativizálódik oly módon, hogy az alapszöveggé és az idézet-té minősítés lehetősége számos ponton felcserélhető lesz. S erre a cserejátékra is felhívja a mű olvasóját, aki előtt feltárja állandó öntranszformálásának szabályrendszerét: a biblikus és az eposzi idézettel deklarált kezdet és zárás között, annak mintájára és annak tükrében lezajló határátlépések hullámzását történelmi pretextus és átírása: külső és belső szöveg, távollét és ittlét, múlt és jelen között.” (65.)

Eisemann György még az anekdotáról is tud újat mondani, úgy vélekedvén, hogy

az elbeszél adomát az odaértett olvasó rendezi el visszamenőleg és előretekintve is. A valamely másik lényre és nyelvre való vonatkoztatást és abból levezetett identitáskeresést, tehát egy másik értelmezői fókusz jelenlétét látja a „történelem nyelvén”-ben (*Beszterce ostroma*), például a zsolnai színészeknek ősi szokásokat felidéző epizódjában. A *Don Quijoténak* ezúttal betöltött szerepét is hagyományos, de átgondolt jelentésgazdagító ötletként interpretálja: a lovagregény szüzséjelemeknek parodizálása olyan pretextusra történő vonatkoztatás, mely az új szöveget a réginek műfaji határozományú (architextuális) áttevődése gyanánt kezeli.

E tanulmány a kötet közepe táján foglal helyet, ismertetése azért került cikkünk végére, mert aktuális és általános igazsággal szolgál. Meglepő és üdvös módon nem üt el az előtte és utána álló, hagyományosabb írásoktól. Kiegészíti és nem cáfolja azokat. A különböző módszerek tehát nem riválisnak, hanem szövetségesnek mutatkoznak a Fábri Anna által szerkesztett kötetben. Az újszerű megközelítés és a régebben meghonosodott eljárások háborúsága egyébként is alighanem olyasmiról, amiről Mikszáth azt írja, hogy az egyik félnek sem szabad benne győzni. A kozmopolita és a „túlnépies” irány ellentétéről szólva fogalmazza ezt meg. De igazsága érvényes emerre is. Hiszen az alulmaradó hiánya nemcsak az ügy, hanem a győztes számára is végzetes lenne.

Imre László

KOMLÓS ALADÁR: MAGYAR-ZSIDÓ SZELLEMTÖRTÉNET A REFORMKORTÓL A HOLOCAUSTIG

Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1997 (Múlt és Jövő Könyvek), I–II.

I, A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket kiegészítette, a fotókat válogatta Kiss József, előszó Kőbányai János, XX + 323 l.

II, Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba, válogatta és kötetbe rendezte Kőbányai János, 392 l.

1. Monográfiák, korszakszintézisek ritkán szoktak előkerülni posztumusz módon, megírásuk után több mint fél évszázaddal, alkotójuk halála után mintegy másfél évtizeddel. Komlós Aladár monumentális munkájával pedig ez történt: miközben a Múlt és Jövő című folyóirat főszerkesztője, Kőbányai János az 1980 nyarán elhunyt jeles irodalomtörténész-kritikusnak a magyar zsidóság irodalmi tevékenységével foglalkozó írásait kutatta és válogatta, Komlós Aladár nevelt fia, Bárkány György jóvoltából egy pincéből vaskos gépírásos iratcsomó bukkant fel: a magyar-zsidó irodalmi műveltség egykori legjobb ismerőjének az 1940-es évek elején, közvetlenül a vézskorszak előtt alkotott műve, mely a magyar-zsidó szellemtörténetnek legteljesebb összefoglalása.

A kézirat mai felbukkanása – véletlen. Történelmileg azonban szükségszerű is. A holocaust után, a bergen-belseni koncentrációs táborból hazatérve ugyanis Komlós Aladárnak feltehetőleg elment a kedve, hogy az oly gyötrelmes témával tovább foglalkozzon. Művéhez többé nem nyúlt – alighanem szabadulni akart emlékeitől. 1948 után pedig a kommunista rendszer négy évtizeden át tabuként kezelte a magyar-zsidó múlt történelmi és társadalmi kérdéseit. Csak a rendszerváltás óta nem számít idehaza a vallási vagy

etnikai hovatartozás, az emberi identitás maradéktalan vállalása bűnnek, csupán azóta vált lehetővé, hogy az egyén az állam gyámkodásától mentesen megválaszthassa közösségét. S az újra szabadon formálódó magyar-zsidó öntudat keresi gyökereit, a holocausttal megszakított-legyilkolt hagyományokat – már csak azért is, mert amíg igazságos számvetés nem készül a másfél évszázados magyar-zsidó szellemi együttélésről, amíg érdemi, jövőtávlatot is felvillantó válasz nem születik az asszimiláció vagy az etnikai elkülönülés nemzedékeket kízó kérdésére, addig a holtak „temetetlenek” maradnak.

Komlós Aladár azért autentikus tanú az utóbbi ügyben, mert róla bízást el lehet mondani, hogy az egykori asszimilált magyar-zsidó értelmiségiek seregében ő volt az egyik „kapitány”. 1907-ben, tizenöt esztendősen korábban Losoncon irodalomtanára kezébe adta Adynak *Új versek* című kötetét, s attól kezdve Komlós a magyar költészet ígézetében nőtt fel. A Nyugat irodalmi mozgalma, a Galileikör, a magyar polgári progresszió törekvései határozták meg szellemi fejlődését. Ady, Babits, Móricz és társai példája nyomán lett az ő alapvető személyiségértéke is a kritikus valóság szemlélet, a megvesztegethetetlen igazságszeretet, a minőségigény, az értelem és a szépség tisztelete s a liberális reformszándék. Az azonosu-

lás, a nemzettel való egyéforrás elemi vágyára azonban 1919 után az akkori kormányzati elit tudvalevőleg kirekesztéssel, numerus claususszal, majd zsidótörvényekkel, munkaszolgálatlaltal válaszolt. A megcsalatottság és a sértett önértzet büszkesége volt az az erkölcsi-pszichikai hajtóerő, amely a monográfiáiró Komlósnak tollat adott a kezébe. Szembe akart nézni a problémával, hogy hol görbült el az, ami a múlt század közepén látszólag oly egyenesen indult, hogy kell-e vajon választania az egyének ott, ahol lélekcsönkító hatású lehet bárminemű választás?

Komlós Aladár felelete egyértelmű. S egybecseng napjaink kisebbségekre vonatkozó, humánus felismerésével. Akként foglaltható össze, hogy szakítani kell a múlt században kialakult, egyoldalúnak bizonyult nemzetállami-államnemzeti politikai koncepcióval. Akadálytalanná kell tenni a „kettősgyökerűség”-et, azt tehát, hogy valaki egyszerre két közösség tagjának is érezhesse magát. Visszatérően hangsúlyozza: a magyarság vállalásához nem szükséges a teljes beolvadás, a homogenizálódás. A nemzeti tudat mindekelőtt lélekfajttát jelent, amely csupán integrálódást kíván az egyéntől, akként, hogy az az egységen belül megőrizhesse eredendő alkatának, formátumának, emberi habitusának főbb színeit. Komlós monográfiájában és tanulmányaiban továbbra is helyesli a zsidóság asszimilációját, de nem azért, hogy a zsidók ezáltal megszűnjenek zsidók lenni, hanem azért, hogy megmentsék, sőt kiteljesítsék zsidó egyéniségüket. Kazinczy fogalomalkotását kölcsönvéve zsidóknak és nem-zsidóknak nem az *egység egységére*, hanem a *sokféleség egységére* kell törekedniök, törekedniük.

Hatalmas művelődés-, eszme- és gondolkodástörténeti munkát végzett Komlós, folyóiratok, hírlapok garmadájtát búvárolta át, írói pályák sorozatát rajzolta meg – nemegyszer úgy, hogy összegzéseihez az alapkutatókat, a mélyfúrásokat is neki kellett elvégeznie. A pályaképek, az életrajzok s főképpen az életművek karakterizálásai nála nem csupán az ismeretek tárházának feltöltését szolgálják, hanem azt – mint Kőbányai János a tudós emlékéhez méltóan szép előszavában kiemeli –, hogy *folyamatokat* rekonstruáljon. Főképpen azt a folyamatot, amelynek során a *magyarországi zsidóság magyar zsidósággá* változott. Ez a folyamat egyébként a hazai polgárosodás múlt századi fejlődése egyik szakaszaként is leírható. A szellem, a lélek, az érzelmek, az intellektus, az emberi-erkölcsi matéria, másfelől a gazdaság, a kereskedelem, a pénzügy, az ipar, az egészségügy polgárosodása a zsidóság egykori nemzet- és társadalomépítő tevékenységétől el nem választható. E tevékenységet többen megpróbálták „süllyedéstörténet”-nek, „krizistörténet”-nek, a magyar lélek válságtörténetének ábrázolni. Komlós Aladár vállalkozásának épp az a legfőbb érdeme, hogy e vélekedéseket sikerrel cáfolja meg: meggyőzi az olvasót arról, hogy a „három nemzedék”, az „asszimiláció kora” éppenséggel a felemelkedés időszakát hozta el a magyarságnak, hogy a hazai zsidóság munkássága nem a „kisebbségi” sors útját követte a magyarság számára.

Monográfiájában Komlós nem arra vállalkozik, hogy lexikálisan felsorolja és értékelje a zsidó írókat és műveiket, hanem arra, hogy az egyes alkotókat mindig a hazai zsidóság fejlődésével kapcsolatosan, arra vonatkoztatva tárgyalja. Nemcsak

a klasszikus csúcokat kíséri figyelemmel, hanem minden író és művet, értékre való tekintet nélkül, „aki vagy amely a zsidóság fejlődésére jellemző lehet”. Tévedések elkerülése végett: nem csupán a zsidó témájú alkotások érdeklík, hanem minden olyan mű, amely magyar zsidó tollából származott. A szerző megvonja magától a szelekció jogát – azt a lehetőséget kívánja bemutatni, amelynek során a hazai zsidóság műveltséget és nemzetiséget cserélt, „magyarrá, jómódúvá és művelté” vált.

Mintegy 1800-tól 1890-ig követi tehát nyomom a zsidó asszimiláció lefolyását. Mint Komlós minősíti: „a készülődés, a tanulóévek korszakát”. Eredeti terve szerint azonban munkáját folytatni kívánta egészen saját koráig, megörökítve azt a szerepet is, amelyet a zsidók a második magyar reformkorszakban, századunk elején, ezt követően pedig a két háború között játszottak. Ennek a tervnek csak egyes építőelemei, a 20. század egypár zsidó írójáról szóló tanulmányai maradtak ránk – híven tükrözve a kort, amikor az asszimiláció addigi útja követhetetlené vált. Az e tanulmányokat is összegyűjtő második kötet úgyszintén értelmezi a monográfia szerzői szándékát, a töredékesség és a hiány mielőbbi pótlására ösztönözve a jelen és a jövő tudós nemzedékeit.

2. Az első magyar-zsidó író, akiről Komlós megemlékezik, Chorin Áron aradi rabbi 1798-ban még azzal az ominózus kérdéssel foglalkozott – héber nyelven –, hogy vajon a zsidók is ehetnek-e kecsegt? Merőben történetetlen lenne, ha e kérdés-feltevésen mosolyognánk. A felvilágosodás hatását jelző igenlő válasz itt a lényeges, amely mintegy beköszöntője a hazai zsidóság kezdődő recepciójának és emancipálódási folyamatának. Nem telik el

ugyanis négy évtizednél hosszabb idő, s a zsidóság egy része már magyarul írja irodalmi műveit. Igaz, hogy 1841-ben a zsidók a német nyelvet terjesztő társaságban is részt vesznek, de az 1848-as esztendőre megjelent *Első magyar zsidó naptár és évkönyv* már tele van a magyarsággal való sorsközösség hitvallásaival. A tudós aradi rabbi héber nyelvű alkotása után két emberöltővel, a kor magyar zsidó írói, Diósy Márton, Einhorn Ignác és Szegfi Mór már azt adják ki hitsorsosaik számára követendő jelszóul, hogy „...Érzelem- és eszmevilágunk magyar és nemzeti legyen.” Lelkükre kötik: egyik kezükben a Biblia legyen, a másikban a nemzeti zászló. Még ékesebben szóló példája az asszimilációnak, hogy Ballagi Mór, első zsidó származású akadémikusunk gyermekkorában még a jiddist beszéli anyanyelvként, de már ő lesz az, aki megalkotja a maga korában kiváló német–magyar szótárunkat, valamint a magyar nyelv teljes szótárát.

Arra természetesen nem lehet terünk, hogy Komlós roppant anyagát akár csak jelzésszerűen is ismertessük. Löw Lipót, Löw Schwab és Hochmuth Ábrahám rabbiktól kezdve – Helfy Ignácon, Falk Miksán, Ludassy Móron át – Kiss Józsefig, Ágai Adolfig és Dóczi Lajosig, Marczali Henrikig, Vámbéry Árminig, Goldziher Ignácig és Simonyi Zsigmondig több tucat nyelvész, történész, író, teológus, publicista stb. szellemi portréjának megalkotására kerül sor. Újra szükséges hangsúlyoznunk: nem az életrajzok, hanem a zsidó létet és tudatot kifejező pályaképek sokasága, a hazai (esetleg az európai) zsidó sorsot hordozó vonások előtérbe állítása az, ami Komlós Aladár művének igazi becsét megadja. Hiszen az adatok, a biográfiai tények legtöbbször bármely lexikonból

vagy életrajzgyűjteményből megszerezhető. A *fejlődésrajzot* azonban, amelynek során Komlós Aladár a két nép közös műveltségben való szimbiózisát megörökíti, csak az ő monográfiájában kaphatjuk meg.

Műve nemcsak az asszimiláció diadalait vetíti elénk, hanem ama feltételeket is, amelyek között az végbement, s behatóan szól az asszimilációs folyamat fonákjáról, fenyegető konfliktusairól is. Hiszen a múlt század nemcsak Kiss József *Zsidó dalainak* népszerűségét hozta el, hanem Tiszaeszlárt is, Istóczy Győző és Verhovay Gyula antiszemita pártjának fellépését is. S Komlós ábrázolása nyomán csak sajnálni lehet, hogy a vérvád kitörésének félelmetes erején sem az itthoni zsidóság vezető egyéniségei, sem a Tisza Kálmán vezette kormányzati elit illetékesei érdemben nem gondolkoztak el. Az utóbb említettek a liberális nacionalizmus eszméin és illúzióin nevelkedve nyilvánvalóan úgy vélték, hogy az emberi jogok megadása, a gazdaság szabad lehetősége majd mindenfajta sebre gyógyírt jelent. Istóczy és antiszemita pártja elbukott, de ez nem jelentette – mint az idő tájt nem kevesen naívu hitték – az antiszemitizmus bukását is. Hamu alatti parázsként tovább izzott az. Csak az újabb alkalmakra várt, hogy fellobogjon.

Keveset szól Komlós Aladár arról a fontos szerepről, amelyet a hazai zsidók a 19. század első felében a terményforgalmazásban és a hitelnyújtásban betöltöttek. Ez volt ugyanis a fő gazdasági-társadalmi háttére emancipálódásuk, a magyar nemzetbe való befogadásuk megindulásának. Az a terménykereskedelemmel kapcsolatos tevékenység, amelyet a bevándorló zsidók a 19. század első felében végeztek,

teremtette meg nálunk a polgári fejlődés alapjául szolgáló tőkefelhalmozást. Az általuk végzett értékesítési munka állandó piacot biztosított a magyar birtokos nemesség terményeinek és állattenyésztésének, a piac igényei által pedig az addiginál sokkal magasabb színvonalra emelte azt. A kérdés szakértője, Béri-Lichtner János találoán állapítja meg *Együttélés* (Bp., 1995) című könyvében, hogy „míg azelőtt az átlag birtokos fő bevételi forrása az élőállat kivitelből, egy viszonylag alacsony hozamú gazdasági ágból származott, 1800-tól kezdve Magyarország évtizedek alatt Európa egyik fő gabona- és gyapjú-exportáló országává vált.” A nagymértékben jobbágmunkára épülő feudális gazdálkodás a kereskedelmet a zsidókra testálta, akik azt oly sikerrel végezték, hogy e tevékenységük hatékonyan hozzájárult a reformkor, a reformmozgalom, egyáltalán a liberális ellenzéki reformszellemiség sarjadásához.

Komlós Aladár, persze, nem volt gazdaságtörténész, s az idő tájt, amikor monográfiáját megalkotta, az e tárgyú kutatás még a kezdeteknél tartott. Nem szólva arról, hogy a munkaszolgálat, a SAS-behívók korszakában a rendszeres könyvtári kutatómunka feltételei sem igen voltak számára adottak. A téma az ő és nemzedéke számára nemcsak metaforikusan volt „aknák”-kal teli, hanem a szó szoros értelmében is. Ma már viszont fejtegetéseikhez feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy egyrészt az asszimiláció, másrészt az emancipáció, az együttélés folyamatát jelentős részben a zsidók vállalkozói, gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi munkássága alapozta meg. Az a tevékenység, amellyel folyamatosan hozzájárultak az 1848 előtti és utáni Magyarország moder-

nizálásához, gazdasági polgárosításához, a polgári értékrendszer és mentalitás elterjesztéséhez.

Ez volt az egyik ok, amiért a reformkor kiváló politikai elitje, Kossuth, Deák, Eötvös nemzedéke szorgalmazta – nem kis ellenállással szemben – a zsidók befogadását. A másik ok az volt, hogy a reform szelleme a zsidóságot is mindinkább áthatotta, s a kialakuló neológ irányzat elfogadta az egyre súlyosabb nemzetiségi problémával küzdő ellenzéki elit „gentlemen agreement”-jét: hajlandó volt magyarrá válni, a magyar politikai nemzet tagjának tekinteni magát azért a lehetőségért, hogy megkaphassa az alapvető emberi jogokat. S ezért az árért hajlandó volt „korszerűsíteni” vallási rítusainak egy részét is.

Minderről találunk elemzéseket Komlós Aladár könyvében, de ő lényegében csak a kiegyezéstől számítja azt a folyamatot, amelynek során a zsidóság megeremti a magyar kapitalizmust. Ez azonban már jóval korábban megindult – 1867 után csupán kiteljesedett. A reformkorban létrejött Magyarító Egylet, a Dux Adolfok, Reményi Edék, Rózsavölgyi Márkok munkássága nem is lenne teljesen megérthető a zsidók egykorú polgárosuló-polgárosító működése nélkül.

3. Az olvasó számára nem kevésbé kínál szellemi izgalmat az az esszé- és tanulmánygyűjtemény, amelyet Komlós Aladárnak a magyar zsidó irodalommal foglalkozó, 1920 és 1944 között publikált írásaiból állított össze Kőbányai János. A tanulmánygyűjtemény a maga módján mintegy „folytatja” a monográfiát: Kiss József nemzedékétől kezdve a századvég magyar zsidó klasszikusainak, Palágyi Menyhértnek, Kóbor Tamásnak, Bródy

Sándornak, Ignotusnak, Osvát Ernőnek, Zsolt Bélának, Pap Károlynak és másoknak szellemi arcélét villantja fel – mindig választ keresve a zsidó lélek identitástudatára, helyzetértékelésére. Mint Kőbányai finoman érzékelteti: „A második kötet közelítései egy, az ösztön- és reflexvilágba lesüllyedt világot tapogatnak körül, s igyekeznek azt a tudatfelszínre hozni”. Kétségtől az „elfojtások” és a „felszabadítások” hullámát.

Komlósnak e témakörben legfontosabb, mert imponálóan bátor, okos és őszinte írása a *Zsidók a válaszüton* című, amelyet pályakezdése szakaszában, 1921-ben, még Koral Álmos álnéven alkotott. Ez a cikke tükrözi legdrámaiban azt a feszültséget, amelyet a több helyre tartozás, a „többgyökerűség” egy romlatlanul tiszta és nemes lélekben előidézett. A lélek mélyéről felszakadó kiáltása – „Az igazság az, hogy magyar is vagyok, zsidó is vagyok, és nemzetközi is vagyok!” – önmagáért beszél. Írója sokak jellemző lélekhelyzetét tárja fel – a szégyen, a hamis büntudat, a kiszolgáltatottság, a kirekesztés, a megbélyegzettség fullasztó örvényeit.

Komlós az első világháború harcterein döbbsen rá a nemzeti érzés fontosságára és a nacionalizmus tévelygéseire. Arra, hogy a nemzettel kapcsolatos tévedéseknek legfőbb oka az, ha a nemzeteket egymástól elhatárolt testeknek hisszük. Szerinte nem azok, hanem olyanok, mint a hullámok, amelyeknek a határai összefolynak. Emellett vívódásainak legfőbb tanulsága, hogy a magyarság és a zsidóság együttes vállalása mellett nem kell, s nem is szabad megtagadnunk a nemzetköziségnek amaz értelmezését, mely éppen nem *nemzet nélküliséget* jelent, hanem csak „egy minden nemzet felé minden akadályozó előíté-

let nélkül kitarulkozó ölelést”. S ha nem is osztjuk a szerző optimizmusát a tekintetben, hogy a történelmi holnap nemzeti érzése más lesz, mint a mai, hogy gyengébb lesz, de tisztább, elveszítve terjeszkedő imperialista türelmetlenségét, fejtegetéseinek végső konklúziójában ismét nagyon egyetértünk. Abban, hogy aki a származását s a belőle hozott szokásait, tulajdonságait szégyelli, az nem fog bízni saját magában sem – vagy meghunyászkodó lesz, vagy arrogáns. S főképpen távlatosnak, célravezetőnek érezzük Komlós felvázolt emberi eszményét: „...a mi ideálunk: az a zsidó, aki magába nevelte a nyugati kereszténység krémjének gerinceségét és finom erkölcsiségét, s épp ezért nem alacsonyítja le magát silány külszínek hazug majmolásával, hanem nyugodtan és bátran vállalja zsidónak magát.”

A zsidó öntudat létrejötté, hatékony megnyilatkozása feltétlenül megkívánja egy zsidó kultúra teremtését és szétsugárzását. Komlós *A zsidó irodalom és amit tennünk kellene érte* című, eredetileg a régi Múlt és Jövő 1942-es évfolyamában megjelent tanulmányában meggondolgotatón szól arról, hogy a zsidó kultúra aktivitásának a lelkiileg megrendült zsidóság megerősítése lenne a hivatása. Ez a szempont ma sem kevésbé érvényes, mint 1942-ben. Csak helyeselni lehet azt a megállapítást is, hogy mivel a Biblia már régóta megszűnt a zsidóság könyve lenni, gondolkodnunk kell valamiről, ami ma is meleggé, széppé teszi a zsidó életet, hogy „...ha van nép a világon, amelynek szenvedései ellensúlyozásaképpen szüksége van kárpótlásra szépségben, szellemi tartalomban, a zsidó az mindenekelőtt.” Ma már aligha jelent akkora nagy problémát a zsidó írók eljuttatása a rájuk váró közön-

séghez, mint amikor Komlós Aladár ezt az igényt ötvenöt évvel ezelőtt megfogalmazta.

Végül, de nem utolsósorban a *Kóbor Tamásról* 1943-ban írott portréját szeretnénk kiemelni. Azért tesszük ezt, mert A Hét belső munkatársának és egyik legszuggesztívebb cikkírójának arcképében Komlós akaratlanul önarcképet is fest: azt méltatja hősében, ami az ő emberi formátumának és műalkotáségyéniségének is legrokonszenvesebb vonása volt. Aligha lehet megindultság nélkül olvasni azt, hogy Kóbor Tamás szeretetet, erkölcsi biztonságot keresett, imádtá a költészetet, s ezért beleütközött a valóság csúf prózaiságába; hogy nem az érdek boldogít, hanem a poézis, az álom. Komlós vallo másszerű megnyilatkozása az a reflexiója is, hogy a tisztaság és a szeretet vágya a legjobb zsidó íróknál együtt él a valóság kiábrándult ismeretével. S vajon nem mondható el róla is, amit ő állapít meg Kóborról, hogy okosság és líra együtt alkotják egyéniségét, mégpedig nagy okosság és sok líra, hogy ismer minden komiszságot és hisz minden nagylelkűségben? De leginkább azt a meghatározását érezzük önarcképszerűnek, önbemutató jellegűnek, legkifejezöbben ott dereng át az ábrázolt képmáson az ábrázoló arcéle, amikor a következőképpen összegzi hősének alkotói karakterét: „...Nem volt próféta, bölcs volt, bölcs, öreg zsidó. De megértő humora is a zsidó szívek sajátos virága. S a bölcsök megértésére, megbocsátására és mosolyára nem kevésbé szükségünk van, mint a próféták lángoló megszállottságára. A humor a győzelem, amit Kóbor az élet csúfságán aratott, s győzelme mindig annál fényesebb, minél sötétebb anyagát ragyogja túl a nyomornak, bűnnek, szenvedésnek. Ha műveiből el akarunk

tenni valamit magunknak, főképp humora az. Mert csak a nevetése volt keserű, a könnye édes.”

4. A monográfia előszava azt ígéri, hogy Komlós a 19. század kezdetétől 1890-ig minden zsidó által írt, szelleminek minősülő produktumot feldolgozott. Ez azonban csak némi megszorítással igaz. Mert Angyal Dávid, a jeles történész, a budapesti egyetem neves professzora bizony hiányzik a feldolgozásból, Havas Adolf, Petőfi első, hatkötetes kritikai kiadásának alkotója szintén, s talányos számkra az is, hogy Goldmark Károly, a *Sába királynője* című opera alkotója vajon miért maradt ki a monográfia alakjai közül. E hiányokért viszont kárpótol a remek képanyag – százhusz kép! (Kiss József munkája) –, a munka impozáns kiállítása, az igen jól olvasható szedéstükör, s általában a kötet gondozásában érezhető lelkesedés, amellyel a közreműködők az előállítás ügyét szolgálták. Az utóbbi még eredményesebb lehetett volna, ha nagyobb gondot fordítanak a kézirat előkészítésére és korrigálására. Néhányat felemlítünk a bántóbb elírásokból, sajtóhibákból. Kőbányai János bevezető tanulmányának címe: A lélek választútján. Ugyanez a tartalomjegyzékben A lélek vándorútján címmel szerepel. Szegfű Gyula neve helyesen: Szekefű Gyula (IV.), híres tanulmányának

címe nem Valahol utat *tévesztettünk*, hanem Valahol utat *vesztettünk* (uo.). Hartmann Lipót művének fordítása nem *Di*, hanem *Die Juden* (60), groteszk, hogy megjelenési helyét németül adja meg: *Agram* magyar neve *Zágráb* (uo.). Kónyi Manó évszámai hiányoznak (91), Kármán Mór (135), Füredi Ignác (202) is. Ludassy Mór nem írta Deák híres cikkeit, csak diktálás után fogalmazta (91). Kelety Károly neve helyesen *Keleti* (107), Nendvich Károlyé helyesen *Nendtvich* (150, a névmutatóban is!), Simay Kristófé helyesen *Simai* (154, a névmutatóban is!), Négyessy László helyesen *Négyesy* (176, a névmutatóban jól szerepel!). A 195. lap második bekezdésének végén értelmetlen a szöveg, feltehetőleg egy mondatvég vagy mondat kimaradt. Nem áll az, hogy Politzer Zsigmond halálkozásának helyét és idejét nem ismerjük: 1924-ben hunyt el Párizsban (259). Az *Első magyar izraelita naptár és évkönyv* nem 1847-ben, hanem 1848-ban jelent meg (275). A névmutatóban Ballagi Mór nem kapott helyet (308), jöllehet a monográfia oldalakon át méltatja életművét, viszont rá emlékező fia igen. Mindez a hibalista nem sok és nem is tartalmaz durva tévedéseket, de nagyobb odafigyeléssel el lehetett volna kerülni azokat.

Fenyő István

KENYERES ZOLTÁN: IRODALOM, TÖRTÉNET, ÍRÁS

Budapest, Anonymus Kiadó, 1995, 344 l.

Pusztán már a címével is vitairatnak tűnik föl ez a könyv, hiszen Hans-Robert Jauß 1967-es tanulmánya közhírré tette: az irodalomtörténet – állítólag – nem más, mint az irodalomtudomány provokációja, s

a diszciplína válságát az utóbbi évtizedekben seregnyi értekezés taglalta. Kenyeres Zoltán kitűnően ismeri az erről szóló fejtegetéseket (94–97. stb.), ám – noha tisztán látja maga is a *hagyományos* irodalom-

történet-írás krízisét – nem a tudományág teljes csődjét (René Wellek kifejezésével: „bukását”, 95), hanem csupán szükségszerű átalakulását tételezi kötetében. Készséggel elfogadja, hogy beveződött ama hosszú korszak, amely „...különleges feladatot ruházott az irodalomtörténet-írásra. Kiemelte a társadalomtudományok közül, mintegy magasabb szolgálatra rendelte és másfajta beszédmódot engedélyezett számára” (102). A „szolgálattevő” (uo.), illetőleg a „konstitutív, művelődésalkotó” szerepet betöltő irodalomtörténet, amely a romantika óta „...egyre nagyobb befolyásra tett szert az olvasóközönség hagyománytudatának és ízlésvilágának változásaiban” (93–94). Kenyeres Zoltán szerint is visszavonhatatlanul a múlté, ám ez nem jelenti számára egyszersmind a diszciplína alkonyát. E könyv szerzője szilárdan hiszi s meggyőző érvek sokaságával bizonyítja, hogy továbbra is létezik az önnön szűk körén túlmutatni képes tudományág, az irodalomtörténet, s ennek művelése nem csupán lehetséges, hanem – funkciója okán – kívánatos is. „Az irodalomtörténet több mint irodalomtörténet – olvashatjuk egy helyütt (271) –: irodalom is, történet is, írás is, önmagunkat és a világban elfoglalt vagy éppen elveszített helyünket meghatározó argumentáció.” S ugyanitt áll az is: „...az irodalomkritika és irodalomtörténet nemcsak az irodalomról szól, hanem a világról, magunkról és mint ilyen érvelési mintául szolgálhat mindenkinek.” Mondanunk is fölösleges: az efféle kijelentéseknek – akár a könyv címének – óhatatlanul polemikus éle van napjainkban, és aligha tévedünk, amidőn e tanulmány- és kritika-fűzér – Hippolyte Taine szavával – „uralkodó tulajdonság”-aként épp a folytonos vitakészséget nevezzük meg. Maga Ke-

nyeres Zoltán is megerősíti eme vélekedésünket. Túl azon, hogy minden kínálkozó alkalmat kihasznál a rövidebb-hosszabb disputára, s tanulmányait csakúgy, mint bírálatait sorra-rendre vitázó észrevételek fűszerezik, e kötetben adja közre elsőül a hazai hermeneutikai – amint ő mondja: „kvázihermeneutikai” (239, 241) – iskola elméletét és gyakorlatát kritizáló írását (*A jelen mint az irodalomtörténet provokációja*: 230–241), a Béládi Miklós alakját és pályaképét fölvázoló – először 1984-ben napvilágot látott – esszéjét pedig nem csupán bővítette, hanem polemikusra hangszerelte át (*Portré villanásnyi háttérrel*: 144–158).

Az esetleges félreértések elhárítása végett két megjegyzés kívánkozik ide. Az egyik: Kenyeres Zoltán gyűjteményes könyve korántsem csak vitairat voltáért méltó a figyelemre, lévén e jellegadó sajátossága nélkül is rangos tudósi és kritikusai teljesítmény. Nekünk azonban úgy tetszik: föltétlenül megghamisítanók, bizonyos értelemben épp a lényegétől fosztanók meg ezt a kötetet, ha csupán szigorúan szaktudományos eredményeire ügyelnénk, diszkrétan elhallgatván az írásokban újra s újra felhangzó polemikus szót. A másik: gondolhatnók netán, hogy Kenyeres Zoltán ab ovo ellentmondásra rendeltetett személyiség, kinek lételeme az örökös diszkusszió. Nos, az igazság ennek éppen az ellenkezője. A szerző szíve és meggyőződése szerint kiegyenlítő, összehétközítő szemléletű irodalmár (a gyűjteményben megannyiszor testet öltő s számunkra vonzó konszenzusigényhez utóbb még visszatérünk!), ki az értékek mindenkori sokféleségének szószólója (193, 195–196. stb.), s kitől ezért a türelmetlen kirekesztés idegen. Bármily paradoxul hangzik is,

Kenyeres Zoltán polemikus észrevételeiben, elmefuttatásaiban nem az egyetértés megbontásának, hanem megteremtésének szándéka munkál, holott tudván tudja: napjainkban a viszonylagos szakmai konszenzus is jámbor óhaj csupán. Érdeemes szemügyre vennünk, mivel s miért vitázik.

A történetiséget mellőző, a hagyományfolytonosságot szem elől vétő felfogásokkal mindenekelőtt. Kenyeres Zoltán – egész könyve a bizonyíték reá – az irodalom historikus szemléletének elkötelezettje. Úgy tartja: „Történeti elemzés nélkül nem lehet megragadni a folyamatokat...” (193), noha tisztában van az efféle analízisek veszedelmeivel is: a teleologikusság látszatával, a prognosztizáló avagy épp finitizmust sugalmazó tendenciákkal (uo.), „az allegorizáló-aktualizáló” szándékokkal (199) stb. Ez utóbbiak okán viszont aligha mondhatunk le a historikus szemlélet előnyeiről (igényes, körültekintő munkával az említett veszélyek egyébként is elkerülhetők), s a kötet szerzője éppen azért bírálja a posztmodern irányt és a hozzá tartozó elméleti iskolákat, mert „...a jelen befogadására összpontosítják figyelmüket...”, és így „...óhatatlanul leszűkítik a múlt értéktartományait” (237), híjával vannak a történeti látásmódnak, elemzőkészségnek. „...A posztmodern már legfeljebb csak a szecessziót látja fáradt, rövidlátó szemével. Az azt megelőző korszakokról már csak egy-egy ködös kép tűnik fel előtte” (236). E polemikus okfejtések során Kenyeres nem csekély elmeéről s alapos filozófiai, történetbölcseleti, esztétikai (egyszóval: teoretikus) ismeretekről tesz tanúbizonyosságot. A posztmodern előretörését – teljes joggal – az „egészszelű világfelfogás” érvénytelenítésével vonja kapcsolatba (191, 236–237), kimondván:

„A fragmentált világgép természetesen a műltszemléletet is átfurmálja és fragmentálttá teszi” (237): „Nincs emlékezés, csak emlékfoszlányok vannak” (236). A műlt széttöredezésének, homályossá, netán érdektelenné válásának legfőbb oka pedig a jövökép hiánya. „Amikor a jövökép összeomlik és eltűnik, akkor összeszűkül a műlt is, egyetlen pontra zsugorodik, a jelenre. A perspektivikus korszakoknak hosszú, nagy műltjük van”, ám „ha nincs utópia, akkor műlt sincs”, ekként „a posztmodern nem más, mint távolsághiany, időbeli összezsugorodás, száműzetés a jelenbe” (236). Aligha csupán a magunk diszciplináját illetően fontosak és tanulságosak eme fejtegetések, számunkra most mégis kizárólag ebben a vonatkozásban érdekesek. Kitetszik belőlük, hogy az irodalomtudomány korábbi, történeti szemléletű irányai miért voltak képesek termékeny párbeszédbe elegyedni a tradícióval, s ha szelekció árán is, befogadni, elsajátítani letűnt korok literatúrájának értékeit – s miért kevésbé alkalmasak ugyanerre a műveletre a posztmodern világgfelfogást hordozó elméleti iskolák. A régebbi rendszerek – finitista koncepciójuk miatt – a mindenkori jelen irodalmával szemben voltak hiperkritikusak vagy tanácstalanok, ennek integrálására nem is vállalkozván (25–32, 54–55, 234, 236. stb.), az újak viszont a műlttal, a hagyománnyal nem bocsátkoznak valóban gyümölcsöző „diskurzusba” (235–236. stb.). (Magunk is nemegyszer eltöprengtünk már azon, miért csak ritkán teszi vizsgálat tárgyává a hermeneutikai iskola a műlt századok írónagyságait.) Az egyik „...becsukódott a jelen felé” (234), a másik előtt „...lezártnak mutatkozik” a műlt (236); előbbi a műlt értéknagyítása okán

nem kerülhette el a jelen értékredukálását, utóbbi a jelen értéknagyítása miatt „...nehezen kerülheti el a múlt értékredukálását” (233). Meggondolkodtató kitételek ezek, s túl önsúlyukon és igazságtartalmukon, legtöbbszörre implicit módon körvonalazták egyszersem azt az eszményt, amely „üdvözítőnek” tűnik fel Kenyeres Zoltán számára, s amelynek a saját tudósi-kritikusi gyakorlatában minél inkább iparkodik megfelelni.

E könyv szerzője – bármily anakronisztikus is ez mostanában – nem a töredékes, hanem az egészszelvi világkép híve, s divatos, látványos, hatásos, ámde korántsem egyedül lehetséges elképzelésnek véli a történelem, a filozófia, az ideológia végét bejelentő teorémákat (96, 193). „Ahogy a történész nem állíthat mást a történelemtől szemfényvesztés nélkül, mint hogy nem egy irányban halad, az irodalomtörténész sem mondhat egyebet, mint azt, hogy az irodalom mindig, minden korban sokféle, s művészetontológiai- elhelyezkedő sokféleség létezik. Ez az irodalom létformája” (193). Kenyeres Zoltán ideája és ideálja egy olyan – a célképzetességtől, a prognosztizálástól, a finitizmustól, az allegorizáló-aktualizáló szándékoktól megtisztított – *történelmi látásmód*, amely nyitva áll mind a hagyomány, mind a kortársi kísérletek előtt. Nem kell mondanunk: tág horizontú s rokonszenves elképzelés ez, s fényében még a hármas osztatú gyűjtemény cikluscímei (*Múlt – Fél múlt – Jelen*) is többet jelentenek önmaguknál. Azt már csak mintegy mellékesen említenők, hogy éppen a könyv egészét átható historikus szemlélet látta meg: a mai, merőben újnak tetsző viták és koncepciók gyakorta

csupán a régiéknak a folytatásai (99–100, 238. stb.), s ugyanennek köszönhetően formulázhat higgadt, tárgyilagos értékítéletet Kenyeres Zoltán a tízkötetes irodalomtörténeti szintézisről (122–124, 142–143). Ehhez vetve ahistorikusnak tetszik Kulcsár Szabó Ernő véleménye (310).

Az értékörző, értékkereső mentalitással nemigen fér össze az értékkiemelés. Aki a sokféleségben ismeri föl az irodalom létformáját, nem szegődhet valamely iskola, áramlat, modor felsőbbségének hirdetőjévé. Találkozzék bárminő törekvással is, több esélye van fogékonyságának és elfogulatlanságának megőrzésére. Kenyeres Zoltán – magától értetődően – tisztában van ezzel. „Egy-egy irányzat adeptusa elutasíthatja a többi színárnyalatot, hangot és irányt, de a történész nem dolgozhat munkája során a tagadás ismeretelméleti fogalmával” – vallja (193, tőlünk a kiemelés), s ami a honi literatúrát illeti, kötetben csakugyan nem lehetni nyomát érték-pazarló hajlandóságnak, elfogultságnak. A könyv lapjain mindig becsülő hangsúlyokkal emlegetett Rónay György jelentette ki egy ízben: „...szenvetélyesen és a mestereimtől örökölt áhítattal szeretem az egész magyar irodalmat, első dadogásaitól máig” (vö. Rónay György, *Kutatás közben*, Bp., 1974, 7, az ő kiemelése), s ezt a konfessziót Kenyeres Zoltán is bizvást vállalhatná. Ha megvannak is (nyilván megvannak) a maga érték- és ízléspreferenciái, elfogulatlanságát – legtöbbszörre sikerrel – iparkodik megővni. Számára nem a Lukács György, Németh László (s tegyük hozzá: újabban a hazai hermeneutikai iskola) megtestesítette kritikai gondolkodás és magatartás a példaadó, vagyis az, amely szerint „...az értékelő aktus egy típushoz (irányzathoz, stílushoz, nemze-

dékhez, ideologikumhoz) való tartozás megállapításával azonos...” (109). Kenyeres úgy tartja: az igazi, a valódi értékelés „...e megállapítás után következik”, más szóval: „...értékközömbös típusok egymással egyenrangúan töltik ki egy korszak irodalmát, melyben az értékek individuálisak, vagyis függetlenek a típusjellegtől” (uo.), végtére is „modernség és maradiság viszonylagos fogalmak, egymáshoz és hozzánk képest is viszonylagosak” (195–196), illetőleg: „...az új és a régi nem esztétikai érték kategória, nem az esztétikai minőségről mond ki döntő szót. A régi lehet éppoly jó esztétikailag, mint amilyen sikerületlen és rossz az új” (225). Jelenlegi irodalmi s tudományos életünkben figyelmet érdemelne e szavak, s szervesen következik belőlük, hogy a gyűjtemény szerzője egyazon elismeréssel tud szólni Weöres Sándor avagy Nagy László költészetéről és a neoavantgárd kezdeményezéseiről (193–194), a „számítógépes” irodalomról (269–271), urbánusokról és népiekről, határon inneniekről és túliakról – ebben és ekként is kapcsolódván a mindenkor főhajtással és nosztalgiával megidézett Béládi Miklós „anakronisztikus” szellemi örökségéhez (157–158). Ez az egészelvű irodalomfelfogás leképezi a szerző egészelvű világfelfogását, s belesimul a hagyományfolytonosságba. Kenyeres Zoltán többször is (104–112, 237. stb.) kifejti, hogy a magyar *irodalomtörténet-írást* (nem az irodalmi életet!) Toldy Ferencről Horváth Jánoson és a Nyugaton át, egészen napjainkig inkább jellemezte a kiegyenlítő, összebékítő szemlélet, mintsem az ellenkezője (a konfrontációt hirdető többségét magunk is említettük az imént). Nagy múltra, nagy elődökre tekint hát vissza az a konszenzusgondolat, ame-

lyet e könyv is oly nyomatékkal képvisel, s a szerző koncepcióját „...ebben az egyáltalán nem jó korszakban, ebben a befelhősült időben”, amidőn „szétzilálódott a szellemi élet” (281), csakis tisztelni és üdvözölni lehet. (Némiképp feszengve áruljuk el: bármily megejtő is számunkra Kenyeres Zoltán egészelvű irodalomfelfogása, álláspontját teljességgel elfogadni képtelenek vagyunk, tartozván azok közé, akiknek például Juhász Ferenc, Nagy László költészete – ízlésbeli s esztétikai megfontolások okán – „nem kell”. Az ő sokféle értéket méltányolni s befogadni tudó szemlélete – sajnos, úgy tetszik – nem a sajátunk.)

A kötet írója minden bizonnyal a mai irodalomtudományra is örömet kiterjesztené a maga egészelvű koncepcióját, ámde nem teheti, s épp azért, mert tapasztalnia kell az új elméleti iskolák zömének türelmetlenségét, kizárólagosságvágyát, érték-kirekesztő s -tézisadó hajlandóságait. Kenyeres Zoltán jól ismeri az utóbbi évtizedekben feltűnt irányzatok teóriáit és módszereit, nem is tagadja vagy kicsinyli kétségtelen eredményeiket, mégis kénytelen újra s újra pörbe bocsátkozni velük. Nem fogadja el világképüket, leszűkítőnek vélt múltszemléletüket, a művet „szöveg”-nek tekintő felfogásukat, nyelvhasználatukat, „ridegen teoretikus” (238) fejtegetéseiket stb. Kivált a hermeneutika követőivel polemizál sokat, ámde a strukturalizmus „sivár és absztrakt” (255) irányzatának nem is oly régi „uralmáról” sem hízelgő a véleménye. „Azt hirdették, hogy a műelemzés olyan intellektuális folyamat, amelynek során ki kell zárni minden szubjektív emberi tényezőt. (...) Csak formák vannak, szerkezetek, síkok, típusok és struktúrák, és ezeket az üres váza-

kat a filozófiai olvasókönyvekéhez hasonló gondolatokkal kell megtölteni” (uo.). Jogos az indulat, a kifakadás, hiszen Kenyeres szerint – hasonlóképp vélekedünk magunk is – „Az irodalommal való foglalkozás (...) nemcsak megtanulható fogalomrendszer kérdése, hanem nagyon sok intuitív elem van benne” (254). És – csupán első pillantásra meglepő ez – a tanulmányíró a honi hermeneutikai iskolát is a strukturalizmussal vonja kapcsolatba, kimondván, hogy az „igazi megértés”-ről vallott felfogása „...a dialogicitás szubsztanciális elvéből merő formalizációt csinál”, s fogalomrendszere „...egy különös, alkalmazott strukturalizmus kereteit tölti meg: gondolati mechanizmusokról szól, melyekből kilügződik minden tartalom” (239). Ha viszont „...a dialogikus mechanizmus és a hozzá tartozó nyelvszemléleti diszpozíció tudatossága” lép elő értékként „...az irodalmi műben és a vele való befogadói kapcsolatban” (uo.), akkor – rehabilitálódik „az ideológiai kritika” (240). Bármennyire világos is Kenyeres Zoltán számára, hogy mindez a korábbi, publicisztikus, illetőleg szociologizáló megközelítések heves reakciója, sem elméleti, sem történeti szempontból nem helyesli (239), s egyelőre vajmi kevés esélyt lát az irodalomtudomány egyre szaporodó dilemmáinak megoldására. „Esetleg a szövegközeli elemzés oldani fogja a hermeneutikai (kvázihermeneutikai) elmélet iskolamesteri szigorúságát” – mondja (240–241). Csupán kiragadott idézetekkel mutathattuk be ezt a fejtegetést, ám hosszabb ismertetésére nincs terünk, a szöveg „átfogalmazása” pedig – tömörsége okán – óhatatlanul hígításához avagy pontatlansághoz vezetne.

A könyv írója az étellel, a világgal – ha

sokszoros áttételezésben is – kapcsolatot tartó irodalom híve (271, 273–274. stb.), s joggal mutat rá, hogy „...a művek úgynevezett transzgresszív elemei hozzátartoznak az esztétikai hatáshoz” (237). Magától értetődően ismeri és pregnánsan jellemzi is a mind az irodalomban, mind a vele foglalkozó tudományban tért hódító „befelé fejlődés” (involution) jelenségét, de érzékelhetően nem tartja e fejleményt mindeztől szerencsés s így üdvözlendő dolognak (151). Kenyeres eszménye nem a saját műhelykérdéseibe bezárkózó irodalomtörténet; ideálja továbbra is a társadalmi-etikai vonatkozásokat hordozó műalkotás, nem a tőlük „mentes, steril »szöveg«” (237), és sokkal inkább kedveli a művekkel, szerzőkkel, folyamatokkal foglalkozó tudományt, mintsem azt, amely elsősorban önmagát tematizálja s problematizálja. Az új szemléleti irányokat, módszereket okosan latoló, belőlük okuló, de eredendően hagyományörző mentalitású irodalmár. Nem hivatkozik széleskörű teoretikus ismereteivel, őt sem jellemzi, hogy „...valamely elméleti iskola nyelvén beszélne” (250), hogy „...megterhelné értekezését a (...) készültséget erőltetetten bizonygató fogalmakkal” (225–226). A mai, széltében elterjedt hiedelemmel dacolva, úgy tartja: tudományunkban „nincs egyszer és mindenkorra tökéletesnek mondható megoldás. Naiv elképzelés, hogy kitanulva valamelyik híres irányzat vagy iskola fogalomrendszerét, meglegyünk a bölcsek követ. Sokféle irányban lehet és sokféle irányban kell is kísérletezni” (246). Kenyeres Zoltán azok közé tartozik, akik számára a filológiai munkának van becsülete (214, 215, 258. stb.), s érdemük szerint tudják méltányolni a hagyományörző irodalomtörténeti teljesítményeket

(210–217, 223–229, 277. stb.). Értékkere-
ső szemléletéből következik, hogy udvari-
as, türelmes tollú kritikus, ki ellenvélemé-
nyét, fenntartásait is többnyire bántó él
nélkül fogalmazza meg (278, 284. stb.), s
csak akkor válik hangja keménnyé, olykor
epéssé, amidőn türelmetlenségbe, kizáró-
lagosságigénybe ütközik. A könyv egybe-
gyűjtötte tanulmányok, bírálatok vonalve-
zetése, stílusa is hű tükre a szerző értékvi-
lágának. Kenyeres Zoltán szereti a tiszta,
világos okfejtéseket, az arányos, jól átte-
kinthető szerkesztést, a higgadt, racionális
érvelést, a szemantikai pontosságot. *Ma-
gyarul* ír, nem csupán a legavatottabbak
számára érthetően, idegen szavakat, szak-
mai terminusokat csak akkor alkalmaz,
amikor a tudományos hitelesség föltétlenül
megkívánja. Jó stilisztá. Vonzón, élvezete-
sen, elegánsan koncipiál, nem viszolyog a
személyes hangütéstől (például: 229, 265.
stb.), kedveli a frappáns, aforisztikus kité-
teleket – egyszerűen: folytatja a magyar
esszé- és irodalomtörténet-írás legneme-
sebb hagyományait. (Nyelvi igényességére
csupán egyetlen, aprócska példát: rendre
jól használja a megengedő értelmű „ha...
is” kötőszót, holott ennek helyes alkalmá-
zásáról már szépíróink is rég megfede-
keztek.)

Mindenben egy nézetén volnánk hát
Kenyeres Zoltánnal, maradéktalanul elfo-
gadnók felfogását, állításait? Semmiképp,
ámde jóval több az, ami összeköt vele,
mint ami elválaszt. Miért ez utóbbira vet-
nök hát a hangsúlyt? Számos részletkérdé-
sről szívesen vitatkoznánk, s ha ezt –
hely hiányában – nemigen tesszük is, leg-
alább egynémely fenntartásunkat jelezni
illenék. Úgy tűnik föl: ez a könyv minden
értékével együtt sem oly gazdag és sokszí-
nű munka, mint voltak a szerző korábbi,

gyűjteményes kötetei, példának okáért a
*Gondolkodó irodalom és A lélek fényűzé-
se*. Akad benne hasznos és tanulságos,
ámde szürkébb, több pontján is lajstrom-
szerű okfejtés (*Összefoglalás menet köz-
ben*), a Lukács Györgyről szóló tanulmány
pedig – átformálása ellenére is! – kisebb
szellemi izgalmat kelt ma már, mint az
első változat elkészültének idején, 1985-
ben. Nem hallgathatjuk el: ez utóbbi dol-
gozat, nemkülönben a Horváth János pá-
lyaképét fölvezető, magvas és szép össze-
foglalás itt-ott épp abba a hibába esik,
amitől másutt teljes joggal óv Kenyeres
Zoltán: diszkrétén bár, átüt rajtuk „az
allegorizáló-aktualizáló” szándék; iroda-
lomtudományunk jelenlegi polémiáira (is)
utalnak. Korántsem e három tanulmányra
célozva mondjuk: az itt közreadott frások
szigorúbb rostája nem vált volna a könyv-
nek ártalmára. Bízvást kimaradhatott vol-
na néhány könyvbírálat, s nekünk úgy
tetszik: a négy opponensi vélemény közül
nem mindegyik jelenléte szükségszerű.
Kockázatos ellentmondani Kenyeresnek, a
Nyugat-mozgalom kutatójának, elismert
szakértőjének, nézetünk szerint azonban a
folyóirat szellemi egysége nem volt olyan
erős, mint aminőnek ő tételezi (61–64).
Vitánk lehetne a szerzővel Márai művé-
szetének megítélésében is. A *Zendülők*
csakugyan érett alkotás, mi több: máris
megtestesülése az író tán legkedveltebb
nagyepikai modelljének, a krízisregény-
nek, ám hogy Márai formateremtő „...esz-
közei alig módosultak később” (213) –
nos, ezt illetően akadnak kétségeink, is-
mervén az emigrációban született műve-
ket, és e próza „transzparens” voltával
kapcsolatosan sem osztjuk Kenyeres Zol-
tán véleményét (215). Egy kissé lehangoló
számunkra, hogy az *Összefoglalás menet*

közben című áttekintés (161–174) sem a „tudományos gárda”, sem a „tudományos műhelyek” bemutatásakor nem veszi figyelembe a főiskolák irodalmi tanszékeit, jóllehet akad köztük olyan, amely kivészi részét a kutatómunkából és a publikálásból. Meglepő és igen sajnálatos ez a diszkrimináció. – S végezetül: noha nem Kenyeres Zoltánt terheli a felelősség, szóvá kell tennünk a kötet színvonalához semmiképp sem illő megannyi szedési és helyesírási hibát. Itt-ott teljességgel értelmetlen mondatok is feltűnnek (ilyen például „Az ember eszkatologikus kérdésekhez...” kezdetű: 250), az pedig egyszerre bosszantó és komikus, ha „200”-ra zsugorodik a 2000 című folyóirat (322. oldal, 378. jegyzet).

Bélaádi Miklóstra emlékezvén jegyzi meg a tanulmányíró, hogy találkozása az új irodalmi és tudományos irányokkal „...nem örömtelien játszódott le, hanem elégikusan” (156). Úgy tetszik nekünk: az idősebb pályatársról rajzolt portrén néhol Kenyeres Zoltán arcképe is átdereng. Korántsem tolavón, önmutogató módon, inkább véletlenül és sejtelemszerűen. Az elégikusság föltétlenül rokonítja kettejüket, hiszen e könyvben is megszólalnak efféle felhangok. Kenyeres Zoltán (is) tudván tudja, hogy a szellem, a kultúra

apályának idejét éljük (157, 223. stb.), s visszasóhajt egy szolidárisabb, szervezetesebb, „konszenzusosabb” korszakba. „...A posztkulturális társadalom perspektívája” (157) nem lelkesíti, a szétzilálódás látványa még kevésbé. „Egyáltalán nem biztos – mondja –, hogy ezen segíthet még az elkötelezett literátor-tudat, segíthet az írástudó, aki minden baljós sejtelem ellenére bízik az irodalom lelket indító hatalmában” (281). Osztjuk rezignációját. Olykorba érkeztünk, amely inkább csak az irónia létjogát óhajtja elismerni, s szívesen megtagadná a pátoszét. Holott e kettő végső soron egymásra s ugyanazon rossz valóságra mutat (194–195, 228–229).

Többféle minőségben is föllép e gyűjteményes kötetében Kenyeres Zoltán: múlt- és jelenkutatóként, irodalomtörténészként, portréfestőként, műbírálóként, teoretikusként. Közelíthettünk volna más irányokból is ehhez a könyvhöz, ámde félő volt, hogy műfaji és tematikai sokszínűsége okán esetleg a részletekbe veszünk. Nem kínálkozáva jobb megoldás, csupán egyetlen, de lényegi vonatkozásukban vetjük szemügyre ez írásokat. Abban, amely számunkra a legizgalmasabb, a legfontosabb volt – s a legrokonszenvesebb.

Lőrinczy Huba

TÖPRENGÉSEK KUNDERA „SZÉPSÉGES SZÉP ÜVEGGOLYÓJÁ”-RÓL (KAPCSOLATOK, HASONLÓSÁGOK, JELENSÉGEK AZ IRODALOM MONARCHIÁJÁBAN)

Szerkesztette Fried István, Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Tiszatáj-alapítvány, 1997, 136 l.

A Fried István irányította szegedi komparatista műhely Monarchia-köteteinek legújabb, szám szerint nyolcadik darabja

jelentős eredményeket mutat fel a Monarchia-téma kutatását illetően – lévén egy folyamatos műhelymunka dokumentuma.

Emlékeztetésképp talán nem érdektelen a korábbi kiadványok bibliografikus felsorolása. A sorozatnyitó kötet 1989-ben jelent meg *Monarchia – karnevál az irodalomban* címmel, amelyet időrendben az alábbiak követtek: *A Monarchia a századfordulón* (Szeged–Budapest, 1991), *Magyarok Bécsben – Bécsről* (Szeged, 1993), *Tegnap előtt: Irodalmi utazások a Monarchiában* (Szeged, 1995), „Azok a szép (?) napok”: *Tanulmányok a Monarchiáról* (Szeged, 1996), *A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében* (Szeged, 1996). A sorozatba illeszkedik Fried István *Ostmittel-europäische Studien* (Szeged, 1994) című tanulmánykötete is.

A mostani kötet lapjain hazai és külföldi szerzők dolgozatai sorakoznak, Fried István esszéigényű, a címadást is magyarázó *Előszavával* együtt tíz tanulmány, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia irodalmainak (osztrák, magyar, szlovák, horvát, ukrán, cseh) viszonyrendszerét érintő írások. Némileg kivétel Rózsa Mária kitűnő munkája, amely az osztrák sajtótörténet egy fontos és számunkra fölöttébb tanulságos fejezetét tárgyalja *Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeinek értékelése néhány bécsi lapban* címmel, és – miként címéből következik – tárgya aligha függetleníthető a Monarchia-témától.

A tanulmányok időbeli spektruma – az egyes dolgozatokban érintett jelenségek okán – jóval tágabb, mint az 1867–1918 közötti időszakasz. Ha ugyanis a közölt írások sorrendjét a dolgozatokban tárgyalt jelenségek és témák szerint rendezzük át, a Monarchia-témának ez az időbeli íve jóval hosszabb: kezdőpontjaként a 16. század első fele–harmada jelölhető meg, záróköve pedig századunk utolsó másfél–két évtize-

de lesz. Vélelmünket egyfelől Kelemen Zoltán Krúdy *Királyregények* c. trilógiájával foglalkozó dolgozata (*Falánkság és anarchia* a címe), másfelől Bombitz Attila *Christoph Ransmayr Monarchia-történeteit* elemző írása támaszthatja alá. Az előbbi állítás indoklásaként a Kelemen-tanulmány egy rövid passzusát idézzük: „A Habsburg-hegemónia kialakulásának pillanata az a néhány év, amelyet Krúdy krónikájának idejéül választott”, s amely voltaképpen „közvetve az a status quo [...] a trónviszályok idejéből, mely az Osztrák–Magyar Monarchia létrehozását eredményezte, és gyökerei abban a politikai-hatalmi megosztottságban keresendők, mely a XVI. századi magyar uralkodó osztály állhatatlan és anarchikus politikai etikájának lett a következménye.” (82.) Az időbeliség ívének végpontjával kapcsolatos érveket Bombitz Attila Ransmayr-interpretációja kínálja – lévén, hogy annak textusa a legújabb osztrák szépírók egyike Monarchia-történeteinek (*Kivonulás az Osztrák Házból, Przemysl*) poetológiai értelmezését tartalmazza.

Az említett időbeli ív további összetevőiként a kötet tanulmányai az alábbi tematikai rend, s a témák megszabta kronológia szerint sorakoztathatók fel: Antonín Měšťan: *I. Ferenc József a XIX. századi cseh irodalomban*; Rózsa Mária már említett sajtótörténeti tárgyú munkája; ezt követi Alois Woldannak az ukrán irodalom Ausztria-képét vizsgáló dolgozata (*Ausztria az ukrán irodalom történetében*); majd a Fried Istváné *Szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok a századelőn* címmel; utána Eisemann György Mikszáth-értelmezése, a *Posztrégió: heterogenitás, mimikri, karnevál* (tárgya a *Gavallérok* című kisregény); Thomas Bremer

Freud-értekezése (*Freud és az irodalom 1914 előtt*); Kelemen Zoltán már említett Krúdy-tanulmánya; végül Lukács István Krleža-interpretációja *A van és a nincsen genealógiájához (Adalékok Miroslav Krleža istenes verseinek értelmezéséhez)* címmel.

A kötet tanulmányainak e kronológia szerinti olvasata arra figyelmeztet: célszerű az említett (osztrák, magyar, horvát, cseh, szlovák, ukrán) – sőt az itt nem említett (pl. a lengyel és a szlovén) – irodalmak Monarchia-képének előzményeit – ha úgy tetszik, geneziséit – is tüzetesebben szemügyre venni, mégpedig komparatív módszerrel – a nyilvánvalóan kínálkozó intertextológiai vizsgálati lehetőségeket sem mellőzve –, hisz „a Habsburg-hegemonia kialakulásának pillanata” (Kelemen Zoltán szavai) – ha más és más időpontban is – valamennyi nemzet esetében bekövetkezett, s ennek irodalmi reflexiója sem maradt el. Az a passzív rezisztencia, amellyel I. Ferenc József személyét a 19. század cseh irodalma „megtisztelte”, a század végén és a 20. század elején majd Alois Jirásek történelmi regényeivel változik pl. határozott hangú tiltakozássá, lényegében folytatva és felerősítve azt az elutasító attitűdöt, amelyet Antonín Měšťan kötetbeli dolgozata Karel Havlíček Borovský publicisztikájában, illetve a nemzeti érzelmű Smetana-opera, a *Libussa* szövegírójának, Josef Wenzignek munkásságában kimutat. Librettójában Wenzig történelmi tényt közöl – mondja Měšťan –, amikor „a misztikus Libussa hercegnőről” szóló szövegkönyvet „1526-ig vezette, mert – így a további érvelés – akkor kerültek a Habsburgok a cseh trónra.” (123.) Vagyis 1526 ott is „a Habsburg-hegemonia kialakulásának pillanata” volt, ami ké-

sőbb, 1620, tehát Fehérhegy után a cseh nemzettragédiához vezetett. Az 1866-ban írott librettó Smetana zenéjével a császárral való nyílt szembe fordulás volt, bizonyíthatóan Jirásek inspirálója is. Azt viszont már a további kutatás feladata lesz tisztázni, hogy a Monarchia-téma szépírói feldolgozásának hašeki változatára miért kellett a birodalom bukása utáni időkhöz várni.

A Monarchia-téma komparatív elemzésének távlati lehetőségeire és feladataira hívja fel a figyelmet Alois Woldan és Lukács István tanulmánya is. Az előbbi az ukrán irodalom Ausztria-képét felvázolva – a fentebb említett dolgozatok szerzőihez hasonlóan – szintén a Monarchia-téma történelmi genezisének tényét nyugtázza, egyben azt is, amit korábban az Ivo Andrić-életmű Monarchia-képéről magunk is megfogalmaztunk (*Die Doppelmonarchie als Thema im Werk von Ivo Andrić = Ivo Andrić 1892–1992: Beiträge des Zentenarsymposiums an der Otto-Friedrich-Universität Bamberg im Oktober 1992*, Hrg. Peter Thiergen, München, Verlag Otto Sagner, 1995, 79–89): a különböző régiókat (pl. Galíciát, később Bosznia-Hercegovinát) anektáló Ausztria nemcsak hódító, hanem kultúrközvetítő is volt. Tanulmánya végén Woldan nem véletlenül jut arra a következtetésre, hogy például a 18. században a Monarchia fennhatósága alá került Galíciában – mindenekelőtt Lembergben – számottevő volt az osztrák kulturális befolyás, a 19. század végén pedig az Ausztria-Magyarországon érvényesülő nagyobb sajtószabadság jelentős mértékben segítette az ukrán irodalom fejlődését. A Bécsben megjelenő *Ukrán Szemle*, *Ukrán Levelező*, *Ukrán Hírek* egyaránt ezt támasztják alá, sőt azt bizo-

nyítják, hogy pl. „Pétervár és Kijev ebben az időben nem kínálta az ukrán lapok ily színes választékát” (118).

A közép-európai irodalmak közötti 20. századi recepciós viszony egyik leggazdagabb példatárát a horvát Krleža életműve kínálja. Lukács István ezt a lehetőséget kamatoztatta a hazai és nemzetközi „krležológia” hasznára. Krleža istenes verseinek szöveganyagát vizsgálta az Ady-líra kontextusában *A van és a nincsen genealógiája* címmel, ami mindenképpen továbblépés az Ady-Krleža-viszony fölöttébb összetett rendszerének eddigi eredményeihez képest. Krleža vélhetően „szántsándékkal került az Isten-kérdést Ady lírájában” – mondja Lukács, emlékeztetve Németh László hiányérzetet kifejező véleményére is, mely szerint a horvát író „nem ismerhette Ady minden kötetét, s amit ismert, nem egészen úgy olvasta, mint mi”. E szándékosság felismerése a jól ismert, az Ady-recepció lehetőségét tagadó krležai magatartás újabb cáfolata, amit Lukács István *A Nincsen himnusza* és Krleža *Őszi magány* című verse közötti recepciós viszony szintaktikai és szófaji síkon tetten érhető tényeivel támaszt alá, fontos érvet szolgáltatva ezzel ama vélemény mellett, amely szerint a Krleža-oeuvre létrejöttét az Ady-líra legalább oly mértékben determinálta, mint a Nietzsche-élmény. A Lukács István által is elemzett *Tužaljka nad crkvom (Siratóének a templomért)* című Krleža-vers és a *Sírni, sírni, sírni* című Ady-költemény recepciós viszonyának párhuzamait pl. bőven kínálja a Petrica Kerempuh balladáinak (*Balade Petrice Kerempuha*) versanyaga is, olyanmódra, hogy állítható: az Ady-élmény nélkül ez a verskötet egészen más arculatúvá formálódott volna.

A Fried István szerkesztette kötet tanulmányanyagának további két fontos darabja Bombitz Attila és Eisemann György írása. Mindkét szerző érzékelhetően a Kulcsár Szabó Ernő képviselte posztmodern irodalomértelmezés szempontjaihoz igazodva nyúl tárgyához, és tesz kísérletet az osztrák Ransmayr, illetve a magyar Mikszáth Kálmán műveinek interpretációjára – az előbbi két hazai Ransmayr-értelmezéssel (Nikics Anita és Kajtár Mária) is vitázva. Bombitz az osztrák író „különböző aspektusú értelmezéseiben” a korai Ransmayr-szövegek (*Kivonulás az Osztrák Házból, Przemysl*) „felületes ismeretéből” fakadó hiányra figyelmeztet, részletező „bemutatásukkal” és „kommentálásukkal” pedig saját tézisét illusztrálja, mely szerint „...a mai osztrák irodalomban a hagyományos beszédmódok európaizáltsága következtében már nem szerencsés a monarchikus jegyek továbbéléséről beszélni” (35). A két művet vizsgálva meggyőző okfejtéssel jut arra a következtetésre, hogy azok a modellértékű Ransmayr-nagyregények: *Az utolsó világ* és a *Morbus Kitahara* előképeiként foghatók fel, s bennük „az európai kultúra omlásának alapmodelljét” véli felfedezni.

Eisemann György az újabb regénypoétika és irodalomelmélet három gyakori, „szövegszerveződést jelző” fogalmát (heterogenitás, mimikri, karnevál) alkalmazva a *Gavallérok* című Mikszáth-regényt elemzi, annak modernségére irányítva a figyelmet, amely modernség Mikszáth műveit – vélelme szerint – „erőteljesen megkülönbözteti ... a korszak” olyan íróinak „regionalizmusától”, mint Gárdonyi Géza vagy Tömörkény István. Azt már a kortárs befogadó is érzékelhette, hogy e regényvilágban „a jelmez, a hamis külsőségek

viselése sajátos duplicitást eredményez” – legfeljebb nem így fogalmazta meg –, s azt is, hogy a regényben „a szereplők azt mutatják fel a tettetésben, amivé lenni szeretnének”, azt viszont aligha, hogy a regény szerzője korát meghaladó modern művészi megoldások révén tud túllépni az említett regionalizmuson. E modernség mindeddig rejtve maradt értékrendjének (pl. „az inszenáló álcázás”, a színlelés és a nyelvi heterogenitás viszonya stb.) feltárása – úgy tűnik – a Mikszáth-kutatás és -értelmezés jelentős és fontos hozadéka.

Ha a kötet méltatását lezárva arra emlékeztetünk, hogy annak színvilágát egy

érdekes, Freud és az irodalom 1914 előtti kapcsolatát elemző dolgozat gazdagítja (Thomas Bremer: *Freud és az irodalom 1914 előtt. Korai olvasmányélmények, irodalmi tervek és Cervantes szerepe*), Fried István pedig *Előszó* gyanánt egy érdekes, komparatív szemléletű Kundera-esszét közöl (*Töprengések Milan Kundera „szépséges szép üveggolyójá”-ról*), úgy bízást dicsérhetjük a kiadvány tematikai és módszerbeli változatosságát – azt is remélve, hogy a szegedi komparatista műhely Monarchia-sorozata hamarosan újabb kiadvánnyal bővül.

Lőkös István

MÍTOSZ ÉS UTÓPIA. IRODALOM- ÉS ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szerkesztette Illés László, József Farkas, Budapest, Argumentum Kiadó, 1995, 400 l.

Mennyire lehet ma érvényes egy több éve megjelent tanulmánykötet, amelyet a szerkesztők bevezető szavai szerint „a közelmúlt évek mélyreható történelmi változásai” hívtak életre, miután a huszadik századi irodalmat és művészetet alapvetően átható úgynevezett szociális gondolat, gyakorlatba ültetett ideológiaként, életképtelennek bizonyult? A kérdés azért is jogos, mert a könyv elején tudunkra adják: a szerzők 1991-ben zárták le kézírataikat.

Nos, a kötet műltfaggató írásait azóta sem kezdte ki az idő. Némely, a rendszer-váltás idején használatos fogalom – elszámoltatás, nagytakarítás – kissé avittnak tűnik már napjainkban, de egészében úgy tűnik, hogy a közelmúlt irodalmi jelenségeinek kutatói elég higgadtan, mintegy történelmi távlatból tekintenek arra a sokáig tűzzel-vassal tiltott, üldözött, titkon ható eszmerendszerre, amely feltörekvő évtize-

deiben művészeti forradalmak ösztönzője, ihletője volt, s amely a háború befejezése után, a megvalósult szocializmus országában fél évszázadon át kötelező iskolai tananyagként alakította a felnövekvő nemzedékek tudatát. Köztük e tisztázó szándékú tanulmánykötet szerzőiét is.

A vállalkozás aktualitásához tehát nem férhet kétség, noha némelyik dolgozat a téma feldolgozásának történelmi megkérdettségére is figyelmeztet: mintha egy sok-sok évtizede megkezdett, de minduntalan félbeszakadt, újra és újra megkísérelt tisztázási folyamat végső összefoglalása lenne ez a sokféle megközelítésből ugyanazt a problematikát körbejáró-továbbgondoló tanulmánygyűjtemény.

Elsősorban a jellegzetes válságpszichológiai reakció által motivált bölcséleti életművek elemzése kelti ezt a benyomást. Mindenekelőtt Veres András kötetnyitó írása, melyben Jászi Oszkár utópikus szo-

cializmus-képének kialakulását és annak sajátos módosulásait követhetjük nyomon. A magát liberális szocialistának tartó Jászit a szerző olyan társadalomtudósnak mutatja be, akit keserű történelmi tapasztalatai készítettek arra, hogy harmadik utat keressen a mindenkit üdvözítő, gazdaságilag prosperáló, harc és vér nélküli osztálybékéhez vezető együttélési forma megvalósításához. Reformeszménye mintegy ösképe József Attila freudizmussal kombinált marxizmusának: elképzelt – és elvileg megalapozott – tudományos szocializmus-tanának. Jászi Oszkár már 1906-ban a történelmi materializmus „kiegészítését” javasolta a szellemi kultúrát és az egyéni akaratot is bekalkuláló elméletekkel, egy-szersmind egy új utópia: a reformszocializmus körvonalait vázolván fel. A magyar forradalmak bukása után papírra vetett *Magyar kálvária – magyar föltámadás* című művének elemzése mellett Veres András egy kéziratban maradt Jászi-írásra is felhívja a figyelmet. *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* című, 1920-ban írt elméleti alapvetés az elemző szerint egyedülálló Jászi életművében, mert „a szocializmus életképes alternatívájának” gondolt liberális szocialista nézetrendszerét is fölvezette benne.

Ahogy Jászit a Tanácsköztársaság idején szerzett lehangoló tapasztalatok utóbb tisztázó szándékú „önleszámolásra” készítették, egy évtizeddel később József Attila is egy traumatikus külső, politikai esemény, Hitler hatalomra jutása miatt – no meg a létező szocializmus országában történő torzulásokról szóló, lehangoló hírek hatására – érezte szükségét annak, hogy elvégezze magában a marxizmus-leninizmus revízióját. Fő bölceleti di-

lemmája: „hol csúszott hiba a számításba?” – minden utópikus eszmerendszer gyakorlati próbájának alapkérdése. Tverdota György nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy a kikerülhetetlen „politikai színezetű értékbecslés” korában a negyven éven át „legnagyobb szocialista költőnként” számon tartott József Attiláról bebizonyítsa, hogy – valóban az volt. Elegáns-meggyőző, frappáns humorú érveléssel kerüli el az elfogultság vádját, miközben lépésről lépésre nyomon követi a költő szocializmusképének változásait, a groteszk-vérszomjas *Szabados dal* (1927) keletkezésétől a rend- és szabadságszomj ihlette *Levegőt!*-ig (1935). Konklúziója szerint a verseket ihlető eszmerendszer tüzetes tanulmányozása és értékelő elemzése elodázhatatlan feladat, mely közös okulásunkra szolgálhat – ellentétben a rendszerváltás idején meghirdetett politikai „nagytakarítás” fonák értékszemléletével és sommás programjával.

Az utópia, amelyre a mítoszok épültek, melyekből aztán a radikális művészeti irányzatok sarjadtak, többnyire egy-egy alkotó életművének vetületében jelenik meg a kötetben. Sinkó Ervin sajátos utópiáját: krisztianizmusát s annak formaváltozatait Szöllős Péter a politikai cselekvésből kiábrándult író 1919–1930 között írt, etikai töltetű esszéi alapján mutatja be. Sinkó alapító tagja volt a KMP-nek, illegális kommunista aktivistaként dolgozott, majd vöröskatonaként harcolt a Tanácsköztársaság védelméért; később hasonló hiányérzettel tekintett a marxizmusra, mint Jászi, majd József Attila – amiatt, hogy szerinte a világmegváltó elméletnek csak történetfilozófiája van, de nincs etikája. Márpedig az emberi lélek számbavétele és jobbításának vágya kihagyhatatlan a kol-

lektív megváltás programjából. Ebből a belátásból született az a sajátos alternatíva-kereső, forradalom-ellenes sinkói utópia, mely a korabeli baloldali értelmiség körében népszerű Szent Ferenc-i gondolatok, majd Dosztojevszkij etikájának hatására keletkezett, az egyén belső ügyévé téve lelki felszabadulását. A tanulmány szerzőjének szövegelemzéseiből és következtetéseiből Sinkó írásain keresztül a személyiségét is megismerhetjük, hiszen az útkereső író alanyi költő módjára bölcselkedett: esszéiben – Szöllös Péter megfogalmazása szerint – saját szituációját „a morál vezérelte értelmiségi forradalmár tipikus problémájaként” mutatta be.

Péter László, Juhász Gyula lírájának avatott ismerője ezúttal a magyarság és a szocializmus eszméinek hatását mutatja ki a szegedi poéta műveiben. A kronologikus rendben haladó tanulmány szerzője számos érdekes, élményszerű epizódot villant föl Juhász életrajzából, mintegy az eszmei vonzalmak lélektani fedezetéről is számot adva. Akárcsak Tamás Attila, aki *Illyés Gyula és a szocializmus* című tanulmányában először a fiatal – akkor még Illés Gyulaként nevezett – költő korabeli szocializmusképét rekonstruálja. Ennek a naiv, természetközpontú társadalomszemléletnek megragadó emlékképe szerint a Marx és Engels könyvein kívül a Népszavát olvasó tizenhat éves fiú számára még a nagyapja méhesében megcsodált, magas munkaszervezettségű méhcsaládok is a kommunizmus lehetőségeit tudatosították... A hosszú életrajz kanyarulatait híven követő tanulmány végén Illyés szkeptikus bölcsként áll előttünk, aki már régóta tudja, hogy a szocializmus eszméit nem lehet valóra váltani – mégis szükség van rájuk, akárcsak a kereszténység célkitűzé-

seire, „a jobbra törekvő emberiség eszméi egyikének a minőségében”.

Illés László körültekintő tanulmányában a marxista esztétikai rendszer előmunkálatain dolgozó Lukács György utópikus hitét azonosítja, amikor bebizonyítja, hogy „a szocializmus történelmi felsőbbrendűségébe vetett makacs hit keltette Lukácsban az eposz újjászületésének vízióját, az egyén és a közösség zavartalan harmóniája kibontakozásának alapján”.

Az új művészeti irányzatok globális hatásáról szól József Farkas tanulmánya, melyben a német és a magyar aktivizmus problémalátását veti össze az 1915–1922 közötti években. A mozgalom legfontosabb célkitűzését, az ember benső énjének átalakítását kollektív individuummá, bizvást tekintjük a korszak legjellegzetesebb – és a gyakorlatban erőszakkal is meghonosítani próbált – utópiájának, mellyel az aktivista művészek – a magyarok Kassák Lajos vezetésével – az egész emberiséget kívánták megváltani. Hasonló folyamatot elemez tanulmányában Kovács József, aki a forradalmi avantgárd költészetében és festészetében mutatja ki a „megváltás-eszme” jelenlétét és hatását.

Pomogáts Béla az Erdélyi Helikon és a Korunk között a húszas évek végén kezdődött, hosszú világnézeti vitát ismerteti, mely alapvetően a valóságirodalom szükségessége és létjogosultsága körül forgott, nem kevés szektáriánus ballaszttal nehezítve a polémiát, mely csak a harmincas évek második felében csitult el.

Botka Ferenc *Déry Tibor és Berlin* című írásában arról az 1931–32 közötti másfél évről ad számot, amikor a magyar író a német fővárosban élt, s ottani élményei – köztük a Moholy-Nagy Lászlóval ápolt barátság szakmai hozadéka, vagy

Proust, Bergson, Kafka művei – hatására érett, mély lélek- és valóságábrázoló íróvá vált.

Laczkó András a kollektív eszme szubjektív jelenlétének nyomait és alakváltozatait azonosítja Lengyel József önéletrajzaiban, melyekről állítja: kulcsot adnak az irodalomtörténésznek egy-egy pályaszakaszhelméréséhez. Az író hagyatékából előkerült autobiográfiák közül számosat olvashatunk a kötetben meggyőző kommentárok kíséretében – köztük Jozsif Pavlovics Lengyel önéletrajzát, melyet 1947. február 7-én, tíz évvel letartóztatása után, orosz nyelven, kézzel írt hazatérése ügyében Lengyel József.

Érdekes megközelítés kortárs művészek személyes kapcsolatát és eszmei egymáshatását vizsgálni. Ebből a nézőpontból veszi szemügyre Csaplár Ferenc a látszólag egymástól távolálló Kassák Lajos és Kosztolányi Dezső életművét, rekonstruálva azt a folyamatot, amint az avantgárd apostola, kezdeti idegenkedését feledve, feltétlen hívévé vált a Nyugat finom tollú lírikusának, aki az avantgárd költészeti törekvések iránt is meglepően nyitottnak bizonyult.

Agárdi Péter – Mónus Illés biográfusa – a Népszava és a Szocializmus című szociáldemokrata lapok főszerkesztőjének József Attilához fűződő kapcsolatát veszi nagyító alá, kritikátörténeti, életrajzi-politikai, majd eszmetörténeti-ideológiai szempontból. Szerinte Mónus elementáris hatással volt a költőre, mert „rokon választásokat hordott ki a kor drámai kihívásaira”. Az sem lehet véletlen, hogy Szárszón ketten mondtak sírbeszédet József Attila temetésén: Ignótus Pál, a Szép Szó szerkesztője, majd Mónus Illés.

A kötet utolsó harmadában olvasható

tanulmányokban a külföldi példákkal, illetve általában a szocializmus utáni irodalom esélyeivel foglalkoznak a szerzők. Szántó Gábor András egy mindeddig agyonhallgatott témáról, Majakovszkij és Gorkij bonyolult, Babits Mihály és a fiatal József Attila viszonyát idéző, rejtett apafiú kapcsolatáról, majd a lázadó költő összeroppanásáról és haláláról tárja elénk az érzékeny szövegelemzéseken alapuló bizonyítékokat, roppant színes, élvezetes stílusban. Ugyanilyen üdítően oldott, ironizáló hangon bizonyítja be, hogy a szocialista realizmus elnevezés valójában nem „szerves önfejlődés” eredménye, ahogyan ezt a kor irodalmi ideológusai állították, hanem maga Sztálin volt a névadó.

Csak látszólag nem illik a kötet tanulmányainak sorába Irene Selle írása, mely a francia ellenállás íróival és a kollaboráció antiszemita vonatkozásaival foglalkozik, mely szintén agyonhallgatott fejezete volt eddig a franciák történetének. Hiszen ez is egy mítosz makacs létének bizonyosága, mely éppúgy a század szégyenéhez: a haláltáborokhoz vezetett, mint a szocialista eszme hegemoniára törekvése a Gulagokhoz.

Végül két érdekes, immár jelen- és jövőfaggató esszével zárul a mítoszok és utópiák sorsváltozatait tagláló kötet. Illés László izgalmas kérdésre keresi a választ: *Elbúcsúzítható-e a „fausti ideál”*? Azaz megszakad-e a folytonosság a század két modern – a szociális indulatból, illetve anélkül született, tehát iránytalanúvá vált – irodalmi forradalma között? A bizonyító eljárást a magyar avantgárd „atyja”, Kassák Lajos és a jelenkori magyar posztmodern irodalom reprezentatív képviselője, Esterházy Péter művei alapján vezeti le. A kérdésre adott válasz – túl

azon, hogy „Kassák jövővíziói illúzióknak bizonyultak”, s „Esterházy posztmodern episztéméje már nem is keres semmiféle jövőt” – valójában ambivalens. Úgy tűnik, a fausti ideál valóban halott, de az is lehet, hogy él.

E bizonytalanságában már a napjainkban érzékelhető új, posztmodern mítoszt idéző gondolatmenethez kapcsolódik Köpeczi Béla kötetzáró, *A posztmodern–neomodern vitája és a poszt szocializmus* című, széles történeti alapvetésű, nemzetközi kitekintésű tanulmánya. *A poszt szocializmus* című fejezet helyzetértékelése az egész kötet jelképes végszavának tekint-

hető: „Az igazán csalódottak és kiábrándultak azok (és itt nemcsak a kommunis tákról van szó), akik 1917 után úgy gondolták, hogy fel lehet építeni egy másfajta társadalmat. A kérdés az, hogy a szocialista rendszerek bukása után milyen perspektíva áll azok előtt, akik nem nyugszanak bele a kapitalista rendszer ellentmondásai- ba? Kelet-Közép-Európából erre a kérdésre nem lehet ma választ adni.”

Lehetséges, hogy a kiúttalanság mítoszának kínzó jelenvalósága hamarosan megszüli a soron következő, túlélni segítő utópiát?

Valachi Anna

Megemlékezés Klaniczay Tiborról
Francia Intézet, 1998. január 19.

Az 1960-as évek elején, egy agyonhallgatott, illetve kultúrpolitikai okokból kritikailag félreértelmezett magyar film, a *Sodrásban* (Gaál István és Sára Sándor munkája) kapcsán Klaniczay Tibor igen szellemes és széles látókörű tanulmányban érvelt e film művészi nagysága mellett. Hadd idézzük tanulmányának egy passzusát: „De a realizmus, impreszionizmus, szimbolizmus mellett kitűnően illeszkedik ebbe a képegyüttesbe a gótika is: midőn a szántóföld szélén emelkedő bérház műterem-ablakában a film két fiatal szereplője beszélget, az üvegen át eléjük táruló látvány – szénaboglyák között gereblyező parasztok – Berry herceg imádságos könyvének miniatúráira emlékeztet. Az ötlet ugyan nem új: a francia késő gótika e remekét, a paraszti munka legszebb középkori ábrázolását már Laurence Olivier is filmre vitte V. Henrik-ében. Gaál István azonban – kitűnő *trouvaille*-ként – a középkori miniatúrtechnikát filmje egyik fő mondanivalójának [...] a kifejező eszközévé alakította.” (Kritika, 1964/7. sz., 7.)

Mint cseppben a tenger, tükröződik ebben az idézetben Klaniczay Tibor kritikusi és történelmi erényeinek szinte mindegyike. Először: a feltétlen értékközpontúság; másodszor: az egyes művészi jelenségek szemlélése egyszerre nemzeti és összeurópai kontextusban, ahol ez utóbbiban kitüntetett viszonyítási pontot jelent a francia kultúra; harmadszor: a korstílusfogalmakat állandóan használó, ám ezeket mindig történelmi megalapozottságukban tekintő szemlélet. A gesztus egésze pedig úgy értékelhető, hogy a múlt széleskörű és átgondolt érvelési alapként szolgál egy kortárs művészi jelenség megítéléséhez.

Vállalva a kozmopolitizmus vádját is, amelyet a pártállam idején életveszélyes ideológiai bunkóként csóváltak mindazok feje fölött, akik akár csak egy kérdésben is eltértek a hivatalos marxista ideológiától, sosem szűnt meg higgadt érveléssel védeni a tudományos kutatás autonómiáját, és nem mondott le egy percig sem arról, hogy a magyar irodalmat és kultúrát abban a természetes közegében ábrázolja, amelyhez mindig is tartozott, vagyis az európai művelődés szerves részeként. Nemzetközi fórumokon is vállalta a vitát például azokkal a Szovjetunióbeli, a hivatalosság rangjára törő nézetekkel, amelyek a reneszánszt kitágították világstílus-fogalommá, amely így magába foglalná akár még a grúz vagy kínai művelődési jelenségeket is; kimutatta ezekről a teóriákról azt, hogy nem csupán igazolhatatlan fantazmagóriák, hanem azt is, hogy történelmi helyett értékfogalomként használják a reneszánszt, és így mintegy a *szocialista realizmus* múltba vetített változatát akarják vele megteremteni.

Ahogy Magyarországon a nemzeti kultúra folyamatosságát és integritását védte a kommunista ideológia nivelláló tendenciáival szemben, külföldön tartott előadásáiban főleg arra helyezte a hangsúlyt, hogy a magyar kultúrát a maga egyediségében mutassa fel a nemzetközi reneszánsz- és barokk-kutatásban igencsak elterjedt szlavista felfogással

szemben. (Ez utóbbi tulajdonképpen a politikai pánszlávizmus egyik megjelenési formája volt, amely az összes kelet-európai kultúrát a szláv szupremácia jegyében igyekezett bemutatni a nyugati tudomány fórumain, s eközben a magyar irodalomról és kultúráról vagy hallgattak, vagy a szláv kultúrák függelékeként vagy alvariánsaként ejtettek csak róla szót.) Franciaországi vendégtanárságának idejét így többek között arra is kihasználta, hogy igen rangos tudományos fórumokon – ilyen volt például az 1968-ban, Montaubanban rendezett nemzetközi barokk-konferencia – ismertesse meg a magyar irodalomtörténet klasszikus alkotásainak igazi súlyát, mindig olyan fogalomrendszert használva, amely nem csupán konvergált a nemzetközi kutatás aktuális állásával, hanem egyúttal hozzá is járult a sajátos magyar aspektus megismertetésével a nemzetközi kutatás továbbfejlesztéséhez. Éppen ezért magyar és idegen nyelvű tanulmányai, amelyeket a középkor, a humanizmus, a reneszánsz, a manierizmus és a barokk egyes kérdéseinek és kulcsfiguráinak szentelt, termékenyen hatottak az egész nemzetközi komparatiztika és stílustörténet kutatására.

Azonban – mivel valóban a legkorszerűbben értelmezett történetiség alapján állott mindig – amikor a régi, vagy akár újabb századok magyar művelődéséről beszélt, mindig kihangsúlyozta ennek regionális kötöttségeit és rokonságait. Vonatkozik ez természetesen elsősorban a horvát, a szlovák és a magyarországi német irodalomra, mert hiszen e népekkel a magyarság mintegy ezer éven keresztül államközösségben élt. Ezért tulajdonított hatalmas jelentőséget a magyarországi és európai neolatin irodalom kutatásának, hiszen a neolatin irodalom volt az a közös megjelenési forma, amelyben e kevésbé ismert nyelvű kultúrák együttműködhettek, illetve felmutathatták önmagukat az egész európai közösségnek.

Hangsúlyoznom kell, hogy olyan páratlan gazdag életművet létrehozó tudósról beszélek, aki egyrészt szinte egymaga alkotta meg azokat a szinoptikus műveket, amelyekre támaszkodva később sikerrel léphetett fel újabb tudományos eredmények, illetve módszerek elismertetéséért, másrészt aki talán a magyar tudománytörténet legnagyobb szervező lángelméje volt. Miközben irgalmatlan munkatempót diktált saját magának – szemtanúk visszaemlékezéséből tudjuk, hogy szinte élete utolsó percéig dolgozott még a szörnyű betegséggel küzdve is a kórházban –, megszervezte szinte a semmiből azt az országos intézményi és kiadói hátteret, amellyel tudós nemzedékek sorának biztosította az értelmes munkát, a publikálás lehetőségét, és ha kell – mert sokszor kellett –, az erkölcsi-politikai védelmet is. Évtizedekig szinte nem volt olyan egyedi kiadvány vagy sorozat, amelyben mint szerkesztő, lektor vagy résztvevő ne szerepelt volna. Igen nehéz körülmények között szintén szinte a semmiből teremtette meg és működtette – eleinte Sötér Istvánnal vállaltva – a magyar irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatrendszerét; szinte nincs olyan kollégánk, aki ne az ő ösztönzésére és ne az ő segítségével kapcsolódott volna be a tudomány nemzetközi vérkeringésébe. Óriási tekintélye és fáradhatatlansága biztosította például a párizsi és a római magyar filológiai képzés magas színvonalra emelkedését, de említhetnék más példákat is: nem csupán a magyar, de az egész nemzetközi tudomány is rengeteget köszönhet annak a szoros munkakapcsolatnak, amelyet ő a

franciaországi tours-i reneszánszkutató központtal (Centre de la Renaissance), illetve a velencei Fondazione Giorgio Cinivel alakított ki.

Annak, aki nem ismerte őt személyesen, feltétlenül szólni kell arról is, hogy szigorú munkaerkölce a legkevésbé sem párosult komorsággal. Olasz szót kell keresnem, hogy jól fejezzem ki lénye alapvető jellegét, ez a *serenità*. S tovább játszva a szavakkal, nem véletlenül érezte mindenki, aki vonzaskörébe került, hogy a reneszánsz értelmében vett Fejedelemmel, egy *Serenissimus Princeps*szel találkozott. Humor és szeretet hatotta át mindig. Önmagáról sosem beszélt, mindig az Ügy, vagyis a tudomány érdekelte, valamint mások, akiket méltónak tartott arra, hogy buzdítsa őket, ha kell, korholja és mindek fölött segítse.

Nagyon keveset tudunk arról, éppen e jó értelemben vett zárkózottság és objektivitás miatt, hogy hogyan vélekedett ő, aki olyan érzékeny volt az egyes történeti korok és a nagy személyiségek viszonyára, a saját korának és önmagának a viszonyáról. Azért találunk néhány nyomot. Csontváry Kosztká Tivadar életművének szentelte egyik legrendhagyóbb tanulmányát. Nemcsak azért nevezem rendhagyónak, mert ritkán írt festőkről, hanem azért is, mert a vizsgált korszak – a 19–20. század fordulója – nem tartozott érdeklődésének homlokterébe. E tanulmányában beszél a *vákuum* fogalmáról, amelyet ő a múlt század második felének magyar viszonyaiban tart alapvetőnek. Történelmi szünet – mondhatnók más szavakkal; *nincs idő* – idézhetnők egy híres magyar film címét, amely az 1956 utáni magyar dermedtség, vákuum korára utal. Éppen ebben a vákuumban látja azt az erőt, amely – szerencsés esetben – ösztönzővé változhatik egy-egy nagy egyéniségben. Ő Komjáthy Jenő, a misztikus szimbolista költő, és Csontváry, a misztikus festő életművével példálózik. Jó egy évtizeddel később, 1972-ben írta nagy manierizmus-tanulmányát, amely eredetileg egy igen gazdag szövegyűjtemény előszava, később önálló könyv formájában olaszul, németül és lengyelül is megjelent. Ebben olyan módon jellemzi a reneszánsz válságának vezető figuráit, ahol központi szerepet juttat a Lucien Febvre egy könyvéből idézett *szomorúság* fogalmának. Annak a szomorúságának, amely az antihumanista eszmékkal, a dogmatizmus egyre fojtogató hatalmával küszködő alkotókat jellemezte a 16. század második felében. Azt hiszem, ez a szomorúság is része volt az ő *serenitas*ának. Amely tehát nem csupán valamiért küzdött, hanem mindig valami ellen is.

Végezetül hadd idézzek egy személyes emléket is, egyet az oly sokból, amely 1968 óta – amióta az Irodalomtudományi Intézetbe kerültem – hozzá fűzött és fűz. 1990 novemberében, a Cini Alapítvány egyik konferenciája idején egyik este többedmagunkkal csavarogtunk a teljesen néptelen és kihalt Velence egyik távoleső negyedében, a Canareggióban. Egyszerre csak azt mondta: „Látjátok, a legtöbb palotából már végleg elköltöztek. Vajon mi lesz ebből a városból, ha majd egy napon – s ez a nap egyszer el fog jönni – már nem fog benne élni egyetlen velencei sem?”

Klanciczay Tibor a párizsi Ecole Normale Supérieure magyar megfelelőjének, az Eötvös Collegiumnak volt a neveltje. Ennek az Eötvös Loránd, a világhírű geofizikus által alapított intézménynek a fő nevelési célja az volt, hogy európai szintű értelmiséget adjon az országnak. Eötvös Loránd ezzel tulajdonképpen édesapja, Eötvös József életművét tel-

jesítette ki, aki nem csupán az egyik regényírója és politikai gondolkodója a múlt századi magyar liberalizmusnak, hanem az a művelődési miniszter is, aki 1848-ban az első független magyar kormány tagja volt, majd 1867-ben az osztrák–magyar kiegyezés után az újra megalakult magyar kormányban elvállalta ugyanennek a tárcának a vezetését. Eszményeit merete és akarta megvalósítani egy történelmi vákuumban is. 1948, a kommunista hatalomátvétel, és azután 1956 után újra igen hosszú vákuum következett. Az egész magyar művelődés és vele a nemzet jövője omolhatott volna össze olyan elszánt feladatvállalók nélkül, akik egész életüket annak szentelték, hogy egyéni teljesítményben, valamint működő intézményrendszerben és az utánpótlás biztosításában megtalálják azt az ellenszert, amellyel átvészélhető a hosszúra nyúlt és beláthatatlan történelmi szünet. Ilyen feladatvállalás egész embert, egész életet követelt. Klaniczay Tibor meghozta ezt az életáldozatot.

Nekünk, tanítványainak, követőinek az a feladatunk, hogy működtessük azokat az intézményeket, amelyeket létrehozott és fenntartott – az Irodalomtudományi Intézetet és a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságot –, és semmilyen nehézség ne tántorítson bennünket az általa kezdeményezett hatalmas szövegkiadási és elemző munkák folytatásától. Valamennyien úgy érezzük, hogy továbbra is néz bennünket, korholva és – reméljük – néha dicsérve, mint ahogyan kedvenc írója, Zrínyi érezte ezt azokról a régi magyarokról, akik őt a múlt mennyországának nézőteréről szemlélik.

Szörényi László

Megemlékezés Jenei Ferencről, újratemetésekor Győr, 1998. június 20.

Győr szülőttének, Jenei Ferencnek, aki ma testi porában is visszatér szülőföldjére, szellemét, lelkét egész élete során elválaszthatatlan kötelékek kapcsolták a szerette hazához. Úgy érezhetett szülővárosa iránt, mint a 17. század elejének nagy katolikus költője, Nyéki Vörös Mátyás győri kanonok, aki még a győri káptalan bordézsmá-könyvében is alkalmat talált rá, hogy az „Istennek chudaya, s hatalmas munkaya meg vidamult erős Gyeor” iránti szeretetét kifejezze. Közismert, hogy Jenei Ferenc korai írásai győri tudományos és közéleti fórumokon, a Győri Városi Közkönyvtár Évkönyvében és az évekig általa szerkesztett Győri Szemlében jelentek meg; ismeretes, hogy kevéssel halála előtt látott napvilágot a Győr 16–17. századi művelődését szintézisbe állító tanulmánya a győri *Várostörténeti tanulmányok* gyűjteményes kötetében; s jól tudjuk azt is, hogy a pálya két végpontja közötti időben is a régi évszázadok nyugat-dunántúli kultúrájának eseményeivel és jeles személyiségeivel foglalkozott a legnagyobb szeretettel. Tanulmányt szentelt a középkori győri irodalmi műveltség nyomainak éppúgy, mint a győri Streibig-nyomda kiadványainak, Monoszlói András veszprémi püspök a győri székesegyházi könyvtárba került könyveinek, Lépes Bálint nyitrai vagy Naprágyi Demeter győri püspök könyvtárának, győri Mária-imádságokat ismertetett; Hajnal Mátyás, Lépes

Bálint, Kopcsányi Márton, Nyéki Vörös Mátyás, Ferenczffy Lőrinc sok fontos tanulmányának voltak főszereplői.

Budapestre kerülése után Jenei Ferenc 1957. január 15-től 1963. február 28-ig, valamivel több mint hat évig volt a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, majd a Petőfi Irodalmi Múzeumban dolgozott tovább. Az Irodalomtudományi Intézet elevenen számon tartja Jenei Ferencnek a budai Ménesi úton töltött esztendeit. Jelentős munkát végzett az idő alatt: Nyéki Vörös Mátyás összes költői műveit rendezte sajtó alá a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozata számára. Kritikai kiadása e sorozat 2. kötetében, 1962-ben látott napvilágot.

Az Irodalomtörténeti Közleményekben Jenei Ferenc 1935-ben publikált először; első tanulmányában mindjárt a régi magyar irodalom három nagy fontosságú szerzőjének, Balassi Bálintnak, Rimay Jánosnak és Beniczky Péternek könyvészetét gyarapította új adatokkal. A cikk megjelenésében nyilván szerepe lehetett, hogy az ItK szerkesztője 1914 és 1939 között az a Császár Elemér volt, akinél Jenei 1929-ben megvédte *A világi irodalmi műfajok kézíratos énekeskönyveinkben* c. doktori értekezését a budapesti bölcsészkaron. Az ItK-közlemények azonban professzora halála után is folytatódtak: 1944-ben ismeretlen Amade-nyomatványokat mutatott be, a háború után egyre sokasodó és sűrűsödő írásaiban pedig Dávid Ferenc és Heltai Gáspár ismeretlen munkáit (1953), Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítását (1961), Petkó Zsigmond (1963) és Naprágyi Demeter (1965) munkásságát, a Balassi-hagyaték kérdését (1966) tárgyalta, értekezett a *Szigeti veszedelem* szövegéről (1959) és ismeretlen Zrínyi-levelet is közzétett (1968), Beniczky Péter és a pietista költőné Petrőczy Kata Szidónia kapcsán a manierizmus sajátosságait mutatta be (1970). Az ItK-ban megjelent utolsó írásában, 1971-ben, kevéssel halála előtt Rimay János ifjú éveiről, Balassival való ismeretségéről állított össze minden korábbiánál teljesebb adatsort. A szerkesztőség és a szerkesztőbizottság nevében mondhatom: büszkék vagyunk arra, hogy a 16–17. századi irodalom ilyen alapos ismerője 36 éven át volt folyóiratunk termékeny tanulmányírója, adatközlője, recenzense, munkatársa.

Jenei Ferenc akkor volt igazán elemében, ha ismeretlen levéltári források, évszázadok óta olvasatlanul heverő dokumentumok szövegét tehette közzé, és azok felhasználásával egy-egy alkotó pályaképét a korábban ismerethez képest részben átrajzoló vagy általában világosabban látó következtetésekre juthatott. Érdekeltek a régi szerzők mindennapi életviszonyai is: azok a levelek, amelyek mecénásukhoz, patrónusukhoz való viszonyukat fedik fel, a műveik megjelentetése érdekében és a nyomtatás közben végzett tevékenységükről adnak beszámolót.

Legkedveltebb témáiról és megközelítési módjairól bizvást elmondható, hogy a legújabb irodalomtudományi kutatásnak is homlokterében állanak. A csaknem egész életművét uraló korszak, a magyar irodalomban a manierizmusból a barokkba való átmenet időszaka, ma is a legnagyobb érdeklődést kiváltó és a legkülönbözőbb módszerekkel vizsgált kutatási területek közé tartozik; az íróknak a műve technikai kivitelezésébe bekapcsolódó szakemberekkel, valamint műve közönségével fennálló kapcsolatrendszere, az e közönség elvárásainak figyelembevételével kialakuló szövegformálási módzatok vizsgálata pedig az irodalomszociológiai megközelítések különféle módjainak erős fatörzsévé

vastagodott, és mint a legígéretesebb irodalomtörténeti szemléletmódok egyike nyert széles körű elismerést a hazai kutatásban. De persze az volna a jó, ha a mára már reflektáltabbá, kidolgozottabbá vált elméleti érdeklődés a Jenei Ferenc által magabiztosan mozgatott ismeretanyag bőségével, a forrásokhoz való bensőséges viszonyával párosulhatna. Szövegismeretére, főlényes forráskezelésére épp az elmúlt évben lett volna nagy szükségünk: ha beszélhettünk vele, ha a tanácsát kérhetnénk, bizonyára nem tettük volna közre folyóiratunk egyik tavalyi számában egy – különben nagyon tehetséges és felkészült – fiatal kutató felfedezését, aki megtalálta Rimay Jánosnak 1612-ben Batthyány Ferenchez írott, kiadatlanak hitt levelét. Ma már tudjuk, hogy ez a levél sem volt kiadatlan: éppen Jenei Ferenc publikálta azt még 1960-ban, amikor művelődéstörténeti szempontból nevezetes leveleket talált a Batthyány-levéltárban.

Az Irodalomtudományi Intézet és annak akkori nagy tekintélyű tudományos vezetője, Klaniczay Tibor felismerte azt a hatalmas értéket, amit Jenei Ferenc gyűjtései jelentenek, tudta, hogy ha nem sikerül kellőképpen széles körben megismertetni az új adatokat és szövegeket a szakmai közvéleménnyel, akkor – amint az iménti példa világosan mutatja – sok zavart, tévedést kockáztat meg az irodalomtörténeti kutatás. Ez a felismerés magyarázta, hogy amikor Jenei Ferenc halálával az évek óta nagy energiával és sok szeretettel végzett, 16–17. századi levelezésanyagot magában foglaló gyűjtése lezáratlan maradt, Klaniczay gondoskodott arról, hogy a forrásgyűjteményt egy fiatal kutató vegye gondjába és rendezze sajtó alá. Így jelenhetett meg 1981-ben a *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)* c. kötet Jankovics József gondozásában.

Nyéki Vörös Mátyás, a Jenei Ferenc szövegkiadásában új életre hozott barokk költő, amikor versbe foglalta Test és Lélek *Dialogusát*, azzal kezdte a kegyes olvasóhoz címzett ajánlást, hogy megemlékezett egy „nagy munka teheteo Aegiptombeli Istenfélő, és szegények szereteo, régi szent Atyáról”, aki „mindennap az tenger mellett, köueket szedett, és rakásban horduán, esztendőnként az szegény betegeknek nyugodalmokra abbol valami kis hazachkakat epített”. Éppen így hordta össze apró kavicsokból: az irodalomtörténeti adatokat rejtő kéziratok aprólékos átböngészéséből, gyakorlott paleográfust is próbára tevő kibetűzésükből, nagy erudíciót és sok leleményt kívánó értelmezésükből – fáradságos, de mindig kedvvel és szeretettel végzett gyűjtőgető munkával – a régi irodalom értésének, összefüggései meglátásának szilárd falait a „nagy munka tehető” Jenei Ferenc. Valamennyiünk javára dolgozott; halálával és szeretettel tisztelgünk emléke előtt.

Kecskeméti Gábor

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
és a Soros Alapítvány támogatásával

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 1998

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András
HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-
előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül
vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi
jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023
Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, fax: 335-2885).

Előfizetési díj egy évre: 1350 Ft
Egy szám ára: 225 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE
102e année – n° 3–4 1998

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs
Ferenc Bíró

István Bitskey
Péter Dávidházi

Edit Erdődy
Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár
György Tverdota
András Vizkelety

*
Tünde Császtvay
rédacteur technique

REDACTION

H-1118 Budapest
Ménési út 11–13.

Hongrie

Internet:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Adresse électronique:

itk@iti.mta.hu

<i>Nagy, Levente</i> : La Brève Chronique hongroise de Gergely Pethő et le poète Miklós Zrínyi	285
<i>Lukácsy, Sándor</i> : L'Esprit de l'Etat (Machiavel et la littérature ecclésiastique hongroise)	301
<i>Demeter, Júlia</i> : La comédie de langue hongroise au cours de la seconde moitié du XVIII ^e siècle	337
<i>Szilágyi, Márton</i> : Les œuvres de Cajetan Tschink publiées dans <i>Uránia Illés, László</i> : Une expérience de la modernité littéraire hongroise du XX ^e siècle	357
Bulletin	
<i>Györi, Levente</i> : L'Influence du <i>Kalauz</i> de Péter Pázmány sur l'écrit polémique de István Pathai	399
<i>Kiss, Farkas Gábor</i> : L'Interprétation de Lucain donnée par Zrínyi	411
<i>Fried, István</i> : Les poèmes de Petőfi traduits par Josef Steinbach	422
Atelier	
<i>Szentpéteri, Márton</i> : La méthode d'enseignement basée sur l'analyse combinatoire de la <i>grammatica</i> dans les <i>rudimentas</i> de Gyula-fehérvár de Johann Heinrich Alsted	437
<i>Balogh, Piroška</i> : Esthétique et littérature à la fin du XVIII ^e et au début du XIX ^e siècles. Le cours de Lajos Schedius en 1801–1802	459
<i>Korompay, H. János</i> : Histoire de critique et tradition d'histoire littéraire	476
<i>Kecskés, András</i> : Les questions conceptionnelles de la poétique hongroise à la lumière de l'histoire scientifique	480
Analyse	
<i>Ondér, Csaba</i> : Structure palindodique et «épopée baroque» dans le Deuxième Tome du recueil de poésies de 1816 de Berzsenyi	495
<i>Szilágyi, Zsófia</i> : Genre et espace textuel (A l'interprétation de <i>A tót atyafiak – A jó palócok</i> de Kálmán Mikszáth)	514
Documents	
<i>Szelestei N., László</i> : L'auteur d'une poésie attribuée à Ferenc Faludi: István Bíró	534
<i>H. Kakucska, Mária</i> : Quand Lőrinc Orczy commença-t-il à écrire?	536
<i>S. Sárdi, Margit</i> : Klára Kazinczy et son mari	541
<i>Merényi-Metzger, Gábor</i> : Les données de l'enfant défunt de József Eötvös découvertes dans un registre baptistaire	547
<i>Deák, Agnes</i> : De nouvelles variantes de deux poèmes de Gyula Sárosi	550
<i>Új, Imre</i> : Deux lettres inédites de János Arany adressées à Gusztáv Lauka	559
<i>Schweitzer, Pál</i> : L'écho de la première visite de Thomas Mann à Budapest	562
Revue	
500 lettres hongroises datant du XVI ^e siècle (500 magyar levél a XVI. századból) (<i>Borbás, Emese</i>)	566
Bitskey, István: De Hungaria à Rome (Hungariából Rómába) (<i>Tüskés, Gábor</i>)	568
Tóth, István: La source de Phœbus (Phœbus forrása) (<i>Máthé, József</i>)	572
Rudolf Wittkower, Margot Wittkower: Sous le signe du Saturne (A Szaturnusz jegyében) (<i>Kulcsár, Péter</i>)	575
Petőfi, Sándor: Violettes (Ibolyák) (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	578
Etudes sur Mikszáth (<i>Imre, László</i>)	581
Komlós, Aladár: Civilisation juive en Hongrie depuis la première moitié du XIX ^e siècle jusqu'à l'holocauste (<i>Fenyő, István</i>)	586
Kenyeres, Zoltán: Littérature, histoire, écriture (Irodalom, történet, írás) (<i>Lőrinczy, Huba</i>)	592
Méditations sur la «belle bille de cristal» de Kundera (Töprengések Kundera „szépséges szép üveggolyójá”-ról) (<i>Lőkös, István</i>)	599
Mythe et utopie (Mitosz és utópia) (<i>Valachi, Anna</i>)	603
Chronique	608

„Ahogy az olvasó a tartalomjegyzéken végigfut, a bűnös és torz tulajdonságok, magatartásformák tömegével találja magát szemben, mintha valami régi festményen a pokolban szenvedő lelkeket látná, mellettük a hullámvonalú téglalapocskában: lustaság, varázslás, örültség, melankólia, öngyilkosság, nőgyűlölet, kicsapongás, obszcenitás, gazemberség, megbízhatatlanság, pontatlanság, bohémság, csalás, álság, tolvajlás, csábítás, fősvenység, tékozlás, szerencsejáték, góg, rangkórság, féltékenység, gyanakvás, vetélkedés, gyűlölködés, hipochondria, hogy ne folytassam, mert vannak még mindenféle mániák, hobbik, örömök és kínok, gusztustalan szokások, betegségek és szenvedélyek.”

„A Mikszáth-elbeszélésben semmiképpen sem a cselekmény szintjén kell a lovak asszonyt helyettesítő szerepét keresnünk [...], már csak azért sem, mert Gélyi János négy lova hangsúlyozottan nem kanca, hanem csödör.”

„»Nem a' vagyok a' minek látszom lenni«.”

„Szembe akart nézni a problémával, hogy hol görbült el az, ami a múlt század közepén látszólag oly egyenesen indult, hogy kell-e vajon választania az egyénnek ott, ahol lélekcsonkító hatású lehet bárminemű választás?”

„Az 1937-ben kirobbant vitában Lukács, Balázs Béla, Kemény Alfréd, Alfred Kurella és néhány német képzőművész kivételével több-kevesebb határozottsággal valamennyi vitázó kifejezte ellenérzéseit e tételekkel szemben, mivel azokban az esztétikai címkézésbe burkolt ideológiai anatómiát látták.”

„Több észrt adtam é a' zsamokokba, / Mint a' menyivel Milliók bírnak? / És karjaikban több erő van é / Mint azokban, kik alattok sírnak?”

„A különböző módszerek tehát nem riválisnak, hanem szövetségesnek mutatkoznak [...]. Az újszerű megközelítés és a régebben meghonosodott eljárások háborúsága egyébként is alighanem olyasmi, amiről Mikszáth azt írja, hogy az egyik félnek sem szabad benne győzni. [...] Hiszen az alulmaradó hiánya nemcsak az ügy, hanem a győztes számára is végzetes lenne.”

„Minden további nélkül belátható, hogy efféle maximákat képviselve nem azonosulhatott a baloldali extrémizmus követelményeivel a bécsi emigráció köreibben.”

„De lehet-e üdvözíteni egy kentaurt?”

